PAUL KRIWACZEK

Yahudi Medeniyeti

Unutulmuş bir ulusun doğuşu, yükselişi ve düşüşü

Sunday Telegraph
Yılın En İyi Kitabı

PEGASUS®

YAHUDİ MEDENİYETİ

Pegasus Yayınları: 77
Tarih: 8

YAHUDİ MEDENİYETİ
PAUL KRIWACZEK
Kitabın Özgün Adı: YIDDISH CIVILISATION

Yayın Yönetmeni: İbrahim Şener
İngilizce'den Çeviren: Ayşe Belma Dehni
Kapak Tasarımı: Melike Şasa
Bilgisayar Uygulama: Meral Gök
Film-Grafik: Seval Grafik
Baskı-Cilt: Kilim Matbaası

1. Baskı: Şubat 2007

ISBN: 978-9944-326-61-2

PEGASUS YAYINLARI © (PAUL KRIWACZEK)
(PHOENIX)

Kısa tanıtım alıntıları dışında yayınevinden
yazılı izin alınmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

PEGASUS YAYINLARI
Gümüşsuyu Mah. Osmanlı Sk. Alara Han
No: 27/9 Taksim / İSTANBUL
Tel: 0212 244 23 50 (pbx) Faks: 0212 244 23 46
www.pegasusyayinlari.com / info@pegasusyayinlari.com

PAUL KRIWACZEK

YAHUDİ MEDENİYETİ

İngilizce'den Çeviren:
AYŞE BELMA DEHNİ

PEGASUS YAYINLARI

Paul Kriwaczek 1937 yılında Viyana'da doğmuştur. 1939 yılında ailesiyle birlikte Nazi zulmünden kaçarak, önce İsviçre'ye daha sonra da İngiltere'ye yerleşmiş ve yaşamının önemli bir bölümü Londra'da geçmiştir. Londra Tıp Kolejinden mezun olan yazar, yıllarca Orta Doğu, Orta Asya ve Afrika'da sayısız hizmetler vermiştir. Ardından yirminci yüzyılın son çeyreğini film ve program yapımcısı olarak görev alacağı BBC'de görev almış ve 1990'lı yılların önemli televizyon programlarına imzasını atmıştır. Yaşamının ondan sonraki dönemini ise keşfedilmemiş topraklar, kaybolmuş medeniyetler ve bilinmeyen devirler üzerine yaptığı araştırmalara adayan Kriwaczek, bu araştırmalar doğrultusunda kitaplar yazmıştır. *In Search of Zarathustra: The First Prophet and the Ideas That Changed the World (Zarathustra Araştırması: İlk Peygamber ve Onun Dünyayı Değiştiren Görüşleri)* adı altında yayınlanan kitabı yazarın en önemli eseridir. Kriwaczek evli olup halen kuzey batı Londra'da yaşamaktadır. *Yiddish Civilization (Yahudi Medeniyeti)* adlı kitabı Jewish Quarterly Wingate Literary 2006 ödülüne layık görülmüştür. Yazarın web sitesinin adresi **www.kriv.demon.co.uk**'dir.

Aşağıdaki yazı; 20 Mart 1996 tarihinde gerçekleşen Avrupa Konseyi Parlamenterleri Yüksek İstişare Kurulu toplantısında, kurul encümeninin açış konuşmasının dokuzuncu paragrafından alınmıştır.

"Yüksek İstişare Kurulu parlamenterleri toplantının gündemini, İkinci Dünya Savaşı'nın sona erişinin 50'inci yıldönümüne rastlaması nedeniyle, Yahudi medeniyetinin Avrupa topraklarında yok ediliş gerçeğine ve onların anısına ayrılmasına karar vermişlerdir...."

'Onlar arkalarında gurur duyulacak isimler bırakmışlardır. Ama bu isimlerden çoğunun anıları, bir daha asla hatırlanmamaları adına yok edilmiştir. Onlar hiç doğmamış olarak kabul edilmişler ve kendilerinden sonraki nesilleri yok sayılmıştır. Ancak hepsi doğruluk ve dürüstlükten vazgeçmeyen bu erdemli insanlar unutulmamışlardır.'

Mishlei Yashua ben Sira (Vaiz)

. Bu kitap, haksız yere yaşadığı topraklardan kovularak sürgüne mahkum edilen, ama sonrasında büyük bir zafer kazanan Yahudilerin çok hazin ve dokunaklı hikayesini yaşamış bireyler olan babam Oscar ve annem Alice Kriwaczek'in anısına ithaf edilmiştir.

İÇİNDEKİLER

Resim ve Haritalar • 9

Giriş • 19

1. Bist a Yid? • 29
Roots Schmoots!
Nostalgie de la Boue

2. Roma Yahudileri • 58
Bir sepet ve bir saman balyası

3. Akdeniz'den Baltık'a • 74
Sünnet edilmiş tek boynuzlu garip yaratıklar
Sennan ve Zippan

4. Batı Avrupa'nın Yeniden Yapılanması • 99
Charles'ın Fili
Yeni sınırlar, Yeni birleşmeler
Drang nach Osten

5. Yolların Kesiştiği Yerde • 137
Her şatoda bir kral
Tanrının kutsadığı Polonya kralı Mieszko

6. Yahudilerin Yeni Dünyası • 163
Dil
Literatür
Din
İlim ve Öğreti

7. Sosyal Yapılanma • 201
Toprak sahipleri, Tacirler, Zanaatkarlar, Hizmetkarlar
Yahudi Havrasında

8. Reform • 231
Hus'çılar
Luther
Ve bir mucize gerçekleşiyor

9. Yahudi Rönasansı • 266
Krakow
Prag
Dovid Gans

10. Geniş Ufuklar • 302
Refah ve Onurlu Yaşam
Büyük Bölünme

11. Tufan • 320
Kazaklar
Yoksulluk ve Utanç

12. Gerileme • 340
Yasaklara İzinli Kılınanlar
Cennetin Kutsal İtikadı
Işığı Hep Parlayan Büyük Ba'al Shem Tov
Şiddetle Direniş

13. .....ve Düşüş • 372
Yahudi Olma Sorunu
Kamçı Etkisindeki Sözler
Bir Shakespeare Trajedisi
Kaçış

14. Kış Çiçekleri • 409

Notlar • 427
Kaynakça • 455

Resim ve Haritalar

Birinci bölüm resimler

Fotoğrafçı Roman Vishniac'ın koleksiyonuna ait Şabat ayininden sonra Kazimierz, Krakow 1938 (Parlak gümüş baskı, Mara Vishniac Kohn uluslar arası fotoğraf sergisinden)

Miletus tapınağı güney girişinin cepheden görünüşü (Bildarchiv Steffens/Dietmar Rieman)

I'inci yüzyıldan kalma Ostia'daki Roma sinagogu

Albrecht Altdorfer'in kabartma tasvir çalışması - Regensburg sinagogu

Piskoposluk sarayı tasvir çalışması

Prag'ta şehrin merkezinde bulunan sinagog (Erich Lessing)

ve Yahudiliğin simgesi Davud'un altı köşeli yıldızı

1370 yılında inşa edilen Güney Polonya'daki Strzegom sinagogu

Haham Judah Loew Ben Bezalel'in mezarı (Prag'taki Yahudi Müzesi)

Haham ve eğitimci Dovid Gans'ın mezarı (Prag'taki Yahudi Müzesi)

17 inci yüzyılda Kazimierz, Krakow'da eski bir sinagog

Bassevi sarayı kalıntıları (Prag'taki Yahudi Müzesi)

Sabatay Sevi, Smyrna'lı mesih önünde diz çöküş (Antik mimari ve sanat koleksiyonundan)

Elimeleck ben Eliezer Lipmann Weissblum'un mezarı

Vilna Gaon sinagogunun içi (YIVO Musevi Dini Araştırmaları Enstitüsü)

İkinci bölüm resimler

18 inci yüzyıl Przysucka sinagogu ve Kuna denilen ceza çengeli

Doğu Polonya'daki Zamosc sinagogu

Isaac Leib Peretz, Yahudi Rönasansının kurucularından (Özel koleksiyon/Lebrecht)

Shalom Yankev Broido, Yahudi Rönasansının babası (Özel koleksiyon/Lebrecht)

Shalom Rabinovitz, modern Yahudi literatürünün yıldızı (Özel koleksiyon/Lebrecht)

Hamburg-Amerika arası kargo ve posta taşımacılığı yapan yük gemisi (tasvir çalışması)

Albert Ballin, II'inci Wilhelm'in arkadaşı ve ünlü armatör (özel çalışma)

Whitechapel'deki Pavillon tiyatrosu (özel koleksiyon/Lebrecht)

İbranice-İngilizce Dil Kitabının bir sayfası (Londra'daki Yahudi Müzesinden)

Ünlü Yahudi çarşısının bulunduğu Londra'daki Petticoat caddesi (özel koleksiyon/Lebrecht)

Yahudilerin yerleşim yeri olan New York'un doğu yakası (özel koleksiyon/Lebrecht)

Bir Yahudi caz şarkıcısı, 1927 (poster-arşiv çalışması/ özel koleksiyon/Lebrecht)

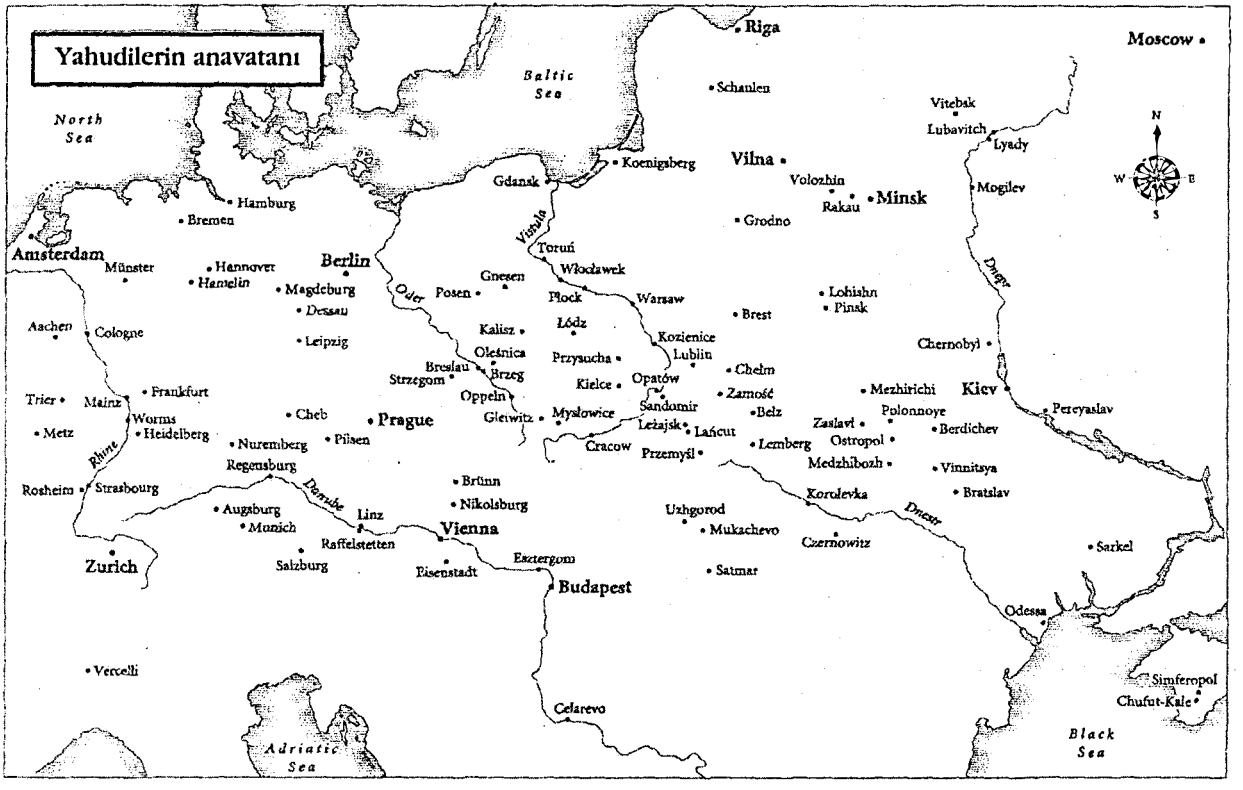
TEŞEKKÜR

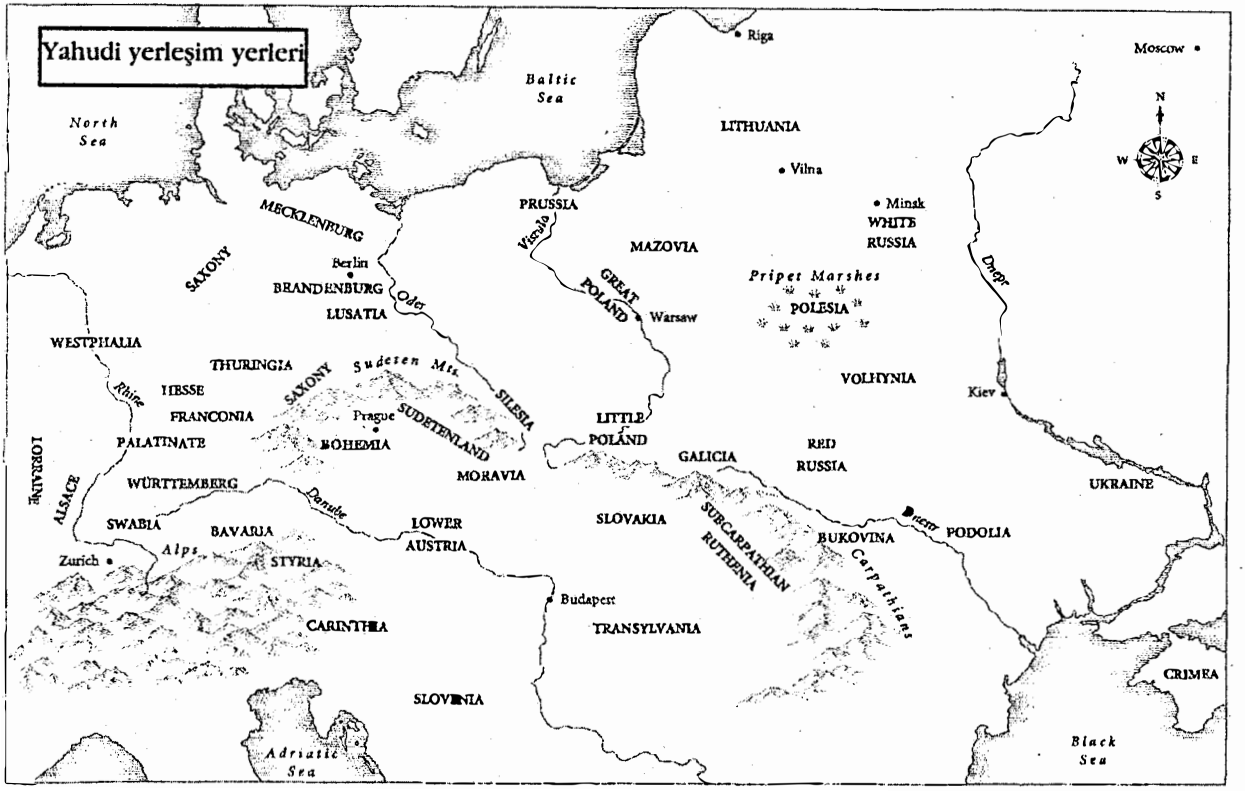
Londra Üniversitesi İbrani ve Musevi medeniyeti profesörü John Klier ve Aziz John sinagogu hahamı David Goldberg'e eserimdeki tarihi ve dini hataları telafi etmekte gösterdikleri büyük yardımlardan dolayı teşekkürü borç bilirim. Tarihi bilmeden aldatmak anlamına gelen ve istemeden yapılan birçok hata ve gaf onların sayesinde yok edilmiştir. Ayrıca Polonya ile ilgili bölüm için Krakow'dan Gosia Cierpisz'e ve şimdiki Rusya ve eski Sovyet bloğundan yaklaşık on beş yıllık arkadaşım olan John Twitchin'e yorumları ve eski elyazması dokümanları temin ederek bana yardımcı olduğu için ve yine eski arkadaşım Monte Jacobson'a bulduğu sayısız belgeler için çok teşekkür ederim.

Ve son olarak beni bu eseri yazmaya yüreklendiren eşime, yaptığım uzun yolculuk boyunca bana gösterdiği sonsuz sabır ve desteğinden dolayı çok teşekkür ederim.

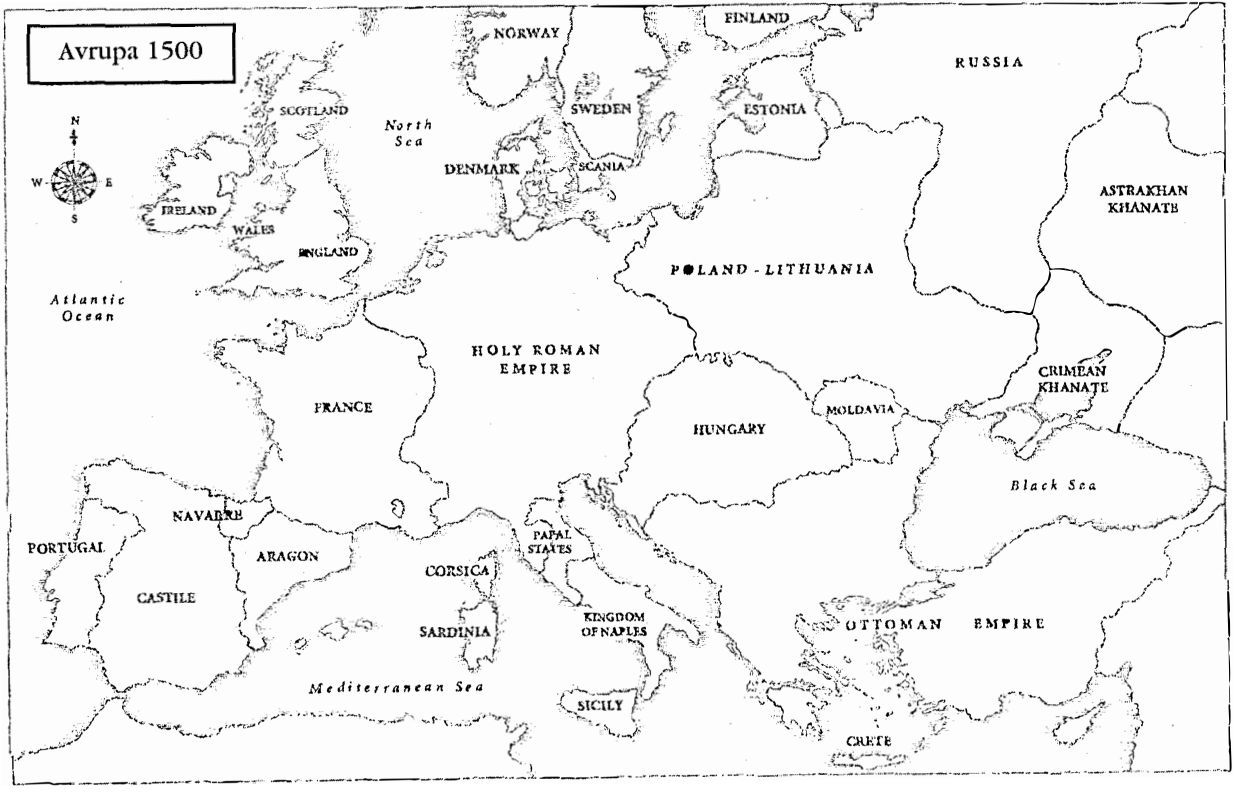
Paul Kriwaczek
Aralık 2004

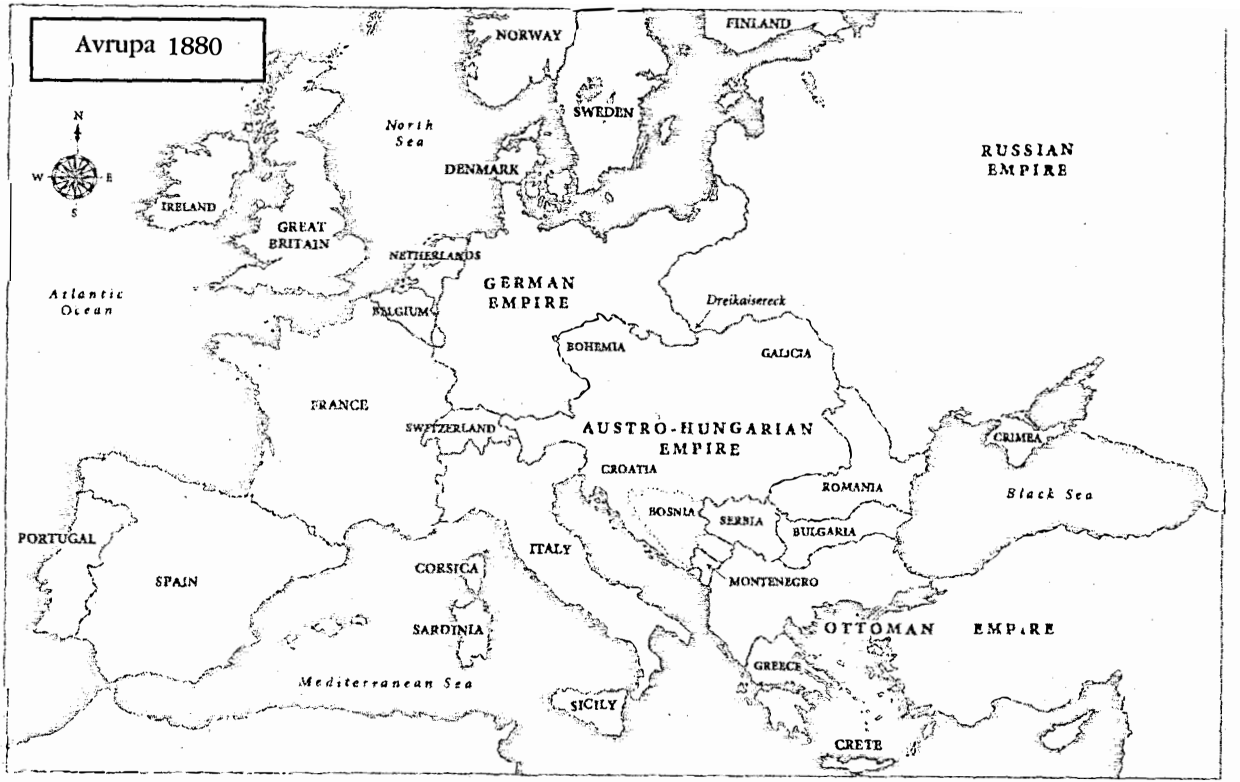
HARİTALAR

Yahudilerin anavatanı
North Sea
Baltic Sea
Riga
Moscow
Schanlen
Vitebsk
Lubavitch
Lyady
Koenigsberg
Vilna
Volozhin
Minsk
Mogilev
Rakau
Gdansk
Hamburg
Bremen
Grodno
Amsterdam
Münster
Hannover
Berlin
Hamelin
Magdeburg
Toruń
Włocławek
Gnesen
Vistula
Oder
Posen
Płock
Warsaw
Lohishn
Pinsk
Dessau
Brest
Aachen
Cologne
Leipzig
Kalisz
Łódz
Kozienice
Lublin
Chernobyl
Oleśnica
Przysucha
Breslau
Strzegom
Brzeg
Chełm
Kielce
Opatów
Trier
Mainz
Frankfurt
Oppeln
Zamość
Mezhirichi
Kiev
Worms
Cheb
Prague
Gleiwitz
Mysłowice
Sandomir
Belz
Polonnoye
Metz
Heidelberg
Pilsen
Leżajsk
Lańcut
Zaslavl
Berdichev
Nuremberg
Cracow
Lemberg
Ostropol
Rhine
Regensburg
Przemyśl
Medzhibozh
Vinnitsya
Rosheim
Strasbourg
Brünn
Danube
Nikolsburg
Korolevka
Bratslav
Augsburg
Linz
Uzhgorod
Munich
Vienna
Mukachevo
Czernowitz
Raffelstetten
Zurich
Salzburg
Eisenstadt
Esztergom
Satmar
Budapest
Odessa
Vercelli
Celarevo
Simferopol
Chufut-Kale
Adriatic Sea
Black Sea
N
W
E
S

Yahudi yerleşim yerleri
North Sea
Baltic Sea
Riga
Moscow
LITHUANIA
Vilna
Minsk
WHITE RUSSIA
PRUSSIA
MECKLENBURG
Vistula
MAZOVIA
Pripet Marshes
POLESIA
Dnepr
SAXONY
Berlin
BRANDENBURG
Oder
LUSATIA
GREAT POLAND
Warsaw
WESTPHALIA
THURINGIA
Sudeten Mts.
SILESIA
VOLHYNIA
Kiev
Rhine
HESSE
SAXONY
FRANCONIA
Prague
SUDETENLAND
LITTLE POLAND
PALATINATE
BOHEMIA
GALICIA
RED RUSSIA
LORRAINE
ALSACE
WÜRTTEMBERG
MORAVIA
UKRAINE
Danube
SWABIA
BAVARIA
LOWER AUSTRIA
SLOVAKIA
SUBCARPATHIAN RUTHENIA
Dniestr
PODOLIA
BUKOVINA
Zurich
Alps
STYRIA
Carpathians
Budapest
CARINTHIA
TRANSYLVANIA
CRIMEA
SLOVENIA
Adriatic Sea
Black Sea
N
W
E
S

Avrupa 1025
N
W
E
S
NORWAY
FINNS
ESTONIANS
VOLGA BULGARS
SCOTLAND
North Sea
SWEDEN
LETTS
IRELAND
DENMARK
SCANIA
LITHUANIANS
KIEVAN RUS
WALES
ENGLAND
FRIESLAND
POLABIAN SLAVS
PRUSSIANS
SAXONY
HOLLAND
Atlantic Ocean
FLANDERS
POLAND
LOWER LORRAINE
THURINGIA
NORMANDY
BRITTANY
UPPER LORRAINE
FRANCONIA
BOHEMIA
SWABIA
BAVARIA
Bay of Biscay
FRANCE
HOLY ROMAN EMPIRE
HUNGARY
PECHENEGS
CRIMEA
GEORGIA
AQUITAINE
LOMBARDY
Black Sea
LEON
CASTILE
BURGUNDY
CROATS
NAVARRE
SERBS
CATALONIA
TUSCANY
CORSICA
MUSLIM SPAIN
BYZANTINE EMPIRE
SARDINIA
Mediterranean Sea
SICILY
CRETE

Avrupa 1500
N
W
E
S
NORWAY
FINLAND
RUSSIA
SCOTLAND
North Sea
SWEDEN
ESTONIA
DENMARK
SCANIA
ASTRAKHAN KHANATE
IRELAND
WALES
ENGLAND
POLAND - LITHUANIA
Atlantic Ocean
HOLY ROMAN EMPIRE
CRIMEAN KHANATE
FRANCE
HUNGARY
MOLDAVIA
Black Sea
NAVARRE
PORTUGAL
ARAGON
PAPAL STATES
CORSICA
CASTILE
KINGDOM OF NAPLES
OTTOMAN EMPIRE
SARDINIA
Mediterranean Sea
SICILY
CRETE

Avrupa 1880
N
W
E
S
NORWAY
FINLAND
SWEDEN
North Sea
DENMARK
RUSSIAN EMPIRE
IRELAND
GREAT BRITAIN
NETHERLANDS
Atlantic Ocean
GERMAN EMPIRE
Dreikaisereck
BELGIUM
BOHEMIA
GALICIA
FRANCE
SWITZERLAND
AUSTRO-HUNGARIAN EMPIRE
CRIMEA
CROATIA
ROMANIA
Black Sea
BOSNIA
SERBIA
BULGARIA
PORTUGAL
ITALY
CORSICA
SPAIN
MONTENEGRO
SARDINIA
OTTOMAN EMPIRE
GREECE
Mediterranean Sea
SICILY
CRETE

GİRİŞ

1990 yılı Paskalya.

Polonya'nın kuzeyinde Krakow'la Kielce arasındaki yolun tam ortasındaki bir kasabanın eteklerinde, genç Katolik anne Agnieszka, evinin kırık dökük mutfağındaki formika masanın parlak zemini üzerinde, bir İsrailli çocuğun İbranice kitabındaki önemli pasajları makasla dikkatlice kesip çıkartıyor ve sağ yanına biriktiriyordu. Sol yanında ise tahtadan yapılmış küçük insan kafaları, bacaklar ve kollar duruyordu. Tahta kafalara siyah yünden saçlar ve gri uzun sakallar yapıştırıyor, ardından onları kol ve bacaklar eklediği bedenlere telle bağlıyor, sonra da üzerlerine siyah yün kumaştan diktiği uzun paltolar, siyah yünden uzun çizmeler, başlarına yedi kuyruklu kakım kürkünden tepsi gibi geniş kenarlı geleneksel siyah şapkalara benzetmek için büyük uğraş vererek kırpık kürklerden yaptığı şapkaları giydirerek oyuncak şeklinde Kasidik tarikatına bağlı Ortodoks din adamları oluşturuyordu. Oyuncaklar bittiğinde ise aralarından bir tel geçirerek onların hareket etmelerini sağlıyordu. Böylece hahama usulca dokunan çocuklar, doğu Avrupa kökenli Ortodoks Yahudilerinin dua etmeleri sırasında yaptıkları bir tür zikir hareketi olan ve İbranice'de *Shockeln* denilen öne arkaya sallanışına hayretle şahit olurlarken, sanki kızmış gibi sevgiden yoksun bir yüz ifadesiyle onlara bakması karşısında heyecanlı bir korkuya kapılıyorlardı.

Agnieszka çocuklara verilen en güzel Paskalya hediyesi olduğunu düşündüğü bu oyuncakların onlara iyi bir gelecek için bol şans getireceğine inanıyor ve çok sayıda alıcı bulduğunu söylüyordu. Gerçekten de eskiden sinagogdan eve dönerken bütün çocuklar onlara dokunarak

kendilerine bol şans getirmesini beklerlerdi. Nitekim ben de Polonya'daki Musevi toplumu içinde büyümüş bir Yahudi çocuğu olarak bu tahta oyuncaklarda kendi çocukluğumu hatırlamıştım. Ancak Agnieszka 1950'li yılların ortalarında doğmuş, daha henüz otuz beş yaş civarında bir kadındı. Ona bir Ortodoks Yahudisi din adamını canlı olarak görüp görmediğini sordum. Çok yaşlı biri değildi ve onların neye benzediğini nasıl biliyordu? Ama bana bu sorumun çok aptalca olduğu cevabını vermiş ve "Bu bizim geleneğimiz. Yüzyıllardır Polonya kültürünün bir parçası" demiş ve şöyle devam etmişti.

"2001 Sonbaharıydı. Bir taksinin içinde Krakow havaalanına giderken, pazar meydanından geçiyordum. Birden önümde yüksek kaidesi üzerinde ünlü Polonyalı şair Adam Mickiewicz'in heykeli belirmiş ve görür görmez hemen aklıma onun kahramanlık şiiri *Pan Tadeusz* gelmişti. Polonyalı bir vatansever olup aynı zamanda Yahudilerin özgürlük haklarının da savunucusu olan şair 'Bizim en büyük kardeşimiz olan İsrail'in taşıdığı haysiyet ve kardeşlik duygusu, onun uzun ve kısa vadeli hedeflerine çok kolay varmasını sağlayacaktır. Dünyadaki her toplum diğerleriyle eşit haklara sahiptir!' demekteydi. Pekiyi şimdi ben içinde bulunduğum taksinin şoförüne bir zamanlar eşitlik ve özgürlükten yana bu şiirden çok etkilenmiş olan Polonya toplumunun hâlâ aynı fikirde olup olmadığını sorduğumda, sizce nasıl bir yanıt almış olabilirim? Beni anlıyor olmalısınız" diye açıklamıştı.

"Artık eski Polonya yok. İkinci Dünya Savaşı'nın sona erdiği 1945 yılından sonra her şeye sıfırdan başlamış, ardından Rusların gelmesiyle ikinci bir yokluk dönemine girmişiz. O günlere bakıldığında, bugünkü Polonyalılar çok iyi durumdayız. Her şeyden önce sınırlarımız şu anda o zamankinden çok farklı. Ama değişmeyen tek bir şey var. O da atalarımızdan kalan büyük bir kültür mirası. Geleneklerimiz, örf ve adetlerimiz. Ancak onlara o kadar yabancıyız ki, sanki bize ait değillermiş gibi. Bizden sonraki nesil ise çok daha fazla yabancılaşacak ve hatta bize dönüp, uzun, çok uzun yıllar önce Yahudilerin aramızda yaşayıp, yaşamadığını bile soracaklar. Sonuçta bunu çocuklarımıza anlatırken, onları tıpkı insan yüzlü canavarlar ya da masallardaki devler misali tarih ön-

cesi devirlere ait yaratıklar gibi gösterip, yabancı bir ulusun mensupları durumuna düşeceğiz."

"2002 İlkbaharıydı. Beyaz Rusya'da Minsk şehri yakınlarında Rakau kasabasının tozdan arınmış mis gibi temiz havasıyla, üzerindeki göğün parlaklığını yansıtan, şekilsiz mavi elbisesi içindeki bir köy öğretmeni, 1902 yılında her biri farklı bir konuda yeteneği olan öğrencileriyle dolu sınıfında ders veriyordu.

Mindel ve Slavek aritmetikte çok iyiydiler. Ester'in coğrafya konusunda gelişmeye ihtiyacı vardı. Lyuba, Peschke ve Vova yazma konusunda mükemmeldiler. Awrum, Moishe, Yasha ve Zima sınıfın en iyisiydiler ama öğrencilerinin çoğu aslen Yahudi olduğunu bilmediği gibi, kasaba halkının içinde ayin yaptığı sırada Hitler'in sonder komandolarının kapılarını kapatıp, içindekilerle birlikte yaktığı Rakau sinagogunun yerine inşa edilen ve duvarları elbisesinin rengi gibi mavi boyalı okulun öğretmeni de atalarının tarihi, gelenekleri ve dini konusunda yeterli bilgiye sahip değildi. Sınıfını ziyaret ettiğim sırada ona Yahudilerin ilkin ne zaman buraya yerleştiklerini ve onları tekrar bu topraklara geri dönmeye çeken şeyin ne olduğunu, neler yaşadıklarını bilip bilmediğini sordum. Ellerini yüzüne kapayıp, özür dileyerek 'Bilmiyorum. Gerçekten çok özür dilerim, bilmiyorum. Ama takdir edersiniz ki, Beyaz Rusya'nın tarihinde yer almıyorlar. Onlar çok başka topraklarda yaşamışlar' yanıtını vermişti.

"Pekiyi ama bin yıldır doğu Avrupa topraklarında yaşayan Yahudiler ana vatanları olan Beyaz Rusya'nın tarihinde yer almıyordu da acaba kimin tarihi içinde yer alıyordu? Oysa ki bu topraklarda yaşamışlardı. Ama gördükleri zulüm ve sonu gelmez yok etme politikasına bire bir tanık olanlardan hayatta kalabilmeyi başaranlar, başka topraklara yerleşmişler ve yüzyıllar boyu oralarda yaşayıp çoğalmışlardı. Bu süre içinde Ortodoks Yahudisi hahamlarının filozofça bilgeliği önderliğinde, tıpkı görünmez adamlar gibi dini yaşamlarına sessizce devam etmişlerdi. Sürekli yaşadıkları topraklardan uzaklaştırılan atalarının bir kolu doğuda Kuzey Afrika ve Türkiye'ye, bir başka kolu ise batıda Sefarad Yahudileri olarak adlandırılan İspanya ve İngiltere'ye kadar uzanıyor-

du. Kendi içlerinde parçalara ayrılmış şekilde bölük pörçük olarak sanki geçmişe dönük sır gibi yaşadıkları için kaybolup gitmişler ve unutulmuşlardı. Hal böyle olunca, onların torunları anavatanları olarak bildikleri İtalya, Fransa, İngiltere, İspanya, Çekoslovakya, Polonya, Arjantin, Avustralya ve Amerika'daki evlerinde otururlarken, kendi tarihlerini ancak ev sahiplerinden öğrenebiliyorlardı. Bu komik olduğu kadar acıydı. Nitekim dört yüz yıl önce Prag'taki bir haham şöyle yazmıştı: 'Kendimizi o kadar yeni hissediyoruz ki, sanki dün doğduk'"[1] Kısacası tarihine tamamen yabancı yeni nesile göre, çok az şey yaşanmış olan geçmişlerinde kayda değer bir değişiklik söz konusu değildi.

Böyle bir durumda atalarının köklü tarihini anlatmak gereksinimi duyan bir Musevi yazarın en önce yapması gereken, unutulan hatta kaybolan geçmişini kurtarmak adına bazı ipuçlarından yola çıkarak, bu unutulmuş medeniyetin aslında ne derece geniş bir daire içinde etkinlik gösterdiğini kanıtlamaktı. Bu doğrultuda ilkin Roma imparatorluğuna uzanıp, o devirde imparatorluğun sınırları içinde bulunan Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki Yahudi azınlığın yerleştiği topraklara gidilmeliydi. İmparatorluğun doğu ve batı Roma olmak üzere bölünmesiyle aynı paralelde ikiye ayrılmış olan Yahudiler onlara kısaca "İbranice konuşanlar" diyen Kutsal Roma Germen imparatorluğu tarafından beslenmekteydiler. Ancak biri Katolik, diğeri Ortodoks olan imparatorluğun doğu ve batı kanadı arasında sıkışıp kalan Yahudiler, daha sonra Orta Avrupa topraklarında buluşarak bir araya gelmişlerdi. Gözlerini dünyaya Yahudi olarak açan bütün bu insanların ortak dini Musevilik, ortak dili ise İbraniceydi. İbrani kelimesi İbranicede Yahudi demek olup İngilizce veya Fransızca gibi başlı başına bir dildi ve Yahudi medeniyetinin başlıca simgesiydi.

Ancak tıpkı halkı ve kültürü gibi dilleri de unutulmuştu. Bunun nedeni hızla artan nüfuslarına rağmen, dinlerinin farklı oluşu nedeniyle, azınlık olarak kalmaya mahkum edilip bir varlık göstermelerine izin verilmemesi ve Katolik Hıristiyan Avrupa uluslarından biri olmaya zorlanmalarıydı. Nitekim İrlanda, İskoçya ve Galler'i saymayıp, bugünkü Bosna-Hersek, Sırbistan, Estonya, Litvanya, Slovakya, Slovenya ve İsviçre'yi

göz önüne aldığımızda, sadece bu çok geniş alanda yaşayan Yahudilerin nüfusu bile göze batacak kadar fazlaydı. Bu açıdan bakıldığında, Yahudi nüfusu Avrupa'nın sosyal yapılaşmasında önemli bir rol oynamış, daha da önemlisi, doğu ve orta Avrupa'nın ekonomik, sosyal ve entelektüel açıdan kalkınmasını sağlamışlardı. Sonuçta bu derece aşırı nüfusa ve entelektüel yapıya sahip oluşları, İrlanda, İspanya, İtalya ve Polonya gibi Avrupa kıtasında Hıristiyan birliği çatısını oluşturmak isteyen ülkelerin onlara şiddetli din baskı uygulamasına ve Hıristiyan olmaya zorlanmalarına neden olmuştur.

Bu baskılar, onlara sadece İbraniceyi unutturmakla kalmayıp, Slav dünyasını oluşturan doğu Avrupa topraklarında doğup tüm bölgeyi etkisine alan kendi kültürlerinden de uzaklaştırmıştı. Beyaz Rusya, Polonya, Rusya, Ukrayna, Bavyera, Brandenburg, Saksonya'nın yanı sıra Slavlaştırılmış Litvanya, Romanya ve Macaristan'ı da içine alan ve 9'uncu yüzyılın sonundan başlayıp, yirminci yüzyılın ilk yarısına kadar süren çok geniş bir zaman dilimi içinde sürekli göçe zorlanarak sürgün yaşamaya mahkum edilen nesil, bir gün özgürlüklerine kavuşabilmek adına Katoliklerle bir arada ibadet etme ve hayatta kalma mücadelesi vermişlerdi. Bu şekilde yakın geçmişte yüzyılın ortalarında uğradıkları soykırıma kadar, kendilerine özgü ticaret yeteneklerini kullanarak kıtada yaşanan gelmiş geçmiş en büyük ekonomik refaha ve bolluğa önayak olmuşlar, bu sayede Bavyera, Avusturya, Bohemya, Moravya, Polonya ve Litvanya gibi tüm Katolik dinine inananlar arasında Yahudilik ve Yahudi toplumu gittikçe artarak genişlemişti. Bu nedenle çok geniş bir coğrafyaya yayılan Yahudi nüfusu, bir Yahudi dünyası yaratmakla kalmamış, aynı zamanda Katolik Slavlar arasında yeni bir kültürün oluşmasına ve kendilerinden aşırı derecede etkilenmelerine de neden olmuştu.

Nitekim bu etkileşim hızla büyüyerek yayılmış ve Yahudi halk bölgede toplumsal bir patlama yaratmıştı. Bu durumda bahçıvan bahçesindeki otların ve bitkilerin çiçek verdiğini görmekten mutlu olmakla kalmayıp, veriminin komşusuna da sirayet etmesinin haklı gururunu yaşamıştı. Katolik Slavlar ise Yahudi dünyasına yakın olmanın verdiği gururla kendilerini bu topluluğun bir parçası gibi hissederek kendilerine pa-

ye vermişlerdi. Ama bu büyük dayanışma ve olumlu gelişmenin getirdiği başarı, Yahudileri ne yazık ki geçici bir süre ayrıcalıklı bir konuma taşıyacak, sonuçta yüzlerine şiddetli bir şamar gibi patlayan çok acı ve trajik gerçekle yüz yüze gelmelerini engelleyemeyecekti.

Ümit edilenin tam tersine! Bu üstün başarı bir nefreti körükleyecek ve Hitler'in yük trenlerine doldurulup, ölüm kamplarına gönderilişlerinde, kurtuluş ümidiyle ölüm kalım savaşı vermelerine neden olacaktı. Bu toplulukla asla akraba olmak istemeyen ve neslinin karışmasına karşı acımasız önlemler alan Hitler, Yahudilere karşı kılı bile kıpırdamadan tüyler ürpertici cinayetler işeyecek ve bunları işlerken Katolik dini ayini yapar gibi huşu içine girecekti.

Krakow'un geniş pazar meydanında yürürken, on dördüncü yüzyılda yapılmış görkemli St. Mary (Aziz Meryem) Kilisesinin yanı sıra, çok ince bir mimari ile yapılmış St Wojcieck Kilisesi ve onun hemen solunda kalan Gotik tarzı büyük kulenin önünden geçmiştim. Şehrin bu meydanı Rönasansla birlikte Cloth Hall (Kumaş Pazarı) adını almıştı. Üzeri rengarenk tentelerle örtülü çarşıda kumaşla birlikte çeşitli hamur işleri de satılan yan yana sıralanmış dükkanlar, bana hemen buranın "tipik bir Yahudi kasabası" olduğunu çağrıştırmıştı. Bu kelime Krakow halkının Kazimierz'de kendilerine komşu olan hatırı sayılı ölçüde bir Yahudi nüfusla birlikte çok sayıda Yahudi yerleşim yeri olduğuna işaret ediyordu.

Tüyler ürperten vahşeti yaşayacakları yok edilişlerinin arifesinde[2] Yahudilerin şehri Krakow'da fotoğrafçı Roman Vishniac'ın çektiği fotoğraflar, beni gayriihtiyari 1938 yılındaki Kazimierz'e o zamanki adıyla Ulica Izaaka şimdilerde Isaac Steet olan caddenin köşesine götürmüştü. Kayıt yaparken kendisi gibi kamerasının camı da şiddetle yağan kar fırtınasından etkilenen Vishniac'ın önünde aniden uzun etekli, parlak renkli omuz şalı ve eşarbıyla bir kadın ve onun peşi sıra giden siyah uzun palto ve çizmeleri ve de her türlü hava şartlarında bile başlarından çıkartmadıkları *streimel* denen yanlarından yedi samur kuyruğu sarkan, tepesi basık, geniş kenarlı siyah kürk şapkalarıyla sinagogdan çıkmış, neşe içinde evlerine gitmekte olan üç mutlu Musevi tarikat üye-

si belirmişti.

Yahudi karşıtı Nazi askerlerinin kendilerine uyguladığı psikopatlık boyutundaki politikanın hemen ardından bu kez Rusların boyunduruğu altına girerek onların uyguladığı din karşıtı politik baskılar sonucu harap olan Kazimierz'deki cadde ve binalar Vishniac tarafından fotoğraflarla belgelenirken, gözüme çarpan ilk şey bir tecavüzün yarattığı bozulmanın ardından gelen terkedilmişlikti.

Yahudilerin kutsal bir yer gibi içine girip tapındıkları ve onlar için çok önemli bir yatırım olan evlerinin bulunduğu sokaklarda yürürken, Yahudi dünyasında büyümüş birinin bu ıssız manzara karşısında etkilenmemesi mümkün değildi. Hahamların Yahudiliğin kanun ve tefsir kitabı olan Talmud'u öğretmek üzere eğitim verdiği öğrencilerin din derslerinin bitiş ziliyle sınıflarından çıkıp, bir anda fırladığı, seyyar satıcıların kol gezdiği, postacıların koşuşturduğu, pahalı kürk ve kumaş balyalarını tıpkı nadide birer mücevher gibi taşıyan ve müşterilerini cezbetmek için türlü dil dökmeye hazır, ince tel çerçeveli gözlükleriyle tipik bir kişilik çizen dükkan sahiplerinin hızla yürüdüğü caddeler, şimdi sanki rollerinin bitmesiyle birden ortadan yok olmuş aktörlerden geriye kalan çok geniş bir film platosu gibiydi.

Ortodoks Yahudi hocalarının dersi bitirdiği anda dışarı fırlayıp birbirleriyle itişip kakışarak neşe içinde yürüyen, iplikleri akmış gömlekleri ve yırtık şapkalarıyla mutlu mu mutlu *cheder* denilen öğrenciler, ya da zengin kuyumcu kocasının ona yeni aldığı kürkü komşularına gösterebilmek için yüksek ökçeli botlarıyla evinin merdivenlerinde özellikle duran Bayan Kalitzky veya parlak siyah kaftanları, kürk şapkaları ve gri uzun sakallarıyla Josel ve Mendel gibi yaşlı bilim adamlarının hararetli tartışmalar yaparak heyecanla yürüdüğü Kazimierz sokakları, bu renkli kişilikler olmaksızın bütün sihrini kaybetmiş görünüyordu.

Ancak şehrin eski sahiplerinin yoğun şekilde yaşadığı bu bölgede şu anda yaşayan ve İbranice konuşan doğu Avrupalı Yahudi halkı, Polonyalı ya da Litvanyalıların dışında ek bir kültür yaratmakla kalmayıp, bu sayede burayı adeta kurtarılmış bir bölgeye dönüştürmüşlerdi. Kazimierz sadece Yahudilerin yaşadığı bir şehir değildi, aynı zamanda Ya-

hudi medeniyetinin en köklü yerleşim beldesiydi.

✡

Doğu Avrupa'daki bu halk, çevrelerini saran Katolik dininden bağımsız olarak yaşıyorlar, kendi dillerini konuşuyorlar, kendi kültürlerinin gerektirdiği kuralları uyguluyorlar, her gün geleneksel din giysileri içinde ibadetlerini yerine getiriyorlar, ticaretlerini bildikleri tarzda gerçekleştirerek şehre ayrı bir kültür dokusu kazandırıyorlardı. Yahudi kaderciliği, değer yargıları, ailevi gelenekleri ve karakteristik sosyal yapılarıyla buradaki tekdüze yaşama ayrı bir lezzet katıyorlardı. Kültürleri başlı başına bir yaşam sanatıydı. Özel basılmış kitapları, elyazması Musevi incili, dini vecibeleri yerine getirmek konusunda başvurdukları ciltler, Cumartesi günleri Şabat ayininden sonra ailecek yenilen yemekte kullandıkları özel sofra takımları, evleri, eşyaları, sinagogları ve mezarlarıyla, Katolik halkın yaşamaya hiç alışık olmadığı başka bir yaşam biçimiydi. Politik yapılanma konusunda benzeri olmayan bir organizasyon yeteneğine sahiptiler. Kendi sosyal kanunlarını yaygınlaştırmak yönünde bağımsız hareket ediyorlardı. Doğum, evlilik, ölüm, vergi toplama, vergi tarifelendirme, ödül, cezalandırma, tutuklama, askere gönderme, akrabalık ilişkileri, ailevi değerler, suç ve ceza sistemi gibi tüm bu başlıkları içine alan adalet sistemleri, kendi içlerinde kurdukları bir kanun konseyi tarafından bağımsız olarak İbrani incili yasalarına göre yürütülmekteydi.

Batı Slavlarının gittikçe genişleyerek yaşadığı doğu bölgesi, ilerdeki yıllarda Rus imparatorluğunun baskıları sonucu 18'inci yüzyılda laik Prusya, Katolik Avusturya ve kutsal Rusya olarak bölünmesinin ardından, Polonya'nın ekonomik gücü yok denecek kadar azalmış ve bu durum Polonya krallığı tarafından ekonomiyi canlandırma sihirbazları olarak görülen Yahudilere tekrar burada oturma izni ile birlikte Polonya vatandaşı olma hakkı getirmiş, sonuçta burada giderek kökleşen Yahudiler adeta burayı özerk bir bölgeye dönüştürmüşlerdi. Ancak tekrar ilk yıllara dönecek olursak, Baltık denizinin kuzeyindeki Riga'dan başlayıp, Karadeniz'in güneyindeki Odessa'ya kadar uzanan bu çok geniş bölgeye Katolik dininden olmayanlar girememekteydi, bu nedenle Orto-

doks doğu ile Latin Batı Roma'nın arasında kalmış Yahudi toplumu, kabaca 11'inci yüzyıldan başlayıp, 19'uncu yüzyılın ortalarına dek süren uzun dönem boyunca, bölgenin anatomik yapısını oluşturan tipik bir kültür grafiği çizmelerine rağmen, gerek din politikaları gerekse geleneklerine bağlı taviz vermez yaşam şekilleri yüzünden malları mülkleri ellerinden alınarak, atalarının yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan ihraç edilmişlerdi. Ancak kalıntıları olarak nitelendirebileceğimiz hayatta kalanların torunları gelecek yüzyılda yaşamlarına yeniden bu bölgede devam edebilme şansına erişmiş, fakat bu kez de Hitler'in din ve ekonomik amaçlı olarak İkinci Dünya Savaşı altında başlattığı, aslında tamamen Yahudileri yok etmeyi hedefleyen soykırım savaşında özellikle Polonya Yahudilerinin yarısından fazlası kurban olmuştur. Hayatta kalmayı başaran diğer yarısı ise hemen ardından gelen Joseph Stalin'in işinin ehli olmayan, toplum ve din kanunlarını ahlaksızlık boyutunda hafife alan, cahil ve kifayetsiz askerlerinin çizmesi altında telef olmuştur.

Sonuçta Yahudi Medeniyeti, renkli kültür dokusu içinde yaşadıkları anavatanlarından zorla koparılmış ve yok edilmiştir. Bu katliam yakın tarihimizde yaşanmış olup herkesçe bilinen bir gerçek olmakla birlikte, ne yazık ki unutturulmaya çalışıldığı da bir başka gerçektir. Ancak tükenmez kalemle tarihe yazıldığı için silinememekte, özellikle vahşetin en yoğun yaşandığı doğu Avrupa'da hafızalardan çıkmamaktadır.

Tamamen dine dayalı olarak başlatılan bu sistematik yok etme kampanyasına yönelik, ardı ardına yaşadıkları soykırım sonrası hayatta kalabilenler, 19'uncu yüzyılın ikinci yarısında başta Amerika olmak üzere Avrupa'nın onları her şeyiyle kabul eden ülkelerine dağılarak, yaşamlarına devam etmişler, ama bunca cefaya rağmen hiçbir zaman inançlarını, en önemlisi gelenek ve alışkanlıklarını yitirmemişlerdir. Her gittikleri yere kültürlerini de götüren Yahudi toplumu, genellikle Atlantik okyanusunun diğer yakasındaki bölgede huzur bulmuşlardır. Burada bilim, sanat ve ticaret konusunda doğuştan var olan yeteneklerini konuşturarak, film, müzik, edebiyat, güzel sanatların diğer dalları ve çeşitli ticaret konularında faaliyet göstermişlerdir. Bu bağlamda diğer ülkelere kabul edilişlerinin başlıca nedeni para kazanma ve kazandırma yönünden genetik anlamda üs-

tün bir yeteneğe sahip oldukları içindir. Bu durum gittikleri yere hayat verdikleri gerçeğini de ortaya çıkartmaktadır. Nitekim Yahudi yaşam biçimi özellikle Amerika'da, üzerinde tartışmaya bile gerek duyulmayıp, sadece uygulanan örnek bir modele dönüşmüş, sonuçta tüm dünyayı üzerinde yaşayan toplumlara objektif bir bakış açısıyla bakmaya zorlamışlardır.

1

Bist a Yid?

1950'li yılların başı tüm dünyada teknolojik gelişmelerin başladığı dönemdir. Bu gelişmeyle birlikte yazları neredeyse hiç yağmur yağmayan iklimsel değişimler de yaşanmaya başlamıştır. Avrupa'yı aşırı sıcakların kavurmaya başladığı bu kurak ve sinir bozucu dönemde, ünlü zenci şarkıcı Nat King Cole'un *They Try to Tell Us We're Too Young* (Bize çok toy olduğumuzu anlatmaya çalışmışlardı) adlı şarkısı hit olurken, zirvedeki yenilmez Tottenham Hotspur'un her zamanki gibi favori gösterildiği futbol turnuvasında, hiç beklenmedik şekilde finali Blackpool ile New Castle United oynamış ve büyük bir patlama gösteren New Castle United şampiyon olmuştu. Tereyağı, et ve şekerlemeler İngiltere'de hâlâ karneyle alınıyor, haftalık işçi ücretleri 7 Pound civarında seyrediyordu. 500 Pound'un altında bir parayla ev almanız mümkün değildi. Para kazanmak çok zordu. Yaşamak için maaşları yetmeyen halkın kendilerine ek gelir sağlaması ise neredeyse imkansızdı. O yüzden hava güzelken benim gibi kıt parayla geçinen ailelerin çocukları okula giderken otobüse binmeyip, yürüyerek giderek bilet paralarımızı biriktiriyor ve çocukluğun vermiş olduğu hevesle buzlu meşrubatlar almayı tercih ediyorduk.

Okulumuz Londra'nın kuzeyine düşüyordu ama şehrin çeşitli bölgesinden geniş bir öğrenci kitlesi mevcuttu. Her sabah henüz yetişkinlik çağına girmiş erkek öğrenciler, gri flanel pantolonları, lacivert blazer ceketleri, başlarındaki gri yün keplerinden oluşan okul üniformaları ve bir örnek siyah deri çantalarıyla büyük bir vakar içinde yürüyor, çok uzaklardan bile görünen kırmızı kiremitli çatısıyla Kraliçe Victoria döneminden kalma tipik okul binasının kapısından içeri sel gibi akıyorduk. Şehrin neredeyse tüm banliyölerinden akın eden öğrencilerin

içinde her sınıftan aileye mensup olanlar vardı. İşçi sınıfına ait fakir öğrenciler genellikle şehrin kalabalık yerleşim yerlerindeki alçak binalarda otururlardı, orta sınıfa mensup olanlar Grosvenor gibi yüksek apartmanların çevrelediği bölgelerde, diğerlerinden daha yukarıda yaşamanın kibriyle kurumlanırlar ve çok az sayıda olan zengin kesime mensup olanlar ise, kendilerine ait bir çocuk yatak odası olduğunu her daim dile getiren, altı yatak odalı, önlerindeki muhteşem bahçenin içindeki garajlarında en az iki arabanın park edilmiş olduğu heybetli villalarında keyif süren ayrıcalıklı sınıfın şımarık çocuklarıydı. Örneğin hepimizden farklı olarak başındaki türbanıyla gelen Sih tarikatına bağlı bir Hintli öğrenci, her gün okula şoförlerinin kullandığı Bentley marka arabayla bırakılmaktaydı. Şehrin azınlıkta kalmış Yahudi ailelerinden çok farklı olarak, başka bir dinin mensubu olmasına rağmen, kendisine özgü giyinişi ve sanki sadece İngilizce öğrenmek zorunlu olduğu için mecburen okula gelen sözleşmeli öğrenci gibi umursamaz davranışlarıyla, zengin ötesi bir sınıfa mensup olmanın kibirli tavrı içindeydi.

O günlere geri gittiğimde, bense şehrin başına bela olduğu için kurtarılmış bölge olarak nitelendirilen küçük bir banliyöde yaşıyordum. Delikanlılık çağının verdiği kabadayılıkla gerçek bir gangster olma hevesindeki bizler, toplanarak kendi aramızda bir çete oluşturmuş ve yaşadığımız bölgeye zarar gelmesini önlemek amacıyla, mahallemizin sokakları arasında babalanarak yürüyor ama her cumartesi sabahı çok büyük bir olasılıkla karşılaşacağımız aşırı din baskısının gelmek üzere olduğunu hissettiğimiz anda, tabanları yağlayıp kaçmayı tercih ediyorduk. Okuldan eve dönerken yolum zengin kesime ait evlerin bulunduğu geniş, iki tarafı ağaçlıklı yol boyunca yan yana sıralanmış beyaz sütunlarla çevrili, çelik kapılı, önleri sayısız renkte çiçekler ve nadide orkidelerle dolu bahçelerinin ardında tenis kortları ve eğlence parkları bulunan görkemli villaların önünden geçiyordu. Bu, benim evimin az ötesindeki zenginlere ait bu özerk bölgeyle komşu olduğum anlamına gelmekle birlikte, benim gibi genç bir Yahudi çocuğun buradan geçerken herhangi bir şiddetle karşılaşmamak için dikkatli olmam gerektiği tembih edilen tehlikeli bir bölgeydi.

Sürekli akıllı ve gözlerimizi açık tutarak yaşamak zorundaydık. Aksi takdirde yapacağım en ufak bir densizlik ya da dikkatsizlik, istediğimiz şekilde yaşayarak sosyal yapılanma gösterdiğimiz, her şeyden önemlisi uzun siyah geleneksel giysileri içinde özgürce dolaşan ve bizleri sabah ayini için sinagoglara toplamaya çalışan yaşlı din adamlarımızın itibarını zedelediğim gibi gittikçe artan nüfusumuzla bölge halkının hürriyetini tehlikeye sokabilirdim.

Bu yüzden buradan geçerken bütün bunlara dikkat ettiğim gibi, yaşlı din adamlarımızın pençesine düşmemek için tetikte olmam ve yeterince hızlı hareket etmem gerekiyordu. Ama gençtik, yeni yetişiyorduk, sürekli uyanık olan hayal dünyamız, bizi farklı maceralara itiyordu ve okuldan eve dönüşteki bu uzun yol, bizi önüne geçilmez bir yolculuğa ısrarla davetiye çıkartıyor, bacaklarımız gitmemiz gereken yöne doğru seyrederken, aklımız diğer yöne doğru çekiyordu. Sonuç olarak sürüden ayrılmış bir koyun misali evlerin arasında merakla dolaşırken, sinsi bir casus gibi yolun tam köşesinde onun acımasız pençelerine düşüyor ve ilkin omzuma dokunulup, ardından kulağıma kötü kaderimi belirleyen cümle fısıldanıyordu. Bu tüyler ürpertici ses bana *"Hişşt! Bist a Yid?"* diyordu.

Bu cümle değişmez gerçeği yüzüme tokat gibi vuruyordu. Yahudi dilinde "Sen Yahudi misin?" demek olan bu cümleyi kulağımın dibine girerek fısıldadığı için tüylerimi diken diken ederek beni asabileştiren ses ise, semtimizin din heyeti tarafından görevlendirilen ve her sabah yapılan ayinin gerçekleşmesi için her birine *minyan* adı verilen ve en az on cemaat üyesini toplamakla sorumlu yaşlı minyan toplayıcısına aitti.

Hemen söylemeliyim ki, bu isteksizlik dinimize karşı ya da inançsız biri olduğum için değildi. Tam tersine ben ve benim gibi gençler yaklaşan yeni yüzyılla birlikte, dinimizi daha geniş kitlelere duyurmak ve dini görevlerimizi daha da etkin şekilde uygulayacak olmanın mutluluğu içindeydik. Nitekim Musevi erkek çocuklarının artık dini yükümlülüklerini yerine getirecek yaşa geldiklerini kutlayan ergenlik töreni için çok heyecanlıydık ve her sabah okula gitmeden önce evimizde ibadetimizi yapıyorduk. Ama sinagogda ibadete katılmak için, minyan topla-

yıcılarına yakalanmak, okula geç kalmak anlamına geliyordu. Bu ise okulda genellikle alay konusu olmamız ve kendimizi din düşmanlarımıza karşı korumak zorunda kalmak demekti.

Hiç kuşkusuz minyan toplayıcılarının konuştuğu eski İbraniceyi bizim yaşımızda bir çocuğun anlaması beklenemezdi. Bu bize çok farklı, hatta biraz ince ustalık gerektiren zor bir dil geliyordu. Sinagogdaki sabah ayininde dilimizin güncel haliyle dua etmek yerine eski İbranice kullanılması, bu dili anlamak ve telaffuz etmek için kendimizi zorlamamıza, dahası her an hatasız konuşmak zorunda olduğumuz İngilizce'mizin zayıflamasına ve ikinci zorunlu dersimiz olan Fransızca ev ödevimizi hazırlamakta yetersiz kalmamıza neden oluyordu. Bu nedenle çok sevdiğimiz bu derste geri plana itilmekle kalmayıp, ilk dersimiz olan beden eğitiminde Rugbi futbolu oynarken, oyun kurucunun sadistçe baskı yapması karşısında uykusuz ve yorgun bedenimizi zorlayarak fiziki ve manevi yönden şiddetli acı çekiyorduk. Pekiyi bizi bu derece zora sokan eski İbranice nasıl bir dildi? Konuşmaya başladığınızda baştan aşağı manasız gelmekle kalmayıp, okul çağındaki bir çocuğun ufkunu genişleten bir dil değildi. Hiçbir cazip ve faydalı tarafı yoktu. Fransızca ev ödevinin ya da Rugbi futbolunun verdiği zevki vermiyordu. Günümüz dünyasının değer yargılarından oldukça uzak ve çok farklı bir dil olan İbranice, bu dünya ile arasına yüksek duvarlar çekmiş, bir anlamda kendisini bu dünyadan soyutlayarak koruma altına almış bir dildi. Bu dili öğrenmeye kalkışmak, hatta öğrenmeye zorunlu tutulmak, bu duvarların gerisine hapsedilmek demekti. Bir okul çocuğunun dünyevilikten saparak, Museviliğin katı kurallarla dolu tutucu dünyasında güncelliği safdışı etmek anlamına geliyordu. Çünkü her dinin aşırı boyutta icra edilmesinin, medeni dünyaya ayak uydurmakta engel teşkil ettiği gibi softa Musevilik de insanı sadece çağdaş toplum yaşamından soyutlamakla kalmayıp, dünyeviliğin rafine zevklerinden de yoksun bırakıyordu.

Ancak eğer bu dünyaya bir Musevi olarak geldiyseniz, bu sizin, peygamberiniz ve yol göstericiniz Musa'nın beş kitabı denilen Tevrat'ın bütün buyruklarını her ne durumda olursanız olun yerine getirmek ve

olduğu gibi güncelleştirmeden tefsir etmek zorunda olduğunuz anlamına gelmekteydi. Bu dünyaya din adamlarımız olan hahamların gözleriyle bakmanız ve Emerson'un "Bir Musevinin beyninde sayısız deneyim ve düşüncelere yer veren bir kitap" dediği eski İbraniceyle yazılmış Tevrat'ı koşulsuz şartsız ezberlemeniz gerekmekteydi. Ama bizler gibi genç nesil için bu dil çok ters gelmekteydi. Minyan toplayıcılarının ya da Magribi İspanya'dan kovulmalarının ardından Hollanda üzerinden Cromwell'in başkanlığında İngiltere'ye gelen *Sefarad* Yahudilerinin eskiye bağımlı kalmış örümcek kafalı dünyası bizim ilgimizi çekmiyordu. Ya da İran, Orta Asya, Hindistan ve Arap topraklarından gelen *Mizrachi* adı verilen doğu kökenli Yahudilerin, inatla sürdürmekte ısrar ettikleri sadece din üzerine kurulu modası geçmiş yaşam biçimleri bizler için bir şey ifade etmiyordu.

Bizi bu çok eskiye dayanan gereksiz softalık yerine, İtalya ve Fransa'dan gelerek çağdaş yaşama ayak uydurmuş, bu arada yerine getirebildiği ölçüde dini vecibeleri uygulamaya çalışan, inançlı Museviler ilgilendiriyor, gerisini ise gereksiz bularak gözardı ediyorduk. Eski dil konusunda inat eden atalarının isteği doğrultusunda hareket eden genç neslin derdini bizlerin dışında sadece Bavyera ve Avusturyalılar anlayabiliyordu, çünkü Avusturya diyalekti, İbraniceyle benzerlikler taşıyordu. Belki de onların bizi anlaması ve benimsemesi oradaki Yahudi kökenli halktan kaynaklanıyordu, ama kendi öz dünyalarında ne yazık ki Yahudiliğe yer yoktu. Bu açıdan bakıldığında, minyan toplayıcılarının bu eski dili ısrarla kullanmaktaki amaçları bu olmalıydı. Diğer bir deyişle dünyanın neredeyse dörtte birine bölük pörçük yayılmış kendi kültürümüzü unutmamak ve unutturmamaktı. Polonya, Litvanya, Macaristan, Romanya, Rusya ve Ukrayna'dan göç eden Yahudi ailelerinin *indzere leyt* dedikleri kelime, Musevilerin hemen hepsinin duymaya aşina olduğu *der heym* anavatan kelimesiyle eşanlamlıydı ve bütün bu insanlar yetmiş yıldır İngiltere'de yaşıyorlardı.

İlk etapta Avrupa ve Asya'nın çeşitli ülkelerinden gelip tek bir noktada birleşen bu birbirinden farklı insanları anlamakta zorlandığım gibi, bu zorunlu göçebelikte bana anlamsız geliyordu. Ben de bu göçmen

ailelerinden birine ait bir çocuktum ve ailemin İngiltere'ye yıllar önce aynı yolla geldiğini biliyordum. Ama ben onların çektiği acıları çekmemiştim. Hür ve bağımsız bir dünyada gözümü açmış ve onlardan çok farklı bir ortamda yaşamaya başlamıştım. Apartmanımızın önünden diğer Avrupa'yla aramızı bölen bir çift dikenli tel geçiyordu. Viyana yakınlarındaki küçük bir kaplıca şehri olan Baden'den savaş başlamadan önce kaçarak geldiğimiz Londra'daki küçük dairemizde yaşarken, savaşın çok dışında kalabilmenin mutluluğu içindeydik. O sırada on yaşındaydım ve ebeveynlerimizin anlattıkları toprakları kendi hayal dünyamda özümsemekle yetiniyor, ama birbirleriyle konuşmaları sırasında sıkça duyduğum ve gittikçe aşina olduğum önemli cadde ve yer isimlerini beynime kazıyordum. İki yaşıma gelmeden Avusturya'dan ayrılmıştık, ama bu konuşmalar sırasında o kadar çok yaşadığımız bu şehir hakkında bilgi edinmiştim ki, neredeyse Baden'in Braitner caddesinde defalarca dolaşmış gibiydim. Meydandaki anıtı görebiliyor, Undine çeşmesinin karşısındaki Kurpark'ta dolaşarak dondurma yiyor ardından Putschaner tepesine tırmanarak Helena vadisini, oradaki iki harabe şatoyu ve Guntramsdorf'taki aile fabrikasını ziyaret ediyordum. Ve bütün bunlardan yoksun, mutsuz ve kederli bir halde, bitmek bilmeyen yağmurun gerginleştirdiği havayı teneffüs ederek, kuzey batı Londra'daki beton yığınından ibaret apartmanımızda yaşamaya çalışıyorduk. Altmış yıl sonrasında ailemin hâlâ sözünü ettiği bu yerleri onlarla birlikte yaşamış ve şahit olmuş gibi tüm bu isimleri benimsemiştim. Hiç kuşkusuz ki benimsediğim bu duyguyu yaşayan sadece ben değildim. Tüm göçmen ailelerinin çocuklarıyla aynı hisleri paylaşıyordum. İngiltere'de doğan ya da bebekken gelen her göçmen çocuk benimle eş durumumdaydı. Örneğin Balti Restoranda garsonluk yapan akranlarım da tıpkı benim gibi ailelerinin Bengladeş'teki atalarının topraklarından sürülerek geldiği bu ülkede, ebeveynlerinin anlattığı evlerin, vadilerin, binaların, cami ve medreselerin içinde hayali olarak gezinmekle yetinmekteydiler.

Bütün bu konuşmalar sırasında Musevilerin kendi topografyalarını çıkartabiliyordum, onların Chelm, Lemberg, Pinsk, Belg gibi belli başlı şehirlerden oluşan ana topraklarını, şarkılarını, sevilen insanlar olduk-

larını, ayrıca Ba'al Shem Tov, Vilna Gaon ve Satmarer Rebbe gibi saygın dini şahsiyetleri olduğunu öğrenmiştim. Bunların dışında Landau'lar, Broyd'lar ve Rappaport'lar gibi önemli aileler hakkında bilgi sahibi de olmuştum. Böylelikle çevremdeki Yahudi olmayan sınıf arkadaşlarım gibi ben de bu dünyaya aşina oluyordum. Aileleri yıllar önce buraya gelmiş olsa bile 19'uncu yüzyılın sonunda ve 20'inci yüzyılın başında İngiltere'de doğmuş ya da dünyayı daha yeni tanırken buraya getirilmiş bir çocuk olarak, ebeveynlerimiz gibi biz de birçok Yahudi olmayan arkadaş edinmiştik. Ama öğretildiği üzere âdetlerimiz, geleneklerimiz ve değer yargılarımızdan taviz vermeksizin, doğu Avrupa'da yerleşmiş atalarımızın köklerinin devamı olarak hâlâ eski İbranice dilde dualar okuyup, ibadetimizi yapıyor ve evde kendi aramızda da bu dili konuşuyorduk. Bu ülkede yetişmiş bir birey olarak ana dilimiz İngilizce olması gerekirken, eski İbranice'yi konuşmakta zorlanmamız karşısında, konuştuğumuz konuya göre sık sık bir dilden diğerine geçiyor, sonuçta dilimiz İngilizce'yle İbranice arasında garip bir aksana çalıyordu.

İş ve politik konularda duygularımızı karşımızdakine daha güçlü ifade edebilmek için genellikle İbranice'yi tercih ediyorduk. Bazı kelimeler dialekt olarak İngilizce ile benzerlik taşıyordu. Örneğin *gonif*, İngilizcede hırsız anlamına gelen *thief* kelimesiyle, *shvindler* hile yapmak anlamına gelen *cheat* kelimesiyle ya da *farbrecher* sahtekar anlamına gelen *crook* kelimesiyle benzer şekilde telaffuz ediliyordu. Yanı sıra yiyecek, giysi gibi sıradan kelimeler ya da biri hakkında görüş içeren günlük konuşmalar sırasında bu dil tercih nedeni olabiliyordu. Örneğin *sheynere ligt men in drerd* (onlar geçmişi tarihe gömüp, geleceğe umutla bakan insanlardır) anlamına gelmekteydi. İngilizceyi ise genellikle teknik konularda kullanmaktaydık. Örneğin neden kahrolası arabanın sabahleyin ansızın bozulduğunu merak edip, tamirciye sorduğumuzda, ya da doktor, öğretmen gibi toplum içinde yüksek düzeyde etiket taşıyan şahısları ziyaret ettiğimizde kullanırdık. Çünkü bana İngilizce öğreten öğretmenime ev ödevim hakkında İbranice soramayacağım ya da doktora şikayetimi İbranice dile getiremeyeceğim için İngilizce konuşmak zorunda kalıyordum. Ama yüzdeye vurursak, İbranice ko-

nuşma oranı elbette ki diğerinden fazlaydı. Bunun böyle olması hiç kuşkusuz kaçınılmazdı, çünkü biz bir din toplumuyduk. Bir dini liderin başkanlığında yaşadığımız gerçeği ortadaydı ve hahamımız bize düzenli olarak İbranice dersi veriyor, her şeyden önemlisi ibadetimizi bu dilden yapma zorunluluğu taşıyorduk. Çoğu evde İngilizce karşılığı olmasına rağmen, İbranice sözcükler kullanılıyordu. Sinagog ayinlerinde teganni edenlerin lideri olarak görev yapan kişiler anlamına gelen *chazzen*'in İngilizce kelime karşılığı kantor, *sidder*'in ise dua kitabı olmasına rağmen, küçük çocukların kalınca bir dilim ballı kekin yanında çok az miktarda viski ya da brandi ile yetindiği artık herkesçe bilinen Şabat ayini sırasında okunan *Kiddish* duası gibi belli başlı duaların yerini tutacak başka kelime olamayacağı için İbranice söylenmeye devam ediyordu. Seks ise dile dahi alınmayan bir sözcüktü, hatta şakası bile söz konusu olamazdı.

Ama çok basit İngilizce karşıtları olsa bile çoğu aşırı tutucu Yahudiler genellikle İngilizce'yi gözardı ederek İbranice konuşmayı tercih etmekteydiler. Diğer dinlerin genel anlamda sıraladığı ve aşağı yukarı hepsinde aynı olan sevap ve günahlar Yahudi dininde farklıydı. Diğer bir deyişle sevaplar ve günahlar listesinde her şey ikiye ayrılmıştı. Takvimdeki günler kutsal ve günah günleri olarak ikiye ayrıldığı gibi, sütlü ve etli mamullerin yeneceği günler de belirlenmişti. Sütlüler kendi içlerinde ayrıldıkları gibi etliler de koşer ve koşer olmayan, yani mundar olmayan ve mundar şeklinde ikiye ayrılmıştı. Aynı şekilde yün ve keten kumaşlar olarak giysiler de koşer ve koşer olmayan şeklinde ayrılmış, hatta kökeni peygamber sülalesine dayanan iki önemli aile, Kohen'ler ve Levy'lerden olanlar ve olmayanlar şeklinde de bir ayrım söz konusuydu. Bu iki aileden olmayanlara genel olarak İsrailoğulları denmekteydi. Buna göre insanlar da Yahudi olanlar anlamına gelen *Yidn* ve olmayanlar demek olan *goyim* sıfatlarıyla belirlenmişti. Bütün bunlar kutsal kitapta yazmakta olup, *goy, goyim* kelimesinin çoğuluydu. Ancak sıfat olarak kullanıldığında *goyishness* denmekteydi. Buna göre caddelerde elinde içki şişesiyle sarhoş bir halde dolaşıp, oraya buraya saldıranlara *goyish,* bu dince tamamen yasaklanmış ahlaksızlığı da *goyish-*

ness davranış denmekteydi. İnsanlar *gora* denilen beyaz tenli Urdular, esmer tenli Hindular ve *gajé* denilen Romalılar ve Romalı olmayanlar şeklinde ayrılmışlardı. Bu sıralamada *goy* içlerinde en aşağılık olanıydı. Bu kelime Londra'nın doğusunda oturan İngilizler tarafından da kullanılmakta olup, argo dile yerleşmiştir, Yahudilerin genellikle ahlaksızlığa meyilli erkek çocukları için kullandıkları *goy,* özellikle en önemli ibadet günleri olan Cumartesi günleri sinagoga taş atarak bağırıp, çağıran ve gürültü çıkaran din sapkınları için kullanılmaktaydı. Zamanla İngilizler arasındaki argo dilde de aynı anlamda kullanılan ve bu kelimeden türettikleri *Yock,* aynı zamanda alaycı bir sevgi ifadesi olarak da kullanılmaktaydı. Örneğin bir arkadaşınızın büyükannesi İngilizlerin kutsal saydıkları Pazar akşamı yemeğinde özenerek hazırladığı dana rostonun yanına tatlı olarak şişirme bir puding yapmış olmasına rağmen çok beğenilmişse ona argo deyimle şişirmasyon anlamına gelen *Yochish* denmekteydi.

Bu durumda dinden söz edilmeyen bir günümüz dahi yoktu. Geleneklerine ve dinine tutku derecesinde bağlı bir toplumdan zaten başka bir davranış beklenemezdi. Bu nedenle dinimizin gerektirdiği bütün vecibeleri yerine getirmeliydik, çünkü bu bizim yolumuzdu, her şeyden önce bu bize tanrı tarafından verilmiş emirlerdi. Şabat günü sinagoga gitmeliydik, çünkü bu bir emirdi. Ama bu katı din kurallarımızın ve çok uzun süren ayinin bizi sıktığı da inkar edilemez bir gerçekti. Kaldı ki bizden çok büyüklerin bile dayanamayıp, bu uzun ayin sırasında birbirleriyle şakalaştıkları, iş görüşmeleri ve dedikodu yaptıkları gözlerden kaçmamaktaydı.

Bu yüzden Cumartesi sabahları sinagogun içine büyük bir gürültü yayılıyor, haham önünde kutsal kitabın açık olduğu masaya sık sık vurarak cemaati sessiz olmaya ediyor ve cennete alınabilmeleri için öncelikle dinlerine saygılı olmaları gerektiğini onlara hatırlatıyordu. Yahudi dininde perhiz günleri vardı. Bu günlerde dinimizce caiz olmayan yiyecekleri yemek kesinlikle günahtı. Dinimizde sadece perhiz günlerinde değil, normal günlerde de mundar sayılan domuz gibi hayvanların etlerinden ve bunların sütünden yapılmış yiyeceklerin yanı sıra kabuklu de-

niz ürünleri yemek men edilmişti. Perhiz günlerinde ise sadece zeytinyağlı sebzeler ve bizim için çok kutsal bir ekmek olan suyla yoğrulmuş bir tür tuzsuz pide, hamursuz yenirdi. Ayrıca sebzeler daha önce et kesilmiş bıçakla dahi kesilmediği gibi perhiz günlerinde daha önce hiç kullanılmamış tabak ve çatal bıçak takımı kullanılırdı. Bu nedenle bizim için çok kutsal sayılan bu günlerde İngilizlerin damak tadına hitap eden koyun beyni, koyun kellesi, dana gözü gibi yiyeceklere sanki kurtlanmış bir et parçası gibi tiksindirici ve mide bulandırıcı yiyecekler olarak bakardık.

Aşırı dinine bağlı ebeveynlerim dinimizin kurallarını harfiyen yerine getirmekteydi. Annem günümüzdeki adı Nikulov olan Nikolsburg, Moravya'dan gelmekteydi ve kökleri hahamlığa dayanan bir aileye mensuptu. Bu ayrıcalığı onun dinine bilinçli bağlarla bağlı biri olduğunu göstermekle birlikte, diğerlerini küçük görmesine ve yaptıkları ibadete kuşkuyla bakmasına neden oluyordu. Yahudi olmayanların daha doğrusu eski İbranice konuşmayanların çoğunlukta olduğu bir ortamda, az sayıda Viyana'dan göç etmiş diğer Yahudiler gibi azınlıkta kaldıklarından yakınarak, farklı olmanın gururunu yaşıyor ama dinin vecibelerini tam olarak yerine getiremeyen diğerlerini de suçlamayı ihmal etmiyordu. Dahası Nazilerin kendilerine uyguladığı soykırımın faturasını bu kesime çıkartıyordu. Bizim gibi Nazi katliamından kaçarak İngiltere'ye sığınan bu kesimin evlerinde yarı İngilizce yarı Yahudice konuşmasını, onların kişiliksizliğine bağlıyor ve böyle bir yanardöner toplumun başkalarının çizmeleri altında ezilmesinin çok doğal olduğunu söylüyor, onların soylu bir din olan Museviliğin adına leke sürdüklerini, herkesin imrendiği geleneklerimizden uzaklaşarak toplumumuzun yüz karası olduklarını ileri sürüyordu. Ona göre Almanya ve Avusturya'dan göç eden diğerleri giderek Hıristiyanlığa sempati duyuyor ve konuk olduğumuz topluma şirin ve modern görünmek adına sergilediğimiz bu şahsiyetsizlikle neslimizin geleceğini kendi ellerimizle tehlikeye atıyorduk. Her geçen gün zevk ve sefaya aşırı düşkünlük anlamına gelen Epikürik bir felsefeye sahip oluşları, diğer ulusların gözünde saygınlığımızı kaybetmemize neden oluyordu.

Genç bir delikanlı olarak annemin bu sözlerinden haliyle etkileni-

yor ve sonuçta üç ayrı cepheden gelip, bir noktada birleşmiş bu topluluğu sürekli gözlemliyordum. Kahvaltı etmek üzere davet edildiğim ama sadece çay içtiğim bir arkadaşıma gitmek üzere sabah erkenden evden ayrıldıktan sonra, zamanımı okulda geçiriyor ve bütün bu modern yaşamın ardından, kendimi ille de eski İbranice konuşan tutucu Yahudilerin dünyasında buluyordum. Diğer bir deyişle çağdaşlıkla modası geçmişlik arasında denge kurmaya çalışıyordum. Ama bu ne zamana dek sürecekti? Bu ikisi sonsuza dek yan yana aynı paralelde gidemezdi. Bir yerde falso yapmam çok olasıydı.

Görünüşte İbranice konuşmakta ısrar eden bu kesim, modern İngiltere'ye mükemmel ayak uydurmuş olduklarını iddia ediyorlar, işlerini ve mesleklerini başarıyla icra ettiklerini ve kendi özel dünyaları içinde sonsuza dek yaşayıp gideceklerini söylüyorlardı. Ama Alman, Avusturya, Fransız, İtalyan ve Sefarad Yahudileri olarak bilinen İspanya kökenli olan bu grup, bana göre geçmişe ait belli bir tarihleri olduğunu biliyor gibi görünmüyorlardı. Geleneklerine sıkı sıkıya bağlılıktan söz ettikleri atalarının anavatanı olarak bilinen ilk yerleşim bölgesinden habersizdiler. Dahası doğu Avrupa'nın çeşitli şehirlerinden gelen bu karışık halk, göç ettikleri şehirlerde yüzyıllar öncesi atalarının kökleşmiş aile isimleriyle anıldıklarından bile bihaberdiler, bununla da kalmayıp ana dillerini unutup gitmişlerdi. Zorunlu konuşma dili olan İngilizce'yi, birbirleriyle daha kolay anlaştıkları için evlerinde de konuşmayı tercih ederek adeta İngilizleşmişler, Londra'nın doğu ucundaki yerleşim bölgesini anavatanları olarak kabul etmişlerdi. Bizden önce buraya gelenler genellikle karaya ayak bastıkları limanın hemen çevresine yerleşmişler, yıllar sonra kendilerinden sonraki nesil içerilere doğru giderek banliyölere taşınmıştı. Tanıdığım bütün soydaşlarım daha önce yaşadıkları topraklardan kovulmuştu.

Kendilerini Rusya, Polonya ve Litvanya'dan gelen köklü bir halk olarak gösteriyorlardı ama belli bir kronolojik bilgiye sahip değillerdi. Sadece bir köklerinin var olduğunu iddia ediyorlardı ama kimse bunu detaylı olarak dile getirmiyordu. Dahası sanki görünüşte bunu pek fazla önemsemiyor gibiydiler, belki de onlar için bunu anlatmanın bir şe-

yi değiştirmeyeceğini düşünüyorlardı. Bana göre, bu kökleşmiş bir inancı sözle değiştiremedikleri için susmaya itilen bir toplumun acı gerçeği olsa gerekti. Nitekim yüzyıllar önce ilk yerleşim yerlerinden kovulmalarının ardından Avrupa'nın irili ufaklı şehir ve kasabalarına dağılmışlar ve hiçbir şey olmamış gibi, hahamları, zanaatkarları, küçük tüccarları ile yaşamlarına kaldıkları yerden devam etmişlerdi, kendilerine karşı gittikçe büyüyen düşmanlığa aldırış etmeksizin, tutucu bir din toplumu olarak, nereye giderlerse orayı ana vatanları bilmişlerdi. Anılarını ve acılarını geride bırakmışlar, gittikleri her yere din ve geleneklerini taşımanın gururunu yaşayarak o andan itibaren geleceklerine bakmışlardı.

Öte yandan bugün de olduğu Yahudiler her zaman geleneklerine olduğu kadar tarihlerine de sıkı sıkıya bağlı bir ulustu. Nitekim kutsal kitaplarında onlara vaad edilen, İsa'nın dini olan Hıristiyanların kral ve kraliçeleriyle işgal etmelerinden önce kendi peygamberlerinin yaşadığı ve onları Mısır'dan çıkarttığında götürmeyi vaat ettiği, bu nedenle yüzyıllar önce Yahudi dini ve kanunlarının geçerli olduğu Babilonya dedikleri bu bölgenin kendilerine ait olduğunu sıklıkla dile getirip oraya tekrar dönmenin güçlü inancını taşımaktaydılar. Bu bölge günümüzde eski Orta Doğu'yu modern batıdan ayıran çok geniş bir körfez bölgesi olup o zamandan günümüze dek büyük bir zaman aşımına uğradığı için unutulmuş bir bölgeydi.

Nazilerin zamanına gelinceye dek, kendi öz dilleri olan İbranice'yi konuşmakta ısrar eden İngiliz Yahudileri bu itibarla aslında kovuldukları doğu Avrupa topraklarında yüzyıllar önce atalarının yerleştiğini, bu nedenle oraların kendi öz vatanları olduğunu iddia ediyorlardı. Örneğin savaş öncesi Polonya'da sayısız seminerler veren saygın hahamımız orada doğduğu için kendisini bir Polonyalı olarak görüyordu, tıpkı Güney Asyalı olmadıkları halde Büyük Britanya adasının güneyini istila ettikleri için kendilerini İngiliz kolonisi olan Hindistan, Pakistan veya Bangladeşli biriyle eşit haklara sahip bir vatandaş olarak gören Kelt'ler gibi, bizimkiler de sürülmelerinin ardından dünyanın dört bir tarafına yayılmış oldukları için kendilerini doğmuş oldukları ülkenin vatandaşı

olarak görüyorlardı. Çünkü bu topraklar zaten atalarının yerleşim topraklarıydı, dolayısıyla tekrar bu noktada buluşmalarını, bir tür tatilden eve dönmek ya da evlenip babaevine yerleşmek gibi algılamaktaydılar. Ama ne yazık ki tıpkı ebeveynleri kayıp olan öksüz ve yetim kalmış çocuklar gibi oradan oraya sürüklenip dururken İbranice konuşmakta ısrar edip geleneklerine sıkı sıkıya bağlı Yahudi toplumunun İbranice *heym* dedikleri vatan sevgisi, geçmişe ait bir tarihleri olmadığı kanısını taşıyan çevrelerindeki komşularını aksi yönde ikna etmelerini gittikçe güçleştirmiş ve giderek artan bu toplum baskısı onlara önce psikolojik bir çökertme taktiğinin ardından da büyük bir soykırımın uygulanmasına yol açmıştı. Sonuçta toplum yaralarını saramayacak kadar büyük ve hiç de hafife alınmayacak maddi ve manevi acılar içinde kıvranmıştı.

Ben 1950'li yıllarda yaşadığım bu gerçekle, genç bir Yahudi delikanlı olarak halkımın uğradığı bu zulümden derin bir utanç ve üzüntü duyuyordum. Sonuçta uğradıkları bu büyük haksızlık ve zulüm, 1950'li yıllardan sonra, bir daha böyle bir acıyı yaşamamak adına onların gözlerini daha geniş ufuklara çevirmesine neden olmuş ve kutsal kitabımızda yazdığı üzere iki bin yıllık bir geçmişe sahip olduğumuz vaat edilen topraklara dönerek orada İsrail devletini kurmaya yöneltmişti.

Bu çocukluk anılarımın üzerinden elli yıl geçti. Artık minyan toplayıcılarının otantik tarzda yaşadığı Londra'daki günlerim hafızamda taşıdığım anılarımdan ibaret. Bu süre içinde bir devrim gerçekleşti ve o güne dek Yahudilere ve onlar gibi etnik gruplara salvo atışı başlatan İngiliz hükümeti, bu sosyal reformla birlikte 1956 yılında ateşkes ilan etti. Bu devrim aynı yıl gösterime giren *Rock Around the Clock (Saat İstikametinde Dönmek)* adlı filmin oynatıldığı sinemanın koltuklarında derin bıçak yaraları açılmasına neden olmakla birlikte, yabancılara olan bakış açısında ani değişimlerin yaşanması açısından bir tür devrim özelliği taşımıştı.

Bu devrim sadece seks, uyuşturucu ve rock'n roll müziğiyle sınırlı değildi, Elvis Presley, Bob Dylan, Jimi Hendrix gibi başkaldırı türü yeni bir müzik akımının öncülerinin yanı sıra, Amerika'nın Vietnam üzerinde oynadığı haksız oyuna karşı insan hakları savunucularından oluşan geniş ve bilinçli bir kesimin protesto etmek gibi o güne dek görül-

memiş bir halk hareketini başlatmış olmasıydı. Devam eden yıllarda Beatles, Rolling Stones gibi müzik gruplarıyla yaşam şekli, giyim tarzı ve basit müzik anlayışı da değişmiş ve böylelikle İngiltere'nin Süveyş kanalı üzerindeki macerası başarısızlığa uğramış, devletin edebiyat ve fikir özgürlüğüne koyduğu sansür kaldırılmış ve sosyalist hükümetlerin "Beyaz devrim" olarak adlandırdığı bu devrimle, sol fikir gündemin başına oturmuştu. Tüm batı dünyası kadın haklarını ve feminizmi kabul etmişti.

Bu sosyal devrime, o güne dek etnik bir grup olarak yaşadıkları topraklarda büyük haksızlığa uğramış, müzik ve sanata doğuştan yetenekli Yahudiler de ayak uydurmuş ve hikayesini geleneklerine aşırı bağlı bir Yahudi ailesinin yaşamından almış Harnick ve Bock ikilisinin yazdığı, daha sonra Norman Jewison'un yönettiği unutulmaz bir sinema klasiği olan *Damdaki Kemancı* müzikali Broadway'de sahneye konulmuş ve 19'uncu yüzyılın ikinci yarısına kelimenin tam anlamıyla damgasını vurmuştu. Keza 20'inci yüzyılın ilk yarısında Dickens'ın müritleri türemiş ve onlardan biri olan Yahudi asıllı Shalom Aleichem'in *Israil's Six Day War* (İsrail'in Altı Günlük Savaşı) adlı dikkat çekici eseri, toplum üzerinde çok güçlü bir etki yaratmıştı. Yahudilerin gittikçe yükselen kimliklerinin yanı sıra gelecekleri hakkında duydukları korku ve endişeyi dile getiren eserin en büyük özelliği *Damdaki Kemancı* gibi geçmişlerinin müzikal bir tema eşliğinde sergilenmiş olmasıydı.

Roots Schmoots!

1950'li yıllarda Londra'daki Museviler herkes gibi giyinmekteydi. Bundaki amaç gerçek kimliklerini gizlemekten çok farklı olmaya gerek duymadıkları ya da belki de farklı olmamaya özen gösterdikleri için olmalıydı. Nitekim bazı Ortodoks Yahudiler tıraşlanmış başlarını son moda şapkaların içine gizleyip caddelerde modern giysiler içinde yürürlerken, sadece minyan toplayıcıları kendi toplumuna ait kesimin onları tanıması ve komik bir hata yapmamaları için özel din giysileri içinde dolaşırlardı. Bu açıdan bakıldığında, bizim için en kutsal gün sayılan Cumartesi günleri Şabat ayini öncesi ve dini tatil günlerinde siyah kaftan-

larının bellerine sardıkları kuşakları, beyaz uzun çoraplarının üzerine geçirdikleri diz bağları ve tepsi şeklindeki yassı kürk şapkalarıyla geleneksel giysileri içinde tıpkı 17'inci yüzyıl Polonya asilzadeleri gibi başlı başına bir moda yarattıkları kesindi.

Ancak kalabalığın içinde mümkün olduğunca fazla sayıda göründükleri de bir gerçekti. Bu bir anlamda Ortodoks Yahudilerinin nüfusunun Hıristiyan ve Müslümanlara göre artış gösterdiğini kanıtlıyordu. Belki de bunun nedeni giysilerinin diğerlerine göre çok dikkat çekici ve hemen fark ediliyor olmasından kaynaklanıyordu. Örneğin çok sayıda takkeleri vardı. Bunlara *kippa, kappl, kepl* ya da *yarmulka* deniyordu. Ama her biri farklı kumaştan yapılmış ve her biri ayrı bir tarikatı temsil etse bile sonuçta hepsi aynı dinin mensuplarına ait bir ibadet aksesuvarıydı. Öysa ki Ortodoks tarikat üyelerini Siyonist Ortodokslardan ayırmak için takılan bu takkeler farklı görüşün simgesiydiler. Dolayısıyla el örgüsü *kippa* giyen bir Musevi ile, fabrika üretimi yünlü bir kumaştan *kippalı sruga* giyen arasında görüş farklılığı vardı. Böylece sanki hazır kumaştan takke giyenler o dinin mensubu değilmiş ya da aynı yerde ibadet etmeleri yasakmış gibi işaretlenmiş olmaktaydılar. Aynı zamanda bu kişiler Sabat ya da tatil günlerinde *Shtreimel, kolpak ya da spodek* denilen yedi kuyruklu kürk kalpak giymedikleri için hepten dışlanmışlardı.

Bu bağlamda softa Yahudiler giydikleri giysilerle Yahudi ırkının ruhunu ve vatanseverliğini cansiperane bir şekilde yansıtmakla kalmayıp, peygamberlerinin zamanında, Babilonya'ya özgü bir yaşayış biçimiyle onun aziz ruhunu yücelttiklerine inanıyorlardı. Üstelik İngiltere'nin iklimi Akdeniz iklimine hiç benzemediği için sadece ılıman hava şartlarına uygun bu giysilerin sağlıklı olmadığını da umursamıyorlar ve Kudüs'e mahsus bu giysileri insanın yüzünü tıpkı jilet gibi kesen İngiltere'nin dondurucu soğuğunda inatla giymeye devam ediyorlardı.

Öte yandan Polonya sarayının Rönesans ilan etmesiyle Yahudi dininin temelini içeren Kasidizme bağlı tarikat üyeleri arasında sevindirici bir gelişme yaşanmış ve bu gelişme doğrultusunda Yahudi halkı doğu Avrupa'daki köklerini aramaya ve tekrar bir araya getirmeye yönlendir-

mişlerdi. Bu sayede *heym* denilen anavatanları olarak gördükleri topraklara geri dönerek köklerini araştırıp, anılarını tekrar yaşatabileceklerdi. Hatta İsrail'de gayriresmi olarak kurulan hükümet gençleri köklerini bu toprakların dışında aramaya teşvik etmekteydi. Nitekim o sıralarda yazar Howard Jacobson'un derin sularda atalarının izlerini aramaya yönelik olarak *Roots Schmoots* [1] *(İstenmeyen Toplum!)* adı altında çıkarttığı bir kitap çok ses getirmiş ve gençlerin bu duygusunu kamçılamıştı.

Gerçi yerinde bir tabirle o zamandan bu yana köprünün altından çok sular geçmiş değer yargıları değişmişti, ama atalarımıza karşı yapılan haksızlıklara duyduğumuz utancı tersine çevirebilir hatta gurur kaynağına dönüştürebilirdik. Büyüklerimizin yapmayı başaramadığı bir şeyi gerçekleştirebilir, bunu gelecek nesillere taşıyabilmenin haklı gururunu yaşayabilirdik. Nitekim ulusumuzun aslında büyük ölçüde hayranlık uyandıracak kaliteleri söz konusuydu. Onlara haksız yere yapıştırılan güçsüz, zayıf ve kaba insanlar gibi aşağılayıcı etiketlerin, sırf güçlü olabilmek adına verdikleri bir uğraşın tam tersi şekilde algılanmak istendiği sonucunda ortaya çıktığını kanıtlayabilirdik. Çağdaş bir genç olarak ulusumuza yardım etmeliydik. Onların küllerinden güçlü yeni bir ulus yaratabilirdik. Diğer bir ifadeyle hâlâ etnik bir azınlık olarak görülen Yahudi toplumunun değirmeninin çarklarının artık farklı yönde döndüğünü, artık güçlü bir ulus olduğumuzu göstermenin zamanı gelmişti. Nitekim çok yakın bir tarihe kadar hâlâ daha zavallı bir azınlık olarak görülen zenciler ve bazı Asya toplumları, köklerini ispatladıkları, nereden gelip nereye gittiklerini tüm dünyaya kanıtladıkları için artık saygı ve itibar görüyorlardı. Keza yüzyıllar boyu İngiltere'nin idaresi altında yaşayan İrlanda, İskoçya ve Galler'e İngilizlerin uşakları gözüyle bakılırken, yılmadan usanmadan verdikleri bağımsızlık savaşları sonunda artık ayrı birer ulus olmanın özgürlüğüne kavuşmuşlardı. Bugün bu özgürlük savaşında mücadele etmiş liderlerine birer kahraman olarak övgüler yağdırılıyor, yaşamları hakkında methiyeler düzülüyordu. Ama Yahudilerin hâlâ daha bir saygınlığı söz konusu değildi. Bunu araştırmak ise çok hassas dengeler üzerine kurulu tuzaklarla dolu bir yolda uzun ve cesur bir yolculuk gerektiriyordu. Çünkü bu yolculuğun

sonunda kendimizi aldatmak gibi bir durumla hatta suçlamayla yüz yüze kalabilirdik.

Bu doğrultuda ilk yapılacak iş bu azınlık toplumunun köklerine inmekti. Onların konuştukları dil, giydikleri giysiler, gelenekleri, ilk yerleşim yerleri, tipik giysileri, ibadet biçimleri, ırksal özellikleri gibi klasik araştırmaların yanı sıra özellikle sanatsal faaliyetlerine ve bir toplumun en tipik özelliğini kanıtlayan yaşam zevklerinden yola çıkarak örneğin müziklerine bakmak gerekiyordu.

Aficionados Klezmer orkestrası, Amerikan dans salonlarında çok duyulan düğün müziklerini çalmakla tanınmış bir orkestra olup, kurucusu Klezmer doğu Avrupa Yahudilerindendir. Vatandaşı Henry Spoznik ise onun bu konuda en büyük rakibi olarak bilinmektedir. Sapoznik yaptığı Appalaş dağlarına özgü müziğin baş enstrümanı olan banco çalmasıyla ünlü olup Carolina'da yaşayan geleneksel tarz bir keman ustasıdır. Kendisine Yahudilerin bilinen klasik müzikleri çalmak konusunda çok usta olmalarının yanı sıra neden otantik tarzda müzikleri seçtikleri sorulmuş ve "Halkınız kendi müziğiyle ilgilenmiyor mu?[2]" şeklinde bir soru yöneltilmiştir.

Sapoznik ise bu soruya gülerek "Elbette ilgileniyor, sizin otantik dediğiniz müzikleri biz zaten her hafta sinagogda söylüyoruz" cevabını vermiş ve şöyle devam etmiştir "Ben de size şöyle bir soru yönelteyim; Mendelson, Meyerbeer, Mahler, Offenbach, Schoenberg ya da bunlar gibi daha bir çok bestecinin, Berlin, Gershwin, Kern, Loesser ve Bernstein gibi kentlerdeki Museverilerin arasından çıktığını ve daha bunlar gibi yaklaşık beş yüz kompozitörün uluslararası üne sahip birer sanatçı olarak *Encyclopaedia Judaica (Museviler Ansiklopedisinde)* adlarının geçtiğini biliyor musunuz? Ama Sapoznik'in verdiği cevaptan daha çarpıcı olan şey, ona bu soruyu soranın bütün bu kişilerin kim olduklarını bilmiyor olmasıydı. Elbette ki bilemezdi, bu çok doğaldı, çünkü Yahudi müziğinin geçmişi tam olarak bilinmiyordu.

Oysa ki dini bir azınlık grup olarak sayılmış olan Yahudi toplumu, dünyada sayılı literatüre sahip, ünlü piyanist ve keman virtüözlerinin yanı sıra daha bir çok uluslararası sanatçıyı bağrından çıkartmıştı ve bir

toplumun müziği onun kültürüne ışık tutan yegane tınıydı. Bu tını onları çözmek konusunda büyük bir ipucuydu. Nitekim Amerika'nın güney eyaletlerinden biri olan Carolina'lı sıradan bir köylü olarak bilinen Hank lakaplı Sapoznik, aslında kendisine layık görülen bu kaba unvandan çok daha ileride bir sanatçı kimliğine sahipti. Bu çarpıcı gerçeği herkes gibi kendisi de anlamış olmalı ki, bunları duyar duymaz 78'lik uzun çalarlarla dolu tozlu plak koleksiyonları arasında kendininkileri aramaya koyulmuş ve bazı eski şarkılarla birlikte unutulmuş dansları yeniden gündeme taşımıştı ve 1920 ve 1930'lu yıllara ait bu plaklarla birlikte Yahudi göçmenlerinin ülkeye geldiği o yıllara geri dönmüştü. Nitekim o yıllarda birlikte yaşadığı Yahudi göçmenlerin çoğundan geriye sadece yaptıkları müzikler ve bıraktıkları eserler kalmıştı. Sapoznik kısa sürede Klezmer'in müziğini benimsemiş ve radyodan dinlediği onun şarkılarının kasetlerini satın almıştı. Aynı şekilde elli yıllık klarnet ustası olup Milton Mezirow adıyla bilinen Mezz Mezzrow, Artie Shaw adıyla bilinen Arthur Jacob Arshawsky ve Benny Goodman da tıpkı Klezmer'in *Caz ve Swing* adlı parçası gibi sayısız dans müzikleri yapmakla tanınmış Yahudi müzisyenlerdi. İçinde yaşadığımız yüzyılda toplum ne olduğu belirsiz müzikleri dinlemekten bıkıp usanmış olmalı ki, özellikle genç müzisyenler birden beklenmedik şekilde o yıllara geri gitmiş ve bir zamanlar ilk çıktıklarında önceleri alay konusu olan ama dinledikçe çok rağbet gören bu Yahudi göçmeni gençlerin müziklerini yeniden hayata geçirerek bir tür keskin dönüş yapmışlardı. Bir çok genç nesil Yahudi, ergenlik töreninden bu yana sinagogdan içeri adımlarını atmamıştı, hatta belki de kaderlerini birlikte paylaşacakları kişiyle yapacakları evlilik törenine kadar da atmayacaklardı. Ama sırf Klezmer'in özellikle evlilik törenleri için yaptığı müziği dinlemek için sinagoglara gidiyorlardı, kaldı ki bu güzel müziğe Yahudi olmayanlar bile hayrandı ve bu yüzden onlar da bu törenlere katılıyorlardı. Bu açıdan bakıldığında, Klazmer'in müziği Yahudi olmayanların yanı sıra tüm dünyayı hatta Japonya'yı bile etkisi altına almıştı.

Onun müziğine duyulan bu dünya çapındaki hayranlıkla birlikte aniden Yahudi dili yeni bir taraftar kitlesi kazanmıştı. Dünyanın çeşitli

bölgelerine dağılmış olup anadili İbranice olduğu halde sadece koyu Ortodokslar gibi belli bir kesim dışında hemen hepsinin konuşmamakta ısrar ettiği, Hitler'in ırkçılık savaşından önce bulundukları ülkenin dili dışında konuşmayı akıllarına bile getirmedikleri kendi öz dillerini, Klezmer'le birlikte adeta uyanışa geçerek hiç değilse mırıldanmaya başlamışlardı. Dahası hiç bilmeyenler bunu öğrenmek için istek duymaya başlamışlardı. Bu aşırı talep doğrultusunda batı Avrupa'daki Akademik Enstitülerde resmi dil kursları başlamış ve en önemlisi adeta bir çığır niteliği taşırcasına Oxford Üniversitesi'nde İbranice Dili ve Edebiyatı bölümü açılmıştı. Bugüne dek ciddi bir çalışma gerektirdiği düşünülmeyen ya da söz dizini olarak diğer dil gramerlerine hiç uymadığı için öğrenilmesi bile düşünülmeyen İbranice, artık günlük konuşmaya girmişti. Çocukluğumda duyulacak diye usulca konuştuğum dile ait kelimeler dudaklarımdan dökülürken, sanki dilim yanmış gibi acı duyduğum İbranice artık Yahudi olmayan, diğer bir ifadeyle tutucu atalarımın yaptığı komik sınıflamaya göre Goyim'ler arasında da konuşulmaktaydı. Hatta daha da ileri giderek BBC'nin yayın akışında özel bir yayın programı haline dönüşmüştü.

Bu durum bizleri köklerimize doğru araştırmalar yapmaya iten en önemli etken olmuş ve ilgimizi çocukluğumuzda zorunlu olarak dualarını ezbere okuduğumuz dinimize yöneltmişti. Bu yeni ilgi alanımız doğrultusunda yaptığımız araştırmaların sonucunda sanki bunu yeni bir keşifmiş gibi göstermek ya da Yahudi dinini sadece belli bir kesime ithaf etmenin yanlış olduğunu görmüştük. Çocukluğumuzda yüzeysel bilgilerle donatıldığımız bu etnik gruba mensup halk, oysa ki tam tersi bir kişiliğe sahipti. Tel örgülerin ardına ittiğimiz ve tutuculukla suçladığımız Yahudi toplumuna mensup günümüz Yahudi'si sinagoga gitmek, dinin bütün vecibelerini yerine getirmek, filmlere konu olan on ana emir dışında dinin bütün inceliklerini taşıyan tam 613 emri bilmek, bunun yarattığı sıkıcılığı yaşamak ve bir taraftan içinde bulundukları modern çağın gerektirdiği şekilde yaşarken, diğer taraftan eski din kurallarına bağımlı yaşamak zorunda değildi. Dahası buna mecbur bırakılmamaktaydı. Çünkü modern çağla taban tabana zıt, özgürlüğün, siyasal

ve sosyal yönden eşitliğin ve her şeyden önemlisi ibadet adı altında bilumum katı din kurallarını uygulamanın abes kaçtığı anlaşılmıştı. Ancak bu hiçbir zaman siyah uzun paltoları, tepesi basık, geniş kenarlı şapkaları, şakaklarından aşağıya sarkan zülüfleri ve yedi kakım yavrusunun kuyruklarından oluşan kürk kalpakları ve uzun siyah deri çizmeleriyle Yahudi tarikat üyelerinin dindarlığına gölge düşürmediği gibi onların yoluna baş koyanlara da saygısızlık etmek anlamına gelmiyordu.

Ama Yahudi atalarının diline, geleneklerine, örf ve adetlerine yaşadıkları çağın gerektirdiği kurallara Yahudi olmayan birinin gözüyle bakmaya çalışan genç Yahudiler, onların yaşadığı bölgeleri araştırmayı ve bir anlamda kendi anavatanlarına sahip çıkarak çağdaşlıkla eskiye vakıf olmak arasında bir köprü görevi görmeliydiler. Sonuçta yeni Yahudi dünyasında bir Yahudi'nin ancak bir Yahudi ile evlenmesi zorunluluğu yoktu. Koyu Ortodoks tarikat üyeleri aşırı tutucular, din reformcuları, liberaller gizli din kullananlar ve inançsızların hepsi "Yahudi Kökenli Halk" olarak bir çatı altında toplanmıştı. Hatta bu gruba çağımız Yahudi putperestleri, şamanlar, astrolojiye, doğaüstü güçlere ve orta çağın mistik kurallarına inananlar ve eskiye bağımlı yaşayan Kabalacılar da dahildi. Şu anda sadece İbrani dilini konuştukları için gerçek Yahudilerin kendileri olduğu, diğerlerinin ise sadece nüfus cüzdanlarında yazdığı için Yahudi'den sayıldığı iddia edilen tez çürütülmüş olup, İbrani olmakla Yahudi olmak aynı anlama gelmekteydi. Bu durumun ebeveynlerimin de dehşete düşmesine neden olduğu ve zihinlerini altüst ettiği kesindi. Ama üzgünüm, olması gereken buydu.

Nostalgie de la Boue

Nostalji trenimiz İbrani dilinde *shtetl* olarak bilinen Polonya Rusya sınırındaki küçük Yahudi kasabasına geldiğinde, hepimizin içinde geçmişe yapacağımız bu gizemli yolculuğun özlemi ve heyecanı vardı. Etnik köklerimizi araştıracak olmayı görev edinmiş, dayanılmaz bir coşku içindeki Yahudi gençleri, büyük-büyük dedelerinin terk ettirilmek zorunda bırakıldığı topraklarda onlardan geriye kalanları bulmak için kolları sıvamış ve ailelerimizin göç ettiği Minsk, Kiev ya da Krakow gibi

şehirlere yönelmiştik. Büyük bir olasılıkla buradaki köklü ailelerin adlarını bilmiyorduk. Stanford Üniversitesi'nde tarih profesörü olan Yahudi asıllı Steven Zipperstein, gençlerin bilinmeze yaptıkları bu yolculuğu Stanford News gazetesinde şöyle yazmıştı:[3]

"Yetişkinlik çağındaki gençler atalarının toprakları *shtetl* hakkında sürekli araştırma içindeydiler. Bunun için öncelikle Polonya Rusya sınırındaki ama coğrafya olarak daha ziyade Polonya'da görünen asıl yerleşim yeri Lohishn'i arıyorlardı. Ama ne yazık ki burası 1919 ve 1920 yılında atalarının terk etmesinin hemen sonrasında haritadan silinmişti. "Profesör Zipperstein yazısında, ama bunun kendisi için bir sürpriz olmadığını yazmış ve şöyle devam etmişti: "Burası eskiden Beyaz Rusya haritasına bakar bakmaz, tam ortadan geçen ana hattın hemen yanında yer alan ve bir bakışta fark edilen küçük bir kasabaydı ve kılavuz kitabıma göre yerinin tam olarak bu noktada olması gerekiyordu, ama araştırmalarım sonucunda onun gerçekten yok edildiğini görmüştüm"

Günümüz haberleşme dünyasında teknolojinin bize sağladığı sayısız kolaylıkların başında gelen internette, gençlerin araştırmaları doğrultusunda Yahudilerin ilk yerleşim yerleri ve bu ilginç etnik grubun köklerini bulmak için sayısız site açılmıştı. Bunun sonucunda Beyaz Rusya, Litvanya, Polonya, Rusya ve Ukrayna'ya gelen ve atalarının yerleştikleri şehir ve kasabalarda araştırma yapmak üzere çok sayıda Yahudi genç toplanmıştı. İlk yaptıkları iş yaşı altmışın üzerinde olan kişilere büyük-büyük anne ve dedelerini hatırlayıp hatırlamadıklarını sormak oluyordu. Bazı orta sınıfa mensup olup hâlâ başarılı görevlerde bulunanlar, onları hatırlasa bile imparatorluk devrindeki bunaltıcı yoğun baskılar sonucu büyük şehirlerden uzaklaşıp küçük kasabalara çekilmişler ve burayı kendi anavatanları olarak benimsemişlerdi, o yüzden atalarıyla olan bağlarını ortaya çıkarmak istemiyorlardı. Küflenmiş taşlarıyla eski sinagogları ve barakaya benzer yıkılmak üzere duran fare yuvası evlerinde pislik içinde yaşadıkları söylenen ataları yüzünden toplumdan dışlanıp, ağır hakarete uğramamak için bu gerçeği itiraf etmekten kaçınıyorlardı. Dahası bunun böyle olmadığını bildikleri halde, aksini ispatlama çabasında dahi bulunmayıp, onları bilinçaltlarına ite-

rek hatırlamak bile istemiyorlardı. Nasıl istesinler? Gençlerin geçmişe yaptıkları bu yolculuğu duyan Fransızlar, atalarına ve onların nazarında bu gençlere hakaret ederek yaptıkları bu araştırma gezisine *Nostalgie de la Boue* (Çamurların ülkesine yolculuk) adını vermişlerdi.

David Grupper ve David G Klein'in birlikte hazırladıkları "Doğu Avrupa'da Bir Yahudi Şehrine ait Fotoğraflar" adlı büyüleyici resimlerle dolu kitabın sayfalarında yer alan karton baskı şeklindeki resimleri kesip yapıştırarak oluşturduğum önümdeki kılavuz kitabıma bakıyordum. Bu sayfalarda o devre ait her şey vardı. Örneğin kiremit çatısıyla ahşap bir sinagogun, yüksek pencereli duvarları sıvayla kaplıydı, yer yer dökülmüş sıvaların altından yapının tuğlaları görünüyordu, cemaatle arasında yüksek bir kemer olup, burada vaaz veren hahamın kutsal kitabı koyduğu kürsünün üzerinde o devrin ünlü hattatları tarafından yazılmış el yazması bir Tevrat duruyordu. Tepede İbranice bir emir yazılıydı: Burada durmadan önce nerede olduğunu bil. Arkada ise *cheder* denilen eğitim çağına gelmiş Yahudi çocuklarının öğrenim gördükleri özel eğitim yeri bulunuyordu. Bir başka resimde ise tipik bir Yahudi evi yer alıyordu. Ahşap ve düzgün kiremitlerle örtülü evin içindeki mutfakta duvarın dibine yerleştirilmiş kap ve kuru erzak koymaya yarayan bir tel dolabı duruyordu. Kapıları yaylı dolabın üzerinin ince tül gibi telle kaplı olmasının nedeni sineklerden ve haşarattan korunmak için olmalıydı. Giriş kapısının üzeri cumba tabir edilen dışa doğru bombeli demir parmaklıklarla çevriliydi. Bir başka resimde bir pazar yeri vardı ve koşer yiyecekler olan tavuk, kuzu ve dana gibi etlerin yanı sıra, süt ve unlu mamüllerin satıldığı dükkanlar yan yana dizilmişti. Bu tipik kasaba ve şehirlerde yaşayan insanların kişilikleri de özeldi.

Sinagogda, önündeki kürsüye açılmış kutsal kitabın gerisinde omzunda *shtetl* denen kusal dua şalı, gri uzun sakalıyla *dramatis personae* (hikayenin başkahramanı) olarak duran ve çatık kaşlarıyla çok ciddi bir görünüm sergileyen haham, parmağıyla kalın kutsal kitap üzerindeki satırları takip ediyordu. Bir başka resimde o bu satırları okurken, *Bimalı* denilen yardımcısı ve Tevrat takipçisi, *yad* denilen gümüşten yapılmış el şeklindeki satır göstericiyle onun söylediklerini takip ediyor-

du. Bir başka resimde Yahudi bir bilim adamı, dizlerinin üzerine koyduğu Talmud kitabını kalın çerçeveli gözlüklerinin ardından oldukça ciddi bir şekilde takip ediyordu. Bir başka resimde sinagogdaki tahta sıralardan birine yan yana oturmuş üç adam omuzlarına koydukları dua şallarıyla ayinde hazır bulunuyorlardı. Ortadakinin başı huşu içinde önüne düşmüştü. Bir başka resimde pazar yerinde üzeri meyve ve sebze dolu bir tahta el arabası, onu çekmek için kendisine bağlanacak olan atları getiren sahibiyle birlikte görünüyordu. Arabanın sahibi belki de tüm kasabanın tek sakalsız adamıydı, belki de Yahudi değildi. O sırada bir başka arabacı içi anormal büyüklükte su fıçılarıyla dolu bir el arabasını itiyor, bir başkasında ise iki su taşıyıcısı tahta su fıçılarını omzuna almış götürüyordu. Belli ki bir yere kadar arabayla taşıdığı fıçıları evlere bırakmak için omzuna almak zorunda kalmıştı.

Bir başka resimde Klezmer'in keman, klarnet ve akordeondan oluşan orkestrası tipik bir Yahudi düğününde müzikler çalmaktaydı. Kutsal tente altında nikahı kıyılan çifte baktığınızda, damat görevini en iyi şekilde yapmış olmanın tatminkarlığı içindeyken, gelinin yüzünde doğru karar verip vermediği yönünde hâlâ bir endişe ve kararsızlık görülmekteydi. *Gimpel* denilen başındaki fese benzer dantelden yapılmış güvey takkesiyle bir bacağını diğerinin önüne çapraz atarak düğün alayıyla birlikte yaptıkları bir tür kazak dansına benzer dansı yaparken bile sanki yüzünde ne olduğunu daha anlayamamış olmanın verdiği bir şaşkınlık vardı. Oldukça abartılı bu dini nikahtaki atmosferden ise kitapta şöyle söz edilmekteydi.

"Düğün evinde erkekler kutsal kitaptan dualar okurken, çocuklar da bunları öğrenmek üzere okula gitmeden önce *heder* denilen ilk eğitimlerini büyüklerden almak üzere başlarında takkeleriyle onların yanına oturmuşlardı. Dışarıda tanrı tarafından korunma altına alındıkları evleri anlamına gelen kutsal nikah tentesi altında kıyılan nikahın ardından müzisyenlerin bugüne mahsus çaldıkları müzik eşliğinde herkes dans etmekteydi. Tentenin altında nikahları kıyılırken Tevrat'tan okunan özel dua, evliliğin kutsiyeti ve evlerinin bolluk bereket, dirlik düzenlik içinde olması içindi. Nikahın ardından bütün ev halkı ve davetliler oturup neşe

içinde düğün yemeği yenir, yemeğin ardından kadınlar evlerindeki, erkekler pazar yerindeki işlerinin başına dönerlerdi."[4]

Elbette ki bütün bu düğün ve benzeri toplumsal faaliyetler bu kadar basit değildi. Öncesi ve sonrasında kutsal kitabın emirleri doğrultusunda kurallar söz konusuydu. Örneğin nikah sırasında dini kuruldaki kişilerin sayısı en az dört olmalıydı. Damat gelinin yüzünü tentenin altına girmeden görmemeliydi. Düğün asla Şabat gününe ya da arifesine denk getirilemezdi. Bu geleneklerin en detaylı örneğini Boris Aronson'un Broadway'de gösterime girdiğinde gişe rekorları kıran ve daha sonra filmi de aynı rekora imza atan Damdaki Kemancı müzikalinde görmek mümkündü. Nitekim izlediğinizde her ulus için benzer kurallar olmasına rağmen Yahudilerin bir başka baktığı gelenek konusuna şaşırıp, bu katı kurallar karşısında bir yandan gülerken, bir yandan da gözyaşı döktüğünüzü ya da en azından etkilendiğinizi inkar edemezsiniz.

Öte yandan düğün gibi özel günler demek tepeden tırnağa yeni ve özel giysiler giymek anlamına geliyordu. Bu bağlamda tıpkı Sir Walter Scott'un tasarımını uygulayan İskoç savaşçılarının özel günlerde gayda müziği eşliğinde giydikleri yünlü ekose kumaştan yapılmış pilili etekli geleneksel giysileri veya Kraliçe Victoria'nın tasarımıyla giyinen İngiliz askerlerinin giysileri ya da 1770 yılında Primrose Hill Londra'da yaşayan ve gerçek adı Edward Williams olan ilginç şefleri Ioio Morganwog tarafından kurulan Gorsedd tarikatına bağlı müritlerin mavi ve beyaz şeklinde rütbelere ayrılmış giysileri gibi, doğu Avrupa Yahudileri de bu tip özel günlerde kendi yarattıkları fantezi giysilere geleneksel diyerek, belki de yaşamın sıkıcı gerçeklerinden uzaklaşıyorlardı denilebilir. Diğer yönden Gorsedd tarikatına bağlı müritler bu özel günlerde nasıl mavi ve beyaz diye ikiye ayrılarak karşılıklı müzik aletlerini konuşturup bir tür saz şairleri aşıklar gibi atışıyorlarsa, doğu Avrupa'nın uçsuz bucaksız steplerinde küçük bir köyde yaşayan fakir bir aile reisi de evinin damına çıkıp keman çalarak tanrıya atıfta bulunuyor ve her şeye rağmen ona olan bağlılığını kemanıyla dile getiriyordu.

Yahudiler yüzyıllar boyu Polonya'da zenginleşmiş ve refah içinde yaşamışlardı ama bu rahatları 19'uncu yüzyılın ortalarına kadar sürebil-

mişti. Bu tarihle birlikte Yahudi toplumu ölüm korkusu altında şiddetli bir zulme maruz kalmıştı. Mendele, Peretz ya da Sholom Aleichem gibi Yahudi kültürünün tarihçesini, yaşam şekillerini, bakış açılarını ve dil yapısını inceleyen yazarların anlattığına bakıldığında, bu zengin ve güçlü toplumun fakir, pis ve süfli bir duruma düşmesine inanmak mümkün değildi. Onlara göre bu toplumun içinden çok sayıda doktor, diplomat, mali danışman hatta Avrupa saraylarına hizmet eden sayısız besteciler çıkmıştı. Nitekim fotoğrafçı Roman Vishniac'ın tıpkı bir arşiv gibi dünden bugüne uzanan fotoğraflarından bir dönem zenginlik ve refah içinde yüzen bu toplumun çöküşü resimlerle belgelenmekteydi. Çekoslavakya dışında tüm doğu Avrupa ülkeleri, nasyonal sosyalizme geçmeden önce faşist bir idare altına girmişler ve bununla birlikte tüm Yahudi yerleşim yerleri yok edildiği gibi şiddetli bir Yahudi düşmanlığı gündeme gelmişti. Böylece kültür ve sanat açısından büyük bir potansiyele sahip bir ulus enkaza karışıp gitmişti. Vishniac'ın fotoğrafları arasında trajik bir şekilde yaşamları sona eren bu topluma ait çok sayıda ünlü portre ve anı bulunmaktadır.

Ancak bu halkın tarihini ve kültürünü önümdeki resimlere bakıp, uğradıkları acı sonla sınırlamak ve haklarında hüküm vermek o kadar basit olmamalıydı. Nitekim Yahudi halkın çektikleri acı ve ıstırabı, sonunda yakalandıkları amansız hastalıkla özetlemek, koskoca bir toplumun yaşamını basite indirgemek demek olurdu. Kaldı ki eğer bu şekilde bakacak olursak, kardeşin kardeşi gözünün yaşına bakmaksızın öldürdüğü, tahtından indirmek uğruna sayısız cinayetler işlediği Yunanistan'ın demokrasi uğruna verdiği savaşı ya da Roma'nın aynı amaç uğruna verdiği savaşta büyük bir kokuşmuşluk ve yozlaşmışlık yaşayıp sonunda çöküşünü de aynı şekilde basite indirgememiz gerekirdi. Sonuç olarak tarih boyunca bunca adaletsizlik ve vahşet yaşanırken onları yok sayıp, geriye dönüp baktığınızda neden sadece Musevilerin dünyasındaki düşüş hatırlanmaktaydı?

Yahudiler bu kadar kötü, yoz ve hiçe sayılacak bir toplum olmayı hak etmiyordu. Bu belli bir tarihimizin olmaması, ya da bu tarihin yeterince bilinmemesinden kaynaklanıyor olabilirdi, ya da bilindiği halde

kayda değer bulunmamaktaydı. Kafamdaki bu soruyu uzun yıllar Polonya, Litvanya, Beyaz Rusya ve Ukrayna'da yaşamış İbranice bilen Rus kökenli yaşlı bir Rakau'lu öğretmene sorduğumda, bana omuzlarını silkerek tıpkı Henry Sapoznik'e halkının bir müziği olup olmadığını sordukları gibi bir cevap vermişti: "Halkınızın bir tarihi yok mu?"

Elbette ki vardı. 19'uncu ve 20'inci yüzyıl tarihçileri olan Yom Tov Lipmann Zunz, Moritz Steinschneider ve Heinrich Graetz, Shimon Dubnow ve Solo Wittmayer Baron, Cecil Roth ve Martin Gilbert gibi tarihçilerin çalışmalarında bu bariz bir şekilde ortaya çıkmaktaydı. Belki de Martin Gilbert dışında bütün bu tarihçilerin hemen hepsi Yahudilere karşı planlı soykırım katliamı üzerine toplumumuza kolaylıkla ele geçmeyecek derecede önemli eserler bırakmışlardı. Nitekim sivil otoritelerin Yahudilere karşı başlattığı kampanya, Katolik kilisesinin onların ibadetlerini engellemek için uyguladığı zulüm derecesindeki baskı, kılıçtan geçirme, sürgün, işkence, kazığa bağlayıp yakma olaylarını onlardan daha detaylı yazan başka tarihçi yoktu. Ama hal böyle olunca tüm dünyanın onları sadece hazin sonlarıyla acıyarak hatırlamaları yeterli miydi? Diğer bir deyişle Yahudi tarihi bununla mı sınırlıydı? Doğdular, soykırıma uğradılar, öldüler ve sonra yeniden dirildiler. Bu kadar mıydı? Bunların bir ergenlik çağı yok muydu?

İşte bu aşamada Profesör Bernard S. Bacrach'ın *Barbar Avrupa'daki Yahudiler* adlı kitabı bize ışık tutmaktaydı. Profesör Bacrach, Minnesota Üniversitesi'nde okutmanlık yaptığı öğrencilerine Yahudilerin iki bin yıllık bir tarihi olduğunu ve bu süreyi yoğun sancılar ve cezalandırmalarla geçirdiklerini anlatmaktaydı. Ona göre Yahudi tarihi, tek kelimeyle din sürgünlerinin medeniyetiydi ve kitabında şöyle yazmaktaydı:

"..... ele geçen kayıtlar göstermektedir ki; Yahudi halkın ortaçağdan modern çağın başladığı döneme kadar dinleri yüzünden büyük acılar çekmiş ve akıl almaz işkencelere uğramış din şehitleridir. İki bin yıllık tarihleri boyunca sadece Yahudi olarak doğmuş oldukları için öldürülmüşlerdir. Planlı tahrip programıyla işledikleri insanlık dışı yüz kızartıcı cinayetleri, sonunda akıl almaz bir katliama dönüştüren Katolikler, topraklarını işgal ettikleri toplumu zorla entegre olmaya ve vaftiz edilmeye mecbur

etmişler, kabul etmediklerinde sayısız işkencelere maruz bırakılarak, o topraklardan sürülmüşlerdir. Ardı arkası gelmez yoğun bir trajik sürgünden ibaret olan ve Yahudi tarihinin ana hatlarını belirleyen bu uzun dönem, aynı zamanda Yahudi halkının sabır ve dini inançlarına bağlılıklarının sınavdan geçirildiği en zorlu dönemdir"[5]

Sonuç olarak hepimiz bu tarihe son noktayı Hitler'in koyduğunu bildiğimize göre, bu sancılı dönemdeki detayları sayısız film, roman ve belgeselle uzatabiliriz. Ama önemli olan bu soykırımın köklerine inmek, nedenlerini gözler önüne sermek ve sonuçlarını göstermektir. Nitekim İbrani dilinde *Shoah* olan soykırım, Yahudi'ce konuşan halkın kaçınılmaz sonunu getirmiş ve geri dönüşü neredeyse imkansız bir çöküşe uğratmıştır. Bachrach'ın notlarına göre, Yahudi bilim adamları yanlış yargılanmış, kitapları yanlış algılanmış ve sonunda imha edilerek iki bin yıllık bir tarihe vakıf olmaktan mahrum edilmişizdir. Geriye sadece cüzi sayıda delil kalmıştır. Bu kısıtlı bilgiler doğrultusunda öğrendiğimiz eserlerden bir diğer kaynak ise ünlü tarihçi yazar Salo Baron'un kayıtlarıdır. Baron Yahudi halkından "gözü hep yaşlı kalan toplum" olarak söz etmektedir.

Bu konuda öğrendiğim hikayelerin yanı sıra tarihimiz boyunca daha söylenmemiş, anlatılmamış bir çoğunun olduğunu biliyorum. Hiç biri diğerinden daha özel ya da gerçeği yansıtmak konusunda daha ilgi çekici değildir. Her birinden damlayan kan ve acı aynı derecede tüyler ürperticidir. Hal böyle olunca, bunaltıcı rejim, yoğun şiddet, dehşet verici sahnelerle dolu bir tarih üzerine binlerce hikaye olması çok normaldir. Bu durumda istediğimizi elde etmek, sık ağaçlarla dolu kesif bir ormanlığın içinde, doğru adrese çıkabilmek için hangi yoldan gideceğimizi bulmak kadar zor olmaktaydı. Seçeceğimiz yol, diğerlerinin o güne dek bulamadığı kestirme yoldan bizi sonuca götürecek bir yol olmalıydı. Bu doğrultuda beni asıl ilgilendiren atalarımın yüzyıllar boyu çektikleri acı ve baskılarla dolu hikayelerden çok, bunların ardında yatan gerçeklerdi.

Yazılıp çizilen birçok hikayede ana temada Yahudilerin çektikleri acılar ve baskılar söz konusuydu. Bu açıdan bakıldığında, aslında yaşa-

dıklarıyla tamı tamına paralellik seyreden bu acıları gözardı etmek elbette ki mümkün değildi. Nitekim belki de şu anda onların zulme uğradıkları, soykırımın en şiddetli dakikalarının yaşandığı, diğerlerinin ise kenara çekilip seyirci kaldığı, caddenin tam üzerinde duruyordum. Babam ve annem toplama kamplarının olduğu dönemden, örneğin KZ Dachau'daki benzer kamptan ve oradaki insanlıkdışı zulüm ve esaret hayatından ve yaşım dolayısıyla anlamakta güçlük çektiğim için Hitler'in SS subaylarının zulmünden hiç söz etmemişlerdi. Bana daha ziyade Avrupa'nın ekonomisine, sosyal yaşamına, dine bakış açısına ve entelektüel yaşamına canlılık, farklı bir anlayış, beceri tarzı getirdiğimizden ve taviz vermez kişiliğiyle her ne kadar dikkat çekse bile başarılı olmanın mutluluğu içindeki toplumumuzun faziletlerinden söz etmişlerdi.

Ancak Yahudi medeniyeti yalnızca siyah-beyaz çatışması gibi Yahudi olanlarla olmayanlar, zulme uğrayanlarla, hayatta kalmayı başaranlardan ibaret değildi. Aynı zamanda, Yahudi toplumunun kendi içinde yaşadığı tezatlardan doğan gerilim, doğudan gelenlerle batıdan gelenler arasındaki sürtüşme, diğer bir ifadeyle bağnazlık derecesinde tutucu Slav kökenli Ortodoks Yahudileri ile daha realist düşünen, batı ile kısmen entegre olmuş, bir anlamda arada kaldıkları için Yahudi toplumu içinde kendilerini asıl "Yahudiler" olarak duyurmaya çalışan Germen kökenlilerinin savaşmasıydı. Daha geniş bir ifadeyle, özgürlük savaşı verdikleri sırada, her ikisi de bu ulusun bireyleri olup sonuçta hepsi "Yahudi" kimliği taşıdıkları halde, daha sonra ortada bir yerde buluşana dek eskinin yeniye yenik düşmesi için kendi içlerinde verdiği gereksiz savaşın tarihçesiydi. Buna modern çağın gerektirdiği bir ad koyacak olursak, cehaletle bilginin savaşıydı.

O devirden yüzyıllar sonra Yahudi olarak dünyaya gelip anadili İbranice olan yeni nesil bireyler olarak, orta ve doğu Avrupa'nın tam göbeğindeki bir anfi tiyatroda oynanan trajedinin baş rol oyuncuları atalarımızın verdikleri bu zorlu mücadeleyi biliyor, uzun ve acılarla dolu bir yolculuğun sonunda, bu savaşın sadece tek bir tarafa mahsus olmayıp, hepsine ait olduğunu ve sonuçta elde ettikleri dayanılmaz zaferi idrak edebiliyordum. Bu açıdan baktığımda, Yahudi olmak, her krizde iti-

şip kakışan, kapana sıkışan Hıristiyan Avrupa'nın bu olaya bir kurban ararken bulduğu günah keçisi demekti. Yahudi olmak, Hıristiyan taraftarı fazla olan favori takımın yenilmesi durumunda, karşı takımın holiganları tarafından pataklanmak, birbirine kırdırılmak ve yenilgi faturasının onlara çıkması demekti.

Doğu Avrupa'nın tam ortasında doğmuş ve yaşamının geri kalanını bu ülkelerden birinde geçiren her Yahudi genç, toplumunun köklerinin Roma İmparatorluğu devrine dayandığını bilmemekteydi. Bunu ancak bilmek isteyen, araştıran ve atalarının yolunun izini süren bilebilirdi. Ancak o zaman Cecil Roth'un ya da diğer tarihçilerin yazdığı soykırım hikayelerini roman gibi okumaz, ya da okuduklarının ne anlama geldiğini anlayabilirdi. Ne diyordu Cecile Roth; "Batı dünyası tarihinde böylesine etkileyici başka bir toplum bulunmamaktadır."

2

ROMA YAHUDİLERİ

Latince'de kutsal ve kötülüklerden arınmış şehir anlamına gelen *Forum of Roma*, günümüzdeki adıyla Roma şehri, antik çağda pazar yeri olarak adlandırılan meydanın şehrin duvarları dışında bırakılıp özel bir konumda tutulduğu ve altında uzanan yedi tepe içinde yemyeşil görünüşüyle diğerlerinden farklı olan ünlü Palatine tepesinde kurulmuş tipik bir İtalyan şehridir. Bugün imparatorluğun muhteşem yapılarından oluşan sütunlarının devrilmiş ve bir çağa damgasını vurmuş liderlerinin büstlerinin parçalanarak oraya buraya saçılıp her birinin tıpkı birer çürük diş gibi durduğu harabeye dönmüş şehirde, hâlâ devam eden arkeolojik kazılar sonucu yüzyıllık değerlere sahip yeni tapınaklar, kemerler, Romalı yöneticilerin hüküm sürdükleri saraylara ait odalar ve resmi binalar ortaya çıkmaktaydı.

Ziyaretçilerin gezintisine ayrılmış yolda diğerleriyle birlikte gezinirken, birden çok yakınımdan gelen hiç beklemediğim bir sesle yerimde sarsılmıştım. Başımı hayretle yana doğru çevirdiğimde, uzun gri sakalları, geleneksel siyah giysileri ve başlarındaki tipik şapkalarıyla bir grup Ortodoks Yahudisinin İbranice dua ettiğini görmüştüm. Titus Tapınağı önünde başlarını öne arkaya sallayarak ilahiler mırıldanıyorlardı. Onların bu huşu içindeki hali, o sırada grubunu bir araya toplamak için ucuna geçirdiği beyaz bez parçasını bayrak gibi kullanan, ekose yün etekli Japon turist rehberi kızın bile dikkatini çekmiş olmalı ki, antik Roma şehri harabeleri arasında gezinirken, neden tarihlerine ait olmayan yabancı bir imparator için ağlayıp, dua ettiklerini anlayamamış gözlerle merak içinde onlara bakakalmıştı. Gördüğüm bu manzara karşısında ben de en az onun kadar şaşırmıştım.

Ama benim şaşkınlığım onunkinden farklıydı. Modern Yahudilerle tarihin sayfalarında kaldığını sandığım eski tutucu Ortodoks Yahudiler arasındaki tezatlığı çarpıcı boyutta sergileyen bu özel grup, Japon turist rehberinin anladığı gibi imparatorun ruhuna değil, yaşadıkları devirde onları bu topraklardan süren imparatorun acı çektirdiği atalarının ruhlarına dua ediyorlar ve onun anıtı önünde anılarının depreşmiş olmasından dolayı gözyaşı döküyorlardı. Bu insanlar bittiği sanılan hikayenin aslında yeni başladığına şahadet ediyor gibiydiler. Anavatanları olan eski Kudüs Tapınağı M.Ö 70 yılında Romalılar tarafından ele geçirilmiş olan Yahudi halkının çoğu o sırada Roma imparatorluğunun yönetimi altındaki çeşitli bölgelere dağılarak o bölgenin azınlık halkını oluşturmuşlardı. Onlar, bugün arayış içinde olduğumuz köklerimiz, atalarımızdı. Yurtlarından koparılmakla birden öksüz ve yetim kalmışlar ve iki yüz yıl sonrasına kadar tekrar bu topraklara geri dönememişlerdi.

Önünde dua ettikleri Titus Anıtı, Via Sacra olarak bilinen Kutsal Yol üzerinde inşa edilmiş olup şu anda birbirinin üzerine devrilerek harabeye dönmüş bir taş yığınından ibaretti. Yüzyıllardır kötü hava şartlarının üzerinde tahribat yaptığı Atina mermerinden yapılmış Titus Zafer Anıtı M.Ö. 71 yılı Haziran ayında o devrin imparatoru Vespesian ve o zamanlar kırk yaşında olan oğlu Titus'un Yahudilerin öz vatanını ele geçirmenin sevinciyle büyük bir zaferle şehre girmelerinin hemen ardından, onların şerefine senato üyeleri tarafından yapılmış ve anıta imparatorun oğlunun adı verilmişti. Tam sütunun ortasında ise bu zaferin hikayesi yazmaktaydı. Bu yazıt Kudüs'ün, diğer adıyla Yahudilerin baş şehrinin artık olmadığına, yok edildiğine işaret ediyordu.

O anda birden Romalılar için o büyük zafer gününe dönüp, halkın kulakları sağır eden coşkulu çığlıklarını duyar gibi olmuştum, bunu hayal etmek bile insana acı veriyordu. Çığlık çığlığa bağıran yarım milyon Romalının coşkusunu, beyaz togaları içinde heybetle yürüyen senatörleri ve imparatorun yüzündeki gururu görür gibiydim. Daha da acısı, büyük zaferler elde etmiş yüce imparatorları için her fetihten sonra olduğu gibi Via Sacra yolu üzerinde düzenlenen geçit töreninin hazin görüntüsünü gözümün önünde canlandırmaktı. Altından yapılmış araba-

sının üzerinde halkı selamlayan imparatorun gerisinde, az sonra kutsal yolun sonundaki Jüpiter Tapınağında tanrılara şükran borcunu ödemek için kesilmek üzere halkın önünden geçirilen beyaz kutsal öküz ve onun gerisinde içindeki ağır yükten dolayı tekerlekleri taşıyamaz hale gelmiş, halkın talan etmesi için dağıtılacak ganimetlerle dolu yağma arabaları vardı. Bir diğer ifadeyle, iki arabacının omuzlarında taşıdığı arabanın içinde Kudüs Tapınağına ait Yahudi halkının en kutsal eşyaları olan yedi kollu gümüş şamdan[1], iki büyük gümüş trompet[2] ve yine tapınağın en kıymetli hazinelerinden biri kutsal ekmeğimiz hamursuzun yoğrulduğu üzeri motif kakmalı on iki kişilik kutsal kürsü[3] bulunuyordu.

Asıl adı Joseph ben Matthias olan ama adını değiştirerek Flavius Josephus olan Romalı Yahudi tarihçi, Jotapa'ya karşı savaşa girişen imparatorluk askerlerinin başındaki kumandan Galilee'nin hizmetinde olup bütün bu vahşete tıpkı küçük bir kız çocuğu gibi seyirci kalmak zorunda kalan bir din dönmesiydi. Bu zalimlik karşısında neler hissettiğini ise şöyle dile getirmişti: "Bunu asla hakketmemiştik. Bu muhteşem eserler talan edilirken neler hissettiğimi tarif etmem imkansızdı.... dağ gibi yığılmış ganimetleri görüp hayretle bakan ve birbirini çiğneyerek onlardan alabilenler diğerleri tarafından mutlu adamlar olarak ilan ediliyorlardı . . . bu manzara Romalıların sayısız sömürgeleri sayesinde geniş topraklara sahip olduğunun acımasızca sergilenen kanıtı ve onların özvarlıklarını resmen gasp etmenin vahşi bir gösterisiydi'[4]

Bu yağmalanma yaşanırken, şanlı imparator ve mor ipek pelerin giyerek başına defne yapraklarından zafer tacı konmuş general oğlunun yanı sıra abisinden sonra imparator olacak küçük oğlu Domitian'ın da yer aldığı kutlama şenlikleri sırasında, Romalıların zafer çığlıkları atarak yağma arabalarının arkasından koşturmasına da şahit olan Josephus "Arabacıların yüzlerinden içindeki yükün aşırı ağırlığından dolayı onları taşıyamayacakları korkusu okunuyordu. Her arabada üç hatta dört arabalık yük vardı" demektedir.

Josephus için daha da acısı, o sırada Kudüs'te imparatora karşı koyarak Roma'ya her ne pahasına olursa olsun kafa tutan ama ne yazık ki yenildiği için Jüpiter Tapınağında kutsal öküzün yanı sıra boğazlanacak

vahşi bir hayvan gibi kafese tıkılmış olan Jochanan ben Levi Giscala'!nın yanında ayağına pranga vurulup boynuna ip bağlanarak lejyon askerleri tarafından itilip kakılarak zorla yürütülen yardımcısı Shimon ben Giora ile birlikte törendeki yerlerini almaları ve o sırada Roma halkının alaylarına, tükürük ve küfürlerine maruz kalmalarının iç parçalayıcı görüntüsüne tanıklık etmekti. İşkenceyle cezalandırılmasının ardından boğazlanarak tanrılara kurban edilecek olan Shimon gibi bu savaşta esir düşen diğer birçok Yahudi, tapınağın *Tullianum* (ölüm odası) denen kalın duvarlarla çevrili, rutubet ve cüzzam gibi bulaşıcı hastalığın kol gezdiği zindana hapsedilerek öldürülme sıralarının gelmesini beklemekteydi.

Ancak bu vahşi cezalandırma yöntemi sadece Yahudilere değil, imparatorluğa karşı gelen tüm asilere uygulanmaktaydı. Elbette ki Kudüs tapınağının yağmalanması karşısında Yahudi azınlığın Roma'yı desteklemesi ve bu vahşiliği onaylaması beklenemezdi ama ne yazık ki bu kutlamalar sırasında via sacra boyunca yolun her iki tarafına yığılıp coşkuyla bağıran Roma halkının arasına karışıp bu olaylara şahit olmak durumundaydılar ve Roma'ya kayıtsız şartsız itaat edip onun kanunlarına boyun eğen diğer koloniler gibi imparatorluk şehrinde bir buçuk yüzyıldan fazla bir süre bu şartlar altında yaşamışlardı. Nitekim M.Ö. 63 yılında o zamanki adıyla Judae olan Kudüs'ten İtalya'ya ilkin General Pompeyus'un bu toprakları ele geçirmesinden sonra gelmiş olan Yahudiler, burada bir kültür oluşturmuşlardı. Bu sayede birinci yüzyılın ortalarında Roma'da birçok sinagog inşa edilmişti.

Bunlar muhteşem görünüşlü heybetli binalardan biri Ostia'da kurulmuş olup şu anda adalet sarayı olarak, diğeri ise Tiber nehrinin girişindeki limanda kurulmuş olup liman idare binası olarak kullanılmaktadır. İmparator Claudius ve ondan önceki Vespesian döneminde inşa edilen bu yapıların yüzü Roma'nın güney doğusunda kalan Kudüs'e çevirmiş olarak inşa edilmiş yüksek kapılarıyla dikkat çekmektedir. Kapıdan girince geniş bir antreye, oradan da yine çok geniş bir ibadet salonuna çıkılmaktadır. İçeride duvar boyunca yan yana dizilmiş oturma sıraları vardır. Sıraların önünde ise Aron adı verilen briketten yapılmış ve üze-

rinde kutsal kitabımız Tevrat'ın tefsir edildiği bir kürsü bulunmaktadır. Binanın ahşap iç dekorasyonunda çok sayıda süsleme ve yazıtlar mevcuttur, bu yazıtlardan biri asıl adı Mindus Faustus olup şansının her daim yaver gitmesinden dolayı olsa gerek, şanslı Mindus'a ithaf edilmiştir. İçeride aynı zamanda bir yemek odası ve çok sayıda lezzetli yemeklerin pişirildiği mozaik zeminli bir mutfak, bitişiğinde geniş bir dinlenme ve çalışma odası bulunmaktadır.

Duygularını dışa vurmaktan çekinmesiyle ünlü birinci yüzyılda yaşamış Romalı şair Persius sinagogdaki bir Şabat ayinini şöyle anlatmaktadır: "Şabat gününde içerde yanan lambalar binanın ışıltıyla parlamasına yardımcı olurken, pencerelerinde dizili mor menekşeler ortalığa keskin bir kokunun yanı sıra kalın mor bir ışık süzmesinin yayılmasını sağlardı. Şabat yemeği olarak ton balığı pişirilir ama genellikle sofraya yarı kanlı getirilir ve yanında bir testi dolusu beyaz şarap ikram edilirdi. Şabat'ın sünnetli çocuklarının ayin sırasında okudukları dua ile sadece dudaklarının kıpırdadığına şahit olur ve olabildiğince sessiz kalmanız gerektiğini anlardınız"[5] Birçok Romalı gibi çoktanrılı dine mensup bir pagan olan Persius'un bu satırları, sözümona Yahudilerin Şabat ayinine duyduğu saygıyı dile getirmektedir ama aslında bir taşlama özelliği taşıdığı da kesindir.

Persius'un birçok kez tanık olduğu Şabat ayininde karşılaştığı kişileri ise Yahudi tarihçi Cecil Roth bize anlatmakta olup aralarında çok sayıda tüccar, kasap, esnaf ve zanaatkarın, müzisyenlerin, ressamların, seyyar satıcıların, şarkıcıların, terzilerin ve hatta rüya yorumcularının bulunduğunu söylemektedir. Kendisine çok ilginç gelen bu son meslek grubundan bir başka genç kuşak hiciv yazarı ise alaycı bir dille şöyle söz etmektedir. "Ayin sonrasında kapıda durup, ufak bir para karşılığı size rüyanızı tabir edeceğini söyleyen yorumcular sıralanırdı"[6] Ancak bunlar dilenci etiketine layık kişiler değillerdi. Nitekim "Bu toplumumuzun her durumdan istifade edip, ticaret yaptığını kanıtlamaktaydı ama ne yazık ki insanları taciz eden bir kimliğin onlara yapıştırılmasına neden olmuştur" diyen Roth "Bu kişilere 'dilenciler' denerek aşağılanırken, özellikle Hıristiyanlığın kabul edilişinden sonra kilisenin

merdivenlerine oturup, birtakım kutsal eşyalar satmaları onların zorla insanları taciz etmeleri şeklinde yorumlanmıştır" demektedir.[7]

Öte yandan Tevrat'ın tefsir kitabı Talmud'ta bu ayinde yer alanlar içinde Yahudi gladyatörlerin olduğundan da söz edilmekteydi. Nitekim bunlardan biri olan Rash Lakish, ilkin azılı bir haydutken, profesyonel bir dövüşçü olmuş, gücü, zekası ve kurnazlığı sayesinde hayatta kalmayı başarmıştı. Aynı şekilde Yahudi yazar Caecillius Calacte, bir köle olarak doğmuş ama sonradan tevazusu ve aklı başında tavırlarıyla ünlü bir tarihçi ve yazar olmuştu. Bu açıdan bakıldığında Romalı Yahudiler arasında toplumun her kesiminden saygı duyulan ve bir o kadar da eleştirilen kişilikler olduğu aşikardı.

Nitekim içlerinde çok sayıda zengin tacir vardı ve imparator Trajan tarafından kendilerine tanınmış haklar doğrultusunda esnaflık yapıyorlardı. Bugünkü adıyla Boozers,[8] o devirdeki adıyla Via Biberatica caddesinde yarı kapalı bir çarşıda kiraladıkları dükkanlarda çeşitli baharatlar satıyorlardı. Bugün bu çarşı araba ve otobüs yedek parçası satan dükkanlarla aynen yerinde durmaktadır. Klasik dönemde kırmızı tuğladan yapılmış dükkanlarının önünde oturup müşteri bekleyen karıları, yün, tuhafiye, hediyelik eşya, hatta manavlık ve balıkçılık yaparken, kocaları da kümes hayvanları, kumaş, yemeklik yağ, ateş yakmak için çalı çırpı, odun, çaydanlık, hırdavat eşya, şarap ve koşer etten yapılmış yiyecekler satıyorlarmış.

Bu açıdan bakıldığında o devirdeki Yahudi azınlığın sayısı sanıldığı kadar küçük olmayıp, nüfusun önemli bir bölümünü teşkil eden yeterince geniş bir kitleydi. Josephus'un sözünü ettiğine göre Roma'daki Yahudilerin o tarihteki nüfusu 8000 olarak bilinmektedir.[9] Ama bu nüfus Roma kanunlarına göre sayım yapılırken, sadece erkek nüfus sayıldığından kesin rakam değildir. Kesin Yahudi nüfusunu bulmak için bu sayıya onların eşleriyle birlikte en az üç ya da dört çocuğu da eklemeniz gerekiyor. Sonuç olarak gerçek nüfus 40 ya da 50.000 civarındaydı. Bu da onların Roma nüfusu içinde önemli bir pay oluşturdukları anlamına gelmekteydi. O zamanki Roma nüfusunun yarım milyon civarında olduğu varsayılırsa,[10] bu rakam gittikçe artmış ve ikinci dünya sava-

şından önce günümüz Orta Avrupa'sını oluşturan Prag, Viyana, Varşova ve bugünkü adına karşı çıkan Yahudi karşıtlarının ısrar ettikleri adıyla Yada-Pest, Budapeşte gibi şehirlerdeki nüfusun içinde on kişiden en az birinin Yahudi olduğunu işaret etmektedir.

Bu açıdan bakıldığında, Roma Yahudileri, Avrupa'nın dört bir tarafına dağılan nüfusları nedeniyle sürekli zikzaklar çizen bir grafiğe sahip olmaları çok doğaldır ama genellikle artan nüfuslarıyla dikkat çeken toplumu sevenlerin sayısı da aynı oranda gitgide fazlalaşmıştır. Örneğin M.Ö. 37 yılından 41 yılına kadar süren zaman içinde hüküm sürmüş yarı deli imparator Caligula, çok zalim bir adam olmasına rağmen, onların hiç de göze batan bir millet olmayıp, herkes gibi olduklarını söyleyerek, topluma uyum sağlamalarından memnun olduğunu dile getirmiştir. Ancak madalyonun bir de öbür yüzü vardır. Nitekim kendilerine olumlu gözlerle bakılmamasına neden olan davranışlarda da bulunmuşlardır.

Örneğin özellikle dördüncü yüzyılda Hıristiyanlığın kabul edilişinin akabinde Hıristiyan komşularının kendilerine ve Libya ile Kıbrıs'taki din kardeşlerine aşırı baskı uygulayıp, zulmetmesi karşısında Latin toprak sahiplerine başkaldırmışlar ve sonuçta askerlikten muaf tutulmak, Şabat gününde dinlerine saygı duyularak mahkeme önüne çıkarılmamak, sinagoglarında rahatça ibadet edebilmek gibi bazı dişe dokunur imtiyazlar elde etmişler, en önemlisi her zaman olmasa bile genellikle imparatorlarına bir tanrı gibi tapınmaları beklenmemiştir. Nitekim zalim ve kana susamışlığıyla bilinen M.S. 198-217 yılları arasında hüküm sürmüş imparator Caracalla döneminde onlara oldukça alicenap davranılmış ve imparatorluğun yönetimi altındaki diğer azınlıklar gibi Romalı bir vatandaşın tüm haklarına sahip olmuşlardır.

Bu haklar o dönemde din değiştirerek Yahudiliği seçen kişilerin çoğalmasına ve buna paralel olarak gittikçe şişen Yahudi nüfusuna karşı Yahudiliği asla tasvip etmeyen toprak sahipleri, aristokratlar ve ediplerin onlara cephe almalarına neden olmuştu. Nitekim bu dönemde çok sayıda din değiştiren Romalı olduğu kanıtlarla sabittir. Üstelik bunların içinde üst sınıfa mensup kişiler de vardır. Örneğin eski konsey üyele-

rinden olup, imparatorla yakın ilişki içindeki Flavius Clemens din değiştirip Yahudiliğe geçmiş ve bu tercihiyle Roma'nın ulu tanrılarına bağlılık göstermediği için kendisi ve karısı dinsizlikle cezalandırılırken, buna sebebiyet veren Yahudilere diş bilenmeye başlanmıştı. Sonuçta bir çok üst düzey sınıfa mensup kişi filozof Seneca ile aynı düşüncede olmalıydı. Nitekim Seneca "Hep yenenler, bu kez fena yenildiler" demişti. Birinci yüzyılda yaşamış tarihçi Tacitus ise bu yenilgiye başka bir cepheden bakış açısıyla katılıyordu. Tacitus'a göre başka bir dinin ciddi şekilde tehdidi altındaydılar. "Oryantal bir din, Roma'nın yüzyıllık geleneklerini hiçe sayıyor. vatandaşlarımız anavatanlarını tanımıyor, ebeveynler, çocuklar ve kardeşlerin itibarı sarsılıyor"[11] diyordu. Diğer Latin yazarlar ise olayı ciddiye bile almayı reddederek tepkilerini onlarla alay edip, küçümseyerek dile getiriyordu. "Yahudiler Apella'ya inanıyor" diyen şair Horace'ın kullandığı bu cümlede Apella sünnet anlamına geliyordu. "Çoğumuz Yahudi gibi olmaya başladık, bir süre sonra sizi çetemize katılmaya zorlayabiliriz" diyordu.

Öte yandan İbraniler, Palestine tepesinde güçlü adaleleriyle nam salmışlardı. Tacitus onların vücutları için "çok sağlıklı ve ağır yük taşımaya muktedir"[12] demişti. Yeni ahidin doğruladığı üzere, imparator Vespesian, Golden House olarak bilinen ve İmparator Nero'nun küçümsediği yapının yerine çok görkemli bir Anfitiyatro yaptırmıştı. Burası Romalılar tarafından imparatorun sülalesinin adı olan Flavian anfitiyatrosu olarak bilinmekte olup, imparatorun buranın inşasında Kudüs'ten getirdiği Yahudi köleleri çalıştırdığı yazılıdır. Daha sonra Colesseum adını alan ve günümüz Roma'sının sonsuza dek sembolü olarak kalmaya devam eden binanın içinde Nero'nun bir heykeli de bulunmaktadır.

Bir başka deyişle bütün yolların Roma'ya çıktığı o devirde, şehirleşmenin yanı sıra ekonomide, sanat ve ticarette hep örnek bir şehir konumunu taşıyan Roma, hâlâ eskiye ait sayısız eserlerini muhafaza etmiş olup, parlak ışıklarıyla dikkat çekmektedir ve bu eserlerin içinde başta Colessium olmak üzere daha birçok yapının temelinde Yahudilerin teri mevcuttur. Nitekim o yüzyıllarda önce Kutsal Roma daha sonra Kutsal Roma Germen İmparatorluğu adına verdikleri bu hizmetin aynısını,

daha sonraki yüzyıllarda yaşayacakları Avusturya- Macaristan İmparatorluğu çatısı altında da verecekler ve Roma'ya yaşattıkları ihtişamı Viyana'ya da yaşatacaklardır. Ancak bunun bir bedeli vardı, sonuçta herkesin tıpkı bugün olduğu gibi keyif düşkünü olduğu ve yan gelip yattığı, dolayısıyla sürekli insan gücüne ihtiyaç duyulan bir imparatorluğun, gözdeleri olan azınlığın nüfus artışını da memnunlukla karşılaması gerekiyordu ve nitekim o sıralarda sekiz milyon olduğu sanılan nüfus aslında en az otuz milyondu ve her dört kişiden biri Yahudi'ydi.

Bunların hepsi Kudüs'ten göç eden göçmenler olmadığı gibi, Roma'nın hizmetinde olup Tevrat'ın izinden giden bu insanların hepsi safkan Musevi de değildi. İkinci yüzyıldaki Roma tarihçisi Dio Cassius "Bu insanların hepsi Yahudileri gözleyerek, onların köklerini araştıran ve bu şekilde onlara sempati duyan insanlardı" dediği sözler bunu açık şekilde doğrulamaktadır.

Gerçekten de Yahudiliği benimseme ve din değiştirmelerin yoğun şekilde yaşanmasının en önemli nedeni buydu ve İsa'nın doğumundan önceki son iki yüzyıllık süre içinde başlayan bu değişim onun doğumunu takip eden yıllarda da devam etmişti. O süre içinde Yahudi krallığı Hasmonenlerin egemenliği altında hüküm süren ve Ammonites, Moabites, Edomites ya da Idumaean'lar şeklinde gruplara ayrılan bütün bu din dönmelerinin öncelikle *izmel* denilen sünnet bıçağıyla sünnet edilmeleri gerekiyordu. Ama bu dine mensup olmanın aslında sünnet edilmekle basite indirgenemeyeceğini savunan koyu Ortodoks hahamlar, sırf dinlerini cazip kılmak adına bu ısrarlarından vazgeçerek, Latinlere ve barbar paganlara bu operasyonun gerekli olmadığını söylemiş ve böylece Yahudi dinine karşı aşırı sempati duyulmasına neden olmuşlardı. Nitekim putperestlerden bu dine geçenlerin sayıları her geçen gün artıyor, çok tanrılı dine barbarca tapınmayı inkar ederek, tektanrılı dine ve peygamberliğe inanan yeni din dönmeleri, Musa'ya ve onun kutsal kitabı Tevrat'a büyük ilgi duyuyorlardı. Bu konuda ünlü tarihçi Suetonius'un kayıtlarında "Bu dinin inceliklerini yeterince bilmedikleri halde, sırf sempati duydukları için Yahudi gibi yaşayanlar vardı" yazmaktadır.

İmparatorluğun özellikle doğu eyaletlerinde çoktanrılı dine taparak

önceleri pagan olup sonradan din değiştirdikleri için *sebomenoi* denerek sürekli aşağılanan Yunanalıların tam tersi bir politika izleyerek onlara saygı duyan Musevi din adamları, bu kişileri *yereim* olarak adlandırmakta ve Talmud'ta "dinden dönenlerin kabul edildiği kapı" olarak gösterilen sinagogun onlardan binlercesiyle dolacağının yazılı olduğunu söylemekteydiler. Hiciv yazarı Juvenal ise buna sert tepki göstererek "Binlercesiyle dolacağı söylenen sinagoga giren bu adamların çoğu Aryan dininin kurallarını tamı tamına benimsememişlerdi. Şabat ayinine saygı ve sempati duyduklarını söylüyorlar, sinagoga gelip hahamın önünde saygıyla eğiliyorlar, içerideki ruhani havanın etkisiyle bulutlara yükseldiklerini ve cenneti gördüklerini dile getiriyorlar ama domuz eti yemelerinin bir şey değiştirmeyeceğini iddia ediyorlardı....."[13] şeklinde şikayette bulunuyordu. Juvenal'e göre bu adamlar sünnet olmanın yetişkin erkekler için sorun olduğunu ama oğullarını sünnet ettirdiklerinde onların tam bir Yahudi olacağı yönünde hahamı temin ediyorlardı.

Ancak Juvenal her ne kadar bu konuya akıl sır erdiremeyip göndermelerde bulunsa da Afrodisias ve Anadolu'daki sinagoglar binlerce tanrı korkusu taşıyan kişiyle dolmuştu. Sayıları geçek Yahudilerden bile fazlaydı. *Sebomenoi* olarak aşağılanan birçok Yunanlı tercihlerini Yahudilikten yana kullanıyor, bu acı veren operasyona katlanıyor, kısacası bu dine dönmek için her türlü şarta razı oluyorlardı. Onların Hıristiyanlığı seçmemiş olmasından şikayet eden kilise papazları ise, kilise ile sinagog arasında uzun süren bir seçim kararı verme döneminden sonra tercih haklarını sinagogdan yana kullanan bu kişilere aşırı tepki gösteriyorlardı. Nitekim bu tepkiler gittikçe artarak imparator Nerva'nın Hıristiyanları muaf tutup, *fiscus Judaicus* adı altında Yahudilere karşı yüksek oranda vergi uygulayan politik bir vazgeçirme taktiğine dönüşmüştü.

Bir sepet ve bir saman balyası

Yahudi topluluğunu daha yakından tanımak için yeraltındaki köklerine inmek gerekiyordu. Onların mezarlarına yolumuz üzerinde her yerde rastlamak mümkündü. Modern Roma'nın büyük bir bölümü bu konuda çok sayıda işaret taşıyordu. Nitekim bizi Via Portuensis ya da

Ositiensis yoluyla büyük bir liman kapısı olan Ostra'ya götüren sahil boyunca insanı gülümseten ve Romalıların *scariphare* dedikleri duvar yazılara rastlıyorduk. Kuzey doğu istikametinde Via Nomentana üzerinden Colline kapısına giden yolda ise sütunlarla kaplı kalıntılar arasında imparator Diocletian'ın yaptırdığı yaklaşık 3000 kişinin aynı anda banyo yaptığı, etrafı Praetoryanlara ait kışlarlarla çevrili ortasında büyük bir çeşme bulunan hamam karşımıza çıkmakta ve bize imparatorluğun gücünü yansıtmaktaydı.

Via Appia Antica yolu boyunca güneydeki Taranto ve Birindisi'ye kadar uzanan ve şair Horace'ın *longarum regina viarum* (Kraliçe'nin Uzun Yürüyüş Yolu) dediği yol asayişten sorumlu bakan konumundaki Censor Appius tarafından 312 yılında inşa edilmişti. Şair ve yazar Juvenal'in yazısında sözünü ettiği ve üzerinde arkadaşıyla birlikte bir aşağı, bir yukarı yürümekten zevk aldığını söylediği, çevresini Servian şehrinin geniş duvarlarının çevrelediği bu yol, içinde bulunduğumuz yirmi birinci yüzyılda evsiz Yahudilerin kamp yaptığı yerdi ve Juvenal şiirinde: "Arkadaşım geniş kemerli Porta Capena kapısı önünde durmuştu . . . bu yolu takip edip yolun sonundaki tapınağa yaklaştıkça karşımıza bir sepet ve sırtlarında taşıdıkları saman balyasından başka eşyaları olmayan Yahudiler çıkmıştı"[14] demekteydi. Kapının gerisinde dar sokakları ve neredeyse çökmek üzere duran derme çatma evleriyle fakir halkın yaşadığı Yahudi mahallesi belirmişti. Her bir yüzü şeref ve haysiyet adına tanrıya ithaf edilen tapınağın önünden geçip hemen yanında yer alan ve üzerindeki heybetli kemerleriyle harç kullanılmadan sadece üst üste dizilmiş taşlardan yapılmış Caracalla'nın muhteşem duvarlarla kaplı hamamını ve şehre su getiren Drussus'un kemerleri altından geçerek yolun sonundaki Appian kapısına çıkmıştık.

Eğer klasik çağda bu yolda yürüyor olsaydık, yaklaşık yirmi dakikalık bir yürüyüşten sonra temiz havaya kavuşacağımız geniş bir ovaya çıkacaktık. Böylece seyyar satıcıların sattığı envai çeşit yiyecek kokularından, macunculardan, tuzlama için salamura sosu satan balıkçılardan ve diğer kalabalıktan kurtulacaktık, çünkü o devirde seyyar satıcıların şehrin duvarları önünde satış yapmaları yasaklanmıştı. Biraz ilerlediğimizde ise ola-

ğanüstü bir sanat koleksiyonuyla karşılaşıyorduk, granit ve mermerden yapılmış mezar ve mozeleleriyle, burası Romalıların büyük meşaleler eşliğinde ölülerini gömdükleri, sevdiklerini ebediyete uğurladıkları mezarlıktı. Biraz daha ileri gittiğimizde ise üzerlerinde Museviliğin sembolü olup *menorah* dedikleri yedi kollu şamdan kabartmaları bulunan, musevi mezarları ve onların hemen bitiminde Romalılara ait muhteşem mermerlerden yapılmış Appian mezarları ortaya çıkmaktaydı.

Appian mezarları yerin altına inen merdivenleriyle ünlüydü ve yer altında labirent tünelleri, galerileri ve cubiculae denilen gömü odaları vardı. Duvarlarında ise kuş, çiçek gibi motifleri ve dini semboller bulunmaktaydı. Ancak fakir Romalı Yahudiler mezarlarını bu şekilde süslemeye mali açıdan muktedir olamadıkları için, mezar duvarları locoli denilen nişlerle sınırlı kalmıştı. Yahudi mezarları halka açık değildi ve Ostia kapısının dışında kalan çoğunun en azından bir duvarı heyelan yüzünden toprak altında kalmıştı. Ama yüzlerce mermer kalıntı üzerindeki yazıtlardan hemen keşfedilmekteydiler.

Nişler üzerindeki sıvadan duvarların gerisindeki yazıtlardan ilk dört yüzyılda buratla yaşayan toplum hakkında bilgi sahibi oluyorduk. O sırada bir düzineye yakın sinagog kalıntısı bulmuştuk. Mars Platosu olarak bilinen platonun üzerinde bulunan Augusta ve Volumnius Elaia sinagogları yapıldıkları dönemdeki imparatorların adlarıyla anılmaktaydı. Her sinagogun *gerousiarch* adı verilen yaşlı bir yöneticisi vardı, bu kişi genellikle *Kohen* soyundan gelmesi şartıyla *hiereus* adı verilen bir yönetim kurulu tarafından seçilmekteydi. Bu kurul *presbyteres* denilen yaşlılar, *grammaties* denilen yazmanlar ve *phronistes* denilen gözetimciler tarafından sürekli desteklenmekteydi. Sinagoglara defnedilen bireylerin mezarları ise anne, baba ve çocuklar şeklinde bölümlere ayrılıyor ve ancak üzerlerindeki kitabelerden cinsiyetleri anlaşılıyordu. Örneğin "Veturia Paulla 86 yıl 6 ay yaşadıktan sonra, ebedi istirahatgahına çekilmiştir. Son 16 yılını değiştirdiği dinince yaşamış İbranice adıyla Sarah, burada, Mars Platosundaki Volumnius'lara ait sinagogun anneler mezarlığında yatmaktadır. Huzur içinde uyusun."

Çoğu kitabelerdeki isimler, unvanlar ve ithaf cümleleri Latince ve

Yunanca değildir, bazıları Latince'den tercüme edilmiş karakterler olup, bazıları da yanlış yazılmıştır. Bazıları da Eutycher veya Evangelos gibi Yunanca yerine Latince harflerle yazılmıştır. Gezdiğimiz 534 mezarın kitabelerine baktığımızda, bunların 405 tanesi Yunanca, 123 tanesi Latince ve sadece 5 tanesi İbrani ya da Aramca yazılmıştı. Bu durumda kendi dillerini kullanmaya çekinen halkımız, alternatif olarak diğer dilleri kolaylıkla tercih edebildiklerine göre, bundan imparatorluk Yahudilerinin büyük bir kesiminin eğitimli olduğu gerçeği çıkmakla birlikte, Yunanlılara karşı bir sempatizanlık da söz konusuydu. Nitekim yazarların çoğu geniş okuyucu kitlesine ulaşmak için Yunanca yazmaya ihtiyaç duymuşlardı. Keza soyumuza ait tarihteki ilk gelişmeleri yazan Romalı tarihçi Fabius Pictor, bunun için Yunanca'yı tercih etmişti. Bu durumda Latinler askeri güç olarak Yunanlılara baskı kurmuşken, Yunanlılar da edebiyat ve kültür açısından Romalılara üstünlük kurmuştu denilebilir. Roma kültür açısından çok zengin bir şehirdi, ama fethettiği yerlerden gelen çok sayıda değişik kültürlerle karışmış bir toplum olmasına rağmen, caddelerinde dolaşan halk Yunanca ve Latince konuşanlar olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Yunanlılar ilk bakışta Romalılar için ikinci sınıf vatandaş gibi görünse de, toplumun felsefe ve kültür dışında hemen bütün saflarında Yunanlıların etkin olduğuna bakılırsa, aslında kim kimin idaresi altında şeklinde, oldukça kafa karıştıran bir soruyla karşı karşıya kalıyordunuz.

Bu anlamda Roma, aslında hizmetkarları olarak gördüğü Yunanlı köleler ve toprak sahiplerini oluşturan orta ve alt sınıf Yunanlılar tarafından yönetilmiyor muydu? Diğer bir deyişle Roma doğulu kuzenleri tarafından oldukça karmaşık bir idari yapının içine sürüklenmemiş miydi? Üstelik idare ettiklerini sandıkları Yunanlıların yaşam şekilleri topluma çok daha cazip ve baştan çıkarıcı gelmiş olmalı ki, aldıkları bu cesaretle Latin sahipleri tarafından köleleştirilmelerine karşı bile çıkmışlardı. Aslında Roma'nın gücü, kendi askeri yapılanmasının mükemmelliğinin yanı sıra, ev sahiplerince hor görülen ama onlara felsefe ve düşünce yönünden olduğu kadar, demokrasi yönünde de önemli adımlar attıran Yunanlılarla birlikte para kazandıran Yahudilerden kaynaklanmaktaydı.

Bu iki devletin görünmeyen yardımı, sadece batının kalbi sadece Roma'da atmakla kalmıyor, tüm Avrupa'da etkinliğini hâlâ sürdürüyordu. Sonuçta bu iki topluma gösterilen eğilim, tıpkı ev sahibine başkaldıran Yunanlılar gibi, Yahudileri de cesaretlendirmiş olmalı ki, *Mishnah* denilen başhaham Simeon ben Yochai, toplumun gözünü açmak amacıyla "Haham Judah, Romalıların neden pazar yerleri, köprüler ve hamamlar inşa ettiğini soruyor. Onlar bu Pazar yerlerini fahişe satın almak için, hamamları onlarla burada gönüllerini eğlendirmek için, köprüleri de para toplamak için yapıyorlar" diyerek Romalılara kafa tutmuş ama onun bu sözleri ölüme mahkum edilmesine neden olmuş, sonuçta kaçarak bir mağaraya saklanmış ve on iki yıl boyunca orada yaşamıştır.[15]

Öte yandan dil yüzünden imparatorluk zor günler geçiriyordu. İki kanat birbirleriyle her dakika çarpışmaya hazırdı. Sonuçta imparatorluğun Latince konuşanlar kanadı, Yunanca konuşan diğer yarısına yenik düşmüş ve çıkan iç savaş imparator Julius Ceasar'ın suikaste kurban gitmesine dek sürmüştü. Onun ölümüyle yerine geçen yeğeni Augustus, diğer adıyla Oktavianus, bu iki kesimi baskı ve güç kullanarak zorla bir arada tutmuştu. Üç yüz yıl süren bu çatışma ise kaçınılmaz bir şekilde batı kanadının çöküşü ve çözülmesine neden olmuştu. Kutsal yol üzerindeki Titus kemerinin tam karşısındaki Septimus Severus kemerinin gerisindeki kırmızı briketten yapılmış bina ise ortadaki geniş kapı girişi, üst kattaki üç penceresi ve sivri damı ile dikkat çekiyordu. Burası senatonun toplandığı Curia olup, Roma imparatorluğunun belkemiği olan yönetim binasıydı. M.Ö 52 yılında Julius Ceasar tarafından yaptırılan bina, Neron'un çıkardığı büyük yangında yanmış, daha sonra Titus tarafından erkek kardeşi Domitian için eskisine uygun olarak yeniden inşa edilmiştir. Ancak üzerinden bu kadar zaman geçmesine rağmen, çok yeni görünmesinin nedeni, yakın tarihte General Benito Mussolini tarafından yenilenmiş olmasından dolayıdır.

Minik bir biblo gibi duran bina, aslında Londra'daki Westminster Sarayı ya da Washington'daki Capitol ile karşılaştırıldığında, elbette ki küçük kalmaktadır, belki de bu yüzden sonradan yanına Secretarium denilen ek bir idari bina ilave edilerek nispeten büyütülmüştür. Aksi takdir-

de kuzeyin karlı tepelerinden Büyük Britanya'ya, Nil'in buharlı şelalesinin suladığı Mısır topraklarından, şiddetli deniz fırtınaların Rabat kayalıklarını dövdüğü Fas'a, Kuzey Afrika çöllerinden, zorlu geçitlerle dolu Karadeniz'e kadar fethettiği bu uçsuz bucaksız topraklarla anılan bir imparatorluğun yönetim binası, kendisiyle büyük bir tezat teşkil etmekteydi. Bu durumda lap lap yürüyen bir dinazorun başında olduğu gibi, kuyruğunda da bir beyni olması gerekirdi. Aksi takdirde bu koskoca topraklarını tek beyinle yönetmek oldukça zordu.

Nitekim imparatorluğun doğuya doğru uzanan ve gittikçe genişleyen sınırları yüzünden doğuda ek bir yönetime ihtiyaç duyulmaya başlamış ve çok geçmeden imparatorluğun doğu kanadı Bizansın Ortodoks Hıristiyan imparatoru Konstantin'in eline geçmiş ve Doğu Romanın başşehri olarak seçtiği şehre kendi adını vermişti Konstantinopolis. Daha sonra Osmanlı İmparatorluğunun eline geçen ve İstanbul adını alan Konstantin'in şehri Konstantinopolis, Türklerin eline geçmesiyle birlikte Konstantin'in kullandığı tersine ay şeklindeki sembol, yukarı doğru çevrilerek tüm İslam aleminin sembolü haline dönüşmüştür. Roma'nın doğu ve batının tek hakimi anlamına gelen çift kartal başlı sembolü ise, 330 yılı 11 Mayıs'ında yapılan resmi bir törenle Kutsal Roma İmparatorluğunun yanı sıra tüm Hıristiyan aleminin, Rusya ve diğer monarşi ile idare edilen doğu idarelerinin sembolü olmuştur.

Yönetimin doğu ve batı olarak ikiye ayrılmasıyla o güne dek kutuplaşmış olan Latin ve Yunanlılar arasında bu kez kaçınılmaz bir ayrılık söz konusu olmuştur. Marcus Antonius'un son otuz beş yıl içinde doğudaki toprakları kendi yönetimi altına alması sonucunda Augustus ile sürtüşmeleri, kendilerinden önce üç yüz yıl sürmüş, Valentinian ve kardeşi Valens zamanından beri devam eden ve daha henüz bitmiş bir iç savaşı yeniden tetiklemiş ve batı Roma gittikçe güçsüzleşmiştir. Ünlü tarih yazarı Edward Gibbon *Decline and Fall of the Roman Empire* (Roma İmparatorluğunun Gerilemesi ve Düşüşü) adlı kitabında söz konusu iç savaştan şöyle söz etmektedir:

"Sırbistan'dan üç yüz mil ötedeki Medyan Sarayı, Roma İmparatorluğu'nun sınırları sonunda gayet ciddiyetle idare ediliyordu. Valentini-

an erkek kardeşine doğudaki bu zengin bölgeyi idare etmesi için hediye etmişti. Bu bölge aşağı Tuna'dan Pers topraklarına ve oradan Arnavutluk, İtalya, Galler'i de içine alarak Yunanistan'dan Kaledonya Kalesine, oradan Atlas dağlarının eteklerine kadar uzanıyordu."

Nitekim bu iç savaşla birlikte Roma yavaş yavaş bu toprakları kaybederek çözülmüş ve ikiye ayrılmıştı. Bu durum doğudaki Yahudileri farklı bir yönetim altına sokmuş ve batı ile doğu şeklinde ikiye ayrılarak arada kalmalarına neden olmuştu. Sonraki yüzyıllarda bütün bu topraklar kapitalist ve komünist olmak üzere iki zıt rejimle birbirlerinden ayrılacaklardı. O sırada imparatorluğun batı eyaletleri barbar Germen kabilelerinin tehditi altındaydı ve sınırları zorlanmaktaydı. Batı kanadının bu şekilde ani çöküşü şaşırtıcı ve beklenmedik bir şeydi. Nitekim çok geçmeden Roma Vizigotların saldırısına uğramış şehir 800 yıldan sonra başkalarının eline geçmiş, daha sonra Germen Vandallar tarafından kuşatılarak Kudüs Tapınağı talan edilmiş, Jüpiter Tapınağı Afrika'ya taşınmış ve bir daha geri dönmemişti. O tarihten yirmi dört yıl sonra 476 yılında son imparator Romulus Augustulus Alman general Odoacer tarafından tahtından indirilmişti. Ama on yedi yıl hüküm süren bu yeni krallık Theodorik Ostrogotların istilasıyla yeniden el değiştirmiş, Odoacer bir ziyafet sırasında suikaste kurban gitmiş, 163 yıl sonra imparatorluğun yeni başkenti Konstantinople olmuş ve böylece batı Roma İmparatorluğu tarihe gömülmüştü.

İmparatorluğun doğu ve batı şeklinde ikiye ayrılmasıyla Yahudilerin dünyası da değişmişti. Bu iki zıt kutup tarafından farklı ortamlarda çekiçle dövülür gibi hırpalanacakları ve her iki uçtan çekilerek gerilecekleri anlamına gelmekteydi. Ama iki farklı ortamda farklı karakterler çizen Yahudiler sonunda orta Avrupa'da ortak bir noktada buluşana dek uzun bir süre ayrı yaşamak ve oldukça güç bir yaşam mücadelesi vermek zorunda kalacaklardı.

3

AKDENİZ'DEN BALTIK'A

Anadolu kıyı şeridi üzerinde yer alan antik Yunan şehri Milet, Menderes nehrinin geniş bir kavis yaparak Akdeniz'e döküldüğü yerde bulunmaktadır. Gerisinde uzanan dağlık bölgeyle, nehrin delta yaptığı yerde oluşturduğu büyük göl kıyısında yer alan ve o devirde ibadethane olması dışında Yahudi halkın düğün, ergenlik töreni gibi etkinliklerinin ve toplantılarının yapıldığı sinagog, daha sonraki devirlerde şehrin yeni sahipleri tarafından asıl amacıyla taban tabana zıt olarak geneleve dönüştürülmüştü. Yaklaşık elli fit yüksekliğindeki üç katlı görkemli binanın, güneydeki pazar yerine açılmakta olan beyaz mermerlerden yapılmış heybetli kapısı şu anda Berlin müzesinde bulunmaktaydı. Klasik çağda bu yoldan geçecek olsaydınız, bir berberin dükkanının mekanını belirlemek için taşların üzerine usturasıyla işaret koyduğunu görürdünüz, bu taşların biraz ilerisine doğru yürüyüp karşınıza çıkan üç büyük kapıdan geçtiğinizde ise birdenbire kendinizi yirmi dört Korint başlıklı devasa sütunlarla çevrili çok geniş bir meydanda bulurdunuz. Burası antik Yunan dünyasının en büyük ticaret merkeziydi. Yan yana sıralanmış üçer ayak ya da yirmi blok yüksekliğinde taşlarla ayrılmış bölümlerin her biri, o zamanlar birer dükkan olarak kullanılmaktaydı. Mal depolamak üzere kullanılan yüzlerce dükkan, size buranın Helenistik devirde Mısır'ın yukarı delta şehri Abydos'dan başlayıp, Marmara denizindeki Kapıdağ yarımadası üzerinde bugünkü adıyla Erdek, Cyzicus'a, Karadeniz kıyısındaki Sinop'tan, Sardunya adasındaki Olbia şehrine kadar dört bir çevresini saran Akdeniz, Ege, Marmara ve Kardeniz'deki kolonilerinden büyük ölçüde gelir sağlayan, Anadolu'nun en büyük ticaret merkezi olduğunu işaret etmekteydi.

İtalyan kökenli Latinlerin yönetimindeki Roma İmparatorluğu za-

manında şehir askeri üs olarak, Yunanlıların hakimiyetindeki Helen medeniyeti döneminde ise deniz ticaretinin önemli merkezi olarak kullanılmaktaydı. Şu anda Türkiye sınırları içinde olan şehrin yer aldığı Akdeniz sahilindeki bu bölge, o devirde İonya ya da Kilikya olarak geçmekte olup, bölgenin en önemli ticaret limanıyken, şimdilerde güneş, deniz ve kumdan faydalanıp özellikle seks yapmak için turistlerin cennet gözüyle bakarak akın ettiği dünyanın en gözde tatil merkezlerinden biridir. Sanki büyük bir trafik kazasında bacakların kolların kafaların her birinin ayrı bir yere fırladığı gibi kırık dökük mermer sütunların, sütun başlıklarının, büstlerin oraya buraya saçıldığı bu güzelim antik Yunan şehri kalıntıları arasında dolaşırken, Helen medeniyetinin ne denli geniş topraklara damgasını vurmuş olduğu da gözler önüne serilmekteydi. Nitekim daha önce Roma imparatorluğunun yönetimindeki bu geniş bölgedeki halk, bulundukları coğrafya gereği Avrupa, Asya ve Kuzey Afrika kökenli olmalarına rağmen, Latince'den ziyade ortak dil olarak Yunanca konuşmayı tercih etmişlerdi. Bu bölge günümüzde Ermenistan, Gürcistan, Türkiye, Suriye, Lübnan, Ürdün, İsrail, Mısır, Libya ve Tunus'u içine alan tüm Akdeniz, Ege ve Karadeniz'in çevresindeki ülkelerin bulunduğu çok geniş bir kalkandır.

Roma imparatorluğunun doğu eyaletleri olarak geçen ve Asya olarak isimlendirilen bu bölge, farklı toplumları bağrında barındırması nedeniyle zengin kültür dokusuyla, imparatorluğun diğer yarısına oranla çok daha dikkat çekici bir bölgeydi. Milet şehrinin heybetli kapısının üzerindeki motifler ve çevresindeki değişik mimaride yapılmış sütunlar ve kapısının üzerindeki sandık şeklindeki sundurma, bu geniş kültürün tipik örnekleriydi. Nitekim Latin tarafının ağır, kasvetli, aşırı ciddi ve tutucu mimarisi, bir anlamda Roma'nın hırslı, baskıcı ve tamahkar kabalığını yansıtırken, Yunan tarafının ferah ve elit mimarisi, Helen medeniyetinin ince zevkinin yanı sıra beraber yaşadığı farklı kültürdeki komşularından esintiler taşımaktaydı. Bu onların yaşam anlayışlarından da kaynaklanıyordu. Nitekim yönetimleri süresince güç kullanarak zorba bir vahşilik sergileyen Latinler, bunu sanat ve kültürel etkinliklerinde de sürdürmeyi tercih ederken, Roma İmparatorluğu'nun yöneti-

mi altında ev sahiplerine para kazandırmaları için ticarette serbest bıraktığı Yunanlılar, onların bu tamahkarlıklarının tam aksine akılcı ve kurnaz olmayı öğrenmişler, sessiz ve derinden giderek sanat yeteneklerini konuşturmayı ve Roma'yı en zayıf tarafından vurup öne geçmeyi başarmışlardı. Uzun yıllar Perslerin ve güneyde hüküm süren Selçuklu hanedanının taviz vermez katı baskısı altından kurtulmanın rahatlığıyla onlara tanınan bu bulunmaz hakkı çok akılcı kullanmışlar ve sonunda Yunan zekası ve kurnazlığıyla güçlü Roma İmparatorluğu'nu tuzağa düşürerek bir anlamda çöküşüne neden olmuşlardı.

En büyük akıllılığı ise, kendi dillerini konuşmayı tercih eden çok kültürlü bir dünyada çok sayıda göçmenle iyi geçinerek, güçlerine güç katmakla yapmışlar ve yüz binlerce Yahudi göçmenin gözbebeği olmuşlardı. Bu açıdan doğuştan ticarete yetenekli olan Yahudi toplumu Milet'teki bu ticarette önemli rol oynamıştır. Çevrelerindeki liman şehirleriyle yaptıkları mal alışverişinden bol kazanç sağlamalarının karşılığı olarak Yunanlıların onlara en büyük jesti ise şehirde çok sayıda sinagog inşa ettirmek olmuştur. Yaklaşık altmış fit yüksekliğinde ve otuz altı metre genişliğindeki heybetli sütunlarla çevrili sinagogun üzerine "Burası tanrı korkusu taşıyan Yahudilerin ibadet ve toplanma yeridir"[1] şeklinde yazdırdıkları ibareyle büyük yandaş toplamakla kalmayıp, Yahudi dininin kıdemli liderleri olan Jacob, Sabbatios, Samuel ve Theoktiktos adlı başhahamlara ait dükkanların olduğu şehrin en büyük meydanı Sardis'te olağanüstü dekoratif mozaik mermerlerle donatılmış yaklaşık bin kişinin aynı anda ibadet edebileceği büyüklükte, diğerlerinden bariz şekilde farklı bir sinagog yaptırmışlardır.

Roma Yahudileri nüfus açısından oldukça fazla sayıdaydılar. Ancak bu nüfusun büyük bir çoğunluğu kırsal bölgelerden ziyade şehir merkezlerinde yoğunlaşmıştı. Bu yüzden imparatorluk Yahudileri Roma şehrindeki nüfus artışında büyük pay sahibiydi. Nitekim üçüncü nesil olarak adlandırılanlar Roma'da olduğu gibi diğer şehirlerde de bu konuda etkin olmuşlar ve 1920'lerde özellikle Vilna ve Odessa gibi şehirlerde nüfusu ikiye katlamışlardır. Ancak Museviliği bir din değil, inanç olarak kabul etmekte ısrar eden Batı Avrupa, onların dinlerinin benim-

senmesine öfkelenerek, sürekli artan nüfusları karşısında aciz kaldıkları Yahudi toplumunu, yakın tarihimize kadar istemeyerek dışlamışlar ama fikirleri, yaşam şekilleri, dilleri, gelenekleri, koşer yiyecekleri, cesaretleri ve onurlu davranışlarıyla, birlikte yaşadıkları diğerlerine örnek olan Yahudi halk, bütün bu baskıya rağmen yaşadıkları çokkültürlü dünyada büyük bir sempati ve yandaş kazanmaya devam ederek nüfuslarını günümüz İngiltere ve Amerika'sına kadar taşımışlardır. Bu açıdan bakıldığında, Yahudiler uzun yıllar etkisinde kaldıkları Romalıların pragmatik düşünce sistemine bağlı dünyasından ve bağnaz boyuttaki dini inançlarından kurtularak, inanç ve düşüncelere daha evrensel boyutta bakan Yunanlılarla işbirliği etmişlerdir de denilebilir. Aynı şekilde Yunanlıların da onların dini felsefelerinden etkilendiği bir gerçektir.

Quid pro quo, Yahudiliğin galip geldiğine dair Yunanlıların deyimiydi. Nitekim Yunanlılar İbrani soyundan olmadıkları halde sinagoglarda Yahudi İncili ve Tevrat okuyup Misnah'ların tefsir yorumlarını dinlemelerinin yanı sıra Yahudice öğrenerek onlara kendi dillerinden konuşmaya başlamışlardı. Dahası bugün bile olduğu gibi çoğu Yunanlı çocuklarına Kalonymos gibi Yunanca adlar yerine İbranicede iyi insan anlamına gelen Kalmen ya da Alexander yerine Sender isimlerini koymuşlardı. Helen kökenli Yunanlıların İbrani kökenli Yahudilerden bu derece etkilenmeleri, daha sonra Doğu Roma'nın merkezi olan Bizans'ın da ilgisini çekmiş olmalı ki, Romalılar devrinde Hadrian, antik Yunan devrinde Adrinople, Bizans döneminde Adrianopolis olan ve içinde bulunduğumuz yüzyılda Türkiye sınırları içindeki Edirne şehrinde Gregos adında büyük bir sinagog inşa ettirmişlerdi. Böylece Yunanlıların atalarının Yahudi dinine sempatileri hatta eğilimleri açıkça ortaya çıkmaktadır. Kaldı ki bu eğilim gittikçe genişlemiş ve birçok doğu Romalı, Yahudi dinini tercih ederek din değiştirmeleri sonucunda "din dönmesi" gibi ağır bir etiketi taşımayı kabullenmişlerdi. Latinler sebep sonuç ilişkisiyle sınırlı tekdüze yaşam felsefesi ve hayatın basit gerçekleriyle haşır neşir olurken, bağırlarından çok sayıda dünyaca ünlü filozof çıkartan Yunanlılar yaşamın gizlerine dönük felsefeleriyle büyük bir düşünce devrimi yaratmışlar ve bu devrimde geleneklerine sıkı sıkı-

ya bağlı olmaları nedeniyle en etkin etnik grup olarak adlandırılan Yahudiler komşularına "ideal bir model" oluşturmuştu. Önceleri çok garip buldukları bu toplum, onlara zamanla ilginç gelmiş olmalı ki, sanki bir tür mıknatıs gibi onların manyetik alanlarına doğru çekilmişler, bir taraftan komik buldukları bu âdetleri yererken, diğer taraftan da tüm dünyaya onların reklamını yapmışlardır. Örneğin Kolombiya Üniversitesi'nden Profesör Richard Gotherl, tipik gelenekleri ve içedönük yaşam biçimleriyle kendisine özgü bir din toplumu olarak bilinen Yahudilerin aslında çok nazik ve insancıl olduklarını, bu sayede diğerlerinin sempatisini kazandıklarını belirttiği yazısında onlar için şöyle demektedir:

"İlk bakışta çok gizemli ve karmaşık gibi görünmesine rağmen, aslında oldukça net ve basit bir din anlayışları vardı. Bu nedenle yaşadıkları topraklarda bir süre sonra alicenaplıkla karşılanıyorlardı. Şabat gününün âdetleri ve bunları uygulamaktaki tutarlılıkları, onların garip bir şekilde hoşgörü ve sempatiyle karşılanmasına neden oluyor ve dinlerine giderek artan bir taraftar kitlesi kazandırıyordu. Bunun nedeni, katı kurallarına rağmen yumuşaklığı da bağrında barındıran bir din olmasıydı. İlk aşamada hissettiğiniz gizli ve ezici baskı, renkli geleneklerinin cazibesiyle bir dini felsefeye dönüşüyor ve o baskıyı gözardı ettiriyordu. Kısacası mağrur görünüşünün ardında büyük bir esneklik yatan bu dine sempati duyan biri, diktatör mü, yoksa liberal mi, idealist mi, materyalist mi ya da güçlü bir filozof mu yoksa batıl inançlar içinde yaşayan bir münzevi mi olması gerektiğine karar veremiyordu. Ama hepsi bir tılsımın etkisinde gibi sinagogun kapısından girerken kurtuluşa giden yolda umutla doluydular."[2]

Çoktanrılı dönemde bile Yahudiler hakkında bu şekilde konuşulduğuna bakılırsa, dinin fenomenlerinin ne derece çoğaldığı bir gerçekti. Aslında sadece Yunanistan'da değil, dünyanın her yerinde bulunan Yahudi yazıtlarına bakıldığında, Katolik kilisesinin bu dinin yayılmasına yönelik tüm önlemlerine rağmen, ilerleyişini garipsemek gerekiyordu. Ancak, Yahudilik hakkında konuşma yasağının getirildiği, dinden dönenlerin ve onları buna teşvik edenlerin en ağır şekilde cezalandırıldığı ve bunun sık sık halka duyurulduğu pagan döneminin ardından

İsa'nın öncülüğünü yaptığı Hıristiyanlığın hızla yayılması, Yunanlıların bu dini seçmesine neden olmuş ve Yahudilerin kaderi olumsuz yönde etkilenmişti. Bu keskin dönüş dönemini Yahudi tarihçi Salo Baron şöyle anlatmaktadır:

"Filistin'den oldukça uzakta bir ülke kurulmuş, ırkçı ve tutucu olmakla suçlanan Suriye, Anadolu, doğu Akdeniz adalarında ve Balkanlardaki Yahudilerin büyük bir bölümü oraya göçüp yerleşmişti. Bunlar bu dini ilkin kabul eden en eskilerdi ve sonraki yıllarda onların torunları bu ülke halkını oluşturmaya devam edecekti."[3]

Ancak Baron birinci yüzyıldan beri Yunan kolonilerinin Karadeniz'in kuzeyine düşen ve bugünkü adıyla Rusya ve Ukrayna olarak bilinen geniş sahilde yerleşerek bu bölgede imparatorluğun ileri karakolu olarak yaşam sürdürdüklerinden söz etmemişti. En önemlisi ise bu bölge İbranice konuşan Yahudi halkın atalarının ilk yerleşim yeri olması nedeniyle önem taşımaktaydı ve yakın bir gelecekte buraya tekrar gelip yerleşeceklerdi. Bu açıdan bakıldığında bu bölge onların ilk vatanı olup unutulmuş bir yerleşim yeriydi. Bu bölgede yerleşik Yunan kolonileri Pagan dinini seçmişler ve Roma İmparatorluğu'nun uyguladığı baskılardan uzak kendilerine güvenli bir ortam yarattıklarını düşünmekteydiler, bir yandan nüfusça çoğalılırlarken, diğer yandan aslında bölgenin ilk sahipleri olmalarına rağmen, sonradan aralarına katılan Yahudi dinine sempati duymaya başlamışlar ve birçoğu bu dine geçiş yapmıştı, ancak dördüncü yüzyıldan itibaren Hıristiyanlığın kabul edilişiyle birlikte artan şiddetliler baskılar sonucu Hıristiyan dininin ayrıcalığını zorla kabul ederek Yahudiliği terk edip Hıristiyan olmuşlardı.

Hıristiyanlığın resmi din olarak açıklanmasıyla imparatorlukta yoğun bir din harekatı başlatılmıştı. Bu aynı potada iki ayrı dinin çarpışması olarak adlandırılan bir din rekabetiydi. Nitekim Yahudilik pagan topluluk arasında büyük sempati kazanmışken, Hıristiyanlık ilk etapta sadece imparatorluğun yöneticilerinin gözde dini konumunda kalmış ama takip eden din politikaları ve şiddetli baskılarla gittikçe güç artmaya başlamış ve imparatorluğun başkentinin Roma'dan Konstantinople'e trans-

fer olmasıyla, Yunanlıları Latin yaşam felsefesiyle birlikte zorunlu olarak Hıristiyanlığa taşımıştı. Ancak Yunanlıların aslında kalben Yahudiliği destekledikleri ve Tevrat'ın kurallarına karşı büyük bir inanç taşıdıkları gözlerden kaçmamaktaydı. Bu açıdan bakıldığında Hıristiyanlık onların politik yönden tercih etmek zorunda bırakıldıkları bir dindi denilebilir. Ama sonuçta zorla da olsa Hıristiyanlığı kabul etmeleri, Yahudiliğin muhalefette kalmasına ve bu dinin mensuplarının şüpheli şahıslar olarak dışlanmasına neden olmuştu.

İmparatorluğun Hıristiyan yöneticileri ve din adamları bu süreç içinde ilkin Yahudi cemaati içinden bu dini sonradan seçenleri ayıklayarak onları sinagogdan zorla çıkartıp, kiliseye girmeye zorlamışlardı. Bundaki amaç tedrici olarak Yahudiliği yok etmek ve bir anlamda bu dini seçmeye meyilli olanlara gözdağı vermekti ve büyük bir olasılıkla değişken gönüllü din dönmelerinin nasılsa bir şekilde Hıristiyanlığı kabul etmeye razı olacaklarını düşünüyorlardı. Sonuçta yeni ahitte yazıldığı adlarıyla, sonradan din değiştirmeye meyilli olan Yunan kolonilerinden oluşan bu grubu Helenler ve İsrailoğulları olarak ikiye ayırmışlardı." O günlerde çok sayıda Hıristiyan yanlısı Yunanlı, Yahudiliğe karşı olup onlara muhalefet ettikleri yönünde yüksek sesle mırıldanmaya başlamıştı..."[4] Bu sesler, doğuda Hıristiyanlığın hızla yayıldığı ve sünnet olmayıp, yarı Yahudi sayılan sinagog müdavimlerine karşı imparatorluğun uyguladığı ikna sürecinde başarılı olduğunu kanıtlamaktaydı. Nitekim bu baskılar sonucunda çok sayıda Yahudi dini sempatizanı Hıristiyanlığa katılmıştı. İkinci hedef, imparatorluğun başkenti Konstantinople Adrianopolis ve İskenderiye'de nüfusları neredeyse milyonları bulan Yahudileri bu yeni dini seçmeye politik yolla ikna etmekti.

Dördüncü yüzyılda Hıristiyan olan İmparator Konstantine, ölüm döşeğinde yatarken bile Yahudiler için "Uğursuzlar" demiş ve kendi toplumunun bu dini seçip Hıristiyanlığı kabul etmemeleri halinde, işkenceyle cezalandırıp öldürüleceklerini söylemişti. Onun ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Konstantius babasının izinden yürüyerek Yunanlı erkeklerinin gözüne cazip görünen Yahudi kızlarıyla evlenmesini yasaklamıştı. Bu sayede halkının kendi içlerinde çoğalıp Yahudi ırkıyla

karışmamasını kontrol altında tutmuştu. Ondan sonraki imparator Theodosius ise yeni sinagog yapılmasını yasaklamış, sadece çürümeye yüz tutmuş olan bazılarını yıkılma tehlikesi arz ettikleri için tamir ettirmiş, iyice viran durumdakileri ise yıktırmıştı. Altıncı yüzyılda imparator Jüstinyen, Konstantinople'da büyük bir katedral olan Ayasofya'yı inşa ettirmiş ama içine yalnızca Hıristiyanların girmesine izin vermişti. O güne dek Kiliselerde izin verildiği üzere Yahudi dinini Tevrat'tan tefsir eden Mishnacların o andan itibaren böyle bir görevleri olmadığını duyurmuş ve bu âdeti tamamen yasaklamıştı. Sonuçta Yahudilik Kuzey Afrika bölgesi dahil, imparatorluğun yönetimi altındaki tüm topraklarda kanundışı bir din olarak ilan edilmişti.

Yunan topraklarını ve yarım adayı anavatan olarak kabul eden Yahudiler ise, çeşitli işkencelerle burayı terk etmeye zorlanırlarken, o sırada Bizans imparatorluğu yönetimindeki doğu Roma'da son tektanrılı din olan Müslümanlığın yayılmaya başlamasıyla, Mısır, Kuzey Afrika eyaletleri ve Orta Doğu, çok güçlü, yüzyıllık geçmişe sahip, zengin bir imparatorluk Osmanlıların eline geçmişti. İslam dininin peygamberi Hz. Muhammedin öncülüğünde büyük bir taraftar toplayarak bir anda çığ gibi büyüyen bu dinin yayılmasıyla dehşete düşen imparator Heraclius, Hıristiyan aleminin nüfusunu arttırma planları üretmeye başlamış, sonunda 632 Yılında Hz. Muhammed'in ölümüyle birlikte, öncelikle toprakları üzerinde eğreti yaşayan Yahudilere bir teklifte bulunarak, eğer topluca Hıristiyanlığı kabul ederlerse, bu topraklarda sonsuza dek huzur içinde yaşayabileceklerini duyurmuştu. Ama kabul etmemiş ve 721 yılına dek süren korkunç işkencelere maruz bırakılmışlardı. Aynı yıl III'üncü Leo hepsinin vaftiz edilmesini emretmiş, ama yine sayısız işkencelere göğüs germişler ve vaftiz olmamışlardı. Dokuzuncu yüzyılda I'inci Basil, onlara ikinci bir din çağrısında bulunmuş, bu çağrı da kabul görmemişti. Onuncu yüzyılda I'inci Romanus Lecapenus son kez onlara bir çağrıda bulunmuş, yine akla hayale gelmedik işkence ve saldırılara karşın pes etmemişlerdi. Sonunda onlara yeni bir teklif yapılmıştı ama bu teklifle artık bu topraklarda yaşamaları söz konusu değildi. Bizans yönetimine sınırlar ötesindeki imparatorluk topraklarında

hizmet edeceklerdi. Ama asla Konstantinopolis'te değil. Bu bir sürgündü. Sürüldükleri topraklar ise inci taneleri gibi sayısız Yunan kolonisinin bulunduğu Karadeniz kıyısına dek uzanan Rusya eteklerindeki uçsuz bucaksız steplerle kaplı Kırım yarımadasıydı. 1783 yılına dek Hıristiyanlığı kabul etmeyip direnen Kırım halkı, Rus çariçesi Büyük Katherina'nın Kırım'ı Rusya'ya dahil etmesiyle Ortodoks Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir.

Kırım, Rusya'nın güneyde Karadeniz'e bağlandığı yerde, o devirde Yunanlıların Maeotian gölü olarak adlandırdığı günümüzdeki adıyla Azak denizi kıyısında yaklaşık 10.000 metre karelik, Galler'den çok daha geniş yüz ölçümüne sahip bir yarımadaydı. Alabildiğince geniş bozkırlarla kaplıydı. Yarımadanın güneyindeki sahil şeridi, üzeri steplerle kaplı arazinin tam ortasından geçen sıradağlarla ayrılmış olup, çok sayıda Yunan kolonisinin yerleşim yeri olmuştu. Nüfusu Helenistik dönemde göçebe barbarlar olarak adlandırılan ve kıyı ticareti yaparak geçinen barbar toplumlar, Yunanlılar ve Yahudilerden oluşmaktaydı. Rüzgarın önüne engel çıkmaksızın ıslık çalarak estiği bu geniş bozkıra baktığınızda, ilk gözünüze çarpan bodur fundalıklar ve yer yer sivri tepecikler halinde yüzeye çıkmış göçebe mezarlarından ibaretti. Simsiyah bir toprağa sahip yarımada üzerinde yapılan arkeolojik kazılar sonucunda parke taşı döşeli bir yol, bir çeşme ve ona ait yan duvarlarla birlikte, kırlangıç yuvalarını andıran bir kayalık ortaya çıkmış ve bu kayalığın Tatarlar[5] zamanında Yahudi kalesi bugünkü adıyla Çıfıtkale olduğu belgelenmiştir. Yahudi yerleşim yerinin ana caddesini oluşturan kıyı şeridindeki yol boyunca uzanan parçalanmış parke taşları üzerinde hâlâ demir tekerleklerin bıraktığı izler bulunmaktadır. Rus arkeologların bu medeniyete mensup çağdaşlarıyla birlikte yaptığı takdire şayan kazılar ve araştırmalar sonucunda, bu kıyı şeridindeki tüm yerleşim yerleri üzerinde ortaya çıkan çok sayıda sinagog, Yahudilerin bu bölgede etkin bir medeniye sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Yahudi toplumunun gerek dinleri gerekse yaşam şekilleriyle etkisi altında bıraktığı bu bölgede gerçek bir üstünlükleri söz konusudur. Yahudiler gelmeden önce *Thiasoi* denilen bir tür pagan dininin mensubu olan tüm bu göçebe toplumlar, onların gelişinden kısa

bir süre sonra tek bir tanrı olduğuna, Musa peygambere ve onun kutsal kitabı Tevrat'a inanmışlar ve onun buyruklarını uygulamaya başlamışlardır. Nitekim Kırım sahilindeki önemli bir ticaret merkezi olan o günkü adıyla Pantikapaion, bugün ise Kerç olarak bilinen Azak deniziyle Karadeniz arasındaki liman şehrinde bulunan tipik bir Yunan yazıtında şöyle yazmaktadır:

"377 yılıda Peritios, Ocak ayının 12'inci gününde ben Chestra açıklarım ki . . . kölem ve evlatlığım olan Herakles, bundan böyle hürdür . . . ve istediği her yere özgürce gidebilir . . . Yahudi toplumunun sinagoglarına girebilir . . . orada tanrı korkusuna sahip bir kul olarak, cennetine kabul edilebilmek için gönlünce ibadet edebilir"[6]

Hayfa Üniversitesi profesörlerinden Dr. Urrel Rappaport'un bulduğu bu kanıtlara göre[7] Yahudiler, onlar gelmeden önce pagan dinine tapan bu göçebe toplum üzerinde büyük ölçüde etkili olmuşlardı. Nitekim üzerindeki Yahudi sembollerinden ve *tetragrammaton* denilen dört İbrani mektubundan bu açıkça anlaşılmaktadır. Yunanlılar ve Yahudiler yüzyıllar boyu birlikte yaşadıklarından, birbirlerine yabancı değillerdi ama Kırım'da ve geniş Karadeniz kıyı şeridi boyunca uzanan yerleşim bölgesindeki diğer göçebe toplumlar, Yahudilere çok farklı bir halk olarak bakıyorlardı. Okuma yazma bilmeyen, oldukça vahşi bir yaşam şekli sergileyen ve özellikle garip lisanlarından dolayı Yunanlıların barbar adını verdikleri bu toplum, daha ziyade mitolojik tanrılara inanmaya eğilim gösteren bir topluluktu. Ancak tıpkı *baa-baa-raa-ba* gibi garip sesler çıkararak bir tür mağara adamı alfabesiyle konuşan bu vahşi halk, garip bir şekilde Yahudilerin etkisinde kalarak hiç tahmin edilmeyecek şekilde bu dine sempati duymuşlardı. Göz alabildiğine uzanan stepler boyunca serbestçe at süren ve yaşamları at sırtında geçen göçebeler, Tuna nehrinin doğu deltasının suladığı doğu Asya'daki Tarim ovasında, Macarların Puszta dedikleri Karpat dağlarının arasındaki çukurda sıkışıp kalmışlar ve bu topraklara gelip yerleşen İskitler, Gotlar, Hunlar, Avarlar, Bulgarlar, Hazarlar ve Macarların etkisi altında kalmışlardı, önce Bulgarlar ve Macarlar, ardından Hunlar ve Avarlar olmak üzere her biri başlı başına bir medeniyet olan bu toplumların izlerini taşımaktaydılar.

M.Ö. 400 yılından itibaren yaklaşık altı yüz yıldır, sınırları İran'dan güney Rusya'ya uzanan ve Kuzey Avrupa'nın bir bölümünü de içine alan bu çok geniş batı steplerinin ilk sahibi olan İskitler, o zamanki adıyla Neapolis, şimdiki adıyla Simferopol olan Kırım'ın başkentinde çağlar boyu tek başlarına yaşamış göçebe bir toplumdu. Bugünkü doğu Avrupa'lı Yahudilerin ataları olduğu tarihçiler tarafından kanıtlanan İskitler, Karadeniz'in iç kesimlerine doğru giderek yayılıp o bölgedeki Yunan kolonileriyle birleşerek sosyal bakımdan gayet iyi ilişkiler içinde olmuşlardı. Nitekim St. Paul'un mektuplarındaki pasajlardan birinde yer alan "Bu topraklardan Yunan ya da Yahudi, sünnetli ya da sünnetsiz, barbar ya da İskitli her kim olursa olsun, gelip geçmiş herkes hür olarak yaşamıştır"[8] şeklindeki ibareden bu çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Kökeni diğer koloniler gibi göçebelerden oluşan İskitler, hayvancılığın yanı sıra deniz ticareti ve tarımla da uğraşmışlar ve yaklaşık iki yüz yıldır başta Ukrayna ve Polonya olmak üzere Kutsal Roma Germen İmparatorluğu yönetimi altındaki tüm doğu Avrupa topraklarındaki ülkelerin tahıl ihtiyacını karşılayarak geçinmişlerdi. Bu göçebe toplumlar içinde medeniyete en yatkını olan İskitler, etkisinde kaldıkları Yunanlı ve Yahudilerle evlenerek karışmışlar ve İbrani dilinde tüm doğu Avrupa Yahudilerinin kökü Eskenazi soyunu oluşturmuşlardı.[9]

İskitlerin doğu Avrupa bozkırlarında Yahudilerle beklenmedik ölçüdeki bu yakınlaşmaları onların dinini benimsemekle kalmayıp, akrabalık bağlarıyla batı Avrupa'ya doğru uzanan bir başka kol oluşturmalarına neden olmuş ve bu ikinci kol onların Acemce konuşan Sarmatlarla karıştığını ve onlarla akrabalık bağları oluşturduklarını ortaya çıkarmaktadır. Bunun ilk yazılı kanıtı onuncu yüzyılda Konstantinopolis'te bulunmuştur. Kahire'deki eski bir sinagogun *Geniza* adı verilen kütüphanesinde Yahudi bilim adamı Solomon Schechter tarafından yazılmış belgelerde, göçebe toplum Sarmatların bir kolu olan Alanlar'ın aslında bugünkü Avusturya, Fransa, İspanya ve Portekiz'e kadar batı yönünde ilerleyen Alençon'lar olduğunu ve onların bir diğer kolunun ise Pers dilinde Caucasus'lar olarak geçen Kafkaslar savaşarak Ossetes'ler, bugünkü adıyla Gürcülerin atalarını oluşturdukları yazılıdır. Nitekim Schech-

ter'in notlarında "onların bir kısmı" olarak sözünü ettiği bu kesim için "Yahudi din yasalarını gözlemliyorlardı" şeklinde bir ibaresi mevcuttur.

Sarmatlardan sonra bölgede üstünlük sağlayan Gotlar ise Sarmatlar gibi Acemce konuşan ama aslında İranlı olmayıp Germen ırkındandırlar ve Sarmatlarla uzun yıllar birlikte yaşayıp karışmış olduklarından dolayı Yahudilerle akrabalık bağları olan bir başka kolu oluşturmaktadırlar. Nitekim Kırımlı Gotların en önemli yerleşim yeri olan Partenit şehrinde bulunan bir mezarın üzerinde *"Herefridil ha-Kohen"* yazmaktadır. Bu Yahudi dininde özel bir isimdir. Yahudi Alanlar ve Yahudi Gotların işaretlerine ait birçok notun bulunduğu yazıtlar, onların gerçek köklerini ortaya çıkartmakla birlikte beşinci yüzyıldan itibaren Karadeniz'in özellikle iç kıyı şeridinde Yahudiliğin giderek genişlemiş olduğu gerçeğini de ortaya çıkartmaktadır. Nitekim iç kesimlere doğru yönelen Yahudiler, sınırlarını kuzey batıya doğru genişleterek buradaki ilkel halkla ticarete girişmişler ve böylece onlara oldukça garip gelen bu halkı keşfetmeye çalışmışlardır. Kıyıdakilere göre çok daha vahşi olan ve bin yıldır üzerlerine gelenlere tozu dumana katarak yıldırım gibi gürleyip, ok yağmuruyla karşılık veren, bu nedenle kimseyi kolay kolay yanlarına yaklaştırmayan bu göçebeler yine garip bir şekilde onlara tepki göstermeyip ilgi duymuşlar ve aralarına girmelerine izin vermişlerdi. Bu diğerlerinden çok daha vahşi topluluk Türkçe konuşan Tatarlar, Moğollar ve Altay dağlarının gerisindeki Orta Asya kökenli çekik gözlü Türkmenlerden oluşmaktadır. Aşırı soğuk iklimde ve yüksek bozkırlarda yaşamaya alışkındırlar. Euro-Asya olarak adlandırılarak kısaca Avrasya stepleri denen ve Asya ile doğu Avrupa arasında köprü görevi gören büyük Macar platosu üzerinde, kimseye geçit vermeksizin yaşayan bu göçebe toplum doğu Avrupa'nın en güçlü halkı olup, biten yüzyılla birlikte batı Avrupa'ya doğru genişleme gösterecektir.

İlkin onları vahşi bir Yunan kolonisi olarak görüp, küçümseyen Yahudiler, çok geçmeden kökenlerini anlayıp onlara farklı şekilde davranmış ve iç içe bir yaşam sürmüştür. Nitekim cesurluğuyla ve ataklığıyla bilinen Yahudi gezgin Benjamin Tudela, Selçuklu ve Osmanlıların ataları olan bu bu Türkmen boyunun orta Asyalı Oğuz Türkleri olduğu-

nı ifade ettiği yazısında onlardan şöyle söz etmekteydi: "Rüzgara ve doğaya tapan Şaman dini mensubuydular, cesurluklarının yanı sıra eğitimsiz ve cahildiler, okuma yazma bilmiyorlardı, çekik gözlü ve ablak yüzlü bu insanların sanki sadece nefes alabilmek için açılmış gibi iki iri delikten ibaret olan yok denecek kadar basık burunları vardı, siyah saçlı ve buğday tenliydiler. Ekmek ve hamur yemiyorlar, genellikle avladıkları hayvanları kesip çiğ etle besleniyorlardı. Hiç kimseye yüz vermedikleri halde Yahudilere güleryüzlü davranan ve aslında dost olduğunu sezdiklere kişilere karşı çok şirin ve sevecen olduklarını ifade ettiği bu göçebelerle kaynaşan Yahudiler böylece onların yanına yaklaşabilen ilk toplum olma özelliğine de sahip olmuştu."[10]

Hunlar ise ilkin dördüncü yüzyılda doğuya gelmişler ve seksen yıl hüküm sürdükten sonra Avarlar onların yerini almıştı. Daha sonra gelen Bulgarlar, Avarların yerini alırken, yedinci yüzyılda Hazarlar Bulgarlara baskı yaparak onları kuzeydeki Volga nehri boylarına ve batıda Tuna vadisine doğru sürmüşlerdi. Dokuzuncu yüzyılda bu bölgedeki Macarlar, Bulgarlara baskı uygulayarak onları güneydeki Macar platosuna doğru itmişler, ancak bölge ansızın Osmanlı Türklerinin eline geçmiş ve 1683 yılında Viyana kuşatmasında başarısız olana dek oldukça uzun bir dönem Osmanlıların elinde kalmıştı.

Bu bölgeye yeni gelen kavim Yahudilere mümkün olduğunca toleranslı davranmıştır. Sonuçta kendilerine verilen özel haklarla Helen dönemindeki örf, adet ve dinlerini özgürce uygulamaya girişmişler, yanı sıra bölge halkının bu dine sempati duymasına neden olmuşlardır. Nitekim o devre ait mezarların çoğunun üzerindeki Yahudi dinine ait *Menorah* denilen yedi kollu şamdan, *shofar* denilen boynuzlu koç ve Yahudilerin çardak ya da hasat bayramını temsil ettiği söylenen *lulav* ve *esrog* adını verdikleri hurma dalı, limon gibi sembollerden, bu eğilim oldukça açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Ancak bütün bu göçebe ve pagan kavimler içinde en barbarı olup, Yahudilere ve onların dinine oldukça düşman ve şüpheci gözlerle bakanlar Hunlar olmuştur. Ancak onuncu yüzyılda bugün halen Belçika'da bulunan Lobbes Manastırının o devirdeki papazı olup bir süre sonra Papa II'inci Sylvester olarak anı-

lacak olan Abbot Heriger ve matematik konusunda önemli kitapları olan yazar ve aynı zamanda değerli bir bilim adamı arkadaşı Gerbert ile birlikte yazdıkları eserde, çarpıcı bir açıklama yapmışlar ve Hunların, Yahudi kökenli olmakla gurur duyduklarını iddia etmişlerdir.[11] Bu elbette ki çok saçma bir savdır. Çünkü her şeyden önce Hunlar Yahudiliği ve Yahudi dinini asla kabul etmemişlerdir. Belki sadece batının büyük korku duyarak yüreklerini ağızlarına getiren Türk kökenli Hun kavminin arasında çok az sayıda gizli kalmış Yahudi taraftarlarının bulunduğu şeklinde bir varsayım kabul edilebilir.

Ancak Hunların değil ama bütün bu barbar kavimler arasında Yahudileri yöneten ve Türkçe konuşup, gerek fizik gerekse yaşayış biçimleriyle Türklere çok benzeyen Hazarların kökeninin Yahudi olduğunu iyi biliyoruz. Hazarlar, o günkü adıyla Caspian, bugünkü adıyla Hazar denizinin kuzeyinde kurulmuş bir hanlıktı ve özellikle iki güçlü doğu Roma imparatoru II'inci Justinyen ve V'inci Konstantine, Hazar Hanlığının prenseslerini kendilerine eş olarak seçmişlerdi. On dördüncü yüzyıl Arap yazarlarından Dimashqi'nin *In the Days of Harun ar-Rashid* (Harun Reşit Zamanı) adlı eserinde onlardan şöyle söz etmektedir: "Sekizinci yüzyılda Roma imparatoru, Yahudileri göç etmeye zorlamıştı. Onlar da Hazar kıyılarına gelmişler ve orada cahil olmalarına rağmen zeki ve öğrenmeye eğilimi bir toplumla karşılaşmışlardı, çok geçmeden Yahudiler onlara kendi dinlerinden olmayı teklif etmiş, onlar da bu teklifi kabul etmişlerdi"[12] Dimashqi'nin yazısının gerçek olduğu, Hazarlı yöneticiler tarafından onaylanmıştır.

Sünnet edilmiş tek boynuzlu garip yaratıklar

Sekizinci yüzyılda Hazarlar, Hazar denizinin kuzeyinde yukarı Volga kıyısında bir yerleşim yeri kurmuşlar ve Ukrayna'dan Orta Asya'ya kadar imparatorluğun idaresinde bulunan geniş bölgedeki Sarmatlar, Alanlar, Bulgarlar, Yunanlılar, Gotlar, Macarlar ve Slavları kontrolları altında tutmuş, böylece Avrupa ve Rusya, bu yayılma karşısında panikleyerek telaşa düşmüştü. Kısa sürede bölgeyi etkileri altına alan kavim, kendilerinden önceki Hunlar ve onları takip eden Macarlardan olduk-

ça farklı bir tutum sergilemişlerdi. Güçlü politikalarıyla bölgede eşsiz bir yönetim göstermişler, ancak bu durum Hıristiyan Bizans'tan batı Avrupa'dan, güneydeki Müslüman Araplardan ve kuzeydeki Rusya'dan sürekli baskı görmelerine neden olmuştu. Ama Hazarlar, ne Hıristiyanlığı ne de Müslümanlığı tercih ederek halkının çok fazla eğilim gösterdiği Yahudiliği seçmişler ve çoktanrılı pagan diniden dönerek Yahudi olmuşlardı. Onların bu seçimi güney batılarındaki İspanya'daki başkentleri Cordoba'nın Müslüman kesiminde Halife III'üncü Abd-ur Rahman zamanında en şaşalı devrini süren ve Avrupa'nın kültür bakımından en saygın ve zengin halkı olan Abbasi Halifeliğinin dikkatini çekmişti. Burası ünlü sarayları, camileri, ipek ve brokar kumaşları, deri işçiliği, gerek doğuda gerekse batıda çok dikkat çeken elyazması eserleri, hattatları ve alimleriyle ün salmış iki farklı kültürü bağrında barındıran bir şehirdi. Günümüzde maliye bakanı, diplomat ya da dışişleri bakanı olarak adlandırılan, toplumun geleneklerini yayan, koruyan, kollayan ve uygulayan o dönemdeki yöneticileri Halife Chasdai Ibn Shaprut 915-970 yılları arasında yaşamış, İbrani diline vakıf, değerli bir bilim adamı aynı zamanda doktor ve politikacı olan gerçek bir entelektüeldi. Dioscorides'in klasik tıp kitabı *De Materia Medica*'yı Yunanca'dan Arapça'ya tercüme etmiş, sonraki yıllarda eser Latince'ye çevrilmiş ve gelecek altı yüz yıl boyunca eczacılık konusunda bir kılavuz kitap olmuştur.

Ibn Shaprut'a göre Türkçe konuşan Hazarlar, Orta Asya'dan gelen tüccarlar olup, Yahudiliği gruplar halinde kademeli olarak kabul etmişlerdi ve halife bunun büyük bir ikna sürecinden sonra gerçekleştiğini söylemekteydi. Nitekim bunun doğru olduğu kendisini diplomatik bir görevle ziyaret eden Bizanslı yetkililer tarafından da onaylanmıştı. İpek kaftanı ve başındaki beyaz ipek türbanıyla, çeşmenin serinlettiği, greyfurt ve portakal ağaçlarıyla dolu, çiçekler içindeki bahçede buram buram yasemin kokuları altında dolaşırlarken, dinlediği fantastik Yahudi krallığı destanıyla mest olan ve bu iddiasının doğru olduğunu duymasıyla birlikte Chasdai'nin yüzündeki mutluluk ifadesini tahmin edebiliyorum. Yazar Arthur Koestler, *The Thirteenth Tribe: the Khazar Empire and its Heritage (On Üçüncü Kabile: Hazar İmparatorluğu ve Mira-*

sı) adlı eserinde " .....savaşçı Türk kökenli Yahudiler, sünnet edilmiş tek boynuzlu garip yaratıklar olarak görülmekteydi...."[13] şeklinde bir ibare mevcuttur. Nitekim o ana kadar yazarla benzer görüşte olan ama bu ziyaret sonrası bir anda karar değiştiren Chasdai'nin hikayesi ise şöyleydi:

"Bizanslı yetkili misafirine onlardan söz ederken konuşmasına 'Kralların adı Joseph' diye başlamış ve devam etmişti. 'Onların ülkelerinden gemiler geliyor ve bize balık, kürk, çeşitli eşya getiriyorlar. Bizimle ittifak içindeler ve bundan gurur duyuyorlar. Biz de onların bu jestine karşılık onlara hediyeler gönderiyoruz. Çok güçlüler ve onlara saldırıya geçen çapulculara karşı askeri üs olarak kullandıkları bir kaleleri var.'"

Bu sözler Cordobalı halife için yeterli olmuş ve onunla kısa zamanda irtibata geçmek istemişti. Oturmuş ve hemen kral Joseph'e bir mektup yazmıştı.

"Gerçeği büyük bir şaşkınlıkla öğrendim. Bu dünyada İsrailoğullarının hiç kimsenin hizmetkarı olmaksızın tek başına mamur bir yerleşim yerine sahip olduğunu bilmiyordum. Eğer bilseydim, şerefim üzerine yemin ederim ki, görevimi bırakıp, ailemi terk edip, dağları ovaları aşarak lordumun krallığının olduğu ülkeye gelmek için en ufak bir tereddüt yaşamazdım"[14]

Bir bakışta oldukça ciddi görünen onun bu sözleriyle onları yüceltiği mi yoksa protesto ettiği mi tartışılır. Bu oldukça şiirsel dille yazılmış ama o derecede imalarla dolu mektup resmi bir yazışmaydı ve aslında Chasdai'nin adına Menachem Ibn Seruq tarafından yazılmıştı. Ibn Seruq, Cordoba'nın Yahudi asıllı şairi ve lugat yazarı olup, günümüzde ondan sonra gelen tek şair ve edebiyatçı olarak Dror Yikra gösterilmektedir.[15] Yikra genellikle özgürlük adına yazdığı şiirlerle ses getirmiş olup 1999 yılında Eurovision şarkı yarışmasında İsrail'e birincilik getiren ve travesti sanatçı Dana International'ın söylediği Diva adlı şarkının bestecisi ve söz yazarıdır. Menachem, kral Joseph'e yazdığı mektuba Yahudilerin Hazar soyundan gelme krallarını öven *piyyut* adını verdiği

ilahi tarzdaki bir şiirle başlamış ve her satırında Chasdai'nin tam adını vermeye özen göstermişti.

Öte yandan Cordobalı halife mektubunda kendi ulusu olan Fas kökenli İspanyolların zenginliğinden de söz ettirmeyi ihmal etmemiş ve buranın Yahudiler için uygun bir yer olduğunu dile getirerek "onların daha önce hiçbir yeri sevmedikleri kadar beğeneceklerini" ifade etmiş ve mektubunu onuncu yüzyıldan beri dindar Yahudilerin gördükleri aşırı baskı ve işkenceyle susup sessizce beklemeyi tercih ettikleri, ama akıllarından çıkmayan Mesih'in geri döneceği beklentilerine kendisinin de gönülden katıldığını belirttiği şu sözlerle bitirmişti. "Gördüğümüz saygısızlık ve hakaret karşısında her zaman en güzel yol susup beklemektir. O yüzden susmayı tercih ettiğinizi biliyorum, yeryüzünde hiçbir ulus başkasının gölgesi altında yaşamak istemez ve herkes kendi öz topraklarının sahibi olmak ister"

Sıra Ibn Shaprut'un yazdığı bu aşırı süslü mesajlarla dolu mektubu göndermeye gelmişti. Bunun bir yolunu bulmak için uzun süre beklemişti. İlk girişiminde Chasdai'nin bağlı olduğu Bizans imparatoru Konstantine, İspanya'daki Müslüman Araplarla, Yahudi Hazarlar arasında doğacak bir ittifaktan kuşku duymasından dolayı kuryesinin seyahat etmesine izin vermemişti. Büyük olasılıkla Chasdai'nin Yahudilere duyduğu bu ilgiden onun imparatorluk adına gizli bir casus olabileceğinden şüphelenmişti. Onun Yahudilerinin lideriyle buluşması imparatorluğun çıkarları açısından tehlikeli sonuçlar doğurabilirdi. Öte yandan bu mektubun bir kopyası Cambridge notları adı altında Üniversitesinin tarih kayıtları arasında bulunmaktadır.

Sonunda Chasdai mektubunu göndermek için çok garip bir yol bulmuştu. Elden ele dolaşan mektup, önce Hırvat Yahudilerine, oradan Macar Yahudilerine, oradan Rus Yahudilerine, oradan Bulgar Yahudilerine ve en son olarak Bulgarlar eliyle Hazar Yahudilerine ulaşmıştı. Chasdai, mektubun bir kopyasını Cordoba'da kendisine saklamıştı. Ancak bizzat yazmadığı bu mektubu acaba Chasdai görmüş müydü? Bu konuda belki çok şüpheci olmamamız gerekir ama karanlık bir devir olarak adlandırılan o devirde bu düşünmek çok da abes olmasa gerek.

Sonuçta bu uzun ve garip yolculuktan sonra mektup sahibine ulaşmış ve Joseph ona bir cevap yazmıştı. Hazar imparatorluğunun çevresindeki tüm kabilelerin elinden geçmiş olduğu için büyük olasılıkla çok sayıda kopyası alınan mektup şöyledir:

"Ben Volga nehrinin kıyısında tanrının kılavuzluğunda yaşıyorum ve Rusların, Arap topraklarına geçmek için giriş yaptıkları Hazar denizine gemileriyle gelişini engellemek için düşmanlarımı Derbent kapılarında durduruyorum. Bu yüzden onlarla savaş halindeyim. Onlara bir kez geçiş hakkı versem, Bağdat'a kadar bütün Arap topraklarını işgal edeceklerini biliyorum."

Joseph mektubunda Tanrının ona buyurduğu emirlerden, yedi kollu şamdandan, kutsal hamursuz kürsüsü ve Yahudi dinine ait birçok kutsal sembolden ve bu dini ilk kabul eden atası Kaan Bulan'dan da söz etmişti.

O günlerde oğulların hası Obadiah adında bir kral ortaya çıkmıştı. Çok dürüst ve iyi bir adamdı. Krallığı yeniden oluşturmuş, sinagoglar ve okullar inşa etmiş ve içine çok sayıda İsrailli filozof atamış, onları altın ve gümüşle ödüllendirmişti. Ona dini yirmi dört Yahudi İncilini, dini tefsir eden Talmud'u ve onu yorumlayan Mishnah'lardan söz etmişlerdi. Dininin buyurduğu emirlere harfiyen uyan ve içinde tanrı korkusu taşıyan bir adamdı.[16]

Abbasi halifesi ile kral Joseph arasındaki yazışmalar onuncu yüzyılın sonlarına kadar devam etmişti ve bu mektuplar Hazarların tarihiyle ilgili açık bir kanıt teşkil eden son dokümanlardı. Nitekim 1000 yılıyla birlikte Ruslar Hazarların liman şehri Sarkel'i imha etmeyi başarmışlar ve liman onların gemileriyle dolmuştu. Bu Hazarların bağımsızlığının sonu olmuştu. Diğer bir deyişle Türk kökenli Yahudilerin sonraki yüzyılı başka topraklarda geçirecekleri anlamına geliyordu. Tarihçilere göre bu neredeyse çözümsüz bir durumdu ve Hazar bölgesinin gerçek sahipleri olan Hazar Yahudileri tamamen haritadan silinmeden önce, Türkler, Araplar ve Perslerin uzlaşmaları oldukça uzun bir zaman alacaktı.

Sennan ve Zippan

Yeni yöneticilerinin dinlerine karşı çıktığı Hazar Yahudilerinin bu karışık nüfus içindeki oranları tartışılır ama çok sayıda farklı inancın söz konusu olduğu topraklarda bariz üstünlük sağladıkları kesindi. Türkler, İranlılar, Slavlar, Germenler ve Keltler'in varlığı aynı bölgede dört farklı dinin rekabetini ortaya çıkartmıştı. Hıristiyanlar, Müslümanlar, Museviler ve Tengri Şamanistler. Ancak Hazarların Yahudi dininin etkisini ve geleneklerini sürdürmeye devam etmesi ve bu sayede soylarının gelişmesi, özellikle Bizans'ın onlara baskısını artırmasına ve sonuçta hoşgörüsüz yeni ev sahipleri Rusya'nın dokuzuncu yüzyılın sonunda onları topraklarından sürmesine neden olmuştu. Bu doğrultuda onuncu yüzyılda Kiev'de yazılmış bir mektuptan o bölgede yaşayan Yahudilerin on bir aile ismi ortaya çıkmıştı. Bunların yedisi İbrani kökenli Levy'ler, dördü Türk kökenli Kohen'lerdi. Bu şu demek oluyordu; Yahudiler iki büyük aile adı altında birleşmişti. Levyler ve Kohenler.

Öte yandan doğudan batıya doğru etkin bir şekilde çoğalarak gelen Yahudiler, Kırım civarında yerleşmiş Türkler, Hunlar, Avarlar, Bulgarlar ve Macarlarla karışmışlar ve bir taraftan doğu Avrupa'ya diğer taraftan çoğunluğunu Türk boylarının oluşturduğu orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir kalkan üzerinde gittikçe genişlemişler ve dördüncü yüzyıldan başlayıp, onuncu yüzyılda son bulan büyük bir değişime neden olup etkin bir Avrasya etnik grubu kompozisyonu çizmişlerdi. Aynı yol üzerinde Türklerle karşılaşarak dev dalgalara benzer büyük bir nüfusa ulaşmışlar ve yerleşim yerlerinin haritasının sınırlarını giderek doğu batı yönüne doğru uzatmışlardı. Birbirlerine tamamen yabancı olan bu toplumlar, aynı coğrafya altında kaynaşmışlar ve tıpkı toprağın verimli hale dönüşmesi için gerekli değerli mineraller gibi bölgenin kalkınmasını ve gelişmesini sağlamışlardı.

Hunlar ve Avarlar daha sonra batıya doğru ilerleyerek Balkanlar üzerinden Slavca konuşan çiftçilerin yerleştiği, Vistül nehrinin doğusuna ve oradan daha da batıya giderek Hamburg'a ve Elbe Nehri'ne, güneyde ise Pelepones adı verilen Yunan topraklarına dek uzanmışlardı. Avrasya göçebelerinin hicreti olarak bilinen bu büyük göç tarihin akışını

değiştirmiştir. Bugünkü Avusturya, Çek ve Slovak Cumhuriyetleri, hatta Almanya'nın büyük bir kısmını da içine alan ve orta Avrupa'daki bugünkü Hırvatlar, Sırplar ve Slovenlerden oluşan geniş bir Slav nüfusun doğuşuna neden olan bu büyük topluluğun göç hareketi Hıristiyan Bizans'ı dehşete düşürmüş, çoğunluğu Türk ve Yahudi kökenli olan bu büyük göçebe grubun o bölgede Müslümanlık ve Yahudiliği yaymasından endişe duymuşlardı. Nitekim Lipzig yakınlarındaki Saale nehri boyunca Finlandiya körfezinden, Korint boğazına ve Moskova'ya, Tirol dağlarından Bohemya ormanlarına, Macar düzlüklerine ve nihayet dondurucu Rus ve Ukrayna steplerine kadar uzanan bu oldukça geniş bölgede Slavca konuşan bu grubun etkili olduğu haberi duyulmuştu. Bu çok doğaldı, çünkü Slav kardeşlerinin yaşam şekli onlara çok uyuyordu, sonuçta Lehler, Çekler, Ruslar birbirlerine çok benzeyen bu toplumla uyum içinde geçinmeye başlamışlar, böylece doğudan, batıdan ve kuzeyden gelenler bir noktada buluşup kendi anavatanlarını oluşturmuşlardı.

Rusya'nın güneyinin Karadeniz'e bağlandığı yerdeki Kırım yarım adasının uçsuz bucaksız steplerle kaplı bölgesinde yerleşen ve Avrupa'nın iskelet toplumunu oluşturan bu hiç de küçümsenmeyecek ciddi ölçüde geniş nüfusa sahip halkın fark edilmemesi mümkün olmamakla birlikte, en önemlisi Yahudilerin en etkin yerleşim bölgesi olarak bilinmesidir. Onuncu yüzyılda Ibn Shaprut'un Hazarların Kaanı eliyle kral Joseph'e yazdığı mektubun elden ele dolaştığı Hırvatlar, Bulgarlar, Macarlar ve Ruslar'dan oluşan bu topluluk İbrani, Gotik, Yunan ve Türk mimarisiyle sinagoglar inşa ediyor, en önemlisi Yunanca ve Türkçe konuşmaktan vazgeçerek kendi aralarında ortak dil olarak seçtikleri bir tür Slavca konuşuyorlardı. Bu dil Yahudilerce *Ioshen kna'an* olarak adlandırılan, Latinlerin *Sclavus* dedikleri ve *Slave* kelimesinden türemiş olup bir tür köle dili olarak adlandırılan Slavca ile büyük benzerlik ve paralellik taşıyan Cana'anit diliydi ve bu dil daha sonra Akdeniz kıyısı ve Selanik'te de etkili konuma gelmiş ve Yahudiler İbranice, Arapça ve Yunanca bildikleri halde bu dili konuşmayı tercih etmişlerdi. Nitekim ele geçen kayıtlarda "Bölge halkının hepsi sadece ortak dil olarak seçtikleri kna'an dilini konuşmaktaydılar"[17] şeklinde bir ibare yer almaktadır.

Sonuçta yapılan kazılar sonucu bir çeşme ve duvarlarının bulunmasından yola çıkılarak Yahudilerin bu kadar geniş bir alana yayılmış olduğu gerçeği ortaya çıkmış ve toplumun iskeleti de bu şekilde oluşmuştu. Bu zamana ait birçok yazılı belge Yahudilerin doğu Avrupa'nın yanı sıra Balkanlarda da derin izler bıraktığını kanıtlamaktadır. Nitekim dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda Calarevo ve Sırbistan'da bulunan mezarların briketten duvarları üzerindeki *menorah* denilen yedi kollu şamdan ve koç başları gibi Yahudilik dinine ait sembollere ve *Jehudah, oy!* şeklinde Yahudilerin içinde bulundukları yüzyıla damgasını vurduklarına dair ibranice yazılara rastlanmıştır. Dokuzuncu yüzyılda Salzburg'taki Yahudi tüccarlara ait *medicum iudaicum vel slavianiscum (Bir Yahudi ya da Slav doktoru)* şeklindeki nottan[18] özellikle Avusturya'daki tüccarların tıbbi malzeme ve ilaç ticareti konusunda bu büyük Slav dünyası üzerinde oldukça etkili olduklarını kanıtlamaktadır. Yine bu notlara göre belki size inandırıcı gelmeyecek ama Polonya'nın ilk kralının Yahudi olduğu yazılıdır. Eski Çek tarih profesörlerinden Dalimul'in 1200 yılında yazdığı metinde ise; onuncu yüzyılda Slavların ve Çeklerin Yahudilerin din kardeşleri oldukları ilan edilmekte ve barbar Germenlere karşı birlikte saldırıya geçtikleri ibareleri mevcuttur. Dahası on üçüncü yüzyılda Viyana'da yaşamış bir Avusturyalı tarihçi, Avusturya'nın ilk yöneticilerinin yirmi iki Yahudi prensinden oluştuğunu ve bunların Türk kökenli Yahudilerin kullandığı dilden Sennan ve Zippan gibi isimlere sahip olduğunu iddia etmektedir. Bu bilgi, belgelerle kayıtlanmış olup Sennan Avusturya'yı kırk beş yıl yönettikten sonra Viyana'da Stubentor'a gömülmüş, Zippan ise kırk üç yıllık yönetiminden sonra Tülln'e gömülmüştür. Yanı sıra Lapton, Ma'alon, Rapton, Rabon, Effra ve Sameck gibi isimler de söz konusudur[19] ve bunların hepsi Yahudi isimleridir. Bu kayıtlar bize Yahudiliğin bu geniş topraklar üzerinde ne derece etkili olduğunun en bariz kanıtlarıdır ve önce Avarların daha sonra Macarların yoğun şekilde saldırısına uğrayan Yahudilik her şeye rağmen bölgede etkisini sürdürmeye devam etmiştir.

Dokuzuncu yüzyılda Bulgar çarı Boris'in papanın yerini almasından sonra, Hıristiyan kökenli yeni bir toplum oluşmuş ve bu çokkültürlü

topluma yeni dayatmalar başlamıştı. *Teffilin*[20] denen kanunla tatil gününün Cumartesi'den Pazar'a alındığı, kümes hayvanları ve büyük baş hayvanların temiz ya da pis olsun yenebileceği, bu hayvanların dini usullere uymaya mecbur tutulmaksızın boğazlanarak kurban edilebileceği, intihar edenlerin mundar sayılmaksızın kutsal bir ayin eşliğinde gömülebileceği, bir erkeğin karısının doğum yapmasının ardından lohusalık döneminin bitmesini beklemeksizin onunla cinsel ilişkiye girebileceği, kadınların sinagogda dua ederken başlarını örtmek zorunda olmádıkları duyurulmuştu.[21] Ama halk tedirgindi ve Hıristiyan dininin baskısını en yoğun şekilde hissettikleri o günlerde bile bütün bunların doğru hareketler olup olmadığını öğrenmek için Yahudilere sormaları, onların Yahudi dinine olan inanç ve bağlılıklarını gösteriyordu. Öte yandan Bulgar toprak sahipleri oğullarına hâlâ daha David, Musa, Aron ya da Samuel olarak isimler koyuyor ve Hıristiyanlıktan Museviliğe geçiş devam ediyordu. Bunun üzerine Papa 1'inci Nicolas Yahudilerden şikayet etmeye başlamış ve onların Şabat ayininde çalışmayıp ibadet etmelerine izin vermemişti. Aynı yasaklar doğu Avrupa'da da uygulanmaya başlamıştı.

Sekizinci ve dokuzuncu yüzyılda Kiev'de bir Yahudi mahallesi bulunması Yahudiliğin Rus topraklarında da etkisini sürdürdüğünün kanıtı olup, on iki adet Yahudi ev kapısının hâlâ mevcut oluşu bunun doğruluğunu açıkça ortaya koymaktadır.[22]

Nitekim Polonyalı tarihçi Norman Davies, *God's Playground (Tanrının Oyun Sahası)* adlı kitabında "Yahudiler Polonya'da ilk yüzyılllardan itibaren yaşamıştır ve Yahudilik Hıristiyanlığa ağır basmıştır"[23] demektedir.

Bütün bunlar gizli kalmış gerçeklerdir ama nedense sözü edilmek sözü istenmemektedir. Çünkü "Yahudi" kelimesini o tarihlerde zikretmek, onların bu topraklarda kendilerine ait bir tarihlerinin yanı sıra birlikte yaşadıkları büyük topluluk üzerinde etkili oldukları gerçeğini ortaya çıkarmaktaydı ve bu sonuç tarihi baştan yazmayı gerektirecekti. Oysa ki kutsal kitaplarında yazdığı üzere onları vaat edilen topraklara geri götürecek bir Mesih'in gelişini bekleyen Yahudilerin kaybolmuş bir anavatanı ve belli bir medeniyetleri söz konusuydu. Bu bağlamda

doğu Avrupa'da yüzyıllar boyu hüküm sürmüş Yahudi toplumunun kayıtlarla belgelenmiş medeniyetleri en ufak bir kuşku duyulmaksızın gerçek olup gözardı edilemezdi. Bütün bunlar yazılı kayıtlar ve belgeler Yahudiler dışındaki diğer uluslara ait gezginler ve gözlemciler tarafından da kanıtlanmıştı. Bu gerçek yadsınamazdı.

Nitekim bu konudaki ilk kayıt Polonya'da olup, 966 yılında İspanya'nın Müslüman kesiminde yer alan Tortoba'lı bir Yahudi İbrahim Ibn Yakup'a aittir. Kordobalı halife efendisinin emirleri doğrultusunda diplomatik bir görevle Bohemya'ya geldiğinde büyük bir olasılıkla Karkow'a da uğramış olan Ibn Yakup'un bu konudaki gözlemi şöyledir:

"Slav toprakları Suriye'den kuzeydeki okyanusa kadar uzanmaktaydı . . . Bu bölge üzerinde çok sayıda göçebe kabile vardı ve her biri diğerinden farklı özellikler taşımaktaydı . . . Bulgarların kralı Bojeslav, Prag kralı, Bohemya, Krakow ve kuzeyin kralı Meshko ve batı sınırlarından sorumlu Nakon olmak üzere bölgede dört ayrı krallık . . . hüküm sürmekteydi.

Meshko aynı zamanda bölgede çok etkin bir nüfuza sahipti. Yiyecek, et, bal ve balık ticareti yapıyor, diğer krallara ticari konuda verdiği desteğe karşılık vergi uyguladığı vergileri topluyordu. Üç bin kişilik bir orduya sahipti . . . ve topladığı bu vergilerle onların her türlü yiyecek, giyecek, at ve silah ihtiyacını karşılıyordu...

Genel anlamda Slavlar vahşi ve asabi görünüşlüydüler. Ama aralarında herhangi bir uyumsuzluk söz konusu değildi. Bu onların birlik ve beraberlik içinde olduğunu kanıtlarken, en önemlisi karşılarında hiçbir gücün duramayacağı anlamına geliyordu. Bölgede çok geniş bir nüfusa sahip olup çeşitli konuda ticaret yaparak zenginleşmiş ve itibarlı bir konuma gelmişlerdi. Özellikle tarım konusunda çok aktiftiler.... Uzak kıyılarla ve Konstantinople ile deniz ticareti yapıyorlardı."[24]

Daha sonra bir Arap coğrafyacının çalışmalarına katkı sağlayacak olan[25] Ibn Yakup'un bu gözlemleri Yahudilerin Avusturya ve Almanya'da çok sayıda şehirle de ticaret yaptıklarını işaret etmekteydi, seyahatinin geri kalan kısmında az da olsa Arap tacirlerle de ilgilenmişti

ama onun için önemli olan bağlı bulunduğu toplumun faziletlerini gözler önüne sermek istemesinin yanı sıra İsrailoğullarının tanrı sevgisini ve Tevrat'a olan bağlılıklarını da kanıtlamaktı. Bundan büyük bir gurur duymaktaydı. Bugünün karmaşık dünyasında, İngiliz Yahudileri ya da Müslüman Amerikalılar gibi yeni toplumlar türerken, Hıristiyanlar, Müslümanlar ya da Yahudilerden oluşan her toplum zamanla farklı değer yargılarına sahip olup bir anlamda dejenerasyona uğramış ama içlerinde sadece Ortodoks Yahudileri değer yargılarını kaybetmemişti, nitekim caddede bile farklı yerlerden yürüyerek diğerlerinden ayrılmaktaydılar. Bunlar on ikinci yüzyıldan önce de Yahudi dinini aynı boyutta vakar ve ciddiyetle sürdürmüşler ama ne yazık ki Yahudi kimliklerini ispatlamalarına izin verilmemişti.

Bilim adamları Slav dünyası üzerinde çeşitli yerlere saçılmış olan Yahudilerin nüfusları üzerinde uzun araştırmalar yapmış ve yüksek sesli tartışmalardan sonra bu konuda bir yüzdeye varmışlardı. Bu yüzde Yahudi toplumun doğu Avrupa'da oldukça etkin bir rol oynadığını ve bugünkü Avrupa'nın büyük bir bölümünde onların torunlarının hüküm sürdüğünü, dolayısıyla büyük bir nüfusa sahip olduklarını kanıtlamaktaydı. Bu da göstermektedir ki; doğu Avrupa'nın kökeninin büyük bir bölümü Yahudi olup artık ırkçı düşünceyi ve buram buram ırkçılık kokan Nuremberg kanunlarını bir kenara bırakmak gerekmektedir. Nitekim bugün hâlâ daha bir çok din adamı Avrupa Yahudilerinin kökeninin ısrarla Yahudilerden oluşmadığını savunmaktadır. Bu durumda DNA testi gibi kesin sonuç veren bir teste başvurulduğunda genetik miras sanırım ortaya çıkacaktır.[26]

Kaldı ki, atalarının Yahudi olmadığında ısrar edilen bir toplumun bireyleri, kökenleri Türk, Yunan, Slav, Alman hatta Afrikalı, Çinli bile olsa, bütün bu halkın yedi göbek ötesi araştırıldığında, büyük-büyük-büyük, dedelerinin isimlerinin İbrahim, İshak ya da Yakup olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu kesin gerçek günümüz kayıtlarına geçmekle kalmamış, o devirlerin en büyük din bilimcisi ve bilim adamı olan Moshe ben Maimon tarafından da yazılı olarak kanıtlanmıştır. Maimon ve onun tarikatına bağlı müritleri Maimonitler, Yahudiliği sonradan seçmişlerdir ve

onlara İbrahim, Isak ve Yakup'un kimler olduğu sorularak bir anlamda bu dini bilerek seçip seçmedikleri yönünde sınavdan geçirilmişlerdir. Maimon'un "Babamız İbrahim" başlığı altında verdiği cevap ise şöyledir:

"Babamız İbrahim tüm insanlara gerçeği öğreterek onları eğitip yol göstermiştir. Bize doğruyu öğreten bir dini liderin başkanlığında gerçeği bulduk. Kutsal kitabımız Tevrat'a göre, hiçbirimiz diğerimizden farklı değiliz ve hepimiz onun ailesinin üyeleriyiz . . .

Babamız İbrahim dürüst bir insandır ve biz torunları olarak onun yolunu takip etmekteyiz. Babamız dine sonradan gelenlere yol gösterip eğitmiştir . . . onlarla bizim aramıza sınır koymamış ve saygı göstermiştir. Bütün insanlar tanrı katında eşittir. Eğer siz de İbrahim, İshak ve Yakup peygamberlere inanıyorsanız, dünyayı yaratan tek bir tanrının olduğuna ve onun katında bütün insanların eşit olduğuna inanıyorsunuz demektir."

4

BATI AVRUPANIN YENİDEN YAPILANMASI

Beşinci yüzyılda batı Roma'yı ziyaret etmiş olsaydınız, dört yüzyıldır doğuda birbirini yiyerek üstünlük savaşı veren barbar Germen toplumlarının, imparatorluğun Latin kanadının istila ederek yönetimi zorla ele geçirdiklerini, büyük bir öfkeyle her tarafı yakıp yıktıklarını ve talan ettiklerini görürdünüz. Binalar ve mabetler önceki parlak kimliklerini tamamen kaybederek enkaz haline gelmiş, çatılarından kurumuş ağaç dalları çıkmış, tilkilerin, horozların dolaştığı sütun yıkıntılarının arasından yabani otlar fışkırmış, parke taşlarla döşeli caddeler toprak yığıntıları altında kalmış, sulama kanalları kayalar ve çalılarla tıkanmış, tarlalar kuraklıktan çatlamış, su sarnıçları çökmüş, imparatorluğun başkenti sanki daha önce burada güçlü bir medeniyet yaşamamış gibi ıssız bir çöle dönüşmüştü. Romalıların üzerinden azametle geçtikleri yolları bulmak imkansızdı. Her köşede gideceğiniz yönü gösteren yol levhaları artık yoktu. Nereye gittiğinizi nasıl bilecektiniz? O güzelim yollar nereye girmişti? Kurumuş tarlalarda mahsul namına bir şey kalmamıştı. Romalıların yoğun şekilde ticaretini yaptıkları silolar dolusu buğdaya, hububata ne olmuştu? Tamamen talan edilmiş, tepesinde yabani leşçillerin pike yaptığı, derinlerden kulağınıza sessiz çığlıkların geldiği, iliklerinizi ürperten rüzgarın uğultulu sesinden başka tek bir canlı sesi duyamadığınız, terkedilmiş bomboş bir arazi üzerindeydiniz. Şehrin sakinlerinden eser yoktu, çoğu yaşadıkları katliam sırasında öldürülmüş, kaçabilenler salgın

hastalık ve açlıktan telef olmuş, bir kısmı da şehrin yeni sahiplerinin önünde boyun eğerek onların kölesi olmuştu.

Beşinci yüzyıldan başlayıp altıncı yüzyılın sonlarına kadar devam eden iki yüz yıl boyunca doğudaki sınırlarını giderek batıya doğru genişleten barbar Germen kabileleri, sonunda Roma'yı işgal ederek bir devre son vermişlerdi. Onların en güçsüz zamanını kollamışlardı. Bu dönemde üretim, makine gibi işleyen ekonomi sistemi ve haberleşme ağı durmuştu. Parasızlıktan çiftçilik, tarım ve hayvancılık yapılamaz olmuş, karnını doyurmakta zorluk çeken halk atalarından kalma tarlaları ve evlerini bırakıp, iç kesimlere doğru kaçmışlardı. 400 yılında kırk milyondan fazla olduğu tahmin edilen nüfus, yirmi milyonun altına düşüp, neredeyse yarısından fazlası telef olmuştu.[1] Sonuçta Roma kendi kendisine yetmeye çalışan küçük bir topluluk haline dönüşmüş, iç ve dış düşmanlardan kendisini koruyabilecek gücü kalmamıştı. Bu yüzden bölgesel güç sağlayan derebeyleri ve toprak lordları türemiş, halk yiyecek ve giyecek ihtiyacını karşılayabilmek için imparatorluğa sadakati tartışılır bu toprak beylerine bağlı çalışmak zorunda kalmıştı. Nakit para sıkıntısı çekiliyordu. Pazarda nakit parayla ticaret yapmak hayal olmuştu.

Roma imparatorluğunda Roma dışında ancak birkaç şehirde hayat vardı. Cenova, Lucca, Pisa ve o zamanki adı Mediolanum, bugünkü adıyla Milano'da. Bunun dışında imparatorluğun sahip olduğu geniş Gal toprakları üzerindeki diğer şehirler olan Augustonemetum (Klermont), Narbo Martius (Narbonne) Aurelianum (Orleans), Massilia (Marsilya) ve Lutetia (Paris) bu durumdan kendisini kısmen de olsa kurtarmış canlı şehirlerdi. Sonunda gittikçe zayıflayan Roma şehrine kana susamış yamyamlar gibi saldıran ilkel düşmanları onların atalarının mezarlarına, tanrılarının tapınaklarına saldırarak şehri yerle bir etmişler, taş üstünde taş bırakmamışlardı. Şehrin merkezinden sanki hayaletler geçmişti. Yerden ısıtmalı su depoları bulunan evler, binalar, forum meydanındaki ahşap cilalı güzelim kameriyeler, sirk ve gösterilerin yapıldığı meydandaki vahşi hayvan barınakları talan edilmişti. Romalıların övündükleri, saatlerce keyif yaptıkları muhteşem mermerlerden yapılmış banyoları, domuz ahırına dönmüştü.

Bu sırada şehrin Yunanca konuşan Yahudilerinin bir kısmı, bir gemiye binerek doğuya doğru kaçmak istemişler ve kurtuluşlarını sağlayacağından hiç kuşku duymadıkları gemi kaptanının Yahudi olmasına özen göstermişlerdi. Dördüncü yüzyılda yaşamış olup zorla Hıristiyan olmuş rahip Synesius, arkadaşına gönderdiği mektupta[2] çok korktuğunu, yolun tam ortasına geldiklerinde fırtınaya tutulduklarını ve gemidekilere Şabat günü yola çıktıkları için tanrının onları cezalandırdığını söylediğini yazmıştır.

Bu Yahudiler, imparatorluğun batı topraklarının eski Yahudi nüfusundan arta kalanlar olup zorunlu olarak Hıristiyanlığı seçmiş ama sonra tekrar dinlerine dönecek olanlardı. Diğerlerinin çoğu, üzerlerine sürekli düzenlenen askeri saldırılar, zulüm ve şiddetli baskılar sonucu burada kalamayıp aileleriyle birlikte kaçmışlar ve böylece sonradan bu dini seçenlerle birlikte şehirde büyük bir nüfusa sahip olan Yahudi yerleşim yerleri neredeyse tamamen boşalmıştı. Diğer bir deyişle, şehrin ekonomisini sırtlayan ve imparatorluğa para kazandıran çekirdek nüfusu oluşturanlardan geride kalanlar açlıktan ölmeye terk edilmemek için Yahudi kimliklerinden ve dinlerinden vazgeçip burada kalmayı ve küçük esnaflıkla geçinmeyi tercih etmişlerdi.

Ancak şehrin yeni barbar sahipleri Germenler tek ihtiyaç duydukları nalbantçılık işlerini bile kendileri hallettikleri için, onların ticari zekalarına gereksinim duymadıkları gibi, şair, aktör, bilim adamı, ressam, yazar ve şarkıcılık konusundaki üstün yeteneklerini görüp, takdir edecek bir inceliğe de sahip değildiler. Nitekim Yahudilerin pazar yerindeki dükkanlarından hiçbir şey satın almıyorlardı. Bu durumda topluluk kendilerine başka bir geçim kaynağı bulma yoluna gitmişlerdi. Bu bir anlamda onların deniz ticareti yapmaları için bir fırsattı. Nitekim Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle, imparatorluk hizmetkarları Yahudiler gerçek kimliklerine geri dönüp, küçük bir dini azınlık olarak ticaret yaparak yaşamaya devam etmişlerdi.

Bu açıdan bakıldığında, Yahudi isminin neredeyse ticaretle eşanlamlı oluşu ve ticaretin onların genetik yapılarının yanı sıra geleneklerinin tam ortasında yer alması, bu konuda çok başarılı olmaları yönünde sürpriz bir gelişme değildi. Ancak kutsal kitapları Tevrat'ta Cana'anitlerin İs-

railoğullarından çok daha fazla ticarete yatkın oldukları, bu yüzden "çok fazla ticaret, büyük ölçüde dinden uzaklaşmak demektir" şeklinde bir uyarı ibaresi mevcuttu.

Diğer bir ifadeyle dinleri, savaş, dövüş gibi insanların kökünü kurutan bir kıyımda takviye kuvvet olarak bir tür rüşvet alıp vermek gibi gördükleri aşırı ticarete izin vermiyordu, ancak beşinci yüzyılda yaşanan bu vahamet karşısında başka geçim kaynakları yoktu. O güne dek deniz ticaretini büyük ölçüde tekeline alarak bu yolla zengin olmuş Romalıların bürokratları, barbarların istilası ve ekonominin çökmesiyle bu yolla sağladıkları büyük ölçüdeki servetlerini ve geniş tarım alanlarını kaybetmişler, sonuçta giderek küçülen tarlalarını ekip biçerek işçi çalıştıran küçük birer derebeyine dönüşmüşlerdi. Küçük esnaf konumundaki Yahudiler ise zorlukla kazandıkları çok az miktardaki paranın büyük bölümünü bu toprak sahiplerine vergi olarak ödemeye muktedir değildiler. Bu durumda savaşın kaçınılmaz sonucu olan ekonomik sıkıntı içinde aşağılayıcı bir konuma düşmemek ve açlıktan ölmemek için dinlerinin koyduğu yasağı zorunlu olarak çiğnemek durumundaydılar, aksi takdirde bir köle toplumu olacaklardı. Diğer bir ifadeyle önlerindeki şıklar belliydi. Ya feodal sistemin acımasız kurallarına ve Hıristiyan dinine dönmeleri için uygulanan şiddetli baskılara boyun eğip bir köle olarak Hıristiyan efendilerinin boyunduruğu altında yaşayacaklar, ya da denizaşırı ticaret yaparak kendilerinin efendisi olacaklardı. Son şık ise kendilerinden öncekiler gibi kaçıp başka diyarlara gitmekti. Ancak atalarının topraklarını terk etmek istemiyorlardı, bu durumda seçtikleri şık onurlu bir ulus için sürpriz ve beklenmedik bir gelişme olmamıştı.

O zamanda dek İtalya, İspanya ve Gal topraklarında kurulan yeni krallıkların karşılarında onların dilinden anlayacak deneyimli işadamlarına ihtiyaçları vardı. Oysa ki, imparatorluğun çöküşüyle ticaret yapmak için uğraştıkları kaba ruhlu barbarların para ve ekonomi konusunda hiçbir bilgileri yoktu. Bu durum ticaret prosedürü, muhasebe defteri tutma, mal depolama ve kırtasiye konusunda çok deneyimli Yahudilerin ön plana geçmesini sağlamıştı. Nitekim Nippur ve Babilonya'da

M.Ö. beşinci yüzyılda bulunan ve üzerinde Marashu ve Oğulları şeklinde bir ticarethanenin adı bulunan kilden yapılmış tabelalardan onların etkin bir ticarete öncülük ettiklerini kanıtlamaktadır. Sonuçta para kazanma konusunda adeta bir sihirbaz olarak görülen Yahudiler, bira müptelası yeni ev sahipleri barbar Germen savaşçılarını büyülemiş olmalılar ki, bu vahşi adamlar onlara giderek ilgi duymaya başlamıştı. 1906 yılında *Jewish Encylopedia (Musevi Ansiklopedisi)* bu konuda şöyle bir paragraf yer almaktadır:

Germen kabilelerinden oluşan Tektonik ulusların beşinci yüzyıldan itibaren batı Roma'ya yerleşiminden sonra, Yahudiler Narbonne ve Marsilya'daki Suriyeli tüccarlarla ticaret yapmaya başlamışlardı. Fransız kralları onlardan mal satın alıyorlardı. Napoli, Palermo ve Cenova'da etkin tüccarlar olarak görülmeye başlamışlardı. Kendilerine ait yük gemileri olmuştu. Bir Yahudinin Gregory Tours adında Nice ve Marsilya arasında gidip gelen büyük bir gemisi vardı. Nitekim Kral Charles the Great (Büyük Charles) Narbonne limanına yaklaşan bu büyük geminin bir Yahudi'ye değil, Normandiyalı'ya ait olduğunu düşündüğü, sonuçta öğrendiğinde şaşırdığı söylenir.

Ancak önceleri fazla göze batmayan bu uluslararası ticaret, takip eden yıllarda kaçınılmaz şekilde yön değiştirmiş ve sonuçta Yahudiler bankerlik, faizle para komisyonculuğu, bilinen adıyla tefecilik yapmaya başlamışlardı.

✡

Piyasada iki çeşit para vardı. Hesap defterlerinde tutulan para bugünkü dolar ve euro gibi iki paranın üzerinden işlem görüyordu, pound ve şilin. Dokuzuncu yüzyılda Alman imparatoru Şarlman'ın yaptığı reformla pound, şilin'le, metal para olarak kullanılan libra ise peny ile eşdeğerde kılınmıştı. Ayrıca piyasada diğer metal paralar olan solidi, sou ve denari de kullanılmaktaydı. Buna göre 1 gümüş libra 12 solidi, ya da sou'ya, 1 pound ya da 1 şilin 240 denari ya da peny'e eşitti. Ama sistem tutucu İngilizler tarafından uzun süre kabul edilmemişti ve sonuçta Şarlman bu paralar aynı ağırlıkta itibar görene dek yeni para

bastırmamıştı. Bu karşılıklı inatlaşma dönemi oldukça uzun sürmüş, nitekim kağıt paranın gümüş paraların yerini tutmayacağı ve değer kaybedeceği düşünülerek on dokuzuncu yüzyıla kadar İngiltere'de kağıt para kullanılmamıştı. Bu tıpkı dolarının kırsal kesim tarafından hâlâ tutulduğu ve euro'nun pek fazla itibar görmediği günümüz Avrupa'sında olduğu gibi yeni sisteme alışmakta zorlanıp paralarının değer kaybedeceğini düşünen halkın bunu kolay kabullenememesinden kaynaklanmaktaydı. Nitekim ABD'de 1830'larda bağımsızlıktan yarım asır sonrasına kadar elindeki birikimini korumak isteyen kırsal kesim, yatırımlarını pound üzerinden yapmamaya özen göstermiştir.[3]

Öte yandan elindeki parayı yastığının altında tutan halk yüzünden piyasada nakit sıkıntısı yaşanmaya başlamıştı. Hiç kimse peşin parayla alışveriş yapmıyordu. Bu ciddi bir sorundu, nakit paranın ancak gayrimenkul gibi taşınamaz mallarda kullanılması, nakit sıkıntısının yanı sıra enflasyonu da beraberinde getirmiş ve sonuçta piyasaya karaborsa ekonomisi hakim olmuştu. 1247'de bir Valencia Sou'su Barselona'da 6, Montpellier'de 4, Tour şehrinde 3 dinari, ya da 4 İngiliz Penny'sine eşit farklı değerler sergilerken, onlardan 48 tanesi 1 Gümüş Alman Markına eşitti[4], 1265 yılında Tern librası, 1.4 Tour librasına eşitlenmiş, 1409 yılında bu oran 1,5'a çıkmış ve 1531 yılından itibaren Tourn librasının iki katı bir değere yükselerek[5] ortadan yok olmuştu. Bu durum sürekli değeri yükselen paranın büyük ölçüde stoklandığını göstermekteydi.

Bu çok ciddi bir problemi de beraberinde getirmişti. Piyasaya akan nakit para tıkanmıştı. Tüccarlar işlerini devam ettirebilmek için yeni mal alma durumundaydılar. Ancak Avrupa'da ekonominin en karanlık dönemi yaşanıyordu ve Hıristiyan aleminin geleceği ciddi anlamda tehlikedeydi. Germen yöneticiler, Hıristiyan dininin yayılması için yeni katedraller inşa etmek gerektiğini söylüyorlardı. Köylülerin topraklarını ekip biçmesi için yeni tohum almaya ihtiyaçları vardı. Ama hiçbirinde bunu gerçekleştirecek para yoktu ve sonunda ekonominin kalkınması için nakit paranın dönmesinin şart olduğunu anlayan Hıristiyan yöneticiler, faizle borç para alma yoluna gitmek zorunda kalmışlar ve bu parayı Yahudi bankerlerden temin etmeye başlamışlardı. Kısacası para

konusunun uzmanı Yahudiler, her ne kadar dinleri ve gelenekleri faiz sistemini lanetlemiş olsa da, ekonomik sıkıntının had safhada olduğu dönemde şiddetle ihtiyaç duyulan paranın ticaretini yaparak geçinme yolunu seçmişlerdi. Bu bir tür para alışverişi olarak adlandırılan, paranın faizle para kazandırıldığı ve günümüz dünyasında adına bankerlik denen bir sistem olup her ne kadar her dinin kutsal kitabında yasaklanmış, küçük düşürücü, hatta şeytanla işbirliği yapmak şeklinde algılansa da, Yahudilik de dahil olmak üzere tüm dinlerin ve kültürlerin yayılma aşamasında aşırı ölçüde ihtiyaç duyulan paranın temini için en tercih edilen yoldu. Kaldı ki din adamlarından, itibarlarını yitiren ve büyük bir utanç içinde olan soylu sınıfa mensup tüccarlara ve yiyecek ekmek bulamayan köylülere kadar herkes şiddetle paraya ihtiyaç duyulmaktaydı. Hal böyle olunca sonunda herkes Yahudilerden faizle para almaya başlamıştı. Yazar Doris Stenson, *English Society in the Early Middle Ages,* (Ortaçağın Başlarında İngiliz Toplumu) adlı kitabında, bu para ticaretinin kralın sarayında çok sayıda duruşmaya neden olduğunu yazmaktaydı.

Nitekim on ikinci yüzyılda aldığı paralara çok yüksek ölçüde faiz ödeyen davacı Anstey'li Richard'ın, kralı ikna etmek için sarayında yapılan duruşmayı kitabında şöyle dile getiriyordu:

"Davacı 'Kralın emriyle kardeşimi deniz aşırı bir seyahate göndererek Cambridge Yahudilerinden 40 şilin ödünç para almasını istedim. Bu para karşılığında haftada 4 penny faiz ödeyecektim. 14 ay sonunda bu paraya karşılık 37 şilin 4 penny faiz ödedim,' diyordu. Takip eden yıl paskalyada Vives'li Yahudilerden aynı faizle 60 şilin ödünç almış, buna 6 ayın sonunda 24 şilin faiz ödemişti. Daha sonra yine kralın emriyle Cambridge Yahudilerinden bu kez 410 pound ödünç almış, aynı faizle 9 ay sonunda 214 pound faiz ödemişti. Bir başka zaman Canterbury'de Deulecresse'li bir Yahudi tüccardan yalvara yakara aynı faizle aldığı 2 pound'a, 2 ay sonunda 5 şilin, 4 peny faiz ödemişti. Çok geçmeden Newport'taki Jacob adlı bir Yahudiden aldığı 3 pounda 13 ay sonunda 2,12 pound faiz ödemişti. Yazmanlarını Roma'ya göndermiş ve Hakelot adlı Yahudi ona haftada 3 peny faizle 10 pound borç para

vermişti. Bu paraya 7 ay sonunda 30 pound faiz ödemişti. Michaelmas Hakelot ona daha sonra aynı faizle 3 pound borç vermiş , 3 ay sonunda 9 şilin faiz ödemişti...."[6]

Bu çok aşırı bir faizdi, borçlu sermaye sıkıntısı çekmekle kalmayıp, ciddi anlamda faiz ödeyerek, daha da büyük sıkıntıya düşmüştü. Sonunda bu nedenle 1290'da İngiltre'den, 1395'te Fransa'dan, 1492'de İspanya'dan kovulan Yahudiler kayıplarıyla sızlanmaya başlamışlardı. Ama onların kurduğu bu sistem, sonradan Yahudiliği kabul eden İtalyan bankerler tarafından onlardan çok daha fazla faiz işleterek yapılanmaya başlamıştı. Sonuçta fahiş orandaki faiz sistemiyle güvensiz bir piyasa ortamı yaratılmış ve bu durum gittikçe umutsuz bir durum almıştı ve en önemlisi Yahudiler bu konuda büyük bir töhmet altındaydı.

Nitekim yıllar sonra Karl Marx, bu kokuşmuş sistemin Roma İmparatorluğunu ekonomisini çökerten sonra da kaçan Yahudiler tarafından kurulduğunu, onların tefecilik denen yok edici sisteminin ve devamında ortaya çıkan küçük burjuvalardan oluşan züppe toplumun yaratıcıları olduğunu söyleyecekti. Onlar tilki zekalarıyla yarattıkları bu sistemle, batı Avrupa'nın küçük burjuvaları olmuşlar, kazandıkları paralarla toplumda kendi zanaatkarlarından oluşan işadamları locası kurmuşlardır. Yahudilerin geçimlerini temin etmek için başka yol bulamamaları, onların yüzyıllar boyu tefeci etiketiyle anılmasını sağlayacaktı, ama sonuçta bu sistemin temelleri atılmış ve para baldan tatlı gelmişti, nitekim gelecek yüzyıllarda tüm dünyada büyük bir sancıya ve hastalığa neden olan bu sistemden yine de kolay kolay vazgeçilemeyecekti.

Öte yandan uzun sakallarından ötürü Lombardlar olarak adlandırılan Germen barbarlar iki koldan oluşmaktaydılar. Batıdakilere Vizigotlar, doğudakilere Ostrogotlar denmekteydi ve bugünkü İtalya ile İspanya'da krallık kurmuşlardı. Bunlar Hıristiyan batıda yerleşmeden çok önce Hıristiyanlığı seçmişlerdi ama onların Hıristiyanlığı Aryan kökenliydi. Aryanizme göre Hıristiyanlıkta tanrının oğlu kabul edilen İsa, tanrıyla eşdeğerde tutulamazdı. Bu bağlamda İsa'yı ilahi bir gücün oluşturduğunu savunan Katolik kilisesinin inançlarına ters düşmekte, ama bir Mesih'in tamamen ilahi bir güce sahip olduğuna inanan Yahudilerin di-

ni anlayış ve inançlarına yakın düşmekteydiler. Nitekim çok geçmeden Katoliklerin Yahudiliği küçümseyen tavırlarına karşı gelen Aryanlar, Hıristiyanlıktan saparak Yahudiliği seçmişlerdi. Ayrıca Aryanizm, Romalı Ortodoksların katı dini inançlarından çok daha hoşgörüye sahipti. Bu yüzden bir Aryan rahibi, Tour şehri rahibi Gregory tarafından şu sözlerle şiddetle azarlanmıştı : "Senin dini bir doktrin olarak göstermen dinimize küfür etmektir. İnanmadığımız bir şeye inanmış gibi görünmek ve bu yoldan gitmek zorunda değiliz. Biz din konusunda öyle ya da böyle farklı düşünmeyi bile suç kabul ederiz"[7] Arian rahip ise buna kral Büyük Theodor'un sözleriyle cevap vermişti: *Religionem imperare non possumus, quia nemo cogitur ut credat inuitus*[8] (Din emir şeklinde yorumlanamaz ve hiç kimse karşı görüşlerinden dolayı suçlanamaz.)

Sonuçta Katoliklerin dinlerine muhalefeti sürerken, Yahudilik yeni yöneticileri Gotlar tarafından, Romalılar, Suriyeliler, Yunanlılar ve sınırlarının ötesindeki diğer topraklarda yaşayan komşularının dininden ayrı tutulmuştu.

Nitekim ondokuzuncu yüzyılda bir Alman bilim adamı, Gotların Yahudileri Katoliklerin üzerinde değerlendirdiğini ve bu durumun onları Yahudilerle daha fazla haşır neşir olmaya yönelterek sonunda Aryanlarla Yahudiler arasında evlenmeler başladığını söylemişti.[9]

Altıncı yüzyılda İspanya'daki Gotik sınıfın bu yaklaşımıyla her şey değişirken, o sırada Gal bölgesinde Fransız kökenli maceraperestler de tatlı dil dökülerek Katolik dinini seçmeye zorlanıyorlardı. Diğer yandan İtalya'da zorla vaftiz edilerek Katolik dini prensiplerini benimsetme savaşı tüm şiddetiyle devam ediyordu ve Yahudiler general Belisarius komutasındaki bu güçlere, Gotlarla aynı safta yer alarak göğüs germiş ve Neapolis'te (Napoli) birlikte yiğitçe bir savaş sergilemişlerdi. Keza imparatorluk topraklarında yaşayıp, kendisinden olmayan azınlıklara çok acımasızca davranan imparator Caracalla'ya karşı da direnmişlerdi. İmparator Caracalla'ya göre, Katolik dininin tüm ulusların seçmesi gereken bir dindi ve bu dine inanmayanlar bu topraklarda yaşayan zararlı haşerelerdi. Onların doğuştan kazanılmış hiçbir hakları yoktu. Ancak onlara yaşama hakkı, bu dini kabul ettikleri takdirde verilecekti. Tev-

rat'a inananların şu ana dek batı Avrupa topraklarında doğmuş ve orada yerleşmiş olmaları, onlara başka bir dini seçme hakkını vermemekteydi. Bu toprakları yüzyıllardan beri işgal etmiş ve karınlarını doyurmuşlar, şimdi ise efendilerinin dinine karşı çıkarak kafirlik etmekteydiler. Yahudilerin işbirliği içinde olup çok beğendikleri Germen asilzadeleri, şimdi asilzade konumuna gelmişlerdi. Oysa ki bir zamanlar kirli ve murdar kulübelerinde oturarak, aç karınlarını sadece yulaf lapasıyla doyurmaktaydılar. Bu karacahil vahşiler dinin ne demek olduğunu bilmezken, şimdi kalkmış onlara ders veriyorlardı.

Bu sözler belki Hıristiyan kökenli olan Gotları değil ama Yahudileri çok hazin bir sonun beklediğini işaret ediyordu. Bundan böyle bu topraklarda yaşayamayacaklardı, onlara apayrı yaratıklar olarak bakılıyor, ancak hiç kimse Batı Roma İmparatorluğu vatandaşları olduğu bilinen Yahudilerin dinini bilmiyordu. Nitekim birçok bilim adamının raporunda bu sessiz topluluğun Tevrat'ın kurallarına sıkı sıkıya bağlı çok farklı bir adalet ve vicdan anlayışına sahip olduğunu, bayramlarda ya da festivaller sırasında saygılı davrandıklarını yazmıştı ama bu kişiler pek fazla sayıda değildi. Dahası sadece şahit olduklarını söylemekteydiler, bu dinin doğruluğuna toplumu ikna edecek güce ve bilgiye sahip değillerdi. Bu doğrultuda farkında olmadan çevrelerini etki altına aldıklarından habersizdiler. Nitekim bugün olduğu gibi, yedinci yüzyılda güneydeki Fransa'nın temsilcisi Narbonne'da kendilerini Yahudi olarak adlandıran bir nüfus belirmişti. Belki de Katolik dinini kabul etmeyen bireyler olarak sınıflandırıldıkları için kökleriyle bir araya gelip inançlarını doğrultusunda yaşamayı bekliyorlardı. Bu bölgede yanlışlıkla beş kollu olarak gösterilen Yahudilerin en büyük dini sembolleri yedi kollu şamdan motiflerine ve *Shalom al Yisroel* (Barış İsrail'in üzerine olsun) gibi İbranice yazılmaya çalışılmış ama Latince ile karıştırılarak yanlış hecelenmiş yazılara rastlanması, onların bu dini benimsediklerine işaret etmekteydi.[10] Fransa, İspanya ve İtalya'daki yahudi nüfusu, Hıristiyanlığın doğuşuyla başlayan birinci milenyumda uluslararası anlamda Yahudi dininin genişlediğini göstermekteydi. Nitekim kutsal topraklar ve Babilonya'da kurulan hahamlık akademileri, Yahudiliğin güçlü düş-

manları Roma'nın sınırları dışına taştığını, giderek İran'daki Pers İmparatorluğu ve Sasanileri de etkisi altına aldığını işaret ediyordu.

Sonuçta kendisinden olmayı reddedenleri bu topraklardan süren Hıristiyan monarşisi, giderek Yahudi Rönesans'ı ile birlikte Yahudilik imajının yeniden yapılanarak Yahudi Ortodoksluğunu doğuracaktı. Bu doğrultuda onların şöyle dediğini duyar gibiyim: "Çok güzel, eğer İspanya'daki Vizigotlar, Fransa'daki Franklar ya da İtalya'daki Ortodokslar tarafından kabul edilmeyeceksek, biz de köklerimizle yeniden bir araya gelir ve kutsal kitabımızda söylendiği gibi dini liderlerimizin önderliğinde ayrı bir ulus oluştururuz."

Pekiyi bunu nasıl başaracaklardı? Sağları sollarının Germen ve Katolik krallıklarıyla sarılı olduğu, onların hüküm sürdüğü bu topraklarda öyle ya da böyle Hıristiyan dininden olmadıkları halde, dokunulmadan ya da fark edilmeden nasıl huzur içinde yaşayacaklardı? Nitekim gördükleri aşırı zulüm karşısında sonunda bunu başaramayacaklarını anlamış olmalılar ki, kendilerine yeni bir liman arayışına geçmişlerdi. Arabistan çöllerinde, diğer bir deyişle o güne dek hakir görülmüş, umursanmayan topraklarda başka bir din doğmuş ve Müslümanlık çığ gibi büyümüştü, dünyanın tarihi değişmişti. Nitekim İberya yarımadası Fas kökenli Müslümanlar tarafından fethedilmişti. Bu durumda Avrupa Yahudileri ailesinin büyük bir kolu onlara yol gösterecek olan ikinci bir kurtarıcının eşliğinde kendilerine kucak açan bu topraklara göçmüştü. Böylece uzun yıllar burada yaşayarak Sefarad Yahudilerinin oluşumuna öncülük etmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında Sefarad Yahudileri sadece tarihe damga vuracak bir Musevi toplumu yaratmakla kalmamış, aynı zamanda batı Avrupa halkının köklerini araştıracak boyutta bir karışıklığa neden olmuşlardır.

Charles'ın Fili

Bu geçiş dönemini tekrar kabaca özetlersek; İspanya'daki Katolik krallığının Gotları ve tüm azınlıkları bu dini kabul etmeye zorladığı dönemle aynı zamanda Müslüman dini peygamberi Hz. Muhammed'in de Arabistan çöllerinde doğan dini hızla yayılmaya başlamıştı. Onun ölü-

münden altı yıl sonra, Müslüman orduları Mezopotamya'yı Perslerin elinden almış ve çok geçmeden Kutsal Roma Germen İmparatorluğu elindeki bu topraklar Arapların eline geçmişti. Daha sonra Mısır'ı Bizans'ın elinden söküp almışlar ve İslam dini Akdeniz'in Afrika sahili boyunca batıya doğru uzanan geniş kıyı boyunca hızla yayılmaya başlamıştı. Yedinci yüzyılın sonunda Bizans'ın gücü geniş ölçüde kırılmış ve İslam imparatorluğunun sınırları Tunus, Cezayir, Fas'a kadar uzanarak Ifrikya denilen Müslüman dünyasının çatısı altında toplanmıştı.

İspanya sahilinde yaklaşık sekiz millik kısmında Herkül Sütunlarına kadar yayılan bu yeni dinin hızla gelişmesi karşısında Hıristiyan Vizigotlar dinlerinin zayıflamasından endişe duyarak tir tir titreyip büyük bir korkuya kapılmışlar ve Müslümanları bırakıp, bu durumun sorumlusu olarak Katolik toplumunun inançlarını zehirleyerek, onların kafasını karıştıran Yahudiler olduğunu ileri sürmüşlerdi. Diğer bir ifadeyle kendilerine bir günah keçisi bulmuşlardı ve her zaman olduğu gibi bu keçi toplumun en güçsüz kesiminden seçilmişti. Bu durumda Yahudileri şiddetli bir zorbalık bekliyordu. Nitekim çok geçmeden vaftiz edilmeye zorlanmışlar aksi takdirde bedenleri kızgın demirle işkenceye tabii tutulmuştu. 694 yılında Kral Edica korkunç bir karar almış, Hıristiyanlığı kabul etmeyen tüm Yahudilerin bundan böyle köle olduğunu duyurmuştu. Onların başlarına Hıristiyan efendiler atamış ve kendi dinlerince ibadet etmelerini yasaklamıştı. Sayısız işkenceler görüyorlardı. Bir topluma daha büyük başka nasıl bir ceza verilebilirdi? Çocukları kaçırılıp zorla vaftiz ediliyordu. Bu yaklaşık 2000 yıl önce Mısır'da Firavun'dan gördükleri zulümden daha şiddetliydi. Bu bambaşka bir kölelikti. Ancak bu kez on yedi yıl gibi diğerinden fazla olmayan bir süre olmasına rağmen çektikleri acıyla çok daha uzun hissetmişlerdi.

Üstelik tanrı, onlara yüzyıl gibi gelen bu süre içinde İsrailoğullarını bu zulümden kurtaracak başka bir Musa da göndermemişti. Ama Tarık bin Ziyad'ı göndermişti. 711 yılında 7000 kişilik ordusuyla Cebelitark boğazını küçük sandallarla geçerek iki yıl İspanya'daki Vizigot krallarıyla savaştıktan sonra neredeyse İspanya yarımadasının tamamı Müslümanların eline geçmiş ve gördükleri zulümle Hıristiyanlığı kabul etme-

ye zorlanan Yahudilerin kurtarıcısı olmuştu.

Böylece Hıristiyanlığı kabul etmeleri için zorlanan Yahudiler, onları köle olmaktan kurtaran ve kendi istedikleri şekilde yaşamalarına izin veren Müslüman güçlerinin bayrağı altında toplanmışlardı. Arap kaynaklarına göre Müslümanlar fethetikleri her şehre Yahudileri kendi garnizonları olarak yerleştirmişlerdi. Bu doğrultuda ellerine geçirdikleri şehirler olan Kordoba, Granada, Toledo, Seville, Yahudilerin kontrolu altındaydı. Arap coğrafyacıları daha sonra Terragona, Lucena ve Granada'nın da Yahudi şehirleri olduğunu söylemektedir.

Böylece Roma imparatorluğu günlerinden beri ilk kez Avrupalı Yahudiler kutsal topraklara bağlanmışlar, gelenekleri ve alimleriyle Mezopotamyanın kalbinde adeta yeni bir imparatorluk kurmuşlardı. Buranın yeni sahipleri Islam dünyasının Yahudileri olarak adlandırdıkları bu topluma sayısız imtiyazlar tanımıştı. Örneğin doğu ile batı arasında seyahat edebilme hakları doğmuştu, Babil'den Filistin yoluyla Mısır, Kuzey Afrika hatta İspanya'nın diğer yarısına imparatorluk sınır kapısından geçmeksizin gidebiliyorlar, din adamları Babil'in hahamlarıyla haberleşebiliyordu. Öğretmenler dua kitaplarını İspanya'daki din kardeşlerine gönderebiliyordu. Lucena'da olduğu gibi diğer şehirlerde de hahamlık akademileri kurulmuştu. Dokuzuncu yüzyılda başlayan bu özgürlük onlara saygınlık ve itibar da kazandırmıştı.

Yahudi toplumunun yeniden kimliğini bulmasına yardımcı olan, Yahudi entelektüel kültürünün ana kolunu oluşturan Sefarad Yahudilerinin çıktığı bu tarihi yolculuk, onların Avrupa medeniyetinin devleriyle Müslüman İspanya arasında merkezi bir birleşme unsuru olmalarına neden olmuş, böylece modern dünyaya doğru bir gelişme göstermişlerdi. Bu nedenle Sefarad Yahudilerinin sadece Müslümanlarla değil, Hıristiyanlıkla yönetilen komşu toplumlarla da iyi ilişkiler içinde olmaları, onlara başlı başına saygınlığı olan bir azınlık toplum imajını kazandırmıştır. Genellikle deniz ticaretiyle kalkınmış olan bu toplumun içinden çok sayıda ünlü ve zengin aileler çıkmıştır.

Nitekim 801 Ekiminde Akdenizle ticaret yapan ama fırtınada tahrip olmuş, muhtemelen iki direkli ve üç köşeli bir geminin içinde sıradan

yolcuları bulunmaktaydı. İtalya'nın Ligurya sahilindeki Porto Venere adı verilen limana demir atmıştı. İskele indiğinde üzerinde iki yaratık belirmişti. Limandaki halk onlara garip gözlerle bakıyordu. Bunlardan birinin adı İsak'tı, ikincisi ise Abu'l Abbas adında asık suratlı bir babaya benzeyen bir fildi.

Fil biraz ona yaltaklanmak ama daha ziyade hava atmak için zamanın en zengin adamı Bağdat halifesi Harun Reşit tarafından Fransız kralı Büyük Charles diğer adıyla Şarlman'a hediye edilmek üzere gönderilmişti. Harun Reşit bu fili ona hediye etmekle sanki "bir de benim hayvanıma bakın, sizinkinden ne kadar güçlü ve heybetli" demek istemişti. Harun Reşit'e bu fil Hindistan racası tarafından hediye edilmişti. Yahudi İsak ise bu fili ona getirmekle görevlendirilmişti. Oldukça uzun bir yol kat etmişti. Alp dağlarını aşarak Via Cassia'yı Cenova ve Turin'e bağlayan yol üzerinden gelmişti. Bu göreviyle kendisinden sonraki nesillerine büyük bir ticaret yolu açmaya da öncülük etmiş oluyordu. Bu yol takip eden yüzyıllarda İtalya Yahudilerinin yeni vatanları olan Almanya'ya ve onun gerisinde uzanan Karadeniz sahilleriyle doğudan orta Avrupa'ya geçiş yolları olacaktı. Birçoğu diğerlerinin ayak izlerini takip edecek ve yaklaşık 600 millik bu yolda kuzeyden başlayıp, imparatorluğun batıdaki Aahen'e kadar uzanan ve şu an karlarla kaplı St. Bernard geçidini geçecekler ve tıpkı şimdi İsak'ın yaptığı gibi yürüyerek geçmeye muktedir olmadığı için küçük bir şehir olan Vercelli'de ilkbaharın gelip karların erimesini bekleyeceklerdi. Bu açıdan bakıldığında, ünlü Kartaca komutanı Hannibal'ın Romalı general Scipio'yu yendiği zaferinde büyük payı olan fillerle o tarihten beri geçidi fille geçen ilk kişi İsak olmuştu. Sonunda İsak ve Abu'l Abbas, aynı yılın yazında Şarlman'ın sarayına ulaşmış ve fil bu tarihten itibaren kuzey denizi kıyılarında Danimarkalı asilere karşı yapılan Lüneburg savaşına kadar on yıl daha yaşamıştı.

Ancak her ne kadar bu filin Harun Reşit tarafından hediye edildiği söylense de, *Annals of the Kings of Franks,* (Frank Krallarının Yaşadığı Olaylar) adlı kitapta bu filin krala Yahudilerin hediyesi olduğu yazmaktadır. Bu bilgi Narbonne'daki hahamlık akademisinde önemli bir yeri

olan Babilli Yahudi bilim adamı Machir tarafından da kanıtlanmıştır. Machir, Kordoba'da Nasi (Prens) olarak adlandırılan bir soydan gelmekte olup, oradaki Yahudi cemaatinin temsilcisi konumundadır. On ikinci yüzyılda Kordobalı yazar Abraham Ibn Daud, Şarlman'ın Machir'i şehirde kurulu bir Yahudi krallığı hanedanını görmesi için davet ettiğini söylemektedir. Bir başka kayıt ise şehrin 759 yılında Kısa Pepin tarafından ele geçirildiğini ve Yahudilerin Müslümanlara yardım etmesi karşılığında onlara takdir ve minnetini ispatlamak isteyen Müslüman yöneticiler tarafından şehrin idaresinin yahudi krallara verildiğini yazmaktadır.[11] Bu doğrultuda bulunan diğer kayıtlar, çok geçmeden Machir ailesinin erkek üyelerinin Nasi (prens) olarak adlandırdığını ve Cortada Regis Judaeorum denilen Yahudi kralının sarayında yaşadıkları belirtilmektedir.[12] On üçüncü yüzyılda imparatorun sarayında Yahudi cemaatini temsil eden Narbonne şehri belediye reisi, bu ödülün nedeninin, şehir kuşatıldığında Şarlman'ın atının sakatlanması sonucu, kralın onu öldürmek zorunda kaldığı ve o sırada atsız kalan krala bir Yahudinin atını vermesi sonucu kralın hayatta kalmasından dolayı olduğu söylenmektedir. Nitekim o devirde Yahudilerin soyluların malikanelerine ve saraya at ve hayvan tedarik etmekte uzman oldukları bilinmektedir. Bu açıdan bakıldığında Yahudi hanedanı, gerçekten de batı Akdenizdeki belli başlı şehirlerde hatırı sayılır ölçüde etkin olarak hüküm sürmüştür.

Tekrar hikayemize dönecek olursak, Charles'ın fili bizi Fransız halkı içinde Yahudilerin konumuna bir göz atmaya davet etmektedir. Nitekim her iki toplumla iyi iş ve dostluk ilişkileri içinde oldukları kesindir ve bu durum onları Müslüman ve Hıristiyan toplumuna arabuluculuk yapan bir konuma taşımakta kalmayıp, bu sayede hem para, hem de itibar kazanmalarını sağlamıştır. Ancak madalyonun bir de diğer yüzü vardır. Çoğunluğu Müslüman olan bir ortamda St. Paul ile Hz. Muhammet'in arasında ancak bir Yahudi aracılık yapabildiği için, bu aracı konum onları kimlik bunalımına itecek, sonunda kimliklerini bulana dek yüzyıllar boyu mücadele vereceklerdir.

Öte yandan içinde bulundukları toplumun Hıristiyan kesiminden onların dinlerine sempati duyulduğu kesindi. Ve bu durum Hıristiyan

aleminin gözlerini onlara çevirip kıskançlığına neden olmaktaydı. Bazı Yahudiler sarayın ve saraydaki diğer Katolik yöneticilerin ihtiyaçlarını temin etmekteydiler. Nitekim sarayın din adamları özellikle Mass adı verilen kutsal şaraplı ekmek ayininde kullanmak üzere Yahudilerin özel üzüm bağlarında ürettikleri şarapları talep ediyorlardı. Bu durumda Yahudiler bu seçkin içkileri ev sahiplerine bağışlayarak hem itibar hem de imtiyaz sahibi oluyorlardı. Bu doğrultuda dinlerine, düzenli yaşam biçimleri ve geleneklerine sempati duyulması sonucunda çok sayıda Yahudi dinine dönenler olmuştu. Bunların arasında kiliseye ait kişiler fazlaydı. Örneğin rahibin başyardımcısı olarak bilinen ve çok tanınmış bir kişilik olan Bado idi. Yanı sıra sıradan halkın arasında da bu dine ilgi duyanlar çoğunluktaydı. Sonunda 820 yılında Lyron şehri piskoposu Agobard İspanya'daki Hıristiyan krallığa bir mektup yazarak bu durumu şikayet etmişti.

"Hıristiyanlar Yahudilerle birlikte Şabat'ı kutluyorlar. Pazar gününe hürmetsizlik ediyorlar. Onların atalarının dürüst bir toplum olduğunu savunuyor, Musa peygamberin çocuklarını övüyor ve tanrının oğlunun nesli olan kendi soylarını küçümseyerek, Yahudi dininin kendi dinlerinden daha iyi olduğunu iddia ediyorlar"[13]

Çok geçmeden Flanders kontesinin Yahudi dinine dönmeye hazır olduğunu bildirmesi, bardağı taşıran son damla olmuştu. Kontes Yahudi kadınlarla özel bir konuşma yapmış ve sonrasında kadınlar onu kendi dinlerini seçme konusunda ikna etmişlerdi.[14] Gerçekten de bu dine sempati duyan sadece kontes değildi. Kutsal Roma Germen imparatorluğu Fransa ve Almanya'da neler yapacağının telaşında ve kararsızlığında iken, azınlık bir grup olarak görerek aşağıladığı toplum her geçen gün büyük bir saygınlık ve itibar kazanıyordu. Nitekim günah çıkartarak İsa'nın tanrının oğlu olduğunu kabul eden ve baba, oğul, kutsal ruh üçlemesine inandıklarını açıklayan Germen Lombardlar, her ne kadar zorla kabul etmiş olsalar da Yahudilik dinine daha fazla sevgi duyuyorlardı. Yahudilere azınlık bir toplum gibi muamele etmiyorlar, dahası Napoli, Palermo ve Ravenna gibi şehirlerin rahipleri onları koruyordu. Papa Gregory (590-604) onların eşit haklara sahip olmaları konusunda

ısrar ediyordu. "Yahudi azınlığa bağımsızlık hakkı verilmeli, hakları kanunlarla belirlenmeli, zulüm görmemeliler" şeklinde beklenmedik bir açıklamayla bir din reformunun sinyallerini veriyordu.

Onun bu kendisi için oldukça tehlike arz eden sözlerinin toplumun kafasına bu fikri yerleştirdiği bilinmez ama Müslümanların hakim olduğu topraklara yerleşen Yahudiler, İspanya, İtalya ve Fransa ile hem mal hem de fikir ticareti yaparak gönüllerince hüküm sürmeye devam ediyorlardı. Bu bağlamda bu topraklarda yeni kurulan İslam dini aynı zamanda Yahudi dini ve toplumun kimliğinin de yeniden keşfedilmesine yardımcı olmuştu. Dahası Latince ve Fransızca konuşulan toplumda kulağa İbranice sesler gelmeye başlamıştı. O devirde genellikle Latince konuşan çoğunluğun kulağına kaba bir dil olarak çalınan İbranice kelimeler topluma yerleşmeye başlamıştı. Günümüz Fransızca ses tınısına ve vurgularına sahip bir İngilizce nasıl kulağa kaba gelmesine rağmen yine de anlaşılıyorsa, İbranice de Hıristiyan alemine kaba bir Latince gibi gelmekte ve anlaşılmaktaydı. Nitekim Katalan, Fransız, İtalyan, Provence'li, İspanyol ve Latin dili konuşan diğerleri üzerinde çok etkili olmuş ve kabul görmüştü. Çünkü Latin kökenli bu dillerin içinde İbranice'ye benzer birçok kelime vardı ve bu nedenle bu yeni dile olan ilgileri giderek artmıştı. Örneğin Latince dua etmek anlamına gelen *orare* kelimesi, Yahudice *oren*'di. Kutsama kelimesi olan *benedicare,* okumak kelimesi *legere,* uyuklamak kelimesi *doze, dormitare idi. Keza Senyor, Shneur, gentile, yentl* gibi birbirine çok benzeyen kelimeler olup, bazılarının senyor diye çağırdıkları, dini sonradan kabul eden kadınlara konan çok bildik bir isimdi.[15] Ancak Katolik İspanya'nın tekrardan güç kazanması uzun süredir rahatsız oldukları bu Yahudi sempatizanlığının sonunu getirmiş ve kendilerine Katolik dinini seçme konusunda son bir teklif yapılıp kabul etmeyen Yahudiler, istenmeyen toplum ilan edilerek yıllardır huzur bulduğu toprakları kendilerine verilen müddet içinde terk ederek sürülmüşlerdi.

Böylece yüzyıllar boyu üzerinde yaşadıkları topraklarda sürekli gerçek kimliklerinden uzaklaştırılarak yaşamaya alışmış olan Yahudiler, vagonlar dolusu eşyalarıyla, çok kutsal saydıkları Şabat gününde bile

göç etmeye zorlanmışlar, sonunda huzur bulacakları bir başka toprak bulmak amacıyla, kilometrelerce yol kat etmişler, Şarlman'ın filinin geçtiği St. Barnard geçidinden geçip, Alp dağlarını aşarak kuzeye doğru göç etmişler, ya da tam tersi istikamet olan doğuya doğru gidip, İtalya üzerinden Rhone nehrinin suladığı Almanya'ya ve daha da ilerleyerek Rhine ovasını takiben tahıl ambarlarının bulunduğu iç kesimlerdeki şehirlere gelmişler ve burada kuzeydeki Baltık deniziyle ticaret yapan İskandinavyalı önemli gemiciler arasına adlarını yazdırmışlardı. Akabinde Latince'yi yavaş yavaş terk ederek, Germen dilini konuşmaya başlamışlar ve onların içine İbranice kelimeler serpiştirerek yeni bir dil oluşturmuşlardı.

Franco Germen sınırındaki Rhine toprakları olarak bilinen yeni yerleşim bölgeleri Gal toprakları ile Germenlere ait Köln ve Trier gibi şehirleri içine alan bölgedir. Ancak bu bölge Kutsal Roma Germen İmparatorluğunun en etkin olduğu bölge olmasına rağmen, Yahudiler yine her zamanki gibi düzenlerini kurmuşlar, pazaryerleri oluşturmuşlar ve kısa sürede halkın her türlü ihtiyacını karşılayan, ticaretten çok iyi anlayan bir zümre konumuna gelmişlerdir. Bu vasıflarıyla yüzyılın sonunda bu bölgedeki ülke yöneticilerini de cesaretlendirmişler ve onların ufuklarını genişletmekte öncülük etmişlerdir. Köln, Frankfurt, Mainz, Speyer, Trier, Worms, hatta Bavyera'daki Regensburg'ta gittikçe kökleşen bir zanaatkar ve esnaf sınıfı oluşturan Yahudiler, bu özellikleriyle nam salmışlardır. Bu özel sınıfa ait en önemli ailenin adı ise Kalonymos'tur. Yunanca konuşmakta olup uzun yıllar Lombardların idaresi altındaki Toskana bölgesinde hüküm sürmüşlerdir. Eski bir ticaret merkezi olan Luca'dan başlayarak Parma, Floransa, Roma ve Pisa'da kökleri ilerleyen bu aile, bir anlamda batı Avrupa Yahudilerinin minyatürünü temsil etmiştir. Bu aileye bağlı kol, Mezopotamya'daki Yahudi medeniyetinin temellerini atan Yahudiler olup, daha önce kuzeye Almanya'ya doğru gitmiş olup, onlardan önce buraya yerleşen Yahudilerdir. Bu aileden olup, Worms şehri Yahudilerinden olan Eleazar ben Judah ben Kalonymos, ailenin yolculuğunu şu sözlerle anlatmaktaydı.

Ataları Abu Aaron Babil'den buraya talihsizlik sonucu gelmiş ve

Lombardların şehrine dek sürüklenmişti. Önce Lucca adıyla anılan şehre gelmişti. Burası onun efendisi Musa'yı . . . bulduğu şehirdi ve bu sırrı içinde saklayarak oraya yerleşmişti. Efendisi Musa ve onun oğlu Kalonymos, Yahudilerin efendisinin oğluydu . . . Lombardların ülkesine gelişi ise Charles bu toprakları işgal edince olmuştu. Büyük bir talihsizlikle onları da beraberinde buraya getirmişti. Ama çok geçmeden Mainz'de gittikçe çoğalıp serpilmişlerdi....[16]

Charles olarak sözünü ettiği ise, büyük bir olasılıkla Şarlman'ın (823-77) büyük oğlu Cesur Charles'tı.

Worms Yahudilerinin yeniden bu topraklara yerleşimi onları cazip insanlar konumuna getirmiş ve istedikleri her yere gitme hakkı verilmiş ve sınırdan geçiş vergisi ödemeksizin seyahat özgürlüğüne kavuşmuşlardı. Dahası ticaret ve takas yapabilecekler, istedikleri Hıristiyanı kendilerine yardımcı olarak kiralayabileceklerdi. 1084 yılında Speyer şehri katolik rahibi Rüdiger, Yahudilere Altspeyer kasabasını tahsis ederek burada bir belediye kurmalarına ve güçlenmelerine izin vermişti. Rüdiger'e göre bu topluluk Romalıların ticaret tekniklerine vakıf olan çok özel bir azınlıktı. Ve dokuzuncu yüzyılda "şehrin itibarını arttıracaklar" şeklinde bir düşünceyle onlara serbest dolaşım hakkı vermişti. Speyer rahibi onlara tanıdığı bu ayrıcalığın şehre para kazandıracaklarından emin olduğu Yahudilere önyargıyla bakılmasını önlemeyeceğini biliyordu ama en hiç değilse bu görüşün azalmasında etkin olacaktı. Nitekim "bu hak şehir sakinlerinin onlara daha az küstahlık yapmasını sağlayacaktır"[17] şeklindeki sözleri onun gerçek niyetini doğrulamaktadır.

Rahibin tanıdığı bu hak toplumun onlara bakış açısını değiştirmiş miydi? Ticaret konusunda deneyimsiz olan diğerleri onlar olmaksızın ticaret yaparak bölgeye refah kazandırabilirler miydi? Görünüşte eskiye göre pek bir şey değişmemişti. Aslında dini azınlığın Romalıların ticaret tekniklerini en iyi bilen insanlar oldukları konusunda ısrar ediliyordu ama feodal sistem içinde sabit olan yerlerinde bir değişim söz konusu değildi. Bulundukları sınıf içinde diğerlerinden tek farkları ticaret yapmak için seyahat etmelerine izin verilmiş olmasıydı. Aslında bu hak o devirde sadece çingenelere verilmekteydi, bu bağlamda Yahudi-

lere bu hakkın verilmesinin bir ayrıcalık olup olmadığı tartışılır. Ama ne şekilde algılanırsa algılansın içlerinde çok sayıda bilim adamı, terzi, zanaatkar, küçük esnaf ve müzisyenlerin oluşu, onları ayrıcalıklı bir konuma taşıyordu. Ancak Yahudilerin yüksek oranda faiz uygulayarak borç para vermesi yasaklanmıştı. Zaten bu yasağı getiren Hıristiyan dini yetkililerinin olduğu kadar kendi dinleri de buna izin vermiyordu. Bu doğrultuda her iki taraf da bugüne dek para alışverişini görmezden gelerek göz yummuştu.

Topluluk ticarete yönelik olmasının yanı sıra, yeniliğe de açıktı. İslam dünyasıyla iç içe yaşadıkları dönemde takas sistemini öğrenmişlerdi. Bunun en tipik örneği Luca şehrinde yaşanmış olup bize bu konuda ipucu vermektedir. Nitekim Lucca şehrinde yerleştikleri süre içinde şehrin İspanyol kökenli Yahudi bilim adamı Abraham Ibn Ezra'nın yeni gelen din kardeşlerine bu konuda verdiği bir demeç bulunmaktadır. Ezra demecinde Robert Browning'in "Haham ben Ezra" adlı ona hitaben yazdığı şiirinden yola çıkmış ve "Benim gibi aslımıza dönerek büyüyün! Yapacağınız en iyi şey bu..." demiştir. Ortaçağda yaşamış hahamlardan biri olarak bilinen ve ay takvimiyle birlikte aritmetikteki ondalık sistemini de bulduğuyla bilinen Ibn Ezra[18] aylarca çalışıp gezerek değerli çalışmalar bırakmış, aynı zamanda ünlü bir gezgindir. Nitekim 1146 yılında Verona'yı ziyaret ettiğinde, *Sefer ha-Mispar, Sayıların Kitabı* adlı bir eser yazmış ve kitabında Hint-Arap sayı sisteminde olmayan sıfır sayısını kullanarak Avrupa dünyasına aritmetikte yeni bir ondalık sistem kazandırmıştır. Birden dokuza kadar olan sayıları İbranice harflerle gösterip İbranice'de daire demek olan *galgal* kelimesinden yola çıkarak sıfırı küçük bir daire şeklinde kullanmıştır. Böylece bugün tüm Avrupa'nın kullandığı Ibn Ezra'nın buluşu olan sayı sisteminin, bize Araplardan değil Yahudilerden miras kaldığı ortaya çıkmaktadır. Çok geçmeden İspanya ve Orta Doğu'daki din kardeşleriyle irtibata geçmiş ve Hıristiyan topraklarında yaşayan Yahudi tüccarlara bu sayı sistemiyle hesaplarında yardımcı olmuştur. En önemlisi yeni ondalık sistemde her şey kağıt üzerinde olup bitmekteydi. Nitekim abaküs gibi yardımcı hesaplama tablolarını da bulan Yahudilerin bu yeni hesaplama sisteminden çok etkilenen Kartacalı yazar Martia-

nus Capella'nın beşinci yüzyılda "dans eden eller" şeklindeki sözleri, uzun ve yorucu yola gerek kalmaksızın sadece parmak hesabıyla bile sorunun halledilebildiğini göstermekteydi.

Nitekim bunu Latin rakamlarıyla yapmak zordu. Örneğin 48 gibi bir rakamı yazmak için XLVIII şeklinde 6 haneli bir rakam yazmak gerekiyordu. Her iki haneli rakam 51 gibi LI ile basit şekilde yazılmıyordu, 99 gibi iki haneli bir rakamı yazmak için XCIX gibi dört sütunu işgal etmek gerekiyordu. Kısacası bütün iki haneli rakamların işgal ettiği sütun sayısı sabit değildi. Bu çok akıl karıştıran sistemin yerine çok daha basit ve az yer işgal eden yeni sayı sisteminde örneğin;

XLVIII
LI
XCIX

yazmak yerine;

48
51
99

yazılıyordu. Ve bu yeni hesaplama sisteminde bütün çift haneli sayıların yazım şekli sabitti.

Bu bir devrimdi. Rakamları alt alta koyarak toplamak ve çıkartmak aritmetik dünyasında yeni bir çığır açmıştı. Yeni numara sistemiyle rakamlar kolaylıkla toplanıyor, çıkarılıyor, çarpılıyor ve bölünüyordu. Yeni sayı sisteminde eskiden uzun satırla alan rakamlar kısalmış ve basite indirgenmişti. Bu depolama konusunda sayım yapmaya modern bir boyut kazandırmakla kalmamış, ticaret dünyasının entellektüellik konusunda aşama kaydetmesine de neden olmuştu.

Hesabı sadece kağıt üzerinde yapma, Fransızların hakimiyetindeki Yahudi tacirlere Hıristiyan dünyasıyla ticaret konusunda güvenilir bir haklılık ve izin getirmişti. Ancak Katolik kilisesi onbeşinci yüzyılda bu Arap kökenli sayı sistemini kullanmamaya direnmişti. Nitekim 1299 yılında Floréntine bankerleri üyeleri para konusunda yasaklı olan Yahu-

dilerin bulduğu bu sisteme güvenmediklerini beyan etmişler "abaküs ya da ona benzer icatlarla hesaplama akla pek yatkın gelmiyor" diyerek bu sistemin kullanılmasını protesto etmiş ve "sayılar eskisi gibi uzun ve geniş olarak yazılsın"[19] şeklinde bir talepte bulunmuşlardır. Bu direniş 1510'a kadar sürmüş ve Freiburg belediyesi meclis üyeleri eski şekle uygun olarak Romen rakamları kullanılana dek borç dökümü ve hesap yapmayı reddetmişlerdi.[20] Ancak birlikte yaşadıkları Yahudilerin bu yeni icadının her geçen gün hesaplara pratiklik kazandırdığı ortadaydı ve sonunda bunun büyük bir avantaj haline gelmesi, Yahudilerin rakiplerini artırmakla kalmamış, çok geçmeden üstünlükleri bariz şekilde fark edilen Yahudilere çok sayıda sempatizan kazandırmaya da başlamıştı.

Yeni sınırlar, Yeni birleşmeler

Ama olayın gerçek kahramanları tam tersine sonunda yine kaybedecekti. Nitekim yaşadıkları topraklarda her zaman ev sahiplerine refah ve bereket sağlamış olan Yahudiler, bu kez de onların sayesinde yıldızı parlayan imparatorluğa sadakat yeminleriyle bağlanan yeni birleşmeler kazandırmış ve böylece giderek büyüyüp gelişen Germen imparatorluğunun sınırları yeniden çizilmiş, yeni diller doğmuştu. Küçük yerleşim yerleri bile ticaret sanatını öğrenmişti. Kuşkusuz bunda Yahudilerin rolü çok büyüktü. Yönetim sınıfı Yahudi tacirleri onurlu misafirleri olarak baş tacı ederken, kendilerini çok şanslı olarak addediyorlar ve içlerinden çok sayıda uzmanın çıktığı bu topluluğa hayranlık duyarak imparatorluğun ekonomisinin gelişmesinde katkı sağladıklarını dile getiriyorlardı. Bu durum bölgelerinde kendi nüfuslarını kurmuş derebeylerini de mutlu ediyordu. Ancak onların itibarının gittikçe artması komşuları Hıristiyan tacirleri kıskandırıyordu. Bu doğrultuda yaşanan zıtlık politikası sonucunda, onuncu yüzyıldan itibaren esnaf ve zanaatkarlar birliği kuran Hıristiyanlar özellikle Yahudileri bu birliğe almamışlardı. Dahası onlara karşı acımasız saldırılarda bulunuyorlardı. Sonuçta 534 yılında doğu Roma imparatoru Jüstinyen, namı diğer Gotların kafalarına çekiçle vuran imparator, kendi dinine karşı çıkarak kabul etmeyen paganları ve Yahudileri aynı kefeye koyup, Yahudilere verilen

özgürlükleri ve ibadet hakkını sınırlamıştı. "Yahudiler bu toprakların nimetlerinden asla faydalanma mutluluğuna erişemeyecekler, aksi halde acı çekecekler ve işkenceyle cezalandırılacaklar" diyerek bu sözü düstur haline getirmişti.

Bu bildiri Yahudilerin kiliseyle olan sorunlarının asla çözülmeyecek olduğuna işaret etmekteydi. Her ne yaparlarsa yapsınlar, beğeniliyor ama istenmiyorlardı. Öte yandan 1076 yılında imparatorun bu bildirisine destek veren Papa VII'inci Gregory ile kral IV'üncü Henry arasında şiddetli bir savaş baş göstermiş ve sonunda bu savaş Papa'nın Henry'i papa karşıtı ilan etmesine kadar gitmişti. Sıradan halk bu hizipleşme karşısında ruhban sınıfının etkisiyle Papa'ya destekte bulunurken, diğer yandan endüstri ve ticaret konusunda çok şey öğrendikleri Yahudi azınlığa karşı da ilgi duymuştu. Bu durum kilisenin önünü tıkayarak Hıristiyan dinini tehlikeye sokmuştu.

Papa'nın bu bağnaz tutumu sosyal ve politik yönden toplumun görüşlerini süzgeçten geçirmesine neden olmuş ve kilise liderleri bir durgunluk dönemine girmişti ama çok geçmeden halk üzerinde Hıristiyanlığın geniş bir aile olduğu konusunda fikir baskısı uygulamaya başlamışlardı. Bu tepsi gibi dünyada güneş ve ay gökyüzünde tanrının isteğiyle doğup batmaktaydı ve o istediği takdirde cennetinin kapısını kullarına açıyordu. Onun cennetine kabul edilmenin yolu ise onun sevgili kulu olmaktan geçiyordu. Bu tamamen kullarının dünya üzerinde sergilediği davranışlara bağlıydı. Kilise yetkileri halkı sürekli babaları olan tanrı korkusuyla tehdit ederken, kral ve imparatorları da bu konuda halka hoşgörüsüz olmaya çağırıyordu. Bu doğrultuda kilise Hıristiyan dinini yaymak için bir tür acımasız kampanya başlatmış olup halkı Hıristiyan dini konusunda yanlış yönlendirmeye başlamıştı. Papanın yeryüzünde tanrının tek temsilcisi olduğu ve onun buyruklarına inanmanın tanrıya inanmak demek olduğu yönündeki bu fikri baskı, hiç kuşkusuz çok geçmeden bağnaz ortaçağ insanının üzerinde istedikleri yönde olumlu bir etki yapmıştı. Rahipler verdikleri vaazlarda tanrının Papa'ya ve onun kurallarına karşı çıkan krallara çok öfkelendiği, onları ve onlara inananları cennetine almayacağını buyurduğu, şeklindeki sözler karan-

lık devrin münzevi insanlarında kırbaç etkisi yapıyordu. Kilisenin dini yaymak adına sarf ettiği bu sözler ve takındığı katı model tamamen insanlık dışıydı. "Kim ona ve oğlu İsa'ya inanmazsa, ruhu sonsuza dek, işkence tahtasında kalacak" diyorlardı.

Papa'nın ve onun piskoposlarının yolunu tutan zengin toprak sahipleri de, bu konuda en az rahipler kadar güçlüydü. Bu baskı ve işkence döneminde halk zorunlu olarak sempati duydukları Yahudilikten kopmuş ve gittikçe yayılan skolastik düşünce bir kabus gibi toplumun üzerine çökmüştü. İsa tanrının oğlu olduğu kadar cennetin de kralıydı. Ona tapınarak bir lokma bir hırka felsefesiyle adeta yaşamayan toplum katı din kurallarıyla yönetilip, ibadet etmekten başka bir şey düşünmezken, hizmet ettikleri efendileri gittikçe semirip semizleniyordu. Azizler insanüstü birer varlık olarak gösteriliyordu. Zenginlik sadece soylu sınıfa ve toprak sahiplerine aitti. Halk zengin efendilerine hizmet verdikleri sürece tanrı tarafından ödüllendirileceklerine inandırılmış ve onları kurtuluşlarının tek ümidi olarak görmeleri sağlanmıştı. Bu durumda çalışıp ibadet etmekten başlarını kaldıramıyorlardı.

Hıristiyanların halk üzerinde girişip büyük ölçüde başarılı olduğu savaşta insan hayatının hiç önemi yoktu. On birinci yüzyıldan itibaren halkın üzerindeki şiddetli din baskısı o güne dek hiç olmadığı kadar fazlalaşmıştı. Hıristiyanlığı yaymak için yola çıkan misyoner hacıların yolu bu yolda din uğruna şehit olanlara ithafen kutsal haç yolu olarak belirlenmişti. Nitekim İngiliz yazar Chaucer bunun: Walsingham Leydisinin İngiltere'den yola çıktığı yerden Gal topraklarındaki St Winifred'in Holywell'deki kutsal kuyulara, oradan İspanya'da Santiago de Compostela'daki St James'in mabedine, oradan Avusturya Salzburg'taki St. Rupert'in mezarına, Roma'daki din dönmelerinin mezarlarına ve Köln'deki üç kralın mezar kalıntılarına kadar devam eden bir yol olduğunu yazmış ve şöyle devam etmişti "Mart ayı bitip Nisan ayına girildiğinde, ekinlerin toprak altındaki kökleri filiz vermeye başlardı . . . onların görünmesiyle Hıristiyan halk bu yolda uzun bir hac yolculuğuna çıkmaktaydı"[21]

Bu İsa'nın öncülüğünde kendilerini Hıristiyan dinine adamış olanla-

rın bir tür din meditasyonuydu. Önlerindeki devasa kutsal haç işaretinin dört yönü gösterdiği inancıyla yol alıyorlardı. Bu haç işaretine karşı saplantı şeklinde bir tutkuya sahiptiler. Daha da önemlisi kutsal kitapları olan dört İncil'de suçlandığı üzere İsa'nın ölümünden sorumlu tuttukları Yahudileri suçluyor ve lanetliyorlardı. Bu yolculuk sırasında Hıristiyan olmayanlara ve özellikle Yahudilere karşı büyük bir kin ve öfke duyuyorlardı. Bu duygu yollarına çıkan tüm Yahudilerin acımasız saldırılara maruz kalmasına neden oluyordu. Bu saldırılara kayıtsız kalan kilise ise görünüşte tasvip etmiyor gibi görünse de aslında bu nefreti destekliyor ve körüklüyordu. Bu durumda Yahudilerin bu toplum içinde yaşamaları mümkün görünmüyordu. Nitekim onların Germen topraklarından ilk sürülme hadisesi on birinci yüzyılın başlarında yaşanmıştır. 1012 yılında Mainz şehri rahibinin Yahudi dinine dönmesiyle buradan kovulmuşlar ancak hemen akabinde şehrin onlarsız olamayacağı düşünülmüş olmalı ki, tekrar geri çağrılmışlardı.

Kilisenin devrimi olarak nitelendirilen bu Yeni Dindarlık, halk arasında çığ gibi büyürken, kilisenin onlara prim vermesiyle toprak beyleri Avrupa'nın sosyal sınıf yapılanması üzerinde etkin bir konuma gelmişlerdi. Bir diğer ifadeyle, dinlerini yayma konusunda kilise tarafından kendilerine verilen hak ve imtiyazlar doğrultusunda, yaşanan din vahşetinin efendileri olmuşlardı. Bu acımasız şartlar altında ortalama yaşam sınırının kırk seneden fazla olamayacağını bekleyen insanlar, daha fazla yaşadıkları takdirde kendilerini şanslı sayıyorlardı. O sırada sözümona vahşeti reddetmelerine rağmen sayısız zalimlik sergileyecek olan ordularını besleyip onlar sayesinde Hıristiyan dinini yaymaya odaklanmış yöneticileri sıradan halkla ilgilenmiyordu. Dışarıda kıtlık, kuraklık, salgın hastalıklar ve veba sürekli yaşam tehlikesi arz eden önemli unsurlardı. Dolayısıyla bu durumda fazla yaşamayı beklemek bir hayalden ibaretti. Sonuçta yaşanan kanlı din istismarının aşırıya kaçtığını anlamış olmalılar ki, her ne kadar onuncu yüzyılda Tanrı adına Barış adı altında bu saldırılara set konmuş olması bir yere kadar bu zulmü frenlemiş olsa da sonuçta değişen fazla bir şey olmayacaktı. Nitekim 990 yılında Fransa'da engizisyon mahkemelerinde uygulanan iş-

kenceler, Yahudilere yapılan haksız saldırılar da dahil olmak üzere, başka dinden olan hacılara, köylülere, kadınlara ve onların zirai araçlarına yapılan saldırılar yasaklanmıştı. 1038 yılında Bourges'teki konseyin başpiskoposu her on beş yaşına gelen Hıristiyan'ı barışa destek vermeye yemin etmesini istemişti.

Ama ne yazık ki beyni yıkanan bir toplumda bu yol çalışmamıştı. Çözümün kökten olması gerekiyordu. Bu da öncelikle halka verir talkımı kendi yutar salkımı misali toprak lordlarının bu savaştan vazgeçmesiyle, her şeyden önce buna kendilerinin inanmasıyla gerçekleşebilirdi. Bu mümkün değildi. Nitekim Hıristiyanlık doğuda büyük bir tehlike altındaydı. Müslümanlar Orta Doğu'da Hıristiyanlıkla yönetilen Ermenistan, Suriye, Filistin ve Kudüs şehrinin bulunduğu kutsal topraklara karşı saldırıya geçmiş, şimdi de doğu Roma'nın başkenti olan Kostantinopolis'i tehdit etmekteydi. Bu beklenmedik gelişme onların daha da acımasız olmalarına neden olmuştu.

Sonunda 1095 yılında Fransa'nın Auvergne bölgesinde Clermont'taki kilise meclisi 27 Kasımda Papa II'inci Urbanın papalık makamına oturmasına karar vermiş ve şu anda Vieux Port olarak bilinen ama 1902 yılına kadar tamamlanamamış olup inşası henüz bitmemiş olan Paris'teki pazar yerindeki büyük Notre Dame Katedralinde yeni papa tahtına oturmuştu. Önünde geniş bir izleyici kitlesi vardı, yüzlerce rahip, piskopos, soylular, tacirler ve onu dinlemek için çok uzaklardan gelen binlerce köylünün hepsi Hıristiyanlığın kutsal hacı altında toplanmışlar, soluk almadan yeni papalarının söyleyeceklerini dinliyorlardı. O sırada doğudaki din kardeşleri olan Bizans, Türklerin saldırısı altındaydı ve Hıristiyanlık tehlikedeydi. Nitekim bu konuda aşırı telaş içindeki Papa konuşmasında şöyle diyordu:

"Ben, diğer bir deyişle Lordunuz sizlere Hıristiyanlığın habercisi ve müjdecisi olarak yalvarıyorum. Bu ricamı her tarafa yayın ve rütbesi ne olursa bütün insanları yardıma çağırın, zengini, fakiri bütün Hıristiyan din kardeşlerimizi, arkadaşlarımızı doğudaki bu adi saldırıdan Hıristiyanlığın gücüyle acilen kurtaralım. Bu yüzden hepinizi bu savaşa davet ediyorum"[22]

Kalabalık tutkuyla onun *"Dios lo volt" (Tanrı bunu istiyor)* şeklinde bağırmasına karşılık vermişti. Ve papa Urban bunun papalığa yapılmış aşağılık bir saldırı olduğunu ilave ederek, onun bu çağrısına katılan herkesin derhal günahlarından arınacağını ve bunun için çıkacağı büyük yolculuğun hac anlamına geldiğini ifade etmişti. Bunun üzerine bir şövalyeler kılıcını çıkartmış ve papanın dizlerine kapanmış, ardından hepsi aynı şeyi yapmıştı. Papanın ellerini öpüyor cüppesine yüz sürüyorlardı. Piskopos Adhémar Le Puy onları kutsayarak, alınlarından öpmüş ardından hepsinin siyah pelerinlerinin sırtına üzerinde kocaman kırmızı bir haç işareti olan beyaz bez parçalarını dikmeleri için dağıtmıştı. Bu ilk haçlı seferinin başladığını gösteriyordu.

Konuşma topluluk üzerinde belki de Papa'nın bile beklemediği kadar çabuk etki yapmıştı. Böylece dünyaya bugün medeniyet dersi veren Hıristiyanlar, Orta Doğu'dan başlayarak tüm Avrupa kıtası üzerinde dört yönden saldırıya geçerek tarihin en kanlı en vahşi ve insanlıkdışı soykırımını gerçekleştirmek üzere harekete geçmişlerdi. Bu hiçbir savaş etiğine uymayan ve mertliğe sığmayan sadece bir dini korumak adına yapılan insanlıkdışı bir saldırıdan ibaretti. Kendisinin büyük bir dinin savunucusu olduğunu ileri süren Hıristiyan dininin yeryüzündeki lideri Papa, halkını bu vahşi, akıl almaz cinayetleri işlemeye davet ediyordu. Nitekim çok başarılı olmuştu. Bu saldırılar sözü edilen çok geniş bölge üzerinde yüzyıllar boyu kapanmayan derin yaralar açacaktı. Yahudi cemaati ise bu bildiri karşısında bir köşeye çekilerek titremeye başlamıştı. Bu tüyler ürpertici bir hareketti. Müslümanlar onlara yıllar boyu hoşgörü göstermişti, onları korumuşlardı. Ama şu anda yapayalnızdılar. Onları koruyacak kollayacak kimseleri yoktu. Bu durumda onlara katılmadıkları takdirde, başka bir dinin temsilcisi olarak Haçlılar onları da tıpkı Müslümanlar gibi kafir olarak görüyordu. Sonuçta ölüm korkusuyla Türklere karşı Haçlılara katılmak zorunda kalmışlardı. Bir Yahudi bilim adamı Haçlıların onlara şöyle dediğini söylüyordu. "Biz uzak bir diyara onların krallarıyla savaşmaya gidiyoruz. Bu yola hayatımızı koyduk, dinimizi yaymak için ona inanmayanları öldürüp çarmıha gereceğiz. Yüce lordumuz İsa'yı çarmıha gererek öldürenleri tıpkı onu

öldürdükleri gibi öldüreceğiz! Bize inanmayanlar ya şimdi hemen ortaya çıksın. Ya da nasılsa öleceğini bilsin." Bu Yahudilere açık bir tehditti. İbranice çarmıha germek anlamına gelen *Tola* ya da *Talui* kelimesini kullanmaları, ortaçağ Yahudileri için bir uyarıydı. Nitekim Yahudi bilim adamı sözlerine şöyle devam etmekteydi. "Bu sözleri duyan Yahudiler, dehşete düşmüş titrerlerken bu arada bütün Rhine topraklarındaki Yahudi topluluklara mesajlara gönderip, mektuplar yazmışlar, onların hemen kendileri gibi perhize girerek ibadete başlamalarını ve dua etmelerini söylemişlerdi. Akabinde dua şallarına bürünüp, tanrının Fransız Yahudilerini koruması ve onları Hıristiyanların ellerinden kurtarması için dua etmişlerdi"[23]

Ama mektuplar Rhine topraklarına vardığında, Yahudiler kendilerini bekleyen tehlikeyi tahmin bile edememenin gafleti içindeydiler. Mutlu ve neşeliydiler. Barış içinde rahatsız edilmeden yaşıyorlardı. Kendilerini yemek üzere yola çıkan ölümcül virüsün farkında değillerdi. Aldıkları habere inanmakta zorluk çekiyorlardı. Eğer böyle bir şey doğruysa asla teslim olmayacaklardı. Onlarla savaşmak gerekiyorsa savaşacaklardı. Nitekim bulunan kayıtlarda "Bütün topluluğumuz perhize girmişti . . . ne yapmamız gerekiyorsa onu yapacaktık. Hepimiz sinagogda toplanıp dua ettik. Yaratıcımıza bizi koruyup kollaması için yalvardık. Çok korkuyorduk ama korkuyu bir tarafa bırakmamız gerektiğini biliyorduk. Artık beklemekten başka yapacak bir şeyimiz yoktu. Ancak zaman geçtikçe bunun bir söylenti olabileceğini düşünmeye başlamıştık."[24]

Haçlıların onlara zarar vermesini gerektirecek bir şey yapmadıklarını düşünecek kadar gaflet içindeydiler. Ama bu çok büyük bir hataydı. Her ne kadar doğrudan Rhine topraklarından geçmeseler bile, Haçlıların Leiningen Baronu Emicho başkanlığındaki 15.000 kişilik ordusu 1096 yılı ilkbaharında kuzeye doğru yol alarak Speyer, Worms ve Mainz şehirlerinden geçiyor ve bir kolu da onlardan ayrılarak batıya doğru Trier ve Metz'e kadar giderek Köln'de tekrar birleşiyordu. Bu arada yolları üzerindeki tüm azınlıkları boğazlayarak tarihin en kanlı cinayetlerini işliyorlardı. Buldukları her Yahudi'nin tıpkı tavuk gibi tek kelime

bile etmeden boğazını kesiyorlardı. Solomon Samson 50 yıl sonra Speyer'deki bu korkunç sahneyi şöyle anlatıyordu:.

"Nisan (Iyyar) ayının üçüncü gününde Haçlılar Speyer şehrinin din adamlarını ve tüm kasaba halkını sinagogda toplamayı planlıyordu. Bunun haberini almıştık. Şabat sabahı erkenden kalkıp, dua ettik ve hemen sinagogu terk edip, saklandık. Haçlılar şehre gelip, planlarının yürümediğini görünce çok öfkelendiler ve her yerde Yahudi avına çıktılar. Gözlerimizin önünde 10.000 kişiyi katlettiler. Biz ise kurtulmayı başardık ama bu sadece başlangıçtı."

Worms'taki katliamdan kurtulan tek kişinin kayıtları ise şöyleydi:

"Onlar tek kişinin bile kaçmasına izin vermediler. Genç ya da yaşlı, hatta beşikteki bebelerin bile! Geldiler ve onları evlerinde kestiler! Güzel bekar kızların, genç kadınların, hatta yaşı geçkin olanlarının bile ırzlarına geçtiler! Sonra da hepsinin boğazını keserek öldürdüler. Onları katlederken, tanrının buyruğu üzerine öldürdüklerini söylüyorlardı."

Mainz'deki kayıtlara göre ise;

"Genç yaşlı herkes silah kuşanmıştı. Başlarında haham Kalonymos ben Mesullam vardı. Ancak onlara zulüm ve sayısız vahşet uygulayan koskoca bir orduya karşı koymaya güçleri yetmemişti..."

Emicho'nun çığırından çıkmış çapulculardan oluşan sözde şövalyeleri ancak yirmi yıl sonra Macarlar tarafından durdurulabilmiş ve kana susamış baron evinde boğazlanarak öldürülmüş ve tüm ailesi tıpkı kurbanları gibi nesli tüketilerek yok edilmişti. On üçüncü yüzyılda hâlâ yaşıyor olan haham Kalonymos ben Meshullam, çok sonraları bir Hıristiyan masalı çıkarılarak baronun işkence gören ruhunun Mainz'e sık sık uğradığını ve insanlara onun cehennemin dibini boylayan ruhunun kurtarılması için dua etmeleri için yalvardığını söylüyordu. Bu düpedüz Hıristiyan toplumunun topluca günah çıkarması olsa gerekti.

Yirmi yıl boyunca ne kadar insan öldürüldüğünü asla bilemiyoruz, ama baronun onları vaftiz olmakla ölmek arasında bir seçime zorladığı-

nı ve kurbanlarını birer birer ailelerinin gözü önünde öldürürken, onların bu dünyadan göç eden yakınları ve din kardeşlerinin ruhu için okudukları *Kiddush Hashem* duasını okumalarını emrederek sapıkça bir huşu içinde boğazladıklarını iyi biliyoruz. Worm Yahudilerinden olup "1096 yılında Tanrı'nın öfkesi din adına savaş veren toplumları vurmuş ve bu gazaptan ancak birkaç kişi kurtulmuş, çoğu telef olmuştu" diyen Eleazar ben Judah ben Kalonymos, onların işledikleri bu cinayetlerin sonunda kendisiyle birlikte birkaç Yahudi'nin kurtulmayı başardığını söylerken, Hıristiyan tarihçi Albert Aachen ise "Haçlılar bölgede çeşitli şehirlere dağılmış olan Yahudileri bulup acımasızca boğazlamıştır" demektedir.

Profesör Bernard Bachrach ise "Kişisel bazda eski Latin, Yunan ve İbrani kayıtları üzerinde yaptığım araştırmalar sonucu, Yahudi topluluklarının büyük acılar çekmiş olduğunu öğrendim. Ancak bu konuda üzerlerine gidilerek aşırı baskılar yapılan Yahudi tarihçilerinin fazla bilgi vermekten imtina edişleri nedeniyle, bu korkunç katliam dönemi hakkında az ölçüde tarihi bilgi sahibi olmaktayız,"[25] demektedir.

Tarihsel veriler bu kıyımın peşi sıra gelen ve tüm Avrupa'yı kasıp kavurmuş Kara Ölüm olarak adlandırılan Veba salgınından söz etmektedir. Ancak bazı komik iddialar ve yarım söylentiler söz konusudur. Bir diğer ifadeyle bu söylentileri kendi istedikleri yönde yaymışlardır. Örneğin onlardan ilki Hıristiyan Avrupa'nın bu salgından Yahudileri sorumlu tutmasıdır. Nitekim onların kuyuları zehirlediği ve bu sudan içip zehirlenen insanlarla birlikte yeraltındaki farelerin de yüzeye çıkıp ölerek hastalık yaydıklarını ileri sürmüşlerdir. Dahası haçlı saldırıları sırasında çoğunun Fransız-Alman sınırındaki Hıristiyan halka sığındığını, hatta Almanya'yı geçip Polonya topraklarına dek kaçtıklarını ve çoğu rahibin ve soylu sınıfa mensup kişilerin onları saklayarak koruduğunu söylemişlerdir. Ama onların çoğunun bu haksız saldırıları dua ederek cesurca karşıladıkları ve güçleri yettiğince onlara karşı koydukları yönünde bir kaydı gündeme getirmek işlerine gelmemiştir. Haçlıların yaklaştığını haber alan Yahudilerin çoğunun kendilerini güvende hissedecek bir yerlere saklanmış ve kaçmış olduğu ve bazı vicdan sahibi Hı-

ristiyan din adamının ve soylunun onları korumak için elinden geleni yaptığını doğrudur. Nitekim Yahudiler kaçarken taşınabilir mallarını ve değerli eşyalarını beraberlerinde götürmüş ya da bunları saldırı geçene dek güvendikleri Hıristiyan dostlarının evlerinde saklamışlardır. İmparator IV'üncü Henry ise vaftiz olmayı kabul ederek haçlılar tarafından boğazlanmaktan kurtulan Bamberg Yahudilerinin daha sonra dinlerine döndüklerine izin verdiğini beyan etmiştir. Ilan Üniversitesi profesörlerinden Simon Schwartzfuchs ise[26] "Bu saldırılar sonrasında, Yahudi topluluğu Rhine vadisi üzerinde yok edilen yerleşim yerleri olan Worm, Spyer, Mainz, Köln ve Tréves şehirlerini yeniden kurup eski önemine kavuşturmuşlardı" diyerek, bu gelişmeyi özellikle vurgulamakta, hatta daha da ileri giderek "Bu dönem içinde batı Avrupa Yahudileri yerleşim bölgelerinde güvensiz bir ortam içinde yaşamalarına rağmen, 1096 ya da 1146 yıllarında büyük bir göç yaşamamışlardır" demektedir.

Haçlıların sadece Almanya topraklarında değil, çevresindeki bütün ülkelerde yarattığı hasar büyüktü. Ancak henüz bitmemişti. Kendilerine İsa'nın askerleri diyen haçlı orduları saldırılarına devam ediyordu. Prag kilisesi papazı Piskopos Cosmas ve Bohemya tarihçilerine göre, ilk haçlı seferi Yahudilerin 1098 yılında Bohemya'dan Polonya'ya göç etmesine neden olmuştu. Bir diğer deyişle Yahudiler bir Slav bölgesinden diğerine geçmişlerdi.

Nitekim ilk haçlılar bu saldırıların devamının geleceği sinyallerini veriyorlardı. Kan dökerek girdikleri yerleri ateşe veriyor ve o bölgedeki azınlıkların sonunu getiriyorlardı. Oysa ki Yahudiler onlar gelmeden önce saygın bir azınlık olarak nereye giderlerse oraya zenginlik ve bolluk getirdikleri gözlenmişti. Ama yıllar geçtikçe onlara bakış açısı değişmişti. Kıskanılmaya başlamışlar ve kilise din adamları onlara karşı nefret propagandası başlatmıştı. Din adamlarının bu olumsuz görüşü, toplumun giderek onlara yapılan bu saldırıların mübah olduğunu düşünmesine yol açıyordu. Sonuçta Hıristiyan halk onların sosyal bir karmaşaya ve din hizipleşmesine neden olduklarına karar vermişti. Bu doğrultuda Yahudiler sıklıkla yaşadıkları gibi 1012 yılında Mainz şehrinden çıkmaya zorlanarak ilk göçü yaşamış ve yaşadıkları topraklardan

sürülmüşlerdi. Bu durum Yahudilerin o tarihten itibaren kazığa bağlanarak yakılmak gibi akıl almaz fantezilerin üretileceği işkencelere maruz kalacakları anlamına geliyordu.

Bu vahşet tablosuna bakıldığında insanın böylesi bir zulümden kurtulan bazı bireylerinin olmasına şaşırmaması ve buna mucize gözüyle bakmaması mümkün değildi. Çevreleri kendilerini koruyan tek bir dostları olmaksızın azılı düşmanlarla sarılmış bir toplum nerede huzur duyacağı, sığınacağı güvenli bir liman bulacaktı? 1000 yılında başlayan bu düşmanlık yüzyıllar boyu devam etmiş ve Avrupa Yahudiler olmadan da gelişeceğine inanmıştı. Sonuçta diğerlerinin *Wölkerwanderung* dedikleri bu topraklardan doğuya doğru ikinci bir göç başlamıştı. İçlerinde kendileri dışında istenmeyen diğerlerinin de bulunduğu ve bu doğrultuda Hıristiyan olmayan kilise liderleri ve keşişlerin öncülüğünde ilerleyen büyük topluluğun Slav toprakları ve Baltık kıyılarına dek iyice doğuya doğru yaptıkları bu büyük göçe tarihçiler *Drang nach Osten*, yani 'Doğuya Zorunlu Din Göçü' adını vermektedirler.

Drang nach Osten

Tarihçiler germen kavimlerinin Slav ve Baltık topraklarına doğru yaptıkları bu büyük göçün nedenini o topraklardaki Hıristiyan nüfusun diğerlerine göre daha az olmasına bağlamaktadırlar. Nitekim orada çiftçilik ve tarımla uğraşacak ve bölgenin ihtiyacı olan ticareti yapacaklardı. Ama bu derece büyük çapta bir nüfus hareketinin asıl nedeni, tarım ve ticaret gibi bir fırsatı ele geçirmekten ziyade dini tahrikti. Ancak bu büyük nüfusun orada varolan nüfusla birleşerek aşırı bir nüfus artışına neden olduğu da kesindir. Kargaşa, karışıklık, saldırı ve istilalar ardından gelen kültürel çöküş ve dini karmaşa batı Roma imparatorluğunun sonunu getirmişti. Ama onuncu yüzyılda doğu Avrupa kendisini yüzyıllardan beri olduğundan daha fazla istikrarlı ve güvende hissediyordu. Artık keskin virajı geçmişlerdi ve gelecek onlar için çok parlak görünüyordu. Sonuçta kadınlar çocuklarını doğurmak için bir güven kazanmış ve aileler bu doğrultuda nüfuslarını genişletme kararı almışlardı.

Kısıtlı bölgesel kaynakların kıtlığı ve nüfusun gittikçe azalması so-

nucu topluma uygulanan doğurganlık yönündeki baskılar onların genişleyerek refaha ermede atılım yapmalarına neden olmuştu. Bu olumlu gelişme ikinci Hıristiyan milenyumunun başlamış olduğunu duyuruyordu. Keşişlerin ve din adamlarının önderliğinde bu verimli topraklara yapılan uzun yolculuk sırasında sık ormanlık içinden geçen topluluk, çevredeki geniş mahsul alanlarının bulunduğu bölgede ilerlemekteydi. Burası Slav nüfusun yoğun olduğu Brandenburg, Bavyera, Avusturya ve Bohemya'nın bir kısmıyla Polonya ve Silezya'yı içine alan çok geniş bir bölgeydi. Daha önce bu bölgeyi keşfetmiş olan keşişlerin öncülüğündeki grup hem kendi dinleri ve inançları doğrultusunda rahat edip hem de kendilerine gelir getirecek bu bölgede çalışıp refah içinde yaşamanın enerjisi içindeydiler. İngiliz tarihçi William Newburgh "Topluluğun içinde Yahudiler dışında tıpkı kovanlarından ortaya yayılmış azgın arılar gibi çok sayıda koloni halkı ve barbar toplum üyeleri mevcuttu ve hepsi diğerleri gibi kovulmuştu."[27] demektedir. On ikinci yüzyılda yaşamış bir Alman araştırmacının kayıtlarında ise "Alchuseren'deki yerleşim yerimiz önceleri tamamen sık ormanlarla kaplı olup Wends'li Slavlar tarafından temizlenmişti. Öncümüz Gottfried burayı bizim yerleşim yerimiz haline dönüştürmüştü"[28] demektedir. Keşişlerin öncülüğünde ilerledikleri, göz alabildiğince uzanan verimli doğu Avrupa toprakları üzerinde çok sayıda farklı tipte ürün dikkatlerini çekmekteydi. Nitekim 17'inci yüzyıl gezginlerinden Reinette Guise, her dakikasını detaylıca kaydettiği seyahat kayıtlarında sözünü ettiği, ekip biçme ve yaşamaya elverişli bu tarımsal bölgenin Burgundy'deki Marimond manastırından Thuringia, Saksonya ve daha ileri giderek Polonya ve Silezya'ya kadar gidip Rhine topraklarındaki kardeş manastır olarak nitelendirilen Altencamp'ta sonuçlandığını, böylece topluluğun yerleşim alanının bir manastırdan diğerine dek uzandığını söylemektedir.[29]

Bazı koloniler bölgede hüküm süren derebeyleri tarafından topraklarını ekip biçmek ve ticaret yapmaya davet edilmişti.

Atalarının şatolarını koruyarak bakımını üstlenecek kahyalara ihtiyaç duyuyorlardı. Nitekim yabancılar bu topraklara gelir gelmez, hemen on beş kişi onların hizmetine girmiş ve atlarını tımar edip toprak-

larını işlemeye gönüllü olmuşlardı. Bunun karşılığında onlara kendilerinin ekip biçmesi için yüzer dönüm genişliğinde arazi vermişler ve yanı sıra malikanelerinde onlarla hoşça vakit geçirip, arkadaşlık etmelerini istemişlerdi.[30]

Derebeylerinin onlara ücretsiz verdiği bu araziyle kalkınan bu kişiler *zasadzca* olarak adlandırılmış ve bu bölge üzerinde bir süre sonra taşımacılık yapmaya başlamışlardı. Nitekim daha sonra Silezya prensi Sakallı Henryk bölgenin gelişmesine büyük ölçüde katkıda bulunan bu topluluğu teşvik etmek amacıyla 1205 yılında kendi bölgesinde bir kampanya başlatarak 10.000 ailenin buraya yerleşmesini sağlamak amacıyla 400 yeni köy kurmuştu.

Bu kampanyaya ilkin katılanlar ise önceleri Latince şimdi ise Germence konuşan Yahudilerdi. Dr. H.G. Wanklyn'in 1940 yılı Ocak ayında *Royal Geographical Society* adlı dergide Hitler'in çılgın soykırım programını uyguladığı sırada bu bölgeye dikkat çekmiş olduğu şu sözlerine yer vermişti:

"Bu bölgeyi ticaret açısından kimlerin cazip kıldığı çok önemli. Bu önemli noktada ısrar ediyorum. Çok eski zamanlarda Yahudi kolonileri Yunanlıları takip ederek onlarla Karadeniz ticaretini paylaşmışlar ve büyük kazanç elde etmişlerdir. Bu yüzden Germen kavimleri doğu Avrupa'da Yahudilerle ticaret işine girişmişler ve bu amaçla ortaçağda Germenlerin öncülüğünde yapılan ve çok büyük bir göç harekatı olan Drang nach Osten'i başlatmışlardır"

Yahudilerin Slav topraklarındaki etkisi ise her zaman olduğu gibi büyük ölçüdeydi ve yaptıkları ticaretle yine topluma canlılık getirmişlerdi. Ancak öncülüğünde ilerledikleri keşişlerin ve din adamlarının amacı Hıristiyan nüfusunu artırmaya yönelikti. Ama karın tokluğu için uğraş veren yoksul ve cahil halk için bu yeterince ikna edici olamamış, bunun üzerine onları Yahudilerle birlikte ticaret yapmaya teşvik ederek cesaretlendirmişlerdi. Bu bağlamda halk için bu göç ilk etapta tamamen geçim kaynaklıydı. Nitekim 1850 yılında Horace Greely *New York Tribune*'deki yazısında yüzyıllar önceki Yahudilerin bu büyük gö-

çüne değinerek, "Din adamlarının doğudaki halka 'Batıya gidin genç adamlar, batıya gidin ve oradakilerle birlikte kalkının' demesi üzerine batının cazibesine kapılan halk Chicago, Kansas City, St Louis, Oregon, Santa Fe, Chisholm, Smoky Hill ya da Goodnight Lovin'e giderek kırsal batının verimli topraklarında arayışa geçmişlerdi. İşte tıpkı batıya yapılan bu göç gibi Yahudilerin on ikinci yüzyılda doğuya yaptığı bu büyük göç de benzer bir kışkırtmayla başlamıştır. Nitekim Polonyalı gezgin ve rahip Jediah ben Israel Gottlieb'in 'Doğudaki topraklar kapılarını açmış sizleri bekliyor, gidin ve zengin olun, oraya yerleşin ve ticaret yapın, böylelikle miskinlikten kurtulun, atalarınızın mirasına sahip çıkın' demesi üzerine bu göç başlamıştır"[31] şeklinde bir iddiada bulunmaktadır.

Bu bağlamda geçinmek ve kalkınmak amaçlı Germen kavimlerinin göçüyle on dokuzuncu yüzyılda Amerikan göçmenlerinin yaptığı göç ilk bakışta benzerlik taşımakla birlikte, ortaçağ Yahudilerinin kırsal kesime yaptıkları bu yolculuk arasında, boğuştukları vahşi doğa, beklenmeyen düşmanlar ya da karanlık devirde insanların kafasında oluşan hayaletlerle ansızın karşılaşabilmek gibi yüreklerine korku salan faktörler göz önüne alındığında, epey farklılıklar söz konusuydu. Nitekim Yahudiler onlara saldırıya geçecek muhtemel düşmanlarına her an karşı koymaya hazır şekilde silahlanmışlardı.

"Ormanda bir ev inşa ettiğimiz zaman, bu topraklara yeni gelip yerleşen insanlar olarak sürekli tetikte olmalıydık. Bizi gafil avlayacak kötü ruhlar her an karşımıza çıkabilirdi. Bu yüzden Tevrat'taki on emre başvuruyorduk. O satırları okuyor ve Tevrat'ın huzurunda tanrıya İsrailoğullarının şu anda bulundukları bölgeye, şeytanların uğramasını engellemesi ve sonsuza dek bizleri koruması için dua ediyorduk"[32]

Ortaçağdaki vahşi doğuda düşmanlardan korunmak için göğüs ve başlık olmak üzere ağır metal zırhlar giyiliyordu. Brandeis Üniversitesi tarih yazarlarından David Hackett Fischer'in *The Great Wave* (Büyük Dalga)[33] adlı eserinde, paranın büyüleyici gücünün her zamankinden fazla olduğu o devirde, bu çelik zırhların bir güç göstergesi olduğu yazılıdır. Günümüz teknoloji dünyasında buzdolapları, bulaşık makinele-

ri ve ev işlerinde kolaylık sağlayan diğer elektrikli aletler, nasıl artan ihtiyaca karşı "sürekli ikiye katlanarak" talep görüyorsa, o devirde de topluluğun giderek bölgede yayılıp adlarını duyurmaları sonucu muhtemel düşmanlarının sayısını artırması doğrultusunda, korunma amaçlı olarak bu silahlarda "ikiye katlanan bir tüketim" söz konusuydu.

Bu nedenle bölgeye yeni gelenler o bölgenin sahiplerinin muhtemel saldırılarına karşı her zaman hazırlıklıydı. Kaldı ki bu oldukça dikkat çekici bir topluluktu. Aralarında bankerler olduğu kadar, haydutlar, sığır çobanları, çapulcular, aldatılmış kocalar ve baştan çıkarıcı hafif meşrep kadınlar vardı. Nitekim on beşinci yüzyılın sonlarında aynı bölgede Dodge şehri ya da Mezarlıklar şehri olarak bilinen yerde bir silahla öldürme hadisesinin yaşanması, Lvov şehri hahamının kendi toplumunu bir kenara çekip sık sık uyarmasına neden olmuştu. Yahudi yazar Sholom Aleichem'in kayıtlarına göre bir gün bir Yahudi sarhoş bir Yahudi'yi fena halde dövmüştü. Yere düşen Yahudi'yi öldürmesi için çetenin üyelerinden Nachman diğerine "Simchah, öldür onu!" diye bağırmıştı. Cinayeti işleyen kişi "O tek bir kelime dahi İbranice bilmiyor ve sarhoş dolaşıyordu. *Teffilin* kanunlarıyla yaşayan bir dinsizdi. Hayatında hiç üzerinde muska taşımamıştı. Benimle din konusunda ağız dalaşına girip küfretti,"[34] demişti.

Bu noktada hahamın uyarılarının doğruluğu devreye giriyordu, nitekim yaşadıkları vahşi doğuda bunlar sadece dışardan gelecek düşmanlara yönelik olmayıp kendi içlerindeki düşmanlar için de geçerliydi. Yahudilerin arasında ne yazık ki böyle çok sayıda insan vardı ve bu sayı gittikçe artıyordu. Bu çok şaşırtıcı bir durum değildi. Çünkü aralarında Yahudilerin yanı sıra, Slavlar, Yunanlılar hatta Türkçe konuşan etnik gruplardan çok sayıda insan vardı ve çoğu Yahudi dinini seçen bireyler olarak Hıristiyan ev sahipleri tarafından Yahudi olmakla suçlanmışlardı. Bu doğrultuda onlarla birlikte sinagoglar ve din okulları inşa etmişlerdi ama tek kelime İbranice bilmiyorlardı, dahası *Teffilin* denen dine fazlasıyla esneklik kazandıran bir kanundan haberleri dahi yoktu. Bu topluluğa ait erkekler Lewko, Jelen ve Pychacz, kadınları ise Czar-

nula, Krasa ya da Witoslawa gibi Slavca adlara sahiptiler. Türkçe ve Yunanca kökenli kelimelerin yer aldığı atalarının dili olan Slavca bir lehçeyle konuşuyorlardı. Dinleri ise yarı yarıya unutup tam olarak hatırlayamadıkları Bizanslı doğu Romalıların hiç tasvip etmedikleri Yahudilikti. Çoğu fakir ve köylü sınıfına mensuptu. On üçüncü yüzyılda tekrar dönüp geldikleri için büyük bir şaşkınlık içinde sevinçlerini dile getirdikleri mektupları kayıtlara geçmiş olup "Genel olarak yerleşim yerleri Polonya, Rusya ve Macaristan'dı" şeklinde bir ibare mevcuttu. Ayrıca "Onlar Tevrat'ı bilmiyorlardı ve çocukları bu yönde hiç eğitim görmemişti. Çok fakir oluşlarından dolayı, çocuklarını okula gönderemeyip, onlara kendileri öğretmenlik yapmaktaydılar"[35] yazmaktaydı. Nitekim 1500 yılının sonunda bilim adamları, bu karışık topluluk içinde kırsal kesimde yerleşen doğu Avrupa Yahudilerinin bu nedenden dolayı kendi öz dilleri olan İbranice'nin üstünlüğünü giderek kaybedip yok olmasından yakınıyorlar ve bu nedenle gençlerin hiçbir şey öğrenmediklerinden şikayet ediyorlardı.:

> Gençler . . . hiçbir şey öğrenmedikleri İbranice dilbilgisi konusunda çok cahildiler. Konuşurken eril ve dişil kelimeleri birbirlerine karıştırdıkları gibi ikinci ve üçüncü şahısları, tekil ve çoğul kelimeleri de yerinde kullanamıyorlardı. Ve bu genç nüfus dilbilgisi kurallarına gençliklerinde tam olarak vakıf olamadıkları için, hiçbir zaman dillerini doğru konuşmaya alışamamışlardır...[36]

Germenler gibi çoğu daha ziyade askeri amaçlı bir din misyonerliği üstlenen bu cahil topluluk, tektonik kurallarla yaşayan ve sadakat yeminleriyle kılıç kuşanan Hıristiyan şövalyeler gibi Baltık kıyısı boyunca Hıristiyan yerleşim yerlerinde İsa'nın dinine karşı bir görev üstlenmiş olduklarını düşünüyorlardı. Bunun üzerine bu gruba öncülük etmek gerektiğini anlayan eğitimli Yahudiler onlara amaçlarının bu olmadığını açıklayarak, Talmud ve Tevrat'ı öğretmeye karar vermişlerdi. Bu sayede aydınlanan toplum, bilinçli şekilde Yahudi dinini seçerek gerçek Yahudi kimliğine kavuşmuştu. Sonuçta Roma imparatorluğunun batı

ve doğu şeklinde ikiye ayrılan Yahudileri birbirlerinden ayrı kutuplarda kendi içlerinde çoğalıp genişleyerek yaşamlarını sürdürmekteydiler ama yakın bir tarihte tekrar bir araya gelip uzun bir bekleyişten sonra birbirlerine kavuşacaklardı.

5

YOLLARIN KESİŞTİĞİ YERDE

On beşinci yüzyılın başlarında genç Hıristiyan bilim adamı Anselm Parengar, ıslak ve puslu bir sonbahar öğleden sonrasında, o zamanki adı Ratisbon olan Regensbeug şehrindeki *Judaeorum habitacula*, diğer adıyla Yahudi mahallesinin normalde insanlarla dolup taştığı halde şimdi bomboş olan kaldırım taşlarıyla döşeli dar sokaklarında dolaşıyordu. Şabat günüydü. Bütün Yahudi halk ibadet için evlerine çekilmişti. Şehirde neredeyse çıt çıkmıyordu. Tek duyulan evlerin arkalarındaki bahçelerden gelen tavuk gıdaklamalarıyla, içerilerden gelen dua mırıltılarıydı. Etrafta üzeri saman balyaları yüklü, tekerlekleri çamura sıvanmış, çekilmeyi bekleyen sahipsiz el arabaları vardı. Anselm, mahallenin ahşap, yıkılacakmış gibi duran evleri arasında dolaşırken, onların gri duvarlarının sıvalarının çatlayıp soyulmuş, pencerelerinin üzerindeki kepenklerin menteşelerinin kırılmış olduğunu ve ümitsizce tamir edilerek boyanmayı beklediklerini fark etmişti. Binaları birbirine bağlayan dar geçitlerden geçtikten sonra, birden karşısına kendisinin de davet edildiği Şabat yemeği için toplanmış bir grup insan çıkmıştı.

"Ev koyu gri renkteydi ve yüzeyi çok kötü taşlarla kaplanmıştı, camları çeşitli boyutlarda gelişigüzel açılmıştı. Onların altında durmak tehlike arz ediyordu. Yaklaşık seksen metre uzunluğundaki dar geçit Şabat için loş bir şekilde ışıklandırılmıştı. Geçidin sonunda evin içine giden kısmen çürümüş tahta merdivenler rüzgardan sallanırken, yeterince ışığın olmamasından dolayı düşmemek için el yordamıyla duvarlara tutunup çıkmak gerekiyordu."[1]

Paragraftaki bu tasvir tıpkı 19'uncu yüzyılda Londra'nın sefil mahallerini anlatan Charles Dickens'ı hatırlatmaktadır. 15'inci yüzyılda Anselm'in ziyaret ettiği Samuel Belassar'ın evi bu anlamda çok büyük benzerlik taşımaktadır. Samuel Belassar aslında Ratisbon'un en zengin Yahudilerinden biridir. Almanların Regensburg dedikleri Ratisbon, "Tuna deltasında" yer alıp "Tarım Kalesi" olarak adlandırılan Celtic platosunda kurulmuş bir sur şehridir ve en önemli özelliği Avrupa'ya giden yolların kesiştiği noktada olmasıdır. İki yüzyıldır Roma imparatorluğuna geçiş noktası olan şehrin kapısı, iki uçtaki haberci kuleleriyle dikkat çekmektedir.

Anselm'i Belassar'ın evine götüren yol, bir anlamda onu yolların kesiştiği yerde kurulan Yahudilerin yerleşim merkezine götürmüş olmaktadır. Şehri köprülerle güçlendirmişlerdi. Çevrede çok sayıda kalın duvarlarla çevrili muhkem şatolar ve Yahudilerin geçimlerini sağladıkları yiyecek ambarları ve depolar mevcuttu. O günlerde Wahlenstrasse ya da Gallilere ve yabancılara ait cadde olarak bilinen ve tıpkı günümüz Los Angeles'ında Bizans kökenli Latinler için ayrılmış bölge gibi düşünülerek "Taşralı Latinler" olarak adlandırılan yabancılara ayrılmış bu bölge, aslında en zengin tacirlerin yaşadığı yerdi. Nitekim bir grup tacir, şimdilerde Golden Tower, Altın Köprü olarak adlandırdıkları gibi malikanelerini özel olarak bu köprülerle güçlendirmişlerdi. Bu doğrultuda Regensburg'lu tacirlerin zenginliği bir bakışta göze çarpmaktaydı. Bu bir anlamda onlara karşı duyulan kıskançlık sonucu oluşan muhtemel düşmanlarına karşı aldıkları bir güvenlik önlemi olarak da algılanabilir.

Nitekim bugün Regensburg'a yolunuz düştüğünde şehrin bu kesiminde yaşayan insanların zenginliğini hatırlatan çok sayıda bu tip yapıya rastlamanız mümkündür. Regensburg'un Yahudi mahallesindeki evler ise zamanla yok olmuş, yıkıntılar arasında kalmıştır. Çünkü 1290'dan başlayarak kilise din adamlarının doğu Almanya ve Avusturya'da yerleşik Yahudilere halkı kışkırtması doğrultusunda şehrin yöneticileri ve halk onları şehirden kovmaya yönlendirilmişler ama çağdaş bir tarihçinin kayıtlarında rastlandığı üzere "Ratisbon halkı ve yöneticileri şehirlerinin onurunu korumak adına haksız yere saldırıya uğrayan

Yahudileri kanun önünde yargılamaksızın öldürmek ve kovmaya yanaşmamışlardı"[2] şeklinde bir ibare mevcuttur. 1348 yılında başlatılan bu tahriklerin ardından gelen ve Kara Ölüm denen veba salgını süresince kilise din adamları, bu salgını Yahudilerin yaydığını ileri sürerek, şehrin yöneticilerini "onlar" diyerek işaret ettiği Yahudileri korumakla suçlamışlardı.

Bu suçlamalar karşısında daha fazla dayanamamış olmalılar ki, 1519 yılında reform karmaşasının yaşadığı ve skolastik düşünce tarzının yok edilmeye çalışıldığı dönem süresince, kararsız imparator Maximillian'ın ölümünden sonra, rahip Balthazar Hubmaier, ayak takımının kışkırtmalarına yenik düşmüş ve Yahudileri Tuna köprüsünün diğer tarafındaki Stadtamhof'a sürdürmeyi başarmıştı. Bütün mal ve paralarına el konulmuş, tarlaları istimlak edilmiş ve mahalleri tahrip edilmişti. Geriye sadece sivri tepesi ve üçgen şeklindeki mimarisiyle sadece hahamın evi kalmıştı. Bugün baktığınızda sanki çocukların tahtadan yapılmış oyuncuk evlerine benzemekte olup, 1838 yılına kadar ayakta kalmıştı. Haham Hubmarer 1528 yılında Viyana'da dine karşı geldiği için kazığa bağlanarak yakılmıştı.

Sonuçta içinde 5.000 mezar taşının bulunduğu eski Yahudi mezarlığının[3] ve içindeki sinagogun yerine Neupfarrkirche, New Parish Kilisesi inşa edilmişti. Bu noktada açıklamak gerekirse, Yahudilerin ibadet yeri, iki ana bölümden oluşmaktaydı. Birinci bölüm başındaki chaperon olarak adlandırılan kutsal takkesi ve dua şalıyla hahamın girip üzerindeki kürsüye kutsal kitabı açarak cemaate seslendiği hol, diğeri ise cemaatin vaazı dinlemesi ve ibadet etmesi için ayrılmış küçük pencereli salondu. Ancak bu aşamada ortadan geçen sütun nedeniyle kalabalık cemaatin bir sıkışma sonucu izdiham yaşadığını ve rahatsız olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Albrecht Altdorfer'ın yaptığı özel çalışma resimlerinden birinde Regensburg şehir konsülünün beş gün içinde şehri, iki saat içinde ise kutsal eşyalarının boşaltılıp terk edilmesini istedikleri yarım milenyum önce yok edilen bu eski sinagog, her ne kadar yok edilmiş olsa da tarihteki yerini hâlâ korumaktadır. Nitekim Altdorfer'ın kayıtlarına göre, New York Metropolitan Sanat Müzesinin

web sitesinde yer alan ve onlardan biri kendisine ait olan resim için "Bu resimdeki sinagog doğu Avrupa mimarisinin en tipik örneğini göstermektedir"[4] şeklinde bir ibare mevcuttur. Bugün her iki yanındaki ikiz kuleleriyle tıpkı gökyüzünü delmeye hazırlanan roket ateşleyicileri gibi duran Paris Kilisesi, altındaki alşveriş merkezi ve Anselm Parenger gibi kişilerin ziyareti sırasında park edebilmeleri için yan yana sıralanmış arabalarıyla Regensburg Yahudilerinin Şabat ayini için önünden yürüdükleri geniş park yeriyle, sadece tarihin sayfalarında yer almaktadır.

Yahudi mahallesinin hemen yanında orta Avrupa'da sıkça rastlanan ve orta çağın başlarında inşa edildiği halde çok iyi korunmuş olan Bavyera tarzı liman binası yer almaktadır. Ancak Nazi zulmü sırasında Roma ve Gotik mimarisiyle inşa edilmiş çok sayıda kilise ve şato gibi bu binada hasar görmüş, daha sonra vatanseverler tarafından güçlendirilmiştir. Ama yine de modern çağ insanına göz kırparak onların tarihin gerçeklerine doğru kısa süreli bir yolculuk yapmalarını sağlamaktadır.

Regensburg'un şimdiki atmosferi eskisinden elbette ki farklıydı ama eskiye sadık kalınarak korunmuştu. Nitekim şehrin eski mahalleri arasında, ferah ve geniş caddelerinde yürürken tahrip olmuş ve üzeri yosunlarla kaplanmış, içinin değil ama sivri kuleleriyle dış cephesinin dikkatle restore edilerek boyandığı ve Gotik tarzdaki cephesinin üzerinin dekoratif şekillerle süslendiğini ve pencere kenarındaki taşların muntazam olarak döşendiğini görüyordunuz. Bu haliyle Bavyera'nın hâlâ daha çok önemli ticaret merkezlerinden olan Almanya'nın ikinci büyük liman şehrinde olduğunuzu kolaylıkla hatırlıyor, tonlarca çelik ve demirden gemilerin yapıldığı dokları ve onların yanaştığı iskeleleriyle Tuna nehri ile Balkanlar ve batı Avrupa'nın en yoğun deniz ticaretinin yapıldığı şehirde yüzyıllar öncesinde kurulmuş sistemin hâlâ tıkır tıkır işlediğini görüyordunuz. Regensburg limanının bu ticari başarısında ortaçağ Yahudilerinin payı çok büyüktür.

Gerçekten de Yahudi halkının yaptığı ticaretin, Regensburg şehrini 980 yılından beri refah ve zenginliğe kavuşturduğu kayıtlarla sabittir. Nitekim zengin toprak sahibi Samuel'in bu ticaretten elde ettiği bütün servetini ve kendisine ait yük gemisini on birinci yüzyılda St Emmeram

manastırına bağışlamış olduğu, yüzyıl sonra imparator Frederick Barbarossa tarafından açıklanmıştır. İmparator "Bu bize Ratisbon Yahudilerinin yadigarıdır" demiş ve bu ifadenin doğruluğu imparatorluk yetkililerince de şu sözlerle onaylanmıştır. "Onlar çok iyi adetlere sahip bir toplumdu, ataları bizim zamanımıza gelinceye dek, bağışlayıcılıkları ve iyi ahlaklarıyla kalmaları yönünde onlara öncülük etmiş ve bu yoldan ayrılmamakla kendilerini hep güvene almışlardır."

Onbirinci yüzyılda Latin'ce adıyla *mercator* olan tüccar kelimesi aşağı yukarı Yahudi kelimesiyle eşanlama gelmekteydi. 905 yılında Kral Louis'in isteğiyle nehrin kenarında kurulmuş *Raffelstettin* nehri kıyısındaki en büyük pazar yeri, Bavyera ve Avusturya'nın Slav kökenli halkın buraya gelip kendileri ve topraklarında çalıştırdıkları köleleri için at ya da öküz aldıkları ya da giysileri karşılığında mal alıp sattıkları ünlü bir alışveriş merkeziydi. Nitekim kayıtlara göre "Bu ticareti diğerleri kadar Yahudiler de yapmaktaydı. Kendilerinin yanı sıra hizmetkarları için de Thelony, Toll ödeyerek mal alıyorlardı" şeklinde bir açıklama mevcuttur. İlk yüzyıl bitip, ikinci yüzyılın başladığında, bu tüccarlar çok zengin olup, büyük servet sahibi olmuşlardı. Tarihçi Anselm'e gelince, açıklamalarına göre Yahudilerin evlerinin bu harap görüntüsüne karşın, iç görüntülerinden oldukça etkilenip duygulandığı anlaşılıyordu.

"Evin muhkem kapısı açıldığında, çiçeklerle donatılmış, pahalı eşyalarla döşenmiş muhteşem bir salona girmiştim. Duvarlar cilalı tahtalarla dekore edilmişti. Pencerelerin üzerinden renkli ipek perdeler sallanıyordu. Bu haliyle daire sahibinin mabedi gibiydi. Şabat bayramı çeşitli özellik taşıyan zengin yemeklerle kutlanıyordu. Yerde pahalı bir halı vardı. Rengarenk dokunmuştu. Üzerinde özel desenler vardı. İyice fırçalanarak parlatılmış tahta zemin üzerine serilmişti. Masanın üzerine en kaliteli yünden dokunmuş kırmızı bir örtü serilmişti. Tavandan tam masanın üzerine sarkan parlak metal zincirlerle bağlanmış yedi kollu bir avize sarkıyordu ve lambanın parlak ışıkları, masanın üzerindeki ağır gümüş kadehlere yansıyor, onlara gizemli bir ışıltı veriyordu. Yemek masasının çevresi yüksek arkalıklı, kadife minderli, yaldızlı süslemelerle donatılmış sandalyelerle çevrelenmişti. Ev sahibi yemeğe otur-

madan önce davetlileri, üzeri kabartma süslü ve altın kulplu büyük semaverden ellerini yıkamaya davet ediyordu ve yıkanan eller, en kaliteli ipek ve keten ipliklerle dokunmuş örtülerle kurulanıyordu. Masanın kenarları çiçeklerle süslenmişti. Şarap testileri göz kamaştırıcı güzellikteydi. Odadaki sedirler, doğunun ağır ve bir o kadar da rahatına düşkün zevkine göre dekore edilmiş ve üzerleri şişkin, süslü minderlerle donatılmıştı. Duvardaki raflar, üzeri değerli taşlarla ve altın zincirlerle çevrili çok sayıda değerli eşya, altın ve gümüş kaplarla doldurulmuştu."[5]

Görünen bu manzara olağanüstü görkemliydi. Ancak on beşinci Belassar'ın evinin iç dekorasyonunun bu derece muhteşem olması, şaşırtıcı değildi. Nitekim on beşinci yüzyıldan itibaren Regensburg bir ticaret şehri olarak zenginlerin yaşadığı bir şehirdi. Tarihte gerek politik, gerekse ticari yönden köprü görevi gören bir şehirdi. Nitekim 1146 yılında yapımı tamamlanmış şehrin ortasında eski bir köprü mevcuttu. Tuna nehrinin üzerinde kurulan bu taş köprü, şu an halen kullanılmakta olup, altındaki nehirde yeşil başlı ördeklerin tıpkı oyun oynar gibi birbirlerinin peşi sıra suyun üzerinde süzülmeleri, ilk bakıştığı çok ürkütücü gelen köprüye sevimli bir hava vermektedir. Köprü ilk bakışta gerçekten sevimsizdi, nitekim ikinci ve üçüncü haçlı ordularının doğuya yapacakları vahşet dolu din savaşlarına çıkmadan önce iki uçtaki buluşma noktalarıydı. Üzerinde üçgen şeklinde mimarisi ve koni şeklinde damlarıyla birer gözetleme kuleleri ve fener bulunmakta olup 1207 yılında Swabia kralı Philip ve karısı tarafından şehri ödüllendirmek adına yapılmıştı. Ayrıca 1345 yılında İmparator II'inci Frederick tarafından Regensburg bağımsız bir imparatorluk şehri olarak ilan edilmişti. Köprünün diğer tarafındaki yol ise dünyanın en korumalı mal depolarının bulunduğu Regensburg'un ticari başarısını kanıtlamaktaydı. Bu doğrultuda şehirde iki büyük tuz silosu bulunmakta ve bir bakışta kırmızı kiremitli çatısının üzerinde açılmış çok sayıda gözetleme deliğinden nehrin üzerindeki trafiğe göz atılmaktaydı. Köprünün hemen solunda yer alan bunlardan bir tanesi Anselm'in şehri ziyaretinden hemen sonra gelen Amberger Salzstadl tarafından inşa edilmişti.

Nehir aşağıya doğru çatallaşarak doğuya açılan bir geçiş kapısı du-

rumundaki Regen nehri ile birleşiyor ve bu sayede giderek genişleyen nehrin üzerinde seyreden içi hububat, demir, bakır, tuz, salamura et ve büyükbaş hayvan taşıyan mavnalar geniş kayalar arasında sallanarak yollarına devam ediyorlardı. Nehrin kenarındaki yol, yola çıkan gemilere iyi dileklerde bulunarak el sallayıp, şans dileyen kişilerle dolmaktaydı. Tuna'nın onlara gülümsemesi, başlarına bir kaza gelmemesi için dua etmekteydiler. Bu gemiler Tuna nehri boyunca akarak, Karadeniz'e doğru devam ediyor, oradan Hindistan'a ve kuzeydeki en uç nokta olan Ukrayna'ya kadar mal götürmek üzere tüm doğuya gemilerin kalktığı limana dek uzun bir yolculuğa çıkıyorlardı.

İçlerindeki ağır yükleriyle Tuna nehri boyunca yol alan bu gemiler, Raffelstetten nehri istikametinde giderek daha sonra karayoluna bağlanıp Avusturya'sının gözde şehirleri Viyana ve Linz ile Esztergom (Estergon) üzerinden Macaristan'daki Budapeşte'ye varıyorlardı. Gemiler bu noktada kara yoluyla devam ederken katırlara yükledikleri mallarıyla Tatra dağlarını aşıp Mukachevo (Munkacz) ve Karpat dağları üzerinden Uzhgorod'a ve sonunda Ukrayna steplerine vararak, oradan tekrar nehir yoluyla Karadeniz'e inip Anadolu'ya mal götürecek gemilerin kalktığı liman şehirlerine varıyorlardı. Ayrıca bir de sırf karayolu vardı. Ancak bu Bavyera ormanları arasından geçerek Regen nehri kıyısını takip edip Pilsen'e ve oradan da yarı Alman olan Bohemya şehri Prag istikametinde sürekli kuzeye doğru uzun ve dik yamaçlarla örtülü Sudeten dağlarını tırmanarak bir süre sonra aşağı doğru Polonya'ya bugünkü adıyla Wroclow, o günkü adıyla Brelav'a inen, sonrasında tekrar kuzeye doğru tırmanarak Ukrayna steplerine kadar çıkan, hem çok uzun hem de çok zorlu bir yoldu. Bu zorlu yolu tercih edenler, Moravian Kapısını geçerek kendilerini Krakow ya da Slav ve Baltık halkının yaşadığı bozkırların bulunduğu kasabalara götürecek yolda uzun ve çileli bir yolculuğa çıkacaklarını peşinen kabul etmekteydiler.

Samuel Belassar gibi uluslararası tüccarlar Yahudi arabacıların çektiği vagonlar dolusu mallarını ya bu kara yoluyla, ya da güvenilir Yahudi kaptanların komutasında nehri geçerek yapmaktaydılar. Nitekim Yahudi tacirler tanrının emirlerine harfiyen uydukları gibi böyle uzun bir

yolculuğa çıkarken onun kurallarına karşı çıkacak en ufak bir hata yapmaktan da kaçınırlardı. On birinci yüzyılda Macaristan'ın Esztergom, Estergon hahamı Kaloymos ben Sabatay, yolunun üzerinde Ratisbon'dan yola çıkan iki Yahudi tüccarla karşılaşmıştı. İkisinin de arabaları Rusya'ya götürecekleri yükle doluydu. Günlerden Cuma öğleden sonraydı. Arabaların tekerlekleri ağır yüke dayanamayıp, kırılmış ve üzerindeki bütün yük devrilmişti. Güneşin batıp Şabat gününün başlamasına sadece bir saatleri vardı. Hemen mümkün olduğunca çabuk yükü boşaltıp, tekerlekleri tamir ederek tekrar yüklemişlerdi ama güneş batmadan Estergon'a varmaları ve sabah erkenden yapılacak Şabat ayinine katılmaları mümkün olamamıştı. Oraya vardıklarında ayin bitmiş ve cemaat sinagogdan ayrılmıştı. Haham Kalonymos onları Şabat günü arifesinde bunca yükle yola çıktıkları için feci şekilde azarlayıp suçlamıştı.

Anselm'in zamanından beş yüz yıl sonrasına kadar Regensburg, sınır şehri konumunu korumaktaydı. Bu doğrultuda ortaçağda Ratisbon adıyla anılan şehir onuncu yüzyıldan itibaren Bavyera ve bugünkü Avusturya'nın büyük bir bölümünü içine alan geniş bir bölgeyi kontrol altında tutan Kutsal Roma Germen İmparatorluğunun önemli askeri garnizonu durumundaydı. Hatta daha da ilerisinde yer alan ve pratikte olmasa da teoride imparatorluğa bağlılığını kanıtlamış yarı bağımsız Bohemya ve Morovya'yı da kontrol altında tutuyordu. Ama daha gerisinde uzanan Polonya, Litvanya ve Baltık'ta bu kontrolü sağlayamadığı için bölgedeki çoğu vahşi göçebelerden oluşan halkın dini kaçınılmaz şekilde farklı yöne sürüklenmişti. Nitekim bu bölgedeki halk yüzyıllardan beri pagan inançları taşımaktaydı. Hatta Polonya bile 966 yılına kadar Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul etmemekte direnmişti. Litvanya ise beş yüz yıl mücadele ettikten sonra Hıristiyanlığa yenilecek ve doğu Avrupa halkı tam olarak bir Hıristiyan birliği olup, el ele verene dek epey uzun bir süre bekleyecekti.

Her Şatoda Bir Kral

Ortaçağın başlarında Bavyera, Avusturya, Bohemya, Moravya, Polonya, Litvanya yok denecek kadar az bilinen ülkelerdi. Batı Slavya'nın

nüfusunu oluşturan Sırplar, Lehler, Bohemyalılar, Slovaklar ve Polonyalılar, her biri kendilerine özgü bir dil konuşan ülke konumunda değillerdi. Bu doğrultuda bugünkü İngiltere'de Londra'nın işçi sınıfını oluşturup, hepsi İngilizce konuşan ama dialekt olarak birbirlerinden ayrılan Cardiff, Newcastle ya da Glasgow gibi onların da hepsi Almanca konuşmakta ama farklı lehçelerle birbirlerinden ayrılarak başlı başına bir dil oluşturmuşlardı. Nitekim Norman Davies'in *God's Playground*[6] *(Tanrının oyun Sahası)* adlı eserinde: "On birinci yüzyılın başlarında tüm batı Slavya toplulukları, bir arada yaşadıkları bu bölgede, Çek ya da Polonyalı bir lider öncülüğünde birleşip tek bir bayrak altında toplanmak için aslında büyük bir şans yakalamışlardı."

Kaldı ki, ikinci Hıristiyan milenyumunun ilk yarısına denk düşen o dönemde bu bölgenin sınırları henüz çizilmemiş olup, bugünkü gibi değildi. Önlerinde onların kendi aralarında anlaşarak düzenlemesine terk edilmiş uçsuz bucaksız bir toprak parçası uzanıyordu.

"O devirde bölge halkı kendi politik değer yargılarına göre istedikleri bölgede yerleşip sınırlarını belirleme yönünde serbest bırakılmış ve kendi kaderlerine terk edilmişti. Bölge yöneticileri onlarla yok denecek kadar az ilgilenmekteydi. Bu durumda geniş topraklar üzerinde çeşitli yerlere dağılmış olarak yaşayan nüfus kendi arazilerini ekip biçerek geçinmeye çalışıyordu"[7]

Nüfus dağınık olduğu kadar şehir ve kasabalar da küçüktü. Ancak şimdiye dek anlatılanlarla bölge ilk bakışta Brugel'in tablolarında tasvir ettiği gibi bereketli ve yüzünüze gülen tarlalarla çevrili gibi görünse de aslında çevresi ürkütücü sık ve gür ormanlar ve vahşi bozkırlarla kaplıydı. Kanunsuzluk alıp başını gitmişti, çevrede tehlikeli ve vahşi hayvanlar, hatta kötü ruhlar dolaşıyordu. Belki de bunlar Yahudi inançlarındaki *volkelakes* kurt adamlardı. Her an yolcuların karşısına çıkıp onlara saldırabiliyorlardı. Bu yüzden seyahat etmek, büyük cesaret gerektiriyordu.

Bu gelişmemiş bölgenin politik gücü, büyük ölçüde dağılmıştı. Bir yöneticiye bağlılık birkaç günden fazla sürmüyordu. Toprak sahibi şa-

tosundan çıktığı anda gücü azalıyordu. Nitekim 1180 yılında Kutsal Roma Germen İmparatoru I'inci Frederick Barbarossa, bu gücü uzun süre sağlayabildiği için Palatine kontu Otto Wittelsbach'ı Bavyera dükalığı adı altında birinci dünya savaşı sonuna dek ayakta kalacak olan bir hanedanlıkla ödüllendirmişti. Ancak dükün gücü sınırlıydı, özel serveti Kelheim ve Straubing gibi küçük şehirlerden ibaretti.[8] Nitekim on altıncı yüzyılın sonlarında başhaham Moses Isserles'in yaşadığı dönemde ünlü astronomi bilgini Kopernik'in çalışmalar yapmış olan Krakow şehri de günümüze gelene dek aynı aşamalardan geçmiş bir şehirdir. Kopernik kayıtlarında: "Her şehir kendi vergi sistemiyle ve özerk bir yönetimle idare ediliyordu. Krallar bile bu yönetimlere karışmıyordu. Halk sadece kendi toprak sahiplerine bağlıydı" demektedir. Bu açıdan bakıldığında âlâ memleket görüntüsü çizen topraklardaki bu özerk derebeylik yönetimi için "Her şatoda bir kral" demek yerinde bir benzetme olacaktır.

Yöneticiler çevreye yayılmış şehir ve kasaba halklarını tek bir güç altında toplamakta zorlanıyorlardı. Bu çok büyük maharet gerektiriyordu. Ama bu irili ufaklı şehir ve kasabaların her biri, verimli toprakları ve ticarete müsait olmaları nedeniyle başlı başına birer gelir kaynağıydılar. Ancak sınırları açık olduğu için, uzak diyarlardan ansızın gelebilecek düşmanlara karşı kendilerini korumaları şansa kalmıştı. Ayrıca karanlık cinayetler ve esrarengizliklerle dolu orta çağda kumar oynayıp, içki içen, ya da karısını aldatan dejenere olmuş toprak lordları, iyi bir at ya da kadın gibi bir ödül için düelloya girişiyorlar, hal böyle olunca gayriciddi, güçten yoksun her an istila edilmeye müsait bir görüntü çiziyorlardı.

Nitekim 1240 yılında Türk boylarının hakanı Cengiz Han'ın oğlu Batu kendi göçebe toplumuna liderlik ederek bu toprakları istila etmiş ve kanlı baskınlar düzenlemiş, yolunun üzerindeki Breslaw, Sandomir ve Krakow'a kadar içine alan geniş bir bölgede bir anda hakimiyet kurmuştu. Bugün şehrin pazar yerindeki St Mary Kilisesi, halkını ibadete çağırmak için çan çalarken, o yıllarda *henal* adı verilen ibadet trampeti çalmaktaymış ama bir gün trampetçinin vuruşları boğazına saplanan bir Tatar okuyla birden kesilmişti. 1241 yılında Batu'nun keskin nişan-

cı okçuları askeri bir üne sahip Lagnica'ya yaptıkları savaşta Silesya dükünü bu yolla öldürmüşlerdi. Bu olay büyük ses getirmiş, hemen ardından bir Macar dükü Sajo nehri kıyısında vurulmuş, üç Macar şehri talan edilmişti. Batu Avrupa'nın merkezini talan ederken, din derdine düşmüş Avrupa ise tamamen güçsüz kalmıştı. Büyük bir şans olarak Batu'nun büyük hakanı Uguday'ın ölümü üzerine saldırıları durdurarak savaştan vazgeçip Orta Asya'ya çekilmesiyle, Avrupa son anda büyük bir hezimetten kurtulmuştu.

Ama bu doğu Avrupa'nın kurtulduğu anlamına gelmiyordu. Nitekim ikinci yüzyıl boyunca bu tehditler devam etmiş sonunda prensliklerle işbirliği yapan göçebe boylarının güçlü orduları, çocukların oynamak için yaptıkları derme çatma barikatlar gibi bir güçle onlara karşılık veren derebeylerinin hakkından kolaylıkla gelmişler ve toprak beyleri sonunda bu zayıflıklarının bedelini, Polonya toprakları "Büyük" lakabıyla bilinen ve "bulduğum ahşap Polonya'yı taştan Polonya olarak bıraktım" dediği söylenen III'üncü Casimir (1310-70) tarafından ele geçirilip onun idaresi altına girdiğinde çok pahalı ödemişlerdi.

III'üncü Casimir aynı zamanda adil yönetimi ve sosyal adalet anlayışıyla ünlü iyi bir yönetici olarak bilinmektedir. Nitekim tüm azınlıklarla birlikte Yahudilerin haklarını korumuştur. Bu nedenle kendisine "Kölelerin ve Yahudilerin kralı" denmektedir. Onun Yahudilere olan bu sempatisinin Yahudi metresi Eszterka Opoczno'dan kaynaklandığı ve kralın metresinden olan iki kızının Yahudi geleneklerinin yanı sıra Polonya kültürüyle yetiştikleri söylenmektedir.

Baltık sahili boyunca yerleşik pagan topluluklar tarafından kuzeydeki Hıristiyan yönetimlere karşı devam eden bu saldırılardan bir diğeri de tarihte unutamayacağı bir ders alan Mazovia dükü Conrad'ın başına gelmiş ve sonunda dük *Haus der Ritter des Hospitals Sankt Marien der Deutschen zuu Jerusalem (Kudüs'teki Aziz Meryem Hastanesi koruyucu şövalyeleri)* adıyla bilinen Germen haçlılarından yardım istemek zorunda kalmıştı. Bunun üzerine karşılarında bir anda Tektonik devrin ilkel fikir kafa yapısına sahip haçlılarını bulan Pagan boyları kendilerinden çok daha vahşi bu şövalyelere karşı gelemeyeceklerini anlayıp

usulca evlerine geri dönmüşlerdi. Bununla da yetinmeyen şövalyeler anayurtları olduğunu ileri sürdükleri Polonya, Litvanya, Letonya ve Estonya'da üst kurup bu kıyı boyunca terör estiren Türk boyları ve Moğolların üzerine güçlü bir saldırıya geçme planı yapmış ve sonunda Polonyalı tarihçilerin uzun süre anlattıkları üzere 1308 Kasımında Gdansk'ta onlara tüyler ürperten bir kılıçtan geçirme operasyonu uygulamışlar, böylece papalığa ait topraklarda kendi hanedanlığını kurmak isteyen diğer tüm paganlara gözdağı verip onlarla uzun süreli savaşlara girişmişlerdi.

Sonuçta bugünkü Polonya, Beyaz Rusya, Litvanya ve Ukrayna'yı içine alan bu bölge yapılan savaşlar sonrası harap olmuştu. Tarlalar ekilip biçilmeksizin terk edilmiş, şehir ve kasabalar harap olmuş, her yer enkaza dönüşmüştü. Evlerin duvarlarında geniş çatlaklar oluşmuş, caddelerde yabani otlar boy vermişti. Bu durumda toprak lordları kaybettikleri serveti geri alabilmek için bölgeye yeni göçmenler davet etmeye başlamışlardı. Gelip bu topraklara yerleşmeleri için onlara cazip teklifler sunuyorlardı. Bu tekliflerden en cazibi kendilerine ait bir toprak parçasına sahip olmaktı.

Hıristiyan Germen kökenli göçmenlere hem kendilerini hem de bölgeyi kalkındırmaları için birtakım imtiyazların verildiği bu kanuna Magdeburg Kanunu denmekteydi ve on üçüncü yüzyılda orta Almanya'nın Magdeburg şehrinde başladığı için bu adı alan kanun Brest, Lublin, Sandomerz, Lemberg, Vilna gibi şehirlerdeki Germen göçmenler tarafından büyük ölçüde benimsenmişti. Bu kanun aynı zamanda yeni mültecilerin saldırlarla taciz edilmesine engel koyduğu gibi 1264 yılında Krakow prensi Boleslaw'ın Kalisz Bildirgesi adı altında Yahudilerin özgürlük haklarıyla ilgili bir bildiri yayınlaması Yahudilerin dışlanmasını önlemekteydi. Bu bildirgeyle Bohemya kralı Otakar tarafından Yahudilere bölge içinde serbest seyahat etme, ticaret yapma, kölelikten kurulup bağımsız bir sınıf olma, sinagoglarında kendi dinlerinde özgürce ibadet etme, ölülerini geleneklerine göre gömme ve en önemlisi kendi idarelerinde bağımsız olup Yahudi kanunlarını uygulama gibi çok sayıda kayda değer imtiyazlar vermişti. Bu açıdan bakıldığında Boleslaw,

doğu Avrupa Yahudilerinin bağımsızlığını ilan etmişti ve bu imtiyazlar on sekizinci yüzyılın sonlarına dek sürüp, onların Yahudi dünyası adı altında kendi özerk yönetimleriyle ayrı tutulmalarını sağlayacaktı.

Bu imtiyazlarla çok cazip kılınan Yahudiler itibar kazanmakla birlikte bu geniş topraklar üzerinde kendilerine ayrı bir yerleşim bölgesi edinmişlerdi. Bu bölge Chasdai Ibn Shaprut'un "yeryüzünde Yahudilerin tacize uğramadan yaşayacakları yer İsrail'dir" şeklindeki sözlerini doğrulamaktaydı. Nitekim batı Avrupa'nın çok uzağında kalan kıtanın doğu ucundaki bu bölge, Neville Chamberlain'in "insanlardan uzakta yaşayan insanlar hiçbir şey öğrenemezler" şeklindeki sözleri nedeniyle kendisini sonradan suçladığı gibi kıtada yaşanan olaylar ve gözlerden uzak bir bölgeydi. Bu açıdan bakıldığında batı Avrupa küçük bir dünya olarak kalmakta, onun çok uzağında sanılan doğu Avrupa aslında ona çok yakın görünmekteydi.

Polonya'nın ilk yöneticisi olan prens Miezzko, on birinci yüzyılda Danimarka halkına ülkesinin sınırlarının okyanusa kadar genişlediğini ilan eden ve İngiltere'yi fethetmesinin ardından Anglosakson kralının oğlu Edmund'tan Macaristan'ı geri alan İngiltere kralı Canute'ın torunuydu. O dönemde Kör John olarak bilinen Bohemya kralı John Luxemburg, 1346 yılında İngilizlerle kuzey Fransa'da Crécy'de yaptığı savaşta ölmüştü ve Gal prensine miras olarak geride üzerinde "Ich Dien" adlı yazılı üç tavus kuşu tüyünden oluşan amblemden başka bir şey bırakmamıştı. Tektonik devir şövalyeleri Germen diye anılmalarının aksine aslında Légion Etrangére olarak bilinen paralı asker olup hepsi Fransızdı. Ama Baltık kıyısı boyunca Hıristiyan dinini yaymak için kana susamış vahşiler kılığına girerek hangi milletten olursa olsun bu dinden olmayanlara karşı savaşa girişerek yardıma koşan Avrupa aristokrat sınıfının gözde askerlerii konumundaydılar. Nitekim ünlü İngiliz yazar Chaucer'ın *Cantenbury Tales* (Canterbury Hikayeleri) adlı kitabında bu çevik kuvvet şövalyelere yazılmış bir methiye yer almaktadır.

o çok değerli bir adamdı
bulunduğu zamandan,
aslına dönmüştü

dürüst, şerefli, güçlü bir şövalye olmayı
çok seviyordu
İordu adına savaşmak için
çok güçlü olmalıydı
atına bindi
ve hiçbir erkeğin gidemeyeceği kadar
uzaklara gitti
Hıristiyanlığı yaymalıydı....
Bunun için sınırların ötesine ulaştı
Prusya'ya, Lithuanya'ya,
Rusya'ya kadar gitti....

Chaucer'in şiirlerinde konu ettiği Henry Bolingbroke, aslında Shakespeare'in oyununun I'inci ve II'inci perdesinde 1399 yılında tacı zorla alınan kral IV'üncü Henry olup bu kahraman kişilik Tektonik şövalyelerinin yaşamına örnek teşkil etmiş ve bu şevkle Litvanya'daki Vilnius şehrine saldırılar düzenlemişlerdir. Nitekim her türlü durumdan yara almadan sağ salim çıkmaları nedeniyle efsunlu kahramanlar olarak görülen şövalyeler sadece üst sınıfın değil doğunun en uzak kesiminde kalan Slav dünyasındaki sıradan halkın üzerinde bile çok etkili olmalarının yanı sıra, özellikle Krakow ve Polonya'da çok revaçta olan sivri burunlu bağcıklı rugan ayakkabıları ve haşmetli pelerinleriyle on dördüncü yüzyıldan itibaren yaklaşık üç yüz yıl boyunca batı Avrupa'da çok tutulup benimsenen bir moda yaratmışlardır.

Bu süreç içindeki Regensburg'u düşünecek olursak, Viyana gibi önemli bir konumda olup tıpkı 19'uncu yüzyıldaki St. Louis Missouri'ye olduğu gibi doğu batı yönünde sürekli işleyen ama daha ziyade gelişmemiş yöndeki doğunun tercih edildiği bir geçiş kapısı haline gelmişti. Diğer bir ifadeyle medeniyetin uğramadığı, kaba, barbar Amerikalı yerlilerle büyük benzerlik taşıyan Comrie, Crieff ve Perth gibi on sekizinci yüzyıl Avrupa'sının en geri kalmış ya da on dokuzuncu yüzyıl İskoçyasında çevreye gereksiz gürültüler yayıp rahatsız eden, kanunsuzların hüküm sürdüğü, sığır sürülerini pazar yerinde satarken, sarhoş olup olay çıkartan eğitimsiz ve gelişmemiş halkın yaşam şekliyle büyük

paralellik taşıyanların bölgesine giden bir geçiş kapısıydı. Bu açıdan bakıldığında topluluğun daha ziyade büyükbaş hayvan ticareti yaptığı gerçeği ortaya çıkmaktaydı. Nitekim büyükbaş hayvanlar Ukrayna steplerinde besili bir hale geldikten sonra Karpat dağlarını aşarak zengin ve verimli kuzeydeki ovalar boyunca ilerleyip, aşağı Polonya ve Silezya üzerinden Almanya'ya, hatta daha da ileri giderek Fransa'ya kadar getiriliyordu. Büyükbaş hayvan ticareti, yüzyıllar boyu Yahudilerin alışık oldukları bir işti ve bu sayede uluslararası çapta büyük ilişkiler yakalamışlardı. Özellikle Oder nehri üzerindeki Brzeg şehri onlar için en cazip şehirdi. Bu sayede büyükbaş hayvanlar 1600 yılından başlayıp, on dokuzuncu yüzyıla kadar düzenli olarak batı Polonya ve Lituanya ve orta Avrupa'nın et ihtiyacını karşılamak için Yahudiler tarafından götürülmeye başlanmıştı. Aynı şekilde birçok süvari askerinin at ihtiyacı da bu yolla Yahudi tacirler tarafından temin ediliyordu. Bunun için yazılmış bir şarkı bile vardır.

Yahudi Itzig bir öküz satın aldı
Birde inek
Ama Itzig fark etmemişti
İnek *moberes* [9]

Alman halk şarkısındaki son kelime İbranice hamile anlamına gelmektedir. Bu açıdan bakıldığında Almanca'nın içinde İbranice kökenli kelimelerin yer aldığı görülmektedir.

Gürültücü barbar halkın mekan tuttuğu İskoçya sınır bölgesi İngilizce'nin giderek dejenere olmuş bir şekle dönüşmesi için en uygun ortamdı. Nitekim Robert Burns'in şarkısındaki bu dil, o devirde Lallands olarak adlandırılan Lowland, yani bölgenin iç ve daha aşağı kesimlerinde yaşayan ve bu doğrultuda sınırdaki Germen ve Slav nüfusla birleşen Bavyera ve Avusturya halkının konuştuğu Almanca ile İngilizcenin karışması sonucu ortaya çıkmış değişik bir lehçeydi. Ancak birlikte yaşadıkları Yahudilerden giderek etkilenmeleri sonucu Juden-Teutch, Judaeo-Germen dili olan İbranice'yi doğurmuştu.

Günümüz bilim adamları Regensburg gibi sınır şehirlerinde konu-

şulan bu dilin Yahudi Germence ve Slav dillerinin karışımı bir dil olduğunu ve Yahudilerin bu dil yapısı ve kültür çatısı altında Yahudi medeniyetini oluşturduklarını söylemektedir. Gerçekten de Oxford ve Vilnius Üniversitesi Yahudi asıllı profesörlerinden Dovid Katz ve onun gibi düşünen diğerleri ilkin Regensburg'ta konuşulan bu dilin buradan başlayarak çevreye yayıldığını, bu doğrultuda İbranice'nin özellikle doğu ve kuzey Almanya'daki birçok şehirde konuşulan değişik lehçelerin oluşumuna neden olduğunu ileri sürmektedirler.[10] Dahası aynı dil güney Londra'da bir kesim halkın konuştuğu Afrika-Karaib diline benzer lehçenin kökeninde de İbranice'nin yattığını savunmaktadırlar. Nitekim bugün İngiltere'de gençlerin caddelerde birbirleriyle şakalaşıp alay ederken sıklıkla kullandıkları argo kelimeler İbranice kökenlidir. Belki de ilk yıllarda Regensburg'un Yahudi olmayan kesimine ait genç öğrencilerin birlikte yaşadıkları dönemde İbranice'den etkilendiklerini ve onların varlığına bir tür başkaldırıda bulunup alay etmek için kendi içlerinde uydurdukları kelimelerin yayılmasıyla türemiş bu dil, giderek moda olmuş ve tüm Avrupa'ya yayılmış olabilir. Nitekim sonraki yüzyıllarda Viyana kültürünün hakimi altındaki birçok Germen topluluğunun *Gaunerwelsch* adı verilen bir lehçeyle konuştuğuna bakılırsa, önceleri argo olarak benimsenmiş olan bu dilin giderek üst sınıfın tercihi olmaya başladığı ve geleneklerinin yanı sıra dilleri de benimsenen Yahudi toplumunu kıskanılmaya başlayan bir topluma dönüştürmüştür. On ikinci yüzyıldan onüçüncü yüzyıla kadar Bavyera'da yayılmaya başlayan bu dil, önce Avusturya, Bohemya ve Moravya daha sonra da Polonya, Litvanya, Beyaz Rusya, Ukrayna'ya kadar uzanmış ve daha da ileri giderek tüm Germen ve Slav topraklarını etkisi altına almıştır. Bu açıdan bakıldığında Regensburg Yahudi dünyasının dilini ve kültürünün yayılmaya başladığı önemli bir şehirdir.

Tanrının kutsadığı, Polonya Kralı Mieszko

Tarihçi Cecil Roth, *The Dark Ages,* (Karanlık Çağlar) adlı kitabında şöyle yazmaktadır:

"Doğu Avrupa Yahudilerinin ilk yerleşim yıllarına ait kayıtlar, belirsizlik ve çapraşıklık göstermektedir. Yahudilerin bu bölgeye ticaret amaçlı göç ettiklerini biliyoruz, ama oradaki yaşamları hakkında bulanık bilgilere sahibiz. Sadece bir takım bölük pörçük hikayelerden onların yaşam faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Ancak bunların çoğu belirli bir tarih takip etmeyen dağınık ve daha ziyade gülünçlük boyutunda, ciddiyet taşımayan hikayeler olduğu için onlar hakkındaki tarih bilgilerini bir araya getirip tekrar yapılandırmak zorunda kalıyoruz."[11]

Bu bilgilere ulaşmak ise, tıpkı karanlık bir anfitiyatronun alabildiğince geniş sahnesinde ara sıra yanan ışıklar arasından bir iki görüntü yakalayabilmek, sonra birden ışıkların sönmesiyle o kısa sürede görebildiğiniz ya da aklınızda kalan görüntülere anlam vermek gibi bir duyguyla özdeş.

Nitekim Prag'lı Cosmas'ın yazdığı bir bir notta Yahudilerin 1098 yılında haçlı baskısıyla Bohemya'dan Polonya'ya sürüldükleri ve muhtemelen Almanya yakınındaki topraklardan başlayıp, Bohemya-Morovya üzerinden Krakow'a geldikleri düşünülmektedir. Öte yandan büyük bir olasılıkla Judah ha-Kohen tarafından yazılmış olan *Sefer ha-Dinim*, diğer adıyla Yahudi kanun kitabında Yahudilerin ellerindeki malları satmak için Rusya'ya doğru yola çıktıkları ve bu şekilde yolları üzerindeki Krakow'a uğradıkları yazılıdır. Slav-Türk kökenli Yahudilerin aynı yere tam tersi istikametten uzun bir yolculuktan sonra vardıkları göz önüne alındığında, bu durumda Roth'un tahmini doğru çıkmaktadır.

Sonuçta öyle ya da böyle bir şekilde oraya yerleşimlerinin ardından "yaşlı" lakabıyla anılan Polonya kralı III'üncü Mieszko (1126-1202) tarafından Krakow'da onlar için özel bir bildiri yayınlanmıştı. Bu bildiri Yahudilerin sürekli yüz yüze kaldıkları şiddetli saldırıları önlemişti. Ancak bu durum yerli halkın krala öfkesine ve isyan etmesine neden olmuş olsa da, genel anlamda o topraklarda yaşayan bütün azınlıkları kapsadığı için, çok geçmeden tek bir topluluğa mahsus olmadığı şeklinde algılanan iyi niyetli bir bildiri olarak kabul edilmişti. Sonuçta her kimin için çıkarılırsa çıkarılsın, Mieszko'nun bu duyurusu, Yahudilerin bu süre içinde herhangi bir saldırıya uğramasını ve şiddete maruz kal-

masını engellemişti.

On üçüncü yüzyılda Yahudilere bu doğrultuda bariz bir saldırı olmasa da, dürtmeler, imalar, sataşmalar devam etmişti. Ama 1237 yılında Polonya'nın Plock şehrinde Yahudiler sakin yaşamlarını sürdürmüş, 1264 yılında Boleslaw'ın çıkardığı Yahudileri koruyan, ayrıcalıklı yasanın doğrultusunda 1283 yılında Yahudiler Kalisz'de de görülmüş, ardından 1304 yılında Krakow'da bir Yahudi caddesi oluşmuş, 1350'de tarihçi Salo Baron'a göre birçok Polonya şehrinde en az on altı Yahudi topluluğu oluşmuştu. Böylece bu güzergaha bakıldığında onların buraya hangi yoldan geldikleri net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.[12]

Ortaçağdaki diğer gezginlerin kayıtlarından anlaşıldığı üzere[13] Yahudiler katırların çektiği üzeri tenteli arabalarına yığdıkları eşyalarıyla birlikte aileleriyle sade bir hayat yaşayabilecekleri Krakow'a doğru yola çıkmışlardı. Bu manzarayı gözümde çok rahat canlandırabiliyorum. Çünkü 1939 yılında Avusturya'dan uçağa bindiğimizde, babama, anneme ve bana ait olmak üzere eşyalarımızın tümünü ancak üç büyük valize sığdırabilmiştik. Sonuçta bu bir Yahudi alışkanlığıydı. Kaldı ki, bu günümüzden çok önce yaşanan ve uzun süre kalmayı amaçlayan bir seyahatti. Dolayısıyla katırlar dolusu eşyayla iki kişinin öncü olarak en öndeki arabanın tepesine tıpkı Hint racaları gibi kurulduğu, yanlarında yürüyen ve ellerindeki uzun sopayla sürekli katırları dürten hizmetçileriyle birlikte taşlarla dolu bayırlık arazide sallana sarsıla yol alan kafileyi görür gibiyim.

Ancak on ikinci yüzyılda bu yollar Yahudi dininden birileri için çok tehlikeliydi. Bunca düşmanlığa rağmen onların dört başı mamur bir şekilde güven içinde yol almaları düşünülemezdi. Bu yüzden erkekler kılık değiştirerek Hıristiyan rahibi kılığına giriyorlar ve soyguncuları, haramileri onlara yapılacak bir saldırının kiliseye yapılmış olacağını söyleyerek ikna edeceklerini düşünüyorlardı. Kadınlarsa hahamın izni doğrutusunda erkek kılığına girerek takma sakal ve bıyık takıyorlar ve saçlarını şapkalarının içine gizliyorlardı.[14] Gece olunca arabalarının içindeki saman balyalarının arasına girip uyuyorlar, yanlarına kendilerini korumak için bıçak ya da kılıçlarını alıyorlar ve Tevrat'ta yazıldığı

üzere insan öldürmek değil, korkutmak amacıyla canlarını emniyete alıyorlardı.[15] Efendiler ve hizmetkarlar dönüşümlü olarak gözcülük yapmak üzere nöbet tutuyorlar, bu arada arabaların sonunda ısınmak ve çevreyi görebilmek amacıyla ateş yakıyorlardı. Şabat ve tatil günleri kafile bir yerde kamp kuruyor, günlük çalışmayı bırakıyor ve Şabat günü sona erinceye kadar seyahate devam etmiyordu. Bu süre içinde Yahudi oldukları anlaşılmasın diye içlerinden dua ettikleri ve bu aşamada dikkatli bakan bir gözün görebileceği ölçüde sadece dudaklarının çalıştığı kesindi.

Bu arada kendilerine çevre köylerden tahıl, sebze, baklagiller, lifli yiyecekler, belki biraz süt, yumurta gibi koşer yiyecekler temin ediyorlar, bunların karşılığında ise çok fazla işlerine yaramayan madeni para yerine, daha ziyade Şabat ve özel tatil günlerinde dine uygun şekilde kestikten sonra arabaların gerisinde yaktıkları ateşte pişirip yedikleri ve orta çağ köylerindeki fakir halkın nadir gördüğü etlerden veriyorlardı. Bu kurban kesimi on üçüncü yüzyıldaki bu zor şartlar altında bile bu konuda dini usullere harfiyen uyan uzman kişilerce yapılmaktaydı.[16] Ayrıca uzun süren yolculukları boyunca evlilik, doğum ve sünnet gibi günleri de kutluyorlardı. Yahudiler on üçüncü yüzyılda yaptıkları bu uzun seyahat boyunca çoğunlukla geçtikleri kasaba ve köylerde bazen ufak bir ücret ödeyerek din kardeşlerinin evlerinde konaklamaktaydılar. Bu sayede sıcak bir yemek ve temiz bir yatak yüzü görüyorlar ve Hıristiyan komşularının tam tersine daha sağlıklı ve birbirleriyle sohbet etmek için daha samimi buldukları ranzalarda yatıyorlardı. Bu doğrultuda Slav Yahudilerinin birlikte yaşadıkları için alışık oldukları bu din kardeşlerinin evinde kendilerini evlerinde gibi hissettikleri kesindi.

Aslında üzerinde gittikleri bu yol onlar için tamamen bilinmez değildi. Bu yollar 1000 yılından beri vardı ve bu yollardan biri Magdeburg'tan başlayıp, Pozen yoluyla Kalisz'e, diğeri Regensburg'tan başlayıp Prag üzerinden Bohemya'daki Brünn ve Polonya'daki Krakow'a bağlanıyordu. Bu iki yol ileride kızıl Rusya'da Przemysl'de birleşerek Lvov'a doğru uzanıyor ve orada tekrar ikiye ayrılıp biri kuzey doğuya Kiev'e, diğeri güney doğuya Yinnitsya ve geniş Ukrayna steplerine va-

rıyordu. Yüzyıllar boyu bu yollar Yahudilerin uzun mesafe göçlerine ve ticaretlerine şahit olmuştu. Yahudi tacirler bu yol için Pers dilinde mübadele anlamına gelen *Radanites* diyorlardı. Nitekim dokuzuncu yüzyılda Bağdat halifesi Ibn Khordadbeh onların yaptığı bu yolculuğu şöyle anlatmaktadır:

"Bu tacirler Arapça, Persçe'nin yanında Roma imparatorluğunun konuştukları diller olan Latin kökenli Fransızca, İspanyolca ile birlikte Slavca da konuşmaktaydılar. Batıdan doğuya ve doğudan batıya bazen kara bazen de deniz yoluyla sık sık seyahat ediyorlardı. Batıdan yola çıktıklarında yanlarında, hadımlar, kadın ve erkek kölelerle birlikte ipek kumaşlar, çok sayıda kürk ve kılıç götürüyorlar . . . dönüşte öd ağacı, amber çiçeği, tarçın ve batı için çok değerli olan çeşitli baharatlar getiriyorlardı..."[17]

Bize çok tatsız ve çiğ gelse de Kilise yetkililerinin açıklamaları doğrultusunda söz etmek gerekirse; Yahudi kölelerin torunları olup *holekhei Rusyah* (Rusya'da seyahat edenler) olarak adlandırılanlar grup Slav topraklarından geçerek yollarına devam etmişler ve bu sırada yolları üzerindeki Polonya'da konaklamışlardı. Kulaktan kulağa yayıldığı için büyük bir olasılıkla şekil değiştirmiş olan bu konuda anlatılan rivayetlere göre, henüz tam olarak medenileşmemiş bu Slav topraklarında kişiliklerini bulmuşlar, özgürce kendi dillerini konuşmuşlar ve en önemlisi ticaret konusunda hiçbir şey bilmeyen köylülerin sayesinde mallarını satıp, yaptıkları küçük ticaretle para kazanmışlardı. Kaldı ki, bunları satmak ve çevrelerindeki şehirlere taşıyarak bir ticaret ağı kurmak için fazla konuşmaya gerek yoktu.

Ancak orta çağda şehirler ve köyler arasında mal taşımacılığı çok zordu. Ama şehrin yöneticileri yeni gelenlerin ticarete olan yatkınlıklarını çok kısa sürede fark etmişlerdi. Aslında pazarda onların ticaretini yapacakları mal yoktu. Hasat çok değişkendi. Mahsul hava şartlarına bağlıydı. Hava sürekli kapris yapan biri gibiydi. Bazen aylarca yağmur yağmıyordu. Kıtlık kuraklık kapıdaydı. Buğday fiyatları fahiş noktadaydı. Sonunda kıtlık baş göstermişti. Nitekim Fischer, *The Great Wave*

(Büyük Dalga) adlı kitabında o dönemdeki Normandiya'dan bir örnek vererek bu durumu anlatmaktaydı. 1180 yılında bu bölgede Mortain'e birkaç mil ötede yer alan Norrancourt'taki pazarda buğday fiyatları normalde 1 libra iken, yaşanan kıtlık sonrası 10, hatta Cotentin yarımadası yakınındaki bölgede 16 libraya yükselmişti. Halk açlıktan kırılıyordu. Bu vehamet batıdaki krallıklara kadar ilerlemişti. Nispeten kalkınmış batı bunu kaldıramazken, doğudaki fakir, göz alabildiğine bozkırlarla kaplı ümitsiz bölgenin halkının yatırıma ne kadar ihtiyaç duyduğu ortadaydı. Sonuçta bu durum şehrin kapılarının Yahudilere sonuna dek açıldığına işaret ediyordu.

Kısacası on birinci yüzyıldan başlayıp ilerlediğimizde, gelişmemiş doğu Avrupa'nın bölgeyi kendileriyle birlikte kalkındaracak göçmenlere ihtiyacı vardı. Bu sayede *Goldene Medine* denilen altın topraklar tıpkı 1880 yılında İbranice konuşan doğu Avrupa Yahudilerinin ABD'ye yaptıkları göç gibi, kalkınmak için usta ellere sahip Yahudilere kucak açmıştı. Ancak onların bu konudaki üstün yetenekleri ve başarıları hiç kuşkusuz büyük bir riski de beraberinde getiriyordu. Ama en azından uzun bir süre ödüllendirilecekleri kesindi. Nitekim on beşinci yüzyılda, Germence ve Slavca konuşan Yahudiler, bölgeyi kalkındırmakla birlikte Yahudi medeniyetini doğu Avrupa'nın geniş topraklarına yayacaklardı. Hal böyle olunca bir Hıristiyan bilim adamının "Bu olağanüstü görkemli ve göz kamaştırıcı bir manzaraydı" dediği Regensburg'u temsil eden Belassar gibi tacirlerin evlerini büyük ölçüde pahalı eşyalarla döşemeleri çok doğaldı.

Sonuçta bu sayede çok sayıda zengin Yahudi banker ve işadamının bu bölgeden batı ile yaptıkları ticaretten büyük ölçüde para kazandığı kesindi. Ancak iki ayrı cepheden gelip yaşadıkları topraklarda bu derece etkili olan Yahudi halkın tarihin sayfaları arasında gölgeler gibi kaldığı insana garip gelmektedir. Bu sanki ansızın duyulan bir çığlığın birden yok olması ve sonuçta bu çığlığın sahibinin fiziki bir saldırıya uğradığı yönünde ihtimaller üretilen soluk bir delil gibidir. Oysa ki, doğu Avrupa'ya gelip yerleşen bu Yahudi halkın buranın kalkınmasında önemli rol oynadığı aşikardır.

Varşova'nın kuzey batısından geçen Vistül ırmağının suladığı ve bulunan kayıtlarda "bu bölgedeki evlerin bahçeleri ve içeriden gelen org sesleri ziyaretçilerin hayranlığına neden oluyordu"[18] şeklinde sözü edilen Polonya gölünün bulunduğu bölgeyle kesiştiği noktada kurulu Wloclawek şehrini de içine alan geniş Polonya topraklarında arkeologların yaptıkları kazılar sonrası, on ikinci yüzyılda ve on üçüncü yüzyılın başlarında Yahudilerin burada çok etkin bir varlık gösterdiklerini kanıtlamaktadır. Nitekim bu uzun süre içinde "Yaşlı" lakaplı III'üncü Mieszko, "Adil" lakaplı II'inci Casimir, "Bukleli" lakaplı Boleslaw ve "Beyaz" lakaplı Leszek gibi Polonya tarihinde yer alan önemli kralların döneminde yaşayan Yahudiler, Polonya'yı kalkındırmakla kalmayıp, adeta bir devre damgalarını vurmuşlardır. Bunun en önemli kanıtı yapılan kazılar sonucu bulunan gümüş paralardır. Nitekim toprağın altında yüzyıllar boyu kalmalarına rağmen bozulmamış olan kalın ve oldukça kaliteli bu paraların her iki yüzünde de İbrani karakterlerin yanı sıra bu etkin devre ait önemli izler bulunmaktadır. Örneğin bir tarafında bu sembollerden birinin kazılı olup, diğer yüzünde Yahudilere sayısız haklar tanıyan ve onları koruyan Mieszko'nun resminin yanı sıra *Brocholi Mishko Krol Polski (Tanrının kutsadığı Polonya kralı Mieszko)* yazması, hiç kuşkusuz bu zenginlik ve refahtan dolayı ona duydukları sevgi ve minneti yansıtmaktadır.

Pekiyi bu dönem boyunca Yahudi lisanının onlara hiçbir şey ifade etmediği Polonya halkı onların bu üstünlüğünü ve bu paraları hiç tereddüt etmeksizin müzelerinde kadife yastıklar üzerinde sergilemeyi nasıl kabullenmişti? Ancak bir Yahudi din adamının omzundaki dua şalı ve başındaki şapkasıyla üzerinde yer aldığı bu paraların nasıl kullanıldığını düşünmeden önce, onları basmak için gerekli olan hammaddenin bolluğuna ve nasıl üretildiğine odaklanmalıyız. Nitekim kalın gümüş madenin üzerine yapılan kabartma resim üstte ve altta boşluk bırakılarak önce uygun boyutta çizilmiş daha sonra çekiçle dövülerek düzgün hale getirilmiş, sonra da bu boşluk bırakılan yerlere İbrani karakterlerle yazılar yazılmış ve sonuçta ortaya Mısır'daki Kahire'den İspanya'daki Kordoba'ya kadar tüm kral ve halifelerin kopya ettikleri bir

madeni para çıkmıştır. Nitekim Joseph Kalisz gibi zengin tacirlerin daha sonra kendi adlarına bastırdıkları bu paralar sadece uzak ya da yakın komşuları tarafından değil, kendi içlerinde de kullanılmıştır.

Onların kendilerine ait para bastıracak kadar ileriye gittikleri bu durum, kökeni batıdan gelip büyük bir medeniyete şahit olmuş topluluğun arasında olağanüstü boyutta servet sahibi çok sayıda Yahudi banker ve tacir olduğunu gösteriyordu. Öte yandan çok sevdikleri kral Mieszko adına bastırdıkları para diğer toprak beyleri tarafından da benimsenmiş ve kopya edilmişti. Bu açıdan bakıldığında, gerçekten de Mieszko Yahudilerin bu övgüsüne ve ona olan minnetini kanıtladıkları bu özel hediyeye layık bir kraldı.

Ancak bu paraların üzerinde neden İbranice yazılar vardı? Nitekim piyasaya sürülen ve Yahudiler dışında tüm Polonya halkının kullandığı bu paraların üzerindeki yazıları herkes bilmiyordu. Kaldı ki Polonya'da Latin alfabesi kullanılmaktaydı ve Hıristiyan yöneticilerin idaresi hüküm sürmekteydi. Üstelik hepsi asil sınıftan değildi, köylüler okuma yazma bilmiyordu, diğerleri İbrani alfabesine çok yabancıydı. Bu durumda sürekli kullanılan bu paraların değerini nasıl anlayabiliyorlardı? Dahası eğitimli Germen tacirler diğer paralarla rekabete girip, değer kazanmaları için bu paraları kasalarında saklamayı neden kabul etmişlerdi? Polonya'daki rahipler üzerinde en nefret ettikleri ulusun din adamlarının resimleri olan bu paraları Katolik dünyasına ve kiliseye nasıl kabul ettirebilmişlerdi? Aslında bu olağanüstü bir durum olarak gelmemişti. Nedenine gelince, batı Avrupa'da o sıralarda sadece Yahudi değil, İslam dinine ait yazıların basılı olduğu paralar da söz konusuydu. Nitekim 1266 yılı sonlarında, Müslüman'lara karşı düzenlenen yedinci haçlı seferinden sonra, Müslüman'ların üzerinde Arapça "Allah'tan başka tanrı yoktur ve Muhammed onun resulüdür" yazan paraları basması üzerine, Papa IV'üncü Clement, güney Fransa'daki Maguelonne'de para basılmasına izin vermişti. Nitekim diğer yüzünde Papa'yı protesto ederek "Tanrı'nın yeri işini bilmeyen beceriksiz bir rahiple değiştirilemez" yazmaktaydı.[19]

Öte yandan David Fischer *The Great Wave* adlı eserinde Polonya'da kullanılan üzerinde İbrani sembolleri bulunan bu paraların neden hiç

tepki almadan kullanıldığına açıklık getirmekteydi. On birinci yüzyılda kuraklık, kıtlık, üretim yokluğu, ticaret durgunluğu piyasada büyük bir para sıkıntısı yaratmıştı. Öte yandan nüfus şiddetle artmakta ve bu doğrultuda talepler de çoğalmaktaydı. Diğer bir deyişle paraya çok ihtiyaç vardı. Kağıt para aşırı zenginliğin sembolüydü ama dokuzuncu yüzyıldan itibaren basımı yasaklandığı için, piyasada geçerli konumdaki para madeni paraydı. Bu durum doğudaki en uzak köşede bile Avrupa kıtası boyunca değerli madenlerden yapılmış paraları geçerli kılmaktaydı. Bunun eksikliğinin hissedilmesi demek, onun yerini tutacak başka bir şey olmaması demekti. Bu durumda ticaret mal karşılığı mal almak gibi takas yoluyla yapılıyordu. Bu ticarette örneğin *mobilia* denilen taşınabilir değerli eşyalar ya da mücevher, kürk, kaliteli nadir kumaşlar hatta kitaplar söz konusuydu. Nitekim Fischer kitabında "1100 yılıyla birlikte, Avrupa madeni paraya açtı" demekte ve şöyle devam etmektedir:

"Madeni para yokluğundan Pistoia'daki St Zeno Katedralinin üzerindeki büyük altın haç eritilmiş ve paraya döndürülmüştü. Germen prensler imparatorluğun altın ve gümüşten yapılmış mühürlerini satıyorlardı. İngiliz asilzadeler gümüş kılıç topuzlarını, Fransız rahipler altın kadehleri erittirip paraya çeviriyorlardı. Ünlü din bilgini Fulbert Chartres sonunda Hıristiyanların bu kutsal değerdeki eşyalarını yok etmelerine neden olarak Yahudileri göstermiş ve onların elinde piyon olduklarını söylemişti."

Yaklaşık üç yüz yıldan beri varolan ancak on birinci yüzyılda şiddetli derecede hissedilen bu para sıkıntısı sonunda enflasyonu gündeme getirmişti. Bu durum tüm para sıkıntısı çeken ülkelerin başına gelen klasik bir ekonomi hastalığıydı. Sonuçta bu para kıtlığın tek çözümü vardı. Yeni para basmak. Ancak kağıt para kullanılmıyordu. Ama metal para basımı için gerekli yeterince değerli maden yoktu. Bu durum ne kadar madeni eşya varsa eritilmesi anlamına geliyordu. Ancak bu madenlerin çoğu değersizdi. Sonuçta ellerinde varolan değerli saf gümüşleri eritip arasına bakır karıştırmalarına ve ortaya tenekeye benzer değeri anlaşılamaz sahte madenlerden oluşan kalp paraların çıkmasına

neden olmuştu. Üzerinde fazla kafa yormaya bile gerek yoktu. Bir bakışta sahte oldukları anlaşılıyordu. Bu durumda enflasyon beraberinde devalüasyonu da getirmişti. Tacirler bu paraları kabul etmiyordu, dahası bu sahtekarlık kokan ortamda kendi adlarına para bastırma konusunda da güvenleri kalmamıştı. Sonuçta kendilerine ait değerli gümüşleri eritip bunları deniz aşırı bir ülkeye taşıyarak orada para bastırarak güven altına almaya karar vermilerdi. Para basma konusunda en revaçta olan ülke İngiltere'ydi. 1305 yılında, bir İngiliz para takas şirketi memuru olan John Everdon "Zengin ve varlıklı tacirler kanalı geçerek yanlarında taşıdıkları gümüşleri burada Sterlin'e çeviriyorlardı" şeklinde yaptığı açıklamada "Her gün yanlarında oldukça fazla miktarda gümüş taşıyan tacirler geliyordu" demektedir.[20] (Nitekim 1980'li yıllarda büyük bir ekonomik kriz yaşayan İngiltere'de, ekonomistler aynı yolla para tedarik kaynaklarını genişletmiş, bu şekilde örneğin yumurta fiyatlarının aniden 4 peny'den 6 peny'e fırlayarak yüzde elli gibi fahiş bir oranda artış göstermesini engellemişlerdi.)

Pekiyi neden İngiltere para basma konusunda bu derece bir üne sahipti? Elizabeth devri tarihçilerinden William Camden bu durumu şöyle açıklamaktadır:

Kral I'inci Richard zamanında (1157-99) Germen topraklarında başlayan madeni para sıkıntısından istifade edilerek, Easterling denen yeni bir para basıldığı duyurulmuştu. Bu duyurunun hemen ardından, doğu Avrupa'da yaşanan para sıkıntısı karşısında zor durumda kalan zengin tacirler, İngiltere'ye gelerek beraberlerinde getirdikleri değerli madenleri eriterek Easterling'e dönüştürmüşlerdi. Easterling aslında bilinen adıyla Sterlin olup onunla aynı değerdeydi ama bu zengin tacirlere cazip gösterilmek adına onlar için bastırıldığı söylenmekteydi.

Bu süre içinde İngiliz parası Sterlin, para basma konusuyla ilgilenen Avrupalılara referans olmuştu. Elbette ki bunlar Yahudilerdi. Bu doğrultuda on ikinci yüzyılda bastıkları madeni paralara piyasaya bir kalite getirmişler, böylece güvensizliğin yok olup, tekrar güven ortamının doğmasına neden olmuşlardı. "Büyük bir olasılıkla Wloclawek civarında yapılan kazılar sonucu bulunan madeni paralar onların bu doğrultu-

da ilk bastıkları paralardı" Öte yandan Camden yaptığı etimolojik araştırmalar sonucunda, o devirde çok cazip gösterilen Sterlin'in değerinin tartışılır olduğunu dile getirmektedir. Nitekim Yahudilerin bastığı paraların değeri hemen anlaşılmış olmalı ki, ünü tüm Avrupa'ya yayılmış olup, yüzyıllar boyu İngiltere'de bile hatırlanmaktadır.

Bu açıdan bakıldığında eğer Polonyalı yetkililer Yahudilerin bastığı paraların bu kadar değerli olacağını bilselerdi, üzerinde İbrani sembolleri bulunan paralar, her ne kadar kullanıcıları tarafından anlaşılmasa da, belki de onları daha cazip hale getirerek, değerlerini korumak için garanti altına alırlardı.

Öte yandan üzerindeki herkes tarafından anlaşılamayan gizemli sembolleriyle basılmış olan bu paralar doğu Avrupa ekonomisini düzlüğe çıkartmakla kalmamış, Slav topraklarında onların bu konuda büyük bir gelişme kaydedip itibar kazanmasına da önayak olmuştur. Bu doğrultuda belki çok iddialı bir cümle olacak ama, doğruyu söylemek gerekirse, orta çağda Bohemya, Polonya ve Litvanya devletleri Yahudilerin iskeletini oluşturdukları bu ekonomik sistem sayesinde varlık gösterebilmişlerdi. Hatta Alman, İtalyan ve İskoçlar gibi ancak kendi bölgelerinde güç gösterebildikleri için bölgede tıpkı onlar gibi yabancı olarak görülen toprak lordları da ekonomiye soyunmuş ama bu yolda uzun süreli bir istikrara muktedir olamamışlardır. Bu doğrultuda on dokuzuncu yüzyıl değerli tarihçilerinden olan Haham Dr. Isidore Loeb "Yahudiler ekonomi konusunda Avrupa'nın sıkıntıdan kurtulup kalkınmasında özel hizmet vermişlerdir. Onlara ticareti, çözüm bulma konusunda yaratıcılığı öğretmişler, kilisenin ağzına almaktan bile korktuğu kredi, takas gibi kelimelerin imkansızlığını ortadan kaldırmışlardır,"[21] demektedir.

Sonuçta doğu Avrupa'daki ekonomi sisteminin kurucusu olan Yahudiler, böylece yeni kurulan Yahudi dünyasında kendi medeniyetlerinin de oluşumuna adım atmışlar demek yerinde bir tanımlama olacaktır.

6

YAHUDİLERİN YENİ DÜNYASI

Medeniyetleri sıradan olmaktan çıkararak herkesçe bilinen toplum kimliğine taşıyan, dilleri, edebiyatları, kültürleri, gelenekleri ve başlı başına bir dine sahip olmalarıdır. Bu doğrultuda on ikinci yüzyılda Yahudiler öncülüğünü ettikleri doğu Avrupa'daki dünyada bunu nasıl oluşturmuşlardı?

Yahudi medeniyeti ilkin ortaçağın katı kuralları çerçevesinde yaşamak, dil ve dinlerini korumak için büyük bir çaba harcamışlardır. Gördükleri sayısız zulüm, baskı ve işkence göz önüne alındığında, hem Avrupa hem de kendileri için tarihin en karanlık olaylarının yaşadığı bir devirde bunu başardıkları kesindir. Her şeye rağmen kimliklerini, kültür ve geleneklerini korumuşlardır. Nitekim seçkin müze direktörlerinden biri onlar için şöyle demekteydi. "Onlar ne köle, ne de açlıktan dilenen dilencilerdi. Bulundukları her coğrafyada saygınlık ve itibarlarını korumuşlardı. Yaşadıkları bir şehirde caddelerde dejenere olmuş ya da delirmiş bir Yahudi görmeniz mümkün değildi, mahallelerinin sokakları bakımsız ve virane değildi. Onlar söylendiği gibi darağacına asılı cesetleri orada çürümeye bırakmıyorlar, içme suyu kanallarında dışkı artıklarına rastlanmıyordu. Çocukları pislikten uyuz olmamıştı ya da hiç gülümsemeyen çirkin ve asık suratlı insanlar değillerdi"[1]

Gerçekten de bir ortaçağ şehrine girdiğinizde, dar caddeler, izbe ve kasvetli sokaklar, cadıların evlerini çağrıştırırcasına gökyüzünü deler gibi uzanmış sivri kuleleriyle ürkütücü şatolar, binalar ve onların tekin olmayan bahçeleri arasında dolaşırken, bir elin güçlü parmaklarının boğazınızı sıktığını hissederdiniz. Bu kasvetli mimari, o derece dar, karanlık, yaşamları koyu bir dindarlıkla sınırlı toplumun felsefesi ve dü-

şünceleriyle aynı paralelde seyrediyordu. Bu görüşe sahip değilseniz, orada barınmanız mümkün değildi. Kurtulmak için ancak bu devrin ötesine çıkmak zorundaydınız. Kaldı ki, eğer başka bir dinin mensubuysanız, yaşama şansınız yok denecek kadar azdı. Bunu anlayabilmeniz için, bugünün dünyasından, on iki ya da on üçüncü yüzyıl Avrupa'sına doğru zaman tünelinde uzun bir yolculuk yapmanız gerekmektedir. Böyle bir atmosfer içinde şiddetli korku ve ümitsizlik içinde yaşayan Yahudiler, büyük bir sabır ve özveri göstererek hem kendilerini kanıtlamış, hem de acı kayıplarına rağmen hayatta kalmayı başarmışlardır.

Nitekim ortaçağda bir gezgin sürekli abartılı şekilde kahkahalar atarak gülen, pahalı kürklerine sarınmış, yağlı et ve yiyip şarap içmekten semirilmiş hayvan görünüşlü zengin toprak sahiplerinin tam tersine, her an ağlamaya hazır, fakirlik, açlık ve sefalet içindeki münzevi halkın, canını kurtarıp, hayatta kalabilmek için bağlı oldukları efendilerinin topraklarında çalışmanın yanı sıra, değerli eşyalar, kıymetli halılarla donatılmış şatolarında onlara her konuda hizmet verip fikirlerine alkış tutmak zorunda olduklarını söylemişti. Bunları yapmadıkları takdirde ağır şekilde cezalandırılıyorlar ya da öldürülüyorlardı. Katolik dininin kurallarına karşı gelmek ya da başka bir dinin temsilcisi olmak ise, ölüm fermanını imzalamak, feci şekilde işkence görerek öldürülmeyi ya da kazığa bağlanıp yakılmayı kabul etmek demekti.

Vahşet diz boyuydu. Nitekim doğu sınırındaki rahipler Yahudi toplumuna karşı silah kuşanmış olarak her an savaşmaya hazır halde olmaları yönünde Hıristiyanları uyarıyorlardı. Judah the Pious (Dindar Judah), rahiplerin dinlerini korumak adına onları şu sözlerle cesaretlendirdiğini yazmıştı. "Şövalyelerden ders almalısınız. Onların savaşırken lordlarının emirlerine nasıl itaat ettiklerini ve cesurca savaştıklarını gördünüz. Siz de öyle olmalısınız"

Bu sözler üzerine kılıçlarıyla kendilerini sakatlayabiliyor hatta kendi ölümlerine neden olabiliyorlardı. Kaçmaları ya da bu sözleri gözardı etmelerinin büyük bir utanç kaynağı olduğunu düşünüyorlardı. Eğer savaşta yenik düşerlerse, lordlarından ödül görmeyeceklerini biliyorlardı. O yüzden ne kadar acılar içinde kıvransalar da yeryüzünde tanrı ola-

rak gördükleri kutsanmış lordları adına buna katlanıyorlardı.[2]

Böylece aslında gerçek bir saldırı söz konusu bile değilken, kendi aralarında şakalaşarak dövüş talimleri yapıyorlardı. Ortaçağdaki cahil halkın çocuksu denecek davranışları, zamanımızdan ne derece geride olduklarının açık bir kanıtı olmalı. Bu yüzden Moravyalı bir haham kendi toplumunun benzer davranışlar sergilemesini tasvip etmiyordu ve bu yüzden kendi aralarında eğlenmek için düzenledikleri cirit turnavalarını yasaklamıştı. "Cirit turnuvalarında, at üzerinde biri diğerini elindeki sopayla düşürmeye çalışarak birbirleriyle yarış ediyorlardı. At üzerinde kalan diğerini yenmiş oluyordu"[3]

Ortaçağ insanının tamamen din üzerine kurulu şok edici garip değer yargıları vardı. Halk saf, fevri, atak, hırçın, kaba saba ve yarı vahşi bir tavır sergiliyor, dinlerinden olmayanlara karşı hiç düşünmeksizin zalimlik yapabiliyorlardı. Korku ve vahşet ortaçağ boyunca yaşamın gerçeğiydi. Bir kişinin bir konuda zayıflık göstermesi, ya da bir çocuğun tehlikeli bir hastalığa yakalanması, kuraklık ve kıtlık gibi tanrıdan gelen bir afet olarak karşılanıyordu. Buna karşılık güç kullanarak elde etmek, işkence, savaşmak, dövüşmek, infaz, kazığa bağlayıp yakmak, gurur duyulacak olaylar, hatta birer eğlenceydi. Olası saldırılardan korkan yönetim sınıfı tahrik edici sözlerle halkı sürekli galeyana getiriyordu. Nitekim on beşinci yüzyıl şairlerinden Charles de Rochefort "Sarayımız denizdir" diye başlayan kahramanlık şiirinde şöyle devam ediyordu.

Dalgalarıyla gurur duyulan
Fırtınaları kıskanılan bir deniz
O yüzden öfkeli
O yüzden sürekli kabaran
Hıyanetinin bedelini onlara gösteren
Ama düşman olmayanları şefkatle kucaklayan
Üzerinde yüzen iyileri eğlendiren
Kötüleri boğan bir deniz[4]

Bu skolastik düşüne yapısının kabus gibi çöktüğü ortaçağda Yahudiler ise sürekli tetikte yaşıyorlardı. Her geçen gün aleyhlerine olaylar

gelişiyordu. 1189 Eylülünde bulundukları yerin çok uzağındaki topraklarda "Aslan Yürekli" lakabıyla anılan İngiltere kralı I'inci Richard taç giymekteydi.

Taç giyme töreninin hemen ardından toplanan kilise meclisi, Yahudilere karşı planlı bir katliamın hazırlığına girişmişti. Oysa ki kral masaya oturduğunda, şehrin Yahudileri ona hediyeler sunmak üzere gelmişlerdi, ama kralın taç giyme töreninden önce lanet getirecekleri inancıyla saraya girişleri yasaklanmıştı. Törenden sonra kralın huzuruna geldiklerinde, salondaki bütün kalabalık Yahudilerin üzerine saldırmaya hazır halde, onları parçalayacakmış aç kurtlar gibi bakmışlardı. Salondan onları kamçılayarak kovmak istiyorlardı.

Bunu duyan Londra halkı, onları istemediklerini açıkça duyurmak için Yahudilerin oturdukları mahalleye saldırıya geçerek evlerini yakmışlar ve Yahudilerin çoğu, içlerinden çok nadir olsa da ara sıra çıkan birkaç iyi niyetli Hıristiyan sayesinde kurtulmuştu. Taç giyme töreninden bir gün sonra, onlardan aldığı pahalı hediyelerin cazibesiyle olsa gerek, kral hizmetkarlarını göndererek bir gün önce şehrin Yahudi mahallesinde yangın çıkartan yağmacıların tutuklanması emrini vermişti. Onlara öfkesinin nedeni ise çok farklıydı. İçlerinde onca kıymetli eşya varken, bu evleri nasıl yakabilmişlerdi? O yüzden bu densizliği yapanların hemen asılmasını emretmişti.[5]

Bu sözler onlar hakkında düşmanlığı açıkça gözler önüne sererken, aynı zamanda ne derece tehlike altında olduklarını da göstermekteydi. Yahudiler her yerde hedef tahtasıydı. Kaldı ki, Yahudilerin yanı sıra Hıristiyan dinine mensup olmayan bir yabancı, bir cüzzamlı ya da bir deli bile bu çapulcu kılıklı halkın şeytani saldırılarına maruz kalmaktaydı. Nitekim akli dengesi yerinde olmayıp garip davranışlar sergileyen yaşlı bir kadın, binlerce kişiden oluşan kalabalığın coşkulu tezahüratı ve vahşi çığlıkları altında cadı olarak görülüp canlı canlı yakılmıştı. 1381 yılındaki Köylü Ayaklanması'nda otuz beş Londralı Yahudi tacir hiçbir gerekçe gösterilmeksizin asiler tarafından öldürülmüş ve o tarihten itibaren bu öfkeli kalabalığın zulmüne maruz kalmamak adına İngiltere'de hiçbir Yahudi kalmayıp hepsi kaçmıştı.

Hal böyle olunca Yahudilerin komşularından hiçbir yardım ve destek görmeleri söz konusu değildi ve Hıristiyanların tahmin edilemeyecek ölçüde vahşet içeren saldırılarına hedef olacakları kesindi. Oysa ki onlar için "Oh! Tanrının Yüce Gönüllü Kulları!" diye yazmıştı bir keşiş ve on üçüncü yüzyılda Regensburg'tan yüz mil ötedeki Bavyera'da bir Benediktin manastırında bulunan onun bu sözleri birkaç yüzyıl sonra Carl Orff adlı bir kompozitör tarafından bestelenmiş ve ortaya ünlü *Carmina Burana* " Zengin Ruhlar" anlamına gelen opera çıkmıştı.

Onlar;
Ayın sürekli değiştiği gibi
Bir yükselip, bir alçalarak yaşadılar
Günler geçip giderken
Nefret dolu kalplerde karşı yaşadılar
Güzelliklerle teskin oldular
Çektikleri fakirlik
Ruhlarının zenginliğinde
Buzlar gibi eriyip gidiyordu[6]

Bizler için ilk yüzyıllarda atalarımızın yaşadığı bu zorlu şartları gözümüzün önüne getirmek ne kadar zorsa, Avrupa gibi bir kıtada yerleşik din fanatizminin düşünce yapısına karşı gelmek de o kadar zordu. Bu çok farklı bir dünyaydı. Böyle bir dünyada Yahudi toplumunun bireylerinin düşünce yapısının öne çıkması mümkün değildi. Kilise meclisi ve toprak ağaları bir hanedanlık kurmuşken, cüzam ve salgın hastalıklara rahibin dokunuşuyla şifa arayan, açlık ve sefalet içinde yaşayıp, dine başkaldırmayı ölmekle özdeş sayan bir toplumda başka bir dinin mensubu istenmeyen bir azınlık olarak değerlerini öne çıkartabilmek olası değildi. Bu doğrultuda ortaçağ insanının giysisi de sınıflara ayrılmıştı. Kadınlar ve erkekler diğerlerine bakarak kendilerini görüyorlardı. Bu anlamda her sınıfa mensup kişiler birbirinin aynı olup aynası durumundaydılar. Belirli kurallar altında yaşadıkları gibi tek tip giysiyle belirlenmekteydiler. Yaşamları ve meşguliyetleri de aynıydı. Bu insanlık adına işlenen bir suç, bir küfür gibiydi. Bu yaşama karşı gelmek, in-

sanların içinde bulunduğu sınıfa isyan etmesi çok büyük bir tehlikeyi göze alması demekti. Dahası ölüm demekti. Çünkü bu kurallara karşı çıkmak tanrıya karşı gelmekle aynı anlama gelmekteydi. Bu açıdan bakıldığında günümüzde de olduğu gibi et ve süt ürünlerini dinleri gereği seçerek yiyen[7] ya da giysileri bile keten ve yünlü kumaşlardan[8] seçilmiş olan Yahudiler tanrının her zaman kullarının temiz ve bakımlı olmasından yola çıktıkları için belli giysilerle sınıflara ayrılmış ortaçağ toplumu içinde hemen seçilmekteydiler.

Ancak asıl dram caddeler dışında oynanmaktaydı. Asiller ve lordlar tıpkı cüzzamlı ve bulaşıcı hastalık taşıyan yaratıklar olarak gördükleri sıradan halktan kendilerini soyutlamış olarak şaşalı giysileriyle parıldarken, diğerleri tahtadan takunyaları ve koyu renkli pejmürde giysileriyle tıpkı Üçüncü Dünya ülkelerindeki sefil ve aç insanlar gibi geniş bir tiyatro sahnesindeki dilencileri oynamaktaydılar. Bu açıdan bakıldığında şövalyeler, rahipler, soylular ve üniforma giyen askerlerin yanı sıra, sıradan halk da kendi üniformaları içindeydi. Hizmetçiler kırmızı renkli giysileri ve bellerine bağladıkları kuşaklarıyla göğüslerinde bağlı oldukları aristokrat sınıfının armasını büyük bir payeyle taşıyan efendilerinin nazarında hemen dikkat çekerken, memurlar ve hizmetliler farklı giysiler içinde belirlenmekteydiler. Aşıklar sevgili leydilerine, yaptıkları kutsal hac yolculuğu sırasında taşıdıkları kutsal haça tapar gibi bağlılıklarını dile getiriken, hanımlar da sevgili beylerinin onlara hediye ettikleri fildişi tarakları sanki İspanya'daki Santiago de Compostela mabedindeki ziyaretçilerin kutsandığına dair verilen Aziz James nişanı gibi onurla taşımaktaydılar.

Ortaçağın bu komik olduğu kadar örümcek tutmuş zihniyetine sahip bu topluluk içinde yer alan Avrupalı Yahudiler ise diğerleri gibi sade ancak farklı tarzda giysiler giymekte, bu nedenle gerek kostüm gerekse fiziki görünüşleri nedeniyle hemen fark edilmekteydiler.[9] Nitekim tarihin her evresinde tipik bir Yahudi giysisi olarak belirlenmiş, sanki kafalarında yassı türden dondurma külahı taşıyormuş görüntüsü veren, bazen bir ucundan püskül sarkan onlarla özdeşleşmiş şapkaları, toplum içinde fark edilmeleri için yeterli olan en belirgin aksesuvarlarıydı. Bu "Yahudi Şapkaları"nın onları komik kıldığı herkesçe malum-

du. Ancak bu komik aksesuvar ortaçağın giyim anlayışına ters düşse de, daha sonraları benimsenmiş hatta diğerleri tarafından da uygulanmıştır. Nitekim ilk yıllarda kilise, Yahudilerin bu şapkaları takmasını gerekli görmüş ve 1266 yılında Breslau Kilisesi bu şapkaların mutlak giyilmesi yönünde bir bildiri yayınlayarak Polonya'daki bütün Yahudilerin bu talimata uymalarını duyurmuştu. On dördüncü yüzyılda Koblenz Yahudileri şapkalarına aslan arması koymuşlardı.[10] 1648 yılında ise Prag Yahudileri, İsveç istilasında şehri korumakta yardım ettikleri için, üzerinde bugün hâlâ Altneuschul sinagogunda duran altı köşeli David Yıldızı şeklinde bir amblem olan bayrakla ödüllendirilmişlerdi. Yahudiler daha sonra bunu rozet şeklinde şapkalarına takarak Yahudiliğin simgesi haline dönüştürmüşlerdi.

Yahudi şapkasının doğuşu ise tamamen bir bilinmezlik içindedir. Bildiğim kadarıyla bu konuda kesin bir bilgi yoktur, bu nedenle nasıl icat edildiği hakkında size tam bir açıklama yapamayacağım. Ancak tek bildiğimiz, ünlü Yunanlı tarihçi Heredot'un kitabında "İskitlerin şapkası" şeklinde yaptığı bir tariften yola çıkılarak, bu şapkaları yüzyıllar önce Eskenazi soyunun ataları olan İskitlerin giydiği şeklindedir. Bu açıdan bakıldığında, iki ulusun aynı şapkayı takmış olmaları ilk aşamada garip gelmekle birlikte, Scythian (İskitler) ile Ashkenazi (Eskenazi) kelimeleri yanyana getirildiğinde ses tınısı ve harf uyumu açısından büyük benzerlik taşıdığı görülmektedir.

Hıristiyanlar iç içe yaşadıkları Yahudileri toplumun dışına itmek ve dışta kalmaları gerektiğini haykırmak için tarih boyunca onları giysi ya da aksesuvar gibi çeşitli farklılıklarla sınırlamaya çalışmıştır. Nitekim 1215 yılında *The Fourth Lateran Council* (Dördüncü Kilise Konsey Toplantısında) Müslümanların Hıristiyan alemini yok sayıp pervasızca kutsal toprakları ele geçirmek için yaptıkları saldırıların tek nedeninin Hıristiyanların vizyon eksikliğinden kaynaklandığını ileri sürmüş, Hıristiyan toplumunun içinde eriyip onlarla karışan yabancıların ayıklanması gerektiğini savunarak çok geçmeden bu konudaki asıl rahatsızlığını dile getirmiştir. Hıristiyan toplumu kendi dininden olmayan yabancılar yüzünden kimliğini kaybetmiştir. Bu doğrultuda acil olarak toplum sı-

nıflara ayrılıp farklı giysi ve aksesurlarla belirlenen yabancılar diğerlerinden ayrılmalı, dolayısıyla derhal sosyal bir yapılanmaya gidilmelidir:

"Bu kafa karıştırıcı düzen değişmeli, birtakım ölçülerle aradaki fark anlaşılır hale dönüştürülmelidir. Bu doğrultuda yapılan yanlışlıklar ortadan kaldırılmalıdır. Hıristiyan kadınlarla Saracen'ler (Müslüman ve Arap kökenli kadınlar) Saracen kadınlarla Yahudi kadınlar ve Yahudi kadınlarla Hıristiyan kadınlar birbiriyle karıştırılmaktadır. Bu yüzden . . . Hıristiyan topraklarında bir arada yaşamak zorunda olan bu dişilerin farklı giysi ve aksesuvarlarıyla bir bakışta seçilebilir hale gelmesi gerekmektedir."

Bu sözler diğer yabancılardan çok Yahudileri farklı giyinmeye zorlamak içindi. Sonuçta yüzyıllardan beri alıştıkları giysi tarzını terk edip erkekler Yahudi şapkalarını zorunlu olarak her daim takmaya başlamışlar, kadınlar renkli geleneksel giysilerini değiştirmişlerdi. Dahası bu şapkalar yaşadıkları bölgenin bir çırpıda anlaşılabilmesi için farklı renklerle ayrılmıştı. Örneğin Barcelona'lı Yahudiler uçuk yeşil, Augsburg'lular sarı renkli şapka takıyorlardı. Bu alışkanlık çeşitli ilave ve değişikliklerle uzayıp gitmiş ve yüzyıllar boyu devam etmişti. Nitekim on sekizinci yüzyılın sonunda Habsburg hanedanının başkenti Prag'da Yahudiler hâlâ daha paltolarının üzerine sarı yakalar takmaktaydılar. Bu aşamada sarı rengin, özellikle on dokuzuncu yüzyılın ortalarında, Yahudilerin yaşadıkları zulüm sırasında onlar için en çarpıcı renk olacağını hatırlara getirmektedir. Nitekim New Yorklu şair ve yazar Emma Lazarus yazdığı şiirinde "Moldau köprüsü üzerinde sarı renkli giysileriyle Yahudiler birikmişti" derken yaşamları boyunca sarı rengin hakimiyetini bariz şekilde vurgulamaktadır. 1889 yılında yazdığı "Raschi in Prag" adlı şiirinde ise "Bana biraz sabrınızdan verin, üzerinize yığılan bu sefil yığıntının arasından kurtulup büyük özlem duyduğunuz, bir an özgürce nefes alabilmek için hiç yitirmediğiniz sabrınızdan" demektedir. Nitekim farklı olduklarını her daim yüzlerine vuran daha birçok şeye zorlanmışlardı. Örneğin 1418 yılında Salzburg'ta yayınlanan bir duyuruyla, bütün Yahudi kadın hizmetkarların elbiselerine, diğer ziyaretçilerin arasında geldiklerinin duyulması için çan asılmıştı. Dahası Nurem-

berg'e gelen Yahudi ziyaretçilerinin özel bir kukuleta taktıkları söylenmektedir. On altıncı yüzyıl Polonya'sında ise yine yayınlanan bir duyuruda, köy, kasaba ve şehir tüccarlarının, esnaf ve zanaatkarlarının, konsey üyelerinin, soyluların, doktorların, kontların, lordların, askerlerin, çiftçilerin, hattatların, hizmetkarların, muhafızların, memurların, köylü ve Yahudilerin giysilerini belirlenmişti.[11]

Bütün bu sınıflar içinde en önemli işaret armaydı ve ortaçağ halkı soylu sınıfının taktığı herkesçe malum hanedanlık nişanları dışında, çoğu çiçek motiflerinden oluşan tıpkı bugünkü siyasi parti amblemleri gibi kurdele, kelebek, arı, yonca yaprağı şeklindeki bu armalara çok aşinaydı. Aristokratlar soylarının armasını takarken, lordlar bağlı oldukları yüksek sınıfın, esnaf ve zanaatkarlar esnaf locasının, hacılar Santiago de Compostela mabedini ya da Westminster Manastırında gömülü papaz Edward the Confessor'ın mezarını ziyaret etmek için yaptıkları kutsal seyahat sonrası azizler ve din şehitlerine olan bağlılıklarından dolayı kendilerine verilen fildişinden yapılmış özel armalarını takıyorlardı. Bu doğrultuda her sınıfın özel bir nişan ya da arması vardı. Örneğin on beşinci yüzyılın ilk yıllarında içinde ilaç dövülen havan tokmağının üzerine tünemiş maymun sembolü "Ben bu ilacın içine işedim" der gibi bir muziplikle bağdaştırılarak doktorların armasını oluşturmuştu.[12]

Sonuçta bütün bu armalar çeşitli renk ve modelleriyle sınıfları belirlerken Yahudilere takılan arma ise *rota* denilen bir çember ya da Kanun Tabelası gibi bir levhadan ibaret olup bir tür *scopus* hedef tahtası şeklinde, onları işaretlemek dışında hiçbir özelliği olmayan bir nişandı. Dahası bu onları toplum içinden ayırmaktan ziyade onlar için büyük tehlike arzetmişti. Nitekim o güne dek onlara dostça yaklaşan halk, bu anlamsız armayla onlardan kaçmaya başlamış ve kendilerini soyutlamıştı. Bu durumda özellikle seyahat ederken, bunları çıkartıyorlardı.

Onlara takılan bu armalar doğu Avrupa topraklarından batı Avrupa'ya ve daha da ileri giderek İngiltere'ye kadar yayılmış, sonuçta 1253 yılında İngiltere'de, 1257 yılında Papalık Devletlerinde, 1269 yılında Fransa'da, 1279 yılında eski adıyla Ofen olan Macaristan'da, 1434 yılından sonra Augsburg'ta, 1530 yılından sonra bütün Almanya'da ve 1551

yılından itibaren ise Avusturya'da da kullanılmıştır. Böylece Slav topraklarında başlayan Yahudileri işaretleme operasyonu hızla yayılarak, bu nişanlarla Yahudilere karşı bir hizipleşme oluşmuştur. Sonuçta gittikçe artan saldırılar sonrası 1534 yılında Polonya kralı I'inci Sigismund yaptığı bir duyuruyla Yahudilerin elbiseleri üzerinde bir işaret taşımaya zorlanmamasını emretmişti. Böyle bir şeye gerek yoktu. Böylece kral tüm karşı çıkışlara rağmen bu saçmalığa son noktayı koymuştu. Onun oğlu Sigismund Augustus ise daha da ileri giderek, yönetimi altındaki Litvanya'da bir duyuru yayınlayıp "Yahudiler vergilerini ödüyorlar, o halde diğerleriyle eşit haklara sahiptirler" diyerek onları koruma altına almıştır.

Ancak bu koruma onları arma takmaktan kurtarırken, diğer sınıflar gibi farklı giysiler içinde dolaşmalarını önleyememişti. Nitekim Doğu Avrupa Yahudileri kendi istekleri dışında forma gibi bir giysi giymekteydiler. Bu doğrultuda Polonya'da bulunan o döneme ait kayıtlarda Yahudilerin bu giysilerinden söz edilmektedir.[13] Nitekim on üçüncü yüzyılda geleneksel Bizans giysileri içindeki bir erkeğin, Slavca konuşmasına rağmen üzerine giydiği tunik ve Yunanlı atalarına ait *paludamentum* denen peleriniyle tipik bir doğulu olduğunu duyurduğu minyatürlere rastlanmıştır. Bu aşamada bunun doğruluğunu ispatlayabilmek için ilkin batı Roma imparatorluğunun yönetiminde Latince daha sonra gelen barbar Germen kavimlerin yönetimi altında Germence konuşan batı Avrupa Yahudilerinin dilinin kökenine inmek gerekmektedir. Nitekim sonrasında çeşitli barbar topluluklarla birlikte çok geniş bir kafileyle doğuya doğru yaptıkları göçün sonunda yerleştikleri topraklarda Yunan ve Türk kökenli soydaşlarıyla birleşip çoğalmış ve bu dönemde kendi aralarında oluşturdukları Slav kökenli bir dil konuşmaya başlamışlardı. Judaeo,Germen *Juden-Teutch* olarak adlandırılan bu dil ise kısaca İbranice'dir.

Dilleri

Yahudi dili tıpkı kültürü gibi herkesçe bilinen bir dil değildir. Nitekim orta ve doğu Avrupa Yahudileri bir çırpıda fark edilebilmeleri için

kendilerini diğerlerinden ayıran giysileriyle, toplumun yapısını oluşturan geleneksel giysilerinden uzaklaştırıldıkları gibi, öz dillerini konuşmaları da bir anlamda yasak edildiğinden bir toplumun medeniyetini oluşturan en önemli temeltaşı olan dilleri de yeterince bilinememektedir.

Bu doğrultuda Germen Yahudilerinin konuştukları dil, İbrani - Slav karışımı bir lehçe olup, doğu Avrupa Yahudileri arasında giderek hızla yayılmış, bu sayede batıdan gelip orada Latince konuşmak zorunda kalan Yahudilerin yeni geldikleri topraklarda diğerleriyle daha kolay anlaşmasını sağlamasının yanı sıra onlara daha yatkın gelmiştir.

Bu açıdan bakıldığında bölgede uzun yıllar ticaretle geçinen ve kendi aralarında oluşturdukları bu dilin içinde çok sayıda Almanca kökenli kelime oluşu, bugün Almanca'nın neden uluslararası ticaret dili olduğunu da ortaya çıkartmaktadır. Sonuçta bu dil doğu Avrupa'dan başlayarak orta ve kuzey Avrupa'ya yayılırken, buna öncülük eden Yahudileri de ayrıcalıklı bir konuma taşımıştır. Nitekim bu geniş dünyada Germence konuşan Yahudiler yüksek sınıfa mensup kişiler olarak görülmekteydi. İyi eğitim almış, çok zengin ve güçlü kişilerdi. En önemlisi bu dil, atalarının yarı unutulmuş diliydi ve bu bağlamda Bizans kökenli Slav Yahudilerinin dili Latince konuşan Yahudilerin dilinden çok daha fazla otantik özelliklere sahipti. Bu nedenle bu dili öğrenmek eski İbranice'yi öğrenmek demek, aslına dönmek, diğerlerine üstünlük kuran bir meziyete sahip olmak demekti. Bu dili konuşmak, tıpkı gittiği ülkenin dilini bildiği için Hindistan ya da İsrail'de İngilizce konuşmak zorunda kalmayan biri gibi, ona üst düzeyde kültürlü farklı bir kişi gözüyle bakılmasını sağlıyor, çağdaşlık ve saygınlık kazandırıyordu.

Batıdan gelenler, birlikte yaşadıkları ve aynı kaderi paylaştıkları her biri kendi içinde farklı bir dil konuşan Bohemya, Moravya, Polonya ve Litvanya'nın aynı dil çatısı altında buluşması için bir anlamda misyonerlik görevi üstlenmişlerdi. Nitekim şaşırtıcı bir gelişmeyle yaşadıkları coğrafyada birbirlerine çok yakın oldukları gibi dilleri ve kültürleri de benzer özellikler taşıyan, ilk bakışta birleşemez, anlaşamaz ve uzak gibi görünen bu toplulukların kaynaşmasını ve kısa süre içinde bu dili konuşmasını sağlamışlardır. Bu doğrultuda Yahudilerin öncülüğünü

yaptığı İbranice kökenli bu dil, giderek yayılmış ve Yahudi kimliği taşımak onlara büyük itibar kazandırmıştır. Bu sayede *Yiddish-taytch* denilen Germen-İbrani dilinin gördüğü itibar, onlara güç kazandırmış ve Yahudi medeniyetinin yanı sıra dillerinin de doğudan başlayıp, Fransa'dan Rusya'ya, İskandinavya'dan İtalya'ya kadar tüm Avrupa kıtası boyunca hızla yayılmasını sağlamış, en önemlisi tüm bu kesim kendi istekleri doğrultusunda Avrupalı Yahudi kimliği taşımayı seçmişlerdir.

Çağdaş Yahudi bilim adamlarından olup çok değerli bir kişiliğe sahip Max Weinreich "bir dili bilmek, bir orduya sahip olmak demektir"[14] demektedir. Bu açıdan bakıldığında, gerçekten de bir ulusun dili onun medeniyet yolunda gösterdiği gelişmeyi kanıtlayan en önemli silah olup, başlı başına bir güç teşkil etmektedir. Ancak ne yazık ki, İbranice yakın bir tarihe dek, dil olarak kabul edilememiştir. Ama bu olaya at gözlüğü ile bakan kesimin sayısı giderek azalmıştır. Oysa ki İbranice her ne kadar az bilinen bir dil olsa da hiç kuşkusuz, başlı başına bir dil olup, günümüzde bunun doğruluğu artık kabul edilmiştir. Bu doğrultuda, İbranice giderek saflaştırılmış ve o dönemde konuşulduğu şekliyle içindeki güney doğu Almanya'ya ait lehçelerden arındırılmıştır. Nitekim on altıncı yüzyıl dil bilimi alimlerinden olup aynı zamanda usta çevirmenliğiyle bilinen Christoph Helwig'in "*Teutchen* Alman, un-*Teutch Alman* olmayan demekti," şeklindeki cümlesinden yola çıkan Johann Wagenseil, 1699 yılında "Bu sayede *Juden-Teutch* kelimesinin Alman - Yahudi, ya da *Waren-Teutch* kelimesinin Gerçek Alman demek olduğunu kolaylıkla anlayabiliyor ve aradaki farkı görebiliyordunuz" demektedir.

Modern Yahudice'nin gramer ve ses sistemi ise biraz Almanca biraz Slavca olmak üzere bu iki ana dil dışında İbranice, Aramca, Latince, Türkçe, Fransızca, Yunanca ve daha başka lisanların bir araya gelmesiyle oluşmuştu. Özellikle küçük sonekler onu hem Almanca hem de Slavca'dan uzaklaştırarak çok farklı bir dilin ortaya çıkmasına neden olmuştu. Örneğin kasaba kelimesi *"shtot"* küçük kasaba denmesi gerektiğinde *"shtetl"* çok küçük kasaba demek durumunda ise *"shtetele"* oluyordu, ya da İbranice kökenli bir ad olan İbrahim, *Avrohom, Abraham, Av-*

rom, Avreml, Avremele, Avremche, Avremenu, Avreminke, Avremchik gibi farklı takılarla üretilebiliyordu.

Bu din toplumunun dilinde birçok özel kelime vardı ama bu kelimeler ülkenin yerli vatandaşlarının kulağına hiç aşina gelmiyordu. Nitekim İngiltere'ye ve ABD'ye giden Müslüman göçmenlerin dilleri Arapça, Persçe, Urduca karışımı olup, içlerinde İngilizce ve Fransızca kelimeler de vardı. Bu yüzden Germen İbrani dili, içinde daha ziyade dini kelimeleri barındırması nedeniyle onlardan farklı bir dildi. Zaten bu dili zor kılan da buydu. Örneğin Asya göçmenleri kendi ülkelerinin dillerini konuşurken, içinde çok sayıda İngilizce kelimeye rastlarsınız. Bunlar geldikleri yerden ödünç aldıkları ve giderek dillerine yerleşen yabancı kökenli kelimelerdir. Bu yüzden İbranice'nin içinde de Alman ve Slav dillerinden ithal edilmiş kelimeleri ararsınız. Ama bu Germen kökenli terimler, Yahudi yaşam şekline uymadığı için sonradan çıkartılmıştır.

Bu nedenle günümüzde konuşulan Yahudi dili hiçbiriyle benzerlik taşımamaktadır. Eski İbranice ise ilk günkü şekliyle içinde barındırdığı Alman, Slav ve İbranice kelimelere Polonya'ca kelimeler de eklenerek karmakarışık bir dil haline dönüşmüştü. Örneğin Almanca *wir* kelimesi Slavca *my* olarak aynı dil içinde yer almaktaydı. Yanı sıra içinde İngilizce rağmen anlamına gelen *Although* kelimesinden türeyen Slavca *as knotch* kelimesi Polonya'ca *choc* olarak aynı anlamda kullanılmaktaydı. Polonya'ca ile büyük benzerlik taşıyan ve seccade anlamına gelen İbranice'deki *shmate,* Polonya'ca *szmata* olarak kumaş parçası anlamına gelmekteydi. Yine aynı şekilde İbranice'nin Almanca ile benzerlik taşıdığına delil olarak, belki anlamına gelen *Lappen* ya da *Fetzen, efsher* olarak ve amaç anlamına gelen tachlis, Almanca *vielleicht* ya da *Ziel* olarak geçmekte olup İbranice ile benzer ses tınıları taşıyan kelimelerdir. İbranice kökenli çoğu kelime, her ne kadar Yahudi dilbilim profesörleri tarafından bu dini sonradan seçip benzer kelimelerle karıştırdıkları için arıtılmış olsa da, bugün Almanca'da olduğu kadar başlı başına bir dil olan Polonya'ca ve Slavca'da da bu kelimeler halen kullanılmaktadır. Örneğin dua şalı anlamına gelen *shawl, tales* ya da dine esneklik kazandıran *teffilin* kanunları aynen *teffilin* olarak kullanılmakta-

dır. İşte bu nedenle eskiler ve gerçek Yahudi olduğunu ileri sürenler dillerinin dejenere olduğunu söylemekteydiler.

Ancak dil bilimci Paul Wexler[15], Germence kökenli batı dillerinin iskeletini oluşturan İbranice'nin saflaştırılmasıyla oluşturulan yeni Yahudi'nin içinde hâlâ daha eskisinde olduğu gibi Slav ve Germen kökenli kelimelerin yanı sıra Latin ve Türk dili kökenli kelimelerin de yer aldığını söylemektedir. Örneğin İbranice dua etmek anlamına gelen *oren* kelimesi, Latince şekliyle *orare* olarak kullanılmasının yanı sıra, Türk kökenli bir kelime olan *duvanen* kelimesi de sıklıkla kullanılmaktadır. Yahudi erkeklerinin dua ederken başlarına taktıkları takkeler, İbranice *kappel* ya da *kepl* olarak adlandırılırken, Latice kökenli bir kelime olan *kep* ile yer değiştirmiş olarak artık bu şekilde kullanılmaktadır. Kep kelimesi Türkçe'de takke anlamına gelip, bu dile de Latince'den girip yerleşmiştir. Aynı şekilde *yarmulka* bugün hâlâ Polonya dilinde olduğu kadar diğer doğu dillerinde de kullanılan Türkçe kökenli bir kelimedir.

Bugünkü Yahudice Lexical Bifurcation (Dilin İkiye Ayrılması) şeklinde dile yerleşmiş olan terim ve deyimlerin ayrışmasına yönelik bir çalışmayla, İbranice olanlar ve olmayanlar şeklinde ikiye ayrılmıştır. Çeşitli araştırmalar ve bu amaç doğrultusunda yapılan çalışmalar sayesinde, Yahudice olduğu sanılan kelimelerin aslen öyle olmadığı, ya da İbranice olmadığı sanılan kelimelerin İbranice olduğu ortaya çıkmıştır. Nitekim tıpkı dile yerleşmiş olup dua etmek anlamına gelen Latince kökenli *oren* ya da Türkçe kökenli *duvanen* gibi İbranice kökenli olmayanların yanı sıra, Hıristiyan dininde dua eden kişi anlamına gelen *tfile tun* kelimesinin İbranice aynı anlama gelen *tefilah* kelimesinden türemiş olduğu da anlaşılmıştır. Ayrıca dilin içinde Almanca'dan türetilmiş olup sonradan İbranice'ye katılmış argo anlama gelen kelimeler de bulunmuştur. Örneğin Almanca yumurta anlamına gelen *eiyer* kelimesi, zamanla kaba anlamda testis manasında kullanılmaya başlamış, bunun üzerine yiyecek maddesi anlamındaki yumurta kelimesi *beytsim* adını alarak argo anlamından kurtarılmıştır.

Eski İbranice, Latin dilleri gibi soldan sağa değil, diğer tüm doğu kökenli diller gibi sağdan sola yazılır ve gerek Tevrat'ta gerekse Tal-

mud'ta belirtildiği üzere Aramca harflerle yazılmaktadır. Kulağa İbrani tonunun bütün özelliğini duyuran bu harfler, yeni dilde değişmiştir. Ancak bu değişikliğe özellikle kökeni orta Avrupa olup kendilerini gerçek Yahudiler olarak adlandıran tutucu kesim pek olumlu bakmamışlardır. Öte yandan arkeologların kazıları sonucu bulduğu yazım gereçlerinin, özellikle kilise tarafından kuzey Avrupa'daki barbar kavimlerin eğitim görmesi açısından kilise tarafından temin edildiği, böylece okuma yazma öğrendikleri ortaya çıkmıştır. Ancak bu yazıların üzerinde Latin harflerinin yanı sıra doğuda kullanılan Kiril alfabesine ait harflere rastlanması, dokuzuncu yüzyılda Moravya gibi önceleri Slavca konuşan yerlerde Azizler olarak bilinen Cyril ve Methodius tarafından oluşturulmuş olan Kiril alfabesiyle konuştuklarını kanıtlamaktadır. Diğerleri gibi Yahudilerin de önceleri bu alfabeye uyum sağladıkları ya da gerek kendi dillerini, gerekse bu dili konuştukları, yine yapılan kazılar sonucu ortaya çıkan metinlerden anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda bugün kullanılan Latin alfabesinin kökeni de ortaya çıkmış olup, içinde çok aşina oldukları İbranice kökenli kelimelerin oluşu nedeniyle Yahudiler bu dili konuşmakta zorlanmamışlardır. Örneğin traş olmak anlamına gelen *galkhes* kelimesi İbranice *galeakh* olarak kullanılmakta olup, daha ziyade din ağırlı bir kelimedir ve Hıristiyan rahiplerinin traşlanmış başlarını ifade etmektedir.

Bu durumda her ne kadar sürtüşseler de yüzyıllar boyu iç içe yaşamış Hıristiyan ve Yahudi toplumunun birbirlerinden etkilendiği çok açıktır. Nitekim Hıristiyan toplumunda onlara dostça yaklaşan bir kesimin diğerlerinin gözüne görünmeksizin gizlice onların derslerine katıldığı, en azından dinleyip kulak misafiri olduğu ya da bölgelerindeki toprak beyleri soyluların şatolarının pencerelerini açarak çocuklarını bu dili öğrenmeye teşvik ettiği, çok sayıda Yahudi dinine dönen kişinin varlığından net bir şekilde ortaya çıktığı gibi Hıristiyan komşularının dili Yahudilere de cazip gelip öğrenmek istedikleri, Latince'yi en az onlar kadar iyi konuşmalarından anlaşılmaktadır. Nitekim yirminci yüzyılın başlarında bile özellikle ABD'ye göç etmiş çoğu Yahudi göçmen ailesinin çocuklarına ve torunlarına İngilizce ve Fransızca'nın ya-

nı sıra Latince'yi de öğrenmelerini istemiştir. Nitekim her ne kadar hala daha vatan yerine *heym* kelimesini kullanmakta ısrar eden büyüklerinin bu girişimi ilk etapta onları şaşırtsa da, bugün büyük bir olasılıkla onların torunlarının torunları olan çoğu orta yaşlı olan Yahudi eski İbranice'nin yanı sıra Latince'de bilmektedir. Ama özellikle on dokuzuncu yüzyılın ortalarında yaşadıkları soykırımdan sonra Amerika'ya ve dünyanın dört bir tarafına yayılan Yahudilerin uzun bir süre din düşmanlarının dilini öğrenmemekte direndikleri ve onlara garip gelen bu kelimeler yerine kendi öz dilleri olan İbranice'yi öğrenmeyi tercih etikleri ve onu hep özel bir konumda tuttukları çok açıktır.

Literatür

Bir toplumun medeniyet oluşumunda dilin ardından yazılı ve sözlü edebiyat gelmektedir. Ya da tarihçi Barbara Tuchman'ın söylediği gibi sıradan bir toplumu medeniyet konumuna taşıyan geride bıraktıkları yazılı eserlerdir.

Bu konuda ilk örneği (1200-50) yılları arasında yaşamış olup çok sayıda kısa çalışmaları olan yazar Suesskind von Trimberg'in eserlerinde görüyoruz. Nitekim on dördüncü yüzyılın ilk yarısında Manesse Yazıları adı altında yayınlanan, büyük bir olasılıkla İsviçre'de yazıldığı düşünülen ve şu anda Heidelberg Üniversitesi'nde bulunan eserlerinden anlıyoruz. *Süskint der Jude von Trimberg (Suesskind Trimberg Adında Bir Yahudi)* başlığı altında yazılan bu eserde şiirsel bir dille bir resim tasvir edilmektedir. Trimberg bu resim tasvirinde, skolastik düşünce yapısına sahip ortaçağ halkına ve özellikle din adımlarına hicivsel bir göndermede bulunmaktadır. Nitekim bir Hıristiyan rahibi ile bir Yahudinin yaptığı tartışmayı gösteren resimde,[16] sanatçı Yahudi olarak kendisini tasvir etmekte olup, onu yargılamak için öfkeden köpürmüş gözlerle bakan rahibin ve beraberindeki Köln şehri Kilise Kurulunun önündedir. Ancak gayet kendinden emin tavırlarla savunmasını yapmakta, hatta rahibe bu sözlerini büyük bir dikkatle dinletmektedir. Suesskind'in burada vermek istediği en önemli mesaj, Yahudi halkının gerek fiziki gerek, sanatsal düşünce, gerek konuşma gerekse giysileriyle Hıristiyan rahibine

baskın çıktığıdır ve bu yüzden kendisini diğerlerinden daha ön planda göstermiş olup parmağıyla onları tehdit ederek uyarmaktadır.

Resme dikkatli bakıldığında, bu şahıs özellikle yakışıklılığıyla dikkat çekmektedir. Üzerinde çok güzel mavi bir pelerin ve boynunda siyah-beyaz benekli bir kakım kürkü taşımaktadır. Bu kürk, rahibin yakasındakiyle aynı olmakla birlikte benzerinden çok daha gözalıcı durmaktadır. Başında ise rahibin asasıyla aynı özellikte ama çok daha görkemli altın renkli madeni bir şapka taşımaktadır. Resimdeki diğer önemli özellik ise, asla kendisini küçük düşürmediğidir. Nitekim kendisini affettirmek için ayaklarına kapanmasını bekleyen rahibin, tam tersine kafa tuttuğunu görmesiyle yüzü asılmıştır. Karşısında son derece vakurdur ve rahibin çirkin suratlı, aptal görünüşlü yardımcıları onu hayretle dinlemektedirler.

Duruşu, giysisi ve bilgili tavırlarıyla diğerlerinden hiçbir aşağılanacak tarafı olmadığını, tam tersine onlardan üstün olduğunu kanıtlamaktadır. Suesskind'in kendisini tasvir ettiği resimde, Hıristiyan soyluların kendisine haklarını vermediğinden şikayet etmektedir. Bu resmi tasvir ettiği şiirinde ise şöyle demektedir:

Bu gidişle kapılarınızı sanatımla açamayacağım
Eğer lordum bana değer vermeyip, ödüle layık görmüyorsa
Ben de bundan böyle onun sarayına girmeyeceğim
Ona hizmet etmeyeceğim
Uzun gri bir sakal bırakıp,
Yaşlı bir Yahudi bilim adamı olacağım
Uzun mavi bir palto giyip,
Başıma altından madeni bir şapka koyacağım
Ağır ve mağrur olacağım
Ve lordum beni cömertliğinden mahrum etmeyi bırakana dek
Şiir yazmayacağım[17]

Öte yandan resimde bir sanatçıdan çok bir alim kılığına giren Suesskind'in gerçekten bir Yahudi mi, yoksa kendisini Yahudi kılığına sokarak göndermede mi bulunduğu konusu bu resme bakan ve şiiri okuyan

herkesi ikileme düşürmüştür. Yahudi bilim adamlarına tanınan ayrıcalığa atıfta bulunarak onlarla alay mı etttiği yoksa kendisinin ancak o şekilde itibar göreceğini anlamının verdiği bir sitemin mi söz konusu olduğu tam olarak anlaşılamamaktadır.[18] Ancak yazdığı *Minne* adı verilen umutsuz aşk şiirleriyle aşıkların şairi ve French Trouvéres Provençal Troubadours yani Fransız kökenli Provans'lı bir ozan olduğuyla bilinmektedir. Kafasında garip bir kuş taşıyormuş gibi duran şapkasının tepesindeki "W" harfi ve şiirlerinde çokça kullandığı aynı harf, on üçüncü yüzyılın başlarında Yahudi olmayanlar tarafından kullanılan Almanca bir harfle benzerlik taşımakla birlikte Worm Yahudilerine özgü bir amblemdir. Ancak bu elbette ki kesin bir sonuç çıkaramamaktadır. Sonuçta onun sonradan Yahudiliği benimseyen bir Hıristiyan mı, yoksa Yahudi mi olduğu sır olarak kalmıştır.

İbranice dilinde Alman harflerinin çoğunlukta olduğu, sadece el yazması Yahudi İncilinde değil, Worm Yahudileri zamanında yazılmış ilahilerde de görülmektedir. Örneğin 1272 yılında yazılmış ilahide şöyle yazılıdır:

Gut tak im betage	Ona İhsan ettiği güzel bir gün için şükredin
Shewer dis machazor	O ki, bize sinagogumuzda kutsal kitabımızı
İn beth hakneseth trage!	Okuyarak dua edecek gücü verendir!

Görüldüğü gibi ilahide İbrani'ce harflerle Slav ve Germen alfabesi iç içe olup, günümüze dek değişerek aynı paralelde ilerlemiştir. Nitekim İbranice'de kullanılan *she*, Slavca'da *zé* olarak telaffuz edilmekte, Almanca'daki *wer*, benzer ses tınısına sahip *who* kelimesi ile büyük benzerlik göstermektedir. İbranice dini bir kelime olan *Machzor*, dini günlerde okunan dua kitabı anlamına gelmekte, keza Din Kardeşlerin Birleşme Evi anlamına gelen *Bethı haKnessethk* gibi özellikle Sinagoglardaki dini ayinlerde kullanılan İbranice kelimeler aynı şekilde kullanılmaktadır. Yine bugün Yahudi dilinde var olan *shul* kelimesi İngilizce'de okul anlamına gelen *school* kelimesinden türetilmiştir. On üçüncü yüzyılda yazılmış bir başka şiirde ise şöyledir:

Er waste si wil abene	O çarçabuk yatağından kalktı
Er machte sich hin vür	Ve evin kapısından dışarı çıktı
Er korte siene versen	Sonra topuklarının üzerinde çark etti
Zu siene fater tür	Ve babasının kapısına yöneldi

Yahudi literatürüne ait bütün bu örnekler, onların Germen topluluklarıyla birlikte yaşadıkları dönemde birbirlerinden oldukça fazla etkilendiklerini ve dolayısıyla dillerinin büyük benzerlik taşıyan kelimelerle donanmış olduğunu kanıtlamaktadır. Nitekim "Babamız Abraham" *(Avraham Ovinu)* adlı on üçüncü yüzyılda yazılmış bu şiir ise, ataları İbrahim peygamberle ilgili olup, bir balad haline dönüştürülmüştür. Abraham sabah kalkmış ve evin kapısından dışarı çıkıp, yola koyulmuştur, sonra birden durup geri dönerek sinagogun kapısına yönelmiştir.

Aşağıdaki şiirde onun sabah kalkıp, ibadetini yaptıktan sonra sırtına çuvalını vurarak, rızkını kazanmaya yöneldiği anlatılmaktadır.

Er warf den seak zume rüken	O sırtına çuvalını attı
Er machte sizh zu den veiden	Ve tarlalara doğru
Er began di apgote	Hızla yol almaya başladı
se'ere schelden	

Avrohom Ovinu İbrani İncilinde yer alan hikayelerden biridir. *Cambridge Yazıları* adı altında orijinali Kahire'deki bir Atina sinagogunda bulunan bu elyazması şiirin yanı sıra, İbrani İncilinde dürüstlüğüyle ünlü Yusuf peygamber ve Musa ile ilgili hikayeler de bulunmaktadır. Bunun dışında on altıncı yüzyıldaki İncilin İbrani'ce versiyonunda *lésemajesté* gibi çok sayıda dini şahsiyet unvanının yanı sıra *Ormulum* gibi Latince kökenli ve orta çağda İsa'nın Havarilerinin yazdığı İncil'lerde kullanılan 20.000'den fazla deyim bulunmaktadır. Bu dil o devirde cadde ve sokaklarda ve de evlerde kullanılan günlük İbranice'dir.

Bu eserlerin hepsi Germen Yahudileri'ne ait çalışmalar olup o devrin en nadide literatür örnekleridir ve büyük bir bölümü kendilerinden sonraki nesillere taşınmıştır. Nitekim bunlardan bir başkası *The Bin-*

ding of Isaac of Esther in the Persian court (Esther'li Isaac'ın Pers Sarayındaki Anıları) adlı eser olup içinde o dönemdeki sayısız hikayeleriyle Book of Kings (Kralların Kitabı)[19] ve Book of Samuel[20] (Samuel'in Kitabı) olarak iki cilt halindedir. Orijinal adı *Shmuel Buch* olan ikincisinde bir kadının hikayesinin anlatılmakta olduğunu içindeki Little of Ratisbon (Küçük Ratisbonlu) adlı harikulade güzel bölümden öğreniyoruz. Ayrıca Janow'lu haham Jacob ben Isaac Ashkenazi tarafından on altıncı yüzyılda yazılmış içinde Yahudi incilinden önemli bölümlerin yer aldığı *Tseynareyna* ya da eski İbranice ile *Z'enah u R'enah* adlı eserin içinde çok sayıda atasözü anekdot, masal, destan, hikaye, yorum ve öğütlere de yer verilmiş ve sayısız dile çevrilmiş olup Yahudi literatüründe önemli bir yere sahiptir. Tseynareyna'nın binlerce baskı yapmış olması ise yayıncılık dünyasında şaşkınlık yaratmıştır.

Hahamın orijinal adı *Taytch Chumesh* olan bir diğer ünlü eseri ise özellikle İbrani kadınlarıyla ilgili bir çalışmasıdır. Bu nedenle çok hoş bir dil seçmiş olup içindeki Solomon'un Şarkısı' adı altında yayınladığı bölümde "İleriyi görün, Zion'un güzel kızları...."[21] demektedir. Buradaki Zion, İsrailoğullarının kavmi Sion dağı ve Kudüs'tür. ilk bakışta okuyucularının kadınlarla sınırlı olduğu izlenimini vermesine rağmen, çok geçmeden hahamın asıl niyetinin İsrailoğullarının çoğalmasına yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim kitabın giriş yazısında "Bu çalışma Tanrının buyruğunu yerine getirmekle sorumlu kadınları olduğu kadar erkekleri de ilgilenmektedir...." demektedir.

Bu doğrultuda İbranice yazılmış olan dua kitaplarının içinde de *tchines* ya da İbranice adıyla *techinnots* denen çok sayıda ibret alınacak şiir ve hikaye mevcuttur. Hoş bir dille yazılmış olması ve bir tür kılavuz kitap özelliği taşıması nedeniyle özellikle kadınlar tarafından sevilerek okunmaktadır. Örneğin onların anlayabileceği şekilde sade bir dille Şabat ekmeğinin hamurunun hazırlanışı, onun yoğrulması için kullanılan kutsal kürsünün önemi ve o sırada okunan *Challah* duasına yer verilmektedir.

Vi ikh tu mayn mitsve fun khale mit gants hartsn

Challah'a bütün kalbimle inanıyorum ve senin emirlerinin doğrultusunda Şabat hamurumu açıyorum

Zo zol Got, borukh hu, mikh hitn far payn un shmartsn

Ulu tanrım, onun kutsadığı kullarından biri olarak, beni kötülükten, şerden, beladan ve acılardan koru, sana sığındım.[22]

Daha çok sayıda kütüphane raflarını dolduran Yahudi dua kitaplarından alıntıların yer aldığı eser bulunmaktadır. Ama büyük bir olasılıkla çoğu dokuz ve onuncu yüzyıllarda kaybolmuştur.

Ancak Yahudi literatürü sadece dua ve din kitaplarıyla sınırlı değildi. Diğer bir deyişle çağdaş dünyadan kopuk değillerdi. Diğer Avrupa ülkelerinden kendilerini soyutlamış değillerdi. Tam tersine Hıristiyan komşularına bu konudaki üstünlüklerini kanıtlamışlardır. Nitekim Kudüs Üniversitesi profesörlerinden Chone Shmeruk[23] "o devirde hayali bile mümkün olmayan bugünün bilimkurgu tabir edilen uzay üstü yaratıklarla ilgili dünyasına ait çok sayıda kurgu hikayesi bulunmaktadır." demektedir. Bu Yahudi kültürünün birlikte yaşadıkları Hıristiyan dünyasının ne derece ilerisinde olduğunu kanıtlamaktadır. On üçüncü yüzyılda yazılmış *Jans von Wien'in World Chronicle (Jans von Wien'in Dünyası)* adlı kitap Yahudilerin edebiyat dünyasında hikaye yazma konusunda çok geniş bir hayal dünyası ve bunun için gerekli malzemeye sahip olduklarının en bariz işaretlerini göstermektedir.[24]

Kahramanlık şiirleriyle ünlü Dukus Horant'ın yazdığı *Hildebrand Saga* (Hildebrand Destanı) ve *Song of the Nibelungs* (Nibelungs Şarkıları) bu konuda Yahudi kültür dünyasına damgasını vurmuş en ünlü eserlerdir. Burada açıklanması gereken en önemli unsur ise yüzlerce sene önce yazılmış bu eserin Almanca'ya çevrilerek kopyalanmış olması ve hepinizin bildiği üzere ünlü Alman besteci Richard Wagner'in eserlerine konu olmuş olmasıdır. Keza Yahudilerin *Melech Artus* adı altında yayınlanmış Kral Arthur'un sarayında geçen olayları hikaye etikleri eser, *Artus Hof* adı altında Till Eulenspiegel adlı kaba bir Alman köylüsü tarafından kopya edilmiş ve sonuçta bu hikayeler yine bir baş-

ka ünlü Alman besteci olan Richard Strauss'un bestelerinin sözlerine malzeme olmuştur. Keza *Bove Buch* adlı eseri, on altıncı yüzyılın başlarında İtalyanca şövalyelik hikayelerinin romantik bir dilden anlatıldığı Bouvo d'Antona adı altında yayınlanan ünlü bir kitaba dönüşmüştür.[25] Asıl adı Asher haLevi olup edebiyat dünyasında Elijah Levita ya da Elieh Bachur adını kullanan dilbilimci ve yazar on altıncı yüzyılda yaşamış olup, kadınlara karşı acımasız davranan Kont Don Juan'ın asıl yaratıcısıdır. İtalyanca'sını okumadığım için aynı acılı tonu verip vermediğini bilmiyorum ama İtalyanca'ya uyarlanmış sözlerinin aslı şöyledir:

Böylece sayın baylar, görüyorsunuz ki
Başınıza ne geliyorsa
Şeytan ruhlu kadınlardan gelmektedir
Kral Süleyman'ın kitabında ne yazdığına bakın
İyi bir kadın nasıl bulunur
Size garanti veririm ki,
Bütün gün arasanız bile,
Tek bir iyi kadın bulamazsınız[26]

Bu metin yirminci yüzyılda yeni İbranice ile yazılmış olup, en yeni yazılmış Yahudi literatürü örneklerindendir. İtalyanca'dan çevrilen Don Juan'a ait bu metin Yahudi medeniyetinin batı ile aynı paralelde hatta daha da ileride olduğunun çok açık bir kanıtıydı. Ancak İbrani medeniyetine ait en nadide örneklerden biri olan Bubbe Mayseh (Büyük Annemin Masalları) adlı içinde çok sayıda İbranice terim ve hikayenin bulunduğu eserle birlikte yirminci yüzyılda kopyalanmıştır. Bu Yahudi dünyasının neden dışarıda tutulmaya çalışıldığının göstergesidir ve bunun tek nedeni dinleridir.

Din

Yahudi dindarlık kitabı *Book of Pious*, İbranice yazılmış olup Yahudi dininin ana hatlarını ortaya koymakla birlikte, esas itibariyle birlikte yaşadıkları ve sonradan Yahudiliği seçenlere bu dini öğretip yol gösteren bir kitap özelliği taşımaktadır. Örneğin "yeni dine katılanlar kendi-

lerini zinadan esirgerlerse, temiz vicdanlı Yahudilerle eşit şekilde saygı göreceklerdir" cümlesi bu dinin faziletlerini öne sürerken, dine dönenleri de bu dinin prensiplerine uymaya davet etmektedir.

Bu yeni dindarlık, on birinci yüzyıldan itibaren kilise liderlerinin baskıcı tutumuna karşı takınılan yumuşak, şefkatli ve dürüst yaklaşımı sayesinde çok sayıda yandaşın katılmasıyla oluşmuş ve beş yüz yıl öncesinde başlayıp günümüze dek sürmüş *Chasidei Ashkenaz (Germen topraklarının dindarları)* adlı Tevrat ve Talmud'ta yazdığı şekilde Musevi dininin temel prensiplerini taşıyan Chassidim adlı tarikat üyeleri öncülüğünde Slav dünyasına göç eden Yahudilerin kaybolan gemisini geri döndürmeyi amaç edinmiştir.

Bu doğrultuda yapılan bu dini hareketle bütün üyeler öncüleri Kalonymos'un omzuna koyduğu geniş şalla örtünmüşlerdi. Tam adı Eleazar ben Judah ben Kalonymos olan Worm şehri Yahudilerinin lideri ile birlikte Mezopotamya'ya yaptıkları uzun yolculuk, (Abu Aaron . . . Babilonya'dan yola çıkmış . . . ve tüm sırlarıyla birlikte bu topraklara taşınmıştı...) şeklinde Tevrat'ta yazılan ibareden yola çıkarak, ataları Abu Aaron'un geldiği Mezopotamya topraklarında onların izlerini aramak ve takip etmeyi amaçlamaktadır. Bu oldukça kalabalık kavim, hanedanlarının amblemi olan giysilerinin kollarındaki aslan armasıyla[27] otantik geleneklerini sürdürürken, on üçüncü yüzyılda doğu Avrupa topraklarına gelip, Almanya'nın doğusundan başlayarak tüm Slav dünyasına yayılmışlardı. Birlikte yaşadıkları topluluk içinde Slav, Yunan ve Türk kökenli bireyler mevcuttu ve yarı yarıya Aramca'ya benzeyen bir dili konuşuyorlar ama bir anlamda kuzeni oldukları İbranice'nin yanı sıra sempati duydukları Yahudiliği ve bu dinin kurallarını, daha da önemlisi bir Yahudi gibi yaşamayı bilmiyorlardı.

Bu nedenle, dindarlık kitabı *Chasidei Ashkenaz*, onlara ibadet için ne yapmaları gerektiğini gösterirken, bu dini öğrenmelerine de ışık tutmuş ve Yahudi geleneklerine bağlanmalarını sağlamıştır. Diğer bir deyişle, bu topraklarda dinlerini yapılandırmışlar ve önlerine açılan yeni dünyada onu dikkatle, sevgiyle, hoşgörüyle, dürüstlükle ve samimiyetle takip ederek benimsemişlerdir. İyi niyetli olmanın baş prensip oldu-

ğu Yahudi dininde, bu niyet çok önemli olup, dinin geleneklerini harfiyen yerine getirmek için en önemli meziyetti. Nitekim din kitaplarında "Herkese ve her türlü canlıya karşı iyi niyetli, şefkatli ve hoşgörülü olmak, dindarlığın temelidir ve din kanunlarına sıkı sıkıya bağlanmakta niyet çok önemlidir"[28] demektedir. Hahamlar bu sözlerin iman ettikleri yolda anahtar cümle olup, dindarlığın temelini teşkil ettiğini onlara öğütlemiştir.

Bu sözler *Sefer Chasidim* adlı Yahudi Dindarlık Kitabının dini öğretisi kitabından alınmış olup, okunduğunda insanın içine huzur veren, tanrı korkusu taşıyan insanların iyiliği ve mutluluğu için yazılmış bir kitap olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim daha ilk paragrafı okuduğunuzda ahlaki ve dini kurallarla birlikte felsefi ve mistik fikirlerin bir arada olduğu göze çarpmaktadır. Bu doğrultuda on ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda Haham Dindar Samuel ben Kalonymos ve oğlu Dindar Judah ben Samuel onların din konusundaki eksiklerini tamamlayıp bir Yahudinin yaşaması gereken uygun yaşamı öğrenmelerine her şeyden önce dürüst ve namuslu bir Yahudi olmalarına öncülük etmişlerdir.

Bu kitap Dindarlık Kitabıydı. İçinde tanrı korkusu taşıyan insanlar için anlamlı ve mutluluk verici sözler yer almaktaydı. Bu kitap yaratıcılarına büyük bir içtenlikle bağlanmak isteyen ve onun istekleri doğrultusunda yaşamayı amaçlayan dindar insanların kitabıydı. Buna inanıyorlar ama anlamakta güçlük çekiyorlardı. Bunun için ne yapmaları gerektiğini bilmiyorlardı. Yaratıcılarının istemediği bir şeyi yapmaktan çekiniyorlar ama bunların neler olduğunu bilmiyorlardı.

İşte *Sefer Chasidim* bu yüzden yazılmıştı: Bu kitabı okuyarak yaratıcılarının Tanrı korkusu taşıyan kullarından neler istediğini öğrenebilirler ve bu sayede onun isteklerini anlayabilir ne yapıp yapmamaları gerektiğini görerek, onun bu isteklerine içtenlikle uyabilirlerdi.[29]

Parma'da bulunan ve hepsi birbirine karışmış olup üzerlerinde kısa metinler bulunan elyazması Dindarlık Kitabının sayfaları büyük ve çok özverili bir çalışma sonucu tekrar bir araya getirilmiş ve birbirinden ayrılmış bölümleri düzenlenmiştir. Ünlü bir tarih çevirmeni olan Avraham Finkel, "Bu sayfalar anlaşılabilir ölçüde tekrar bir araya getirildi-

ğinden, yeterince öğretici mahiyette örneklerdir" demektedir. "Her ne kadar üzerindeki başlıklar altındaki paragraflarla ilgili olmasa da, dine bakış ve taşıdığı felsefeyi özetlemesi ya da mistik düşünceleri aşılaması açısından, ortaçağda doğu Avrupa sınırlarındaki Slav topraklarında yaşayan geniş topluluk için yeterliydi. Nitekim üzerinde Yahudi yaşam biçimini yansıtan çok sayıda paragraf vardı."

Sonuçta Dindarlık Kitabının onları ahlaklı ve düzgün yaşama dair, yaşamı gizemli ve dünyevi cephelerinden gösteren kılavuz bir kitap olduğu kesindir ve topluluk karşılaştığı tüm zorluklarda bu kitaba ve onun öğretisine sığınmıştır. Bu doğrultuda Yahudiliği hayali bir doktrin olarak sayıp Tevrat, Musa'nın Beş Kitabı ve onun kanunlarını bilmeyen topluluk bu dini öğrenmeyi başarmıştır. Ortodoks dininde tanrıya sıkı sıkıya bağlanmak kelimesinin çok önemli olduğunu ve bu yoldan çıkanların, onun ilahi gücü tarafından sadece bu dünyada değil, öteki alemde de cezalandırılacağını idrak etmenin yanı sıra, Yahudiliğin temel prensiplerini taşıyan Chassidim tarikatının gerçekten de söylendiği gibi iyi niyete dayalı bir din olduğunu da anlamışlardır. Nitekim kitapta "Eğer Yahudiler Tevrat konusunda cahil olup barış ve refah içinde yaşayacaklarını sanıyorlarsa, bunun aralarında onlara Tevrat'ı öğretecek ya da öğüt verecek biri olmadığından kaynaklandığından emin olmalısınız. Bu yüzden onların bilmeden işledikleri günahlar söz konusudur," demektedir. Bu açıdan bakıldığında aslında tüm dinlerdeki düşünce şeklinin aynı olduğu ortaya çıkmaktadır. Nitekim Hıristiyan dininde günah işleyenlere bile kalplerde hoşgörü ve sevgi beslemek gerektiğine dair bir cümlenin benzerinde "Birbirinize karşı bağışlayıcı ve hoşgörülü olun, sevgiyle yaklaşın" demektedir. Ancak topluluk giderek sempti duydukları bu kutsal kitabın dilini bilmiyordu. Ama kitapta buna dair de bir cümle vardı. " Eğer tanrı korkusu duyan insanlar, İbranice bilmiyorlarsa, nasıl dua edileceğini onlara anlatmalısınız ki, ibadet ettikleri sırada ne söylediklerini anlayabilsinler" demekteydi.

Sinagogların yeni liderleri dua kitaplarının içeriğini tam olarak bilemiyorlardı. Bu nedenle sık sık danışmak durumunda kalıyorlardı. *Chazzen* olarak adlandırılan bir teganni lideri sık sık öğrenmeye başvurdu-

ğu için dua sürekli olarak kesilip akıcı bir şekilde devam edemiyordu. Doğudakilerden bazıları bu konuda bilgi sahibi olmaktan çok uzak olmalarına rağmen, kendilerini haham yerine koyup, onlarla bir tutuyorlardı. Hatta bazıları onların da üzerinde bir mevkiide oldukları gafletine düşmüştü. Nitekim cemaate şöyle diyorlardı: "Eğer bazı hahamların tanrı korkusu taşımadıklarını görürseniz, dürüst insanlar olarak onları ihbar edeceksiniz" Bu cahil insanoğlunun doğasında vardı. Nitekim her ne kadar eğitilmek için uğraş verilse de, ortaçağ gibi bir dönemle günümüz dünyası karşılaştırılamazdı. Kaldı ki, günümüz dünyasında bile bu tip insanların varlığı göz önünde alındığında bunun fazla yadırganmaması gerek. Davranışlar, inançlar ve özümsemeler farklılık gösterebiliyordu. Nitekim zaman zaman duygularına yenilip Tevrat öğrenmenin boşa zaman harcamak olduğunu düşünüyorlardı. Kitapta çocukların eğlencesi, kadınların günlük bakımı, temizlik, arkadaşlık kurmak gibi sosyal faaliyetler anlatılıyordu. Bu gevezelik edip çene çalmaktı. Bu açıdan bakıldığında, doğunun en uzak köşesinde de, Amerika'nın göbeğinde cahil her yerde cahildi. Diğer bir deyişle, on dokuzuncu yüzyıl Amerikan kovboylarının beyni nasıl para ve kadın üzerine sadece iki şeye odaklanmışsa, onların beyni aynı şey üzerine kuruluydu. Bu yüzden Tevrat'ı öğrenmek boşa zaman harcayıp, yaşamdan elini eteğini çekmek demekti.

Bu aşamada Yahudiler büyük bir sabır ve özveriyle pagan inançlarına sahip batıl itikatlı soydaşlarına kitaptaki satır aralarını okuyup, burada gizli olan Ortodoks yaşam felsefesini onlarla paylaşmaya çalışmışlar, onların bu saplantılarına hoşgörüyle yaklaşıp anlayış gösterirken, bunun yanlış olduğunu kitapta bu konuda yazılmış paragraflarla öğretmeye çabalamışlardı. Bu doğrultuda Gerçekten de *Sefer Chasidim*'in içindeki pasajlardan çok şey öğrenmişlerdi. Nitekim bu konuya yer verilen bir paragrafta "Başınıza bir şey geldiğinde, bunun batıl inançlarınızdan dolayı kaynaklandığına tereddüt etmeyin" demekteydi. Bu Yahudi dininin Dindarlık Kitabıydı ve görüldüğü gibi hurafelere yer yoktu.

Bu doğrultuda *Chasidei Ashkenaz*, içindeki bir çok öğreti ve öğütten dolayı sadece Yahudi dini tarihçesini içermemektedir. Bu nedenle

yüzyıllar boyu topluluğun üzerinde olumlu etki yaparak onların giderek gelişmesini sağlamasının yanı sıra, doğu Avrupa Yahudilerinin sosyal ve politik yönden değişime uğrayıp yaşam konusunda deneyim kazanmalarına önayak olmuş, en önemlisi zorda kaldıklarında kurtulmak için başvurdukları bir kılavuz kitap özelliğini taşımıştır. Nitekim sonraki yıllarda Polonya ve Litvanya'daki İbranice konuşan Yahudiler, böyle bir kitaba ve dine sahip olmanın gururunu yaşadıklarını dile getirerek "Biz Chasidei Ashkenaz'a bağlıyız" diyeceklerdir.[30]

Ancak Dindarlık kitabında da bazı mistik olaylardan yola çıkılarak batıl itikatların olduğu bir gerçekti. Ancak yüzyıllar boyunca değişime uğrayarak bazı tarikatlar tarafından çarpıtılmasına rağmen, aslında hurafe boyutunda olmayıp genel anlamda espri boyutunda kalmış fikri sabit inançlardan ibaretti. Örneğin bir erkeğin annesiyle aynı adı taşıyan bir kadınla evlenmesi uğursuzluktur. Ama bunun nedeni açıklanamamaktadır. Nitekim bunun uğursuzluğunu yansıtan bir örnekte yaklaşık altı yüz yıl önce marangozluk yapan Krakow'lu Mordechai Gebirtig (1877-1942) kızını evlendirmek istemektedir ancak kızı Sore kasabanın çöpçatanının kendisine damat adayı olarak getirdiği adamı hiç beğenmeyip, ona çatmış. Ama daha sonra getirdiği aday onun beğenisini kazanıp kız tarafından damatlığa kabul edilmiş ve Sore mutluluğunu söylediği şu şarkıyla dile getirmişti.

Çöpçatan bana bir damat getirdi
O diğerlerinden farklıydı
Onun adı Vladek
Ama bir sorun var
Vladek'in annesinin adı da Sore
Tıpkı beni adım gibi
Bu yüzden onun gelini olamam[31]

Şeklinde uzayıp giden şarkıda görüldüğü gibi Yahudi dini içinde çok sayıda olmasa da bazı sabit inançlar söz konusuydu ve bu durum sanılanın tam tersine sürpriz bir gelişme göstererek Hıristiyan ve paganların hakim olduğu dünyada onların Tevrat'a dönmelerine ve Slav

dünyasında dinin giderek cazibesini artırıp yayılmasına neden olmuştur. Diğer bir deyişle; "Köle olarak bilinen Yahudilerin dininin yasallaşmasına ön ayak olmuşlardır"[32] Dinlerine çok sayıda yandaş kazanmaları, bir anlamda onların özgürlüklerini kazanmalarına neden olmuştu. Çok sayıda kazandıkları başarının yanı sıra dini açıdan başlı başına değer taşımaları, Hıristiyan dünyasında kazandıkları en büyük ödüldü. Sefer Chasidim'in başarısı bugüne dek görülmemiş bir oluşuma neden olmuştu. Nitekim yazarlar bu dönemde büyük ölçüde din dönmelerinin olduğunun altını çizerek bu başarıyı onaylamaktadırlar. "Tevrat Yahudiliğe dönenlerin sevgiyle kucaklanacaklarını ve onların yaptıkları maddi manevi hatalarının hoşgörüyle karşılanacağını yazmaktaydı. Tanrı onları çok seviyordu ve onlar tanrının katında İsrailoğullarından daha kıymetliydi." Kökleri ne olursa olsun onlara karşı saldırıya geçilmeyecekti. "Bir din dönmesiyle konuşurken, bir Yahudi onun bu dini sonradan seçtiğine dair sözler sarf etmeyecek ve bu konuya değinmeyecekti." Bu dine ait olmayan biriyle evli olsa bile, bu durum eskinin yeniye çatık kaşla bakmasını gerektiremezdi. "Bir Yahudi kendi soyundan olmayan biriyle evlenirse ve eğer bu kadın iyi kalpli, mütevazı ve şefkatli ise, kendisi o dinden olmasa bile çocuklarına Yahudiliği seçmesini tercih ettirdiği sürece makbul bir kadın sayılacaktır" denmekteydi.

Bu tip hümanist cümlelerle dolu bir dine karşı kayıtsız kalmak elbette ki mümkün değildi. Nitekim başta paganlar olmak üzere çok sayıda yandaş toplaması çok doğaldı. Sonuçta yüzyıllar boyu topluluğun içindeki Hıristiyanlarla Yahudiler dostluk ve kardeşlik içinde yaşamışlar, en önemlisi Hıristiyan yöneticilerinin baskılarına birlikte karşı koymuşlardır. Yahudilik bir dinin mensubunun diğerine hizmet etmesini yasakladığı için hiçbir dönemde Yahudiler onları hizmetine alıp köle gibi çalıştırmamıştır. Hıristiyan dini, Hıristiyanların Yahudilerin kutlama ve dini ayinlerine katılmasına yasaklarken, Yahudiler onların şenliklerinde, düğün merasimlerinde yer almıştı. Bu durumun sdonunda dikkat çekeceği belliydi. Nitekim 1267 yılında Breslau Kilise Meclisi bir bildiri yayınlayarak, Yahudilerin Hıristiyanlarla birlikte aynı toplum içinde bulunmalarını yasaklamıştı. Ama ne olursa olsun Yahudilik, Hı-

ristiyan camiasında cazibesini korumaya devam etmekteydi:

Polonya'daki pagan toplumun Hıristiyanlığı kabul etmeye çalıştığı dönemde, halk birlikte yaşadıkları Yahudilerden ve onların batıl inançlı dininden çok etkilenmişti. Bunun üzerine zorla Hıristiyan yapılmaya çalışılan toplumun kalbinden Hıristiyan inançlarının sökülüp alınmaması için, piskoposluk bir bildiri yayınlayarak Gniezno Yahudilerinin Hıristiyanlarla bir arada yaşamasını yasaklamıştı.[33]

Ancak orta çağda geniş Slav dünyasına yayılmış olup çok sayıda şehirde yerleşik Hıristiyanlarla Yahudilerin hepsinin birbirinden ayrılmaları imkansızdı. Diğer bir deyişle ilk kurucuları olup kader birliği eden topluluk göz önüne alındığında, her şehirde bu kontrolü sağlamak mümkün değildi. Ancak ardı ardına alınan önlemler ve baskılar sonucu ilkin Alman tacirler Yahudilere cephe alıp, ekonomik anlamda güç ve başarı yönünden öne geçmek için onlarla ticarette sıkı bir rekabete girişmişler, sonrasında toplumun diğer kesimleri de onlara katılmıştı. Sonuçta bu durum *Bürgermeister* olarak adlandırılan piskoposlukların halka uyguladığı aşırı baskıyla, Yahudilerin dışlanmasına ve nihayet yaşadıkları topraklardan ve bölgedeki her şehirden sürülmelerine neden olmuş, böylece Hıristiyanlar amaçlarına erişmişlerdi.

Ancak Kilise liderlerinin Yahudi inançlarına, geleneklerine ve yaşam biçimlerine karşı saldırılarda bulunup uyguladığı tüm baskılara rağmen, bu vahim durum karşısında bile Yahudilik cazibesini korumaktaydı ve bu durum yüzyıllar boyu Slav dünyasında giderek etkisini sürdürecekti. Nitekim bazı Yahudiler, din anlaşması kurallarını ihlal ederek, İsa'nın sadece bir peygamber olmayıp tanrının oğlu olduğunda ısrar etmeleri nedeniyle Hıristiyanları saplantı halindeki inançlarından dolayı suçlamaya ve onları aşağılamaya başlamışlardı. Onlarla birlikte Cumartesi günleri Şabat ayinine katılıyor, koşer yiyecekler yiyip, sinagoglarda ibadet ediyor, ölüleri için bir mum ve kutsal şarap eşliğinde *Kiddish* duası ediyor, hatta erkek çocuklarını sünnet bile ettiriyorlardı. Bu durum kilisenin onları tamamen Yahudi olmakla suçlayıp, protesto etmesine neden olmaktaydı. Sonuçta Katolik rahipleri onları tekrar Hıristiyanlığa dönmeye zorlamış, ancak kabul etmemeleri duru-

munda kahramanlık yolu olarak gördükleri kazığa bağlayıp yakmaya karar vermişlerdi. Bunun üzerine çoğu yasak bölgenin dışına kaçmayı denemiş ama yolların tutulmuş olmasıyla başarılı olamamışlardı.

Nitekim bir Rus tarihçi 1471 yılında Kiev Prensi Michael Alexandrovich maiyetindekilerle birlikte Novgorod'taki üç zengin Yahudi tacirle görüşmeye gelmişti. Bunlardan biri Yahudi Zecheriah adındaki "Skhariya Zhidovin" idi. Diğer ikisinin adı Alexis ve Denis'di. 1479 yılında bu kez III'üncü Ivan adıyla bilinen Moskova prensi Ivan Vasilevich, Novgorod'u ziyaret ederek, Alexis ve Denis'le görüşmiş ve hayranlık duyduğu bu ikiliyi Moskova'daki sarayına davet etmişti. Sarayın bütün üyeleri onlara hayran olmuştu, bu hayranlığa ortak olanların arasında prensin üvey kız kardeşi Helena da vardı.[34]

Bu doğrultuda Yahudiliğin cazibesini sürdürdüğü anlaşılıyordu. Nitekim İkinci Dünya Savaşı öncesi Vilna'da Walentyn Polocki adındaki bir kontun mezarının, şehrin Yahudileri Avrohom ha-Ger ve bir terzi olup, dinden döndüğü için 1749 yılında Pentecost, Shevuoth olarak bilinen hacılar bayramının ikinci gününde kazığa bağlanıp yakıldığı söylenen Abraham'ın mezarlarının arasında yer almaktaydı. Keza eskide olduğu gibi modern çağda da Şabat ayinlerini gözlemleyerek Rus halkı arasından çok sayıda Yahudi dinine dönen olduğu bilinmektedir. Örneğin bu doğrultuda 1800 yılları civarında Yahudiliğe bağlı Sundukov tarikatını kurarak çok sayıda mürit kazanmış olan Hıristiyan din adamı Simeon Uklein'in Yahudilerin Şabat günlerinde özel olarak hazırladıkları süte müptela olup Molokans dedikleri süt içicilerin oluştuğu söylenmektedir. Ancak çok geçmeden Çarın tekrar Hıristiyan dinine dönmeleri için şiddetli baskı yaptığı kutsal Mass ayini sırasında bir yolunu bulup Amerika'ya kaçmışlardır. 1905 yılında dinlerin özgürce seçilmesini sağlayan din özgürlüğü kanunuyla birlikte, yirminci yüzyılda bile çok sayıda Rus'un Yahudiliğe bağlı "Sabatay tarikatını "seçmişler, böylece din yasağı altında gölge gibi yarı yahudi olarak yaşamaktan kurtulmuşlardır. 1997 yılında Amsterdam Yahudi Müzesi yetkililerinin oluşturduğu Rusya Sabatay Yahudileri, bugün Azerbeycan'da Yahudi olarak yaşamaya devam etmektedirler.[35] Almanya'da bile bu dinin mensupları

olduğuna bakılırsa, inanması her ne kadar zor olsa da resmi kayıtlar birinci dünya savaşından önce yetmiş ya da daha fazla sayıda Alman vatandaşının Yahudi dinini seçtiği sabit olup her yıl kiliseden çekilip Yahudiliği kucaklayanların sayısının giderek arttığı bilinmektedir.

Bu doğrultuda Yahudi dini yüz binlerce taraftar kazanmıştı. Yahudilerin *heym* dedikleri atalarının ana vatanında sadece onların dilini konuşmakla kalmayıp, dinlerini de severek benimseyen ve kabul eden din kardeşlerinin sayısı giderek artmakta ve her geçen gün çığ gibi büyümekteydi. Bu, yavaş ama bilinçli bir ilerlemeydi ve doğu Avrupa Yahudileri farklı topraklardan gelmiş olsalar bile tek bir din çatısı altında toplanıyordu.

Yahudilerin ana, baba, kardeş gibi çok yakınlarının ölümlerinin ardından okudukları kutsal *yortseyt* duası, ilkin bir Katolik Alman âdeti olarak bilindiği için her yıl Almanya'da düzenlenen bir ayinle okunmakta olup, yanı sıra daha birçok Yahudi dini adeti geç de olsa bu hiç beklenmedik kesim tarafından uygulanmaktadır. Yahudi geleneklerinde, Yahudi erkek dua sırasında mutlaka kep giymek zorundadır, çok dindar olanları bu dua sırasında sonuna dek başlarını örtülü tutmaktadır. Ancak bu âdet daha ziyade hahamlar tarafından uygulanmaktadır. On altıncı yüzyılda Polonya yetkilileri, belki de sürekli başları açık ibadet ettiklerinden tedirgin oldukları için Yahudilerin neden başlarını örttüklerine bir anlam veremediklerini ileri sürerek onları suçlamışlardı.[36] "Yahudi dininin bu derece insancıl bir yaklaşıma sahip olması, ancak yüce vicdanlarca anlaşılabilmektedir"[37] şeklindeki açıklamalarla bu küstah tavırlarının karşılığını almış olmalılar.

Yahudi dininde yaşanan bu beklenmedik değişim, çevrelerindeki topluma hoşgörülü yaklaşımlarının yanı sıra, yaşam şekillerinin sürekli gözlem altında tutulmasının sonucuydu. Bu doğrultuda örnek olmanın önemi ortaya çıkmaktaydı. Bu onların farkında olmadan ulaştıkları çok yeni bir yöntemdi.

İlim ve Öğreti

Düşünmek ve yorum Yahudiliğin tam kalbinde yer alan bir felsefeydi. Yahudiler kendilerine atalarından miras kalmış bu dini yaymakla kalmayıp, bu dinin kurallarıyla yaşayan bir toplumdu. Bu bağlamda Yahudi olmak sadece bu dine mensup olmak değil, aynı zamanda diğer toplumlarla ilişki deneyimine vakıf olmaktı. Diğer bir ifadeyle Yahudi İncili olan Musa'nın kitabı Tevrat'a ve onun emirlerine inanmak, onları uygulamak, ama daha önemlisi hümanist bir felsefeye sahip olup, bu kanunları yorumlayabilmekti. Bu bağlamda Litvanya Karaitleri ve Kırım, Yahudi İncili'ni kutsal kitap olarak kabul edip, Talmud'u gözardı ettikleri için Yahudi olarak kabul edilmemişlerdir.

Yahudi dini kanunları, sofu olarak bilinenen Ortodoks Yahudilerinin onayladığı şekilde, İsa'dan yaklaşık on iki yüzyıl önce var olan Musa'nın kanunlarıyla sınırlıydı ve bu kanunlar Talmud'da açıklanmaktaydı. Bu kanunların sırrı Kudüs Tapınağının din görevlilerinde saklıydı, ancak M.Ö. 70 yılında şehrin Roma askerlerince yakılması ve tapınağın yağmalanması sırasında çoğu öldürülmüş ya da sürülmüştü. Bu doğrultuda Yahudilere göre, tanrı kelimesinin ne derece derin bir anlam taşıdığı nesilden nesile yeterince aktarılamamış olup, giderek gerçek anlamı unutularak, neredeyse sıradan bir kelimeye dönüşmüştü. Nitekim tanrının kitabında, onun insanlık adına niyetleri, ancak İbranice yazılmış bu metinlerde söz konusuydu, ama bunları okuyabilmek sanıldığı kadar kolay değildi. Buradaki dil herkesçe bilinememekte ve deyimler tam olarak anlaşılamamaktaydı, kafa karıştırıyordu, çoğunlukla gizemliydi, arkalarında bir sır saklıyordu ve okunabilse bile bir çırpıda kavranması mümkün değildi, üzerinde uzun süre düşünüp yorum yapmak gerekiyordu. Diğer bir deyişle, bunu anlayabilmek için derin bir felsefeye sahip olmak gerekiyordu. Nitekim on ikinci yüzyıl filozoflarından Judah Halevy "Tevrat'ın yazıldığı ortam gizemliydi, gizem ve garipliklerle dolu bir dünyada ancak bunlardan söz edilebilirdi" demiştir.

Tevrat'ın yorumları ve Kanunlarının yazılı olduğu Talmud, ibadet kurallarının usulünce yapılmasına yol gösteren, öğreten ve uygulatan bir kitap olmasının yanı sıra Yahudilik dininin çatısını belirleyen temel

taşı konumundadır. Yüzyıllar boyu yapılan araştırmalar ve çalışmalar sonrasında, İbranice ve Aramca yazıldığı ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda iki ayrı bölüm şeklindedir. Birinci bölüm onun sözlerini yorumlayan Mishnah olup yorumcuları da aynı adı taşımaktadır. İkinci bölüm ise ibadet kurallarını yerine getirme, tamamlama anlamına gelen Gemara'dır. Yahudi dini kanun ve bilgilerinin yer aldığı Talmud'un içinde bunların yanı sıra kutsallık üzerine yorumlar, açıklamalar, ahlak üzerine yazılmış hikayeler, anekdotlar ve Yahudi olarak çağrılmak isteyen her kişinin yerine getirmesi gereken emirler yazılıdır. Bu doğrultuda Talmud sıradan bir kanun tefsir kitabı değildir. Nitekim British Hansard ya da American Congressional Record'ta sözü edildiği üzere, yaklaşık yedi yüz yıllık bir geçmişe sahip olup, birinci Hıristiyan milenyumu boyunca Kudüs ve Babil'de kurulmuş hahamlık akademilerinin üzerinde tartıştığı sayısız detaylarla dolu bir kitaptır.

Kitabın her ülkeye göre belli bir tasarım, tanıtım ve dağıtımını yapan Hıristiyan yazar Daniel Bomberg, onun Venedik baskısında Talmud hakkında şöyle bir ibare bulunduğunu söylemektedir: "Ataları Sina dağının eteklerinde durmamıştı . . . ama çok geçmeden onun halkının paralarını tanrıya hizmet etmek için harcayan sıradan biri olmadığını anlamışlardı" demektedir. Bu pasaj Mishnah'ın ve Gemara'nın konuyla ilgili bölümlerindeki metinden alınmış olup on birinci yüzyılda Fransız kökenli haham Solomon ben Isaac, Rashi tarafından yorumlanmıştır. Rashi'nin sözleri, kitabın parlak kağıttan basılmış referanslar kısmında, ek notlar ve yorumlar kısmında yer almaktadır. Bu itina, zenginlik ve görkem, Talmud'un çok üstün bir kitap olmasını duyurmaktadır. Nitekim içinde ayrıca modern teknolojiyle bağlantılı olarak kitabın dünya çapında yaygın bir web sitesinin olduğu da açıklanmaktadır.

Kitap ilkin kutsal topraklardaki Javneh ve Tiberya'nın yanı sıra Nehardea, Sura, Pumbedita ve Babil şehirlerinde, daha sonra ise Kuzey Afrika, İspanya, İtalya ve Fransa'daki din akademilerinde derslerde tefsir edilerek üzerinde tartışmak amacıyla okutulmuştur. Günümüzde sosyal değişimler söz konusu olduğunda, konuyu dinsel boyutta irdelemek amacıyla hâlâ ona başvurulmaktadır. Aksi takdirde, bronz bir tabe-

la üzerine yazılı talimatlara başvurmaksızın, telefonun, uçakların, bilgisayarların, bulaşık makinelerinin hakim olduğu günümüz teknolojik dünyasının yarattığı bunalımdan nasıl kurtulabilirdik? Tekrar on üçüncü yüzyıla dönersek, *Chasidei Ashkenaz*, Slav dünyasında etkili olmuş, bu doğrultuda Almanya ve Avusturya hahamları, doğuya yönelip Bohemya ve Yahudi dünyasının hakim olduğu diğer bölgeler üzerinde bilimsel yönde eğitim vermeye başlamışlardı. Bu doğrultuda on beşinci yüzyılda Polonya'nın belli başlı şehirleriyle, Litvanya, Bohemya ve Macaristan'da Talmud üzerine eğitimler verilmeye başlanmış ve bu amaçla, var olanın yanına ilaveler yapılıp genişletilen ve *yeshivah* adı verilen okullar inşa edilerek seminerler düzenlenmiştir. Bunların bazıları oldukça geniş, bazıları ise neredeyse yerle bir denecek kadar alçak ve ahşap olarak inşa edilmişti.

Bu okullardan her Yahudi mahallesinde mevcut olup sokaklar Talmud'u öğrenmeye çalışan öğrencilerin sesleriyle çınlamaktaydı. Yeshivahlarda Talmud öğretisi, öğrencileri cesaretlendirmek için yüksek sesle sözlü olarak yapılmaktaydı. Bu durum müziksel bir ritmin ortaya çıkmasının yanı sıra değişik bir öğretim tekniğini de beraberinde getirmekteydi. Nitekim bir süre sonra bu özel teknik sadece Talmud öğretisiyle özdeşleştirilerek, onu öğrenenlerin kibirli bir edayla diğerlerine tepeden bakmasını sağlamıştı. "Ritimsiz bir ders olamaz"[39] diyorlardı.

Seminerler herkese açıktı, tek gereken kıvrak bir zekaya ve idrak yeteneğine sahip olmaktı. Bu durum geleneklerinde öğrenme arzusu olan Yahudiler arasında hızla yayılmış ve dolayısıyla genellikle eğitimini evde gerçekleştiren halk arasında, eğitimin okulda gerçekleşmesi gibi bir alışkanlığın doğmasına neden olmuştu. Bu doğrultuda aileler ayrıcalıklı bir eğitim olduğu anlaşılan Talmud'u hiç değilse bir oğullarının öğrenmesini çok istemekteydi. Yahudi erkekleri entelektüellik konusunda geniş bir yeteneğe sahip olup bu konuda oldukça hırslıydılar. Onların bu özellikleri Yahudi kültürünün oluşmasında etkin rol oynamıştır. Günümüze dek süregelmiş bu sesli öğreti sisteminde, öğrencilerin birbirlerine sorular sorarak tartışmaları sırasında, karakteristik ses iniş çıkışlarıyla melodik bir çalışma ortamı oluşmaktaydı.[40] Bu nedenle

Talmud öğretisi, bir anlamda bölgesel diyalekt farklılıklarının ortaya çıkmasına da neden olmuş ve sonuçta öğrenciler doğru şekilde telaffuz etmeyi, doğru sesler çıkartmayı da öğrenmişlerdir.

On beşinci ve on altıncı yüzyıllarda Talmud öğretisi için kurulmuş yeshivahlar, Yahudilerin hakim olduğu dünyada dinlerine çok geniş bir vizyon kazandırmıştı. Nitekim çok geçmeden İspanya, İtalya ve Fransa'da da bu okullardan açılmış, böylece doğu Avrupa'nın merkezinde başlayan ve dinlerinin yoz olduğunu ileri süren Hıristiyanlara karşı başlatılan bu meydan okumaya dönüşerek tüm Avrupa'ya yayılmıştı. 1234 yılında "Krakow hahamı Jacob Savra Talmud konusunda engin bir bilgiye sahip olup, Polonya'da başlattığı Talmud eğitiminin oldukça fazla talep görmesi sonucunda, bu okulların sayısının arttırılması yönünde görüş bildirmiş, bu doğrultuda Almanya ve Bohemya'da açılmıştır"[41] Daha sonra 1407 yılında, Prag'da *Judex Judaeorum* (Yahudi Mahkemesine) yargıç olarak atanan Yom Tov Lipmann Muellhausen ve 1474 yılında Posen hahamı Moses Mintz'in yanı sıra, Ostrog, Brisk ve Lublin şehirleri hahamı Solomon Luria (1510-74) ve Krakow hahamı Moses Isserles (1520-74) Talmud üzerine yorum ve bildirilere dayalı yazdıkları yazılarla uluslararası bir üne kavuşmuşlardır. Aslında hepsi birbirinden değerli bu isimler içinde en sonucusunun yazıları Yahudi dini üzerine yeterince detaylı bilgiye sahip olmak için başlı başına bir hazine değerindeydi. Bu doğrultuda çağdaşları olan İspanya doğumlu Joseph Caro'nun yazdığı *Shulkhan Aruch* (Hazırlanmış masa) ya da *ha-Mappah* olarak bilinen (masa örtüsü) onun dinin dekoratif naiflikler taşıyan hoş yanlarını vurguladığı eserler olup, dine bakış açısına farklı bir ruh ve tat getirerek, Yahudi geleneklerinin doğu Avrupa'ya daha etkin bir yolla yayılmasına önayak olmuşlardır.

Dini bilgi edinmek konusunda istekli öğrenciler, Tevrat ve Talmud'un her ikisinin de eşit ölçüde önem taşıdığını ve aynı paralelde öğrenilmesi gerektiğini idrak etmelerinin yanı sıra, bu iki kitap sayesinde aynı zamanda köklü bir geleneğe sahip olduklarını da öğrenirlerken, diğer tarafta yetersiz bilgiye sahip yeni yetişen hahamlar arasında bir karmaşa yaşanıyordu. Dini sonradan seçmiş Maimonitler "Dini öğrenmek isteyen bir kişi, zamanının üçte birini Yahudi İncili, üçte biri-

ni Mishnah, üçte birini de Gemara'ya ayırmalı" diyordu. Nitekim haham Caro öyle yapmıştı. Ama Polonya ve Litvanya'daki yeshivahlarda bu zaman tahsisatı daha farklı düşünülüyordu, örneğin Judaea'da bu düşünce Talmud'un Tevrat'a üstünlüğü şeklinde farklı şekilde algılanmış, sonuçta bu konu üzerinde tartışmaların çıkması, kıdemli hahamların Talmud öğretisinin önemini yenilere vurgulamaları gerekliliğini doğurmuştu. Nitekim hahamlar "Tevrat'ı öğrenmek bu dini idrak etmenin üstesinden gelmeyi başarmış olmaktır, ama başarı tamamlanmış sayılmamaktadır, bütün sır dinin yorum kısmında yatmaktadır, bu yüzden asıl başarı Talmud'un üstesinden geldikten sonra tamamlanmış olacaktır"[42] demişlerdir. Ancak hahamlar bu kez herkesin bunu kendisine göre yorumlamasından korkmuşlardı, ortada bir yanlış anlaşılma söz konusu olabilirdi. Nitekim doğu Avrupa'nın karışık dil yapısının hakim olduğu böyle bir ortamda hepsinin kavrama kapasitesi aynı değildi. Bu durumda böyle bir karışıklığın çıkması kuvvetle muhtemeldi. Sonuçta kıdemliler aralarında karar alarak bir duyuru yaynlamışlardı. "Gelecekteki kurtuluşumuz . . . Talmud'u öğrenmekten geçmektedir. Talmud bu dinin özelliklerini gayet net ve açık bir şekilde anlatmaktadır. Ancak Tevrat'la birlikte götürülmelidir. Sadece Tevrat'ı öğrenmenin bu dini uygulamak için yeterli olduğu düşünülmemelidir . . . Talmud konusunda alacağınız ufak bir eğitim dahi, Tevrat'ı öğrenmekten çok daha değerlidir"[43] demişlerdir. Sonunda Talmud baş tacı edilerek Polonya'daki yeshivahlar çok özel bir konuma taşınmıştır. Nitekim on yedinci yüzyılda Fransız bir bilim adamı "bu insanlar daha önce kutsal kitap görmemişlerdi" demiştir.[44]

Ancak bu açıklamaların bedeli onlara ceza olarak geri dönmüştü. Nitekim kıdemli ve engin bilgiye sahip hahamların Talmud öğretisinin önemini vurgulamak için yaptıkları bu açıklama yetersiz bilgiye sahip yeni hahamlar tarafından yanlış anlaşılıp çatlak sesler çıkmaya başlamıştı. Bu durum onların, eskinin içinde çok geniş bir anlam barındıran sözlerini anlamakta zorluk çektikleri için çoğunu çıkartan ya da onların yerine geçen daha basite indirgenmiş, ama kesinlikle aynı anlamı vermeyen başka kelimeler kullanmakta inat edip meydan okuyan yenilere karşı zorlu bir mücadeleye girişmişlerine neden olmuştu. Sonuçta

bu hahamların yanı sıra cahil ve bu kelimeleri anlamakta zorluk çeken halkın anlayabileceği şekilde yaptıkları uzun ve sabırlı mücadele sonrası bunu başarmışlardı. Daha açık bir ifadeyle, bu dönem onların bu öğretiyi nakış gibi işledikleri dönemdir.

Bu aşamada 1460 ile 1470 yılları arasında doğduğu tahmin edilen Krakow hahamı Jacob Pollack'ın Polonya'da kurduğu Talmud Akademisinin bu konuda çok ileri gittiğini söylemeliyiz. Nitekim bu akademi, Talmud'un içinde metafizik özellikler taşıdığı için öğrenmek isteyenlerin ağır bularak anlamakta zorluk çektikleri kelimelerin daha anlaşılabilir hale gelmesini sağlayan ve bu doğrultuda eskiyi çekici hale getirme anlamına gelen *pilpul* yönteminin uygulandığı bir okuldu. Bu yöntemle verilen derslerde, takı almayan deyimlerle, takı alanlar ayrılıp numaralandırılmıştı, böylece kelimelerin mastar hali ortaya çıkmış ve inceden inceye numaralandırılmış olan bu takıları çıkartıp tekrar yerine koyarak kelimelerin içeriği daha anlaşılabilir hale gelmişti. Böylece öğrenciler kelimeleri kendileri türetirken, onların ilahi içeriği hakkında da bilgi sahibi olmuşlardı. En önemlisi orijinal metine sadık kalınarak, onların yerini tutacak diğerlerinin kullanımı söz konusu olmamaktaydı. Bu bir tür şifre çözmek gibiydi. Nitekim takıları yerlerine yerleştirirken kelimelerin içinde saklı olduğu anlam da kendiliğinden ortaya çıkmaktaydı. Böylece felsefenin muhteviyatının ve felsefe ilminin sırrı bu bir tür kelime oyununa benzer sistemle çözülmüş ve tanrı kelimesinin derin anlamı da öğrenilmişti.

Sonuçta Krakow hahamının kurduğu *pilpul* yönteminin bütün doğu hahamları tarafından uygulanması istenmiş ve çoğu tarafından kabul edilmişti. Ancak on beşinci yüzyılda hahamların büyük bir gururla övündüğü ve birçoğu tarafından *The Ways of the Righteous*[45] *(Dürüst İnsanların Yolu)* şeklinde bilimsel bir tez olarak kabul edilen bu yöntem, başhahamlar olan Prag'lı Jehudah Loew ve Worms'lu Jair Chayyim Bacharach tarafından protesto edilmişti. Nitekim Prag'lı haham Isaiah Halevi Horowitz, *pilpul* yöntemini uygulayanlar için "bir grup deli adam, kabul ettikleri kılı kırk yaran *hilluk* bir yöntemle keskin zekaya sahip olduklarını sanıyorlar, bu yüzden onlar kınanmayı hak edi-

yor" demişlerdi. Bu düz mantıklı, kanunlara harfi harfine itaat eden, Germen kökenli, batıyı dışlayanların yeniliklere karşı gösterdikleri tepkiydi, bu nedenle *pilpul* yöntemini uygulayan hahamlar *heym* dedikleri anavatanlarında hakir görülüp dışlanmıştı. Slav topraklarında yaşayan bu koyu gelenekçi Yahudiler, bilimsel bir yöntemle dinin gizeminin bozulmasına, içinde sakladığı sırların açıklanmasına taraftar değillerdi. Anlaşılamaz şeyler böyle bir yöntemle basite indirgenip sıradan hale dönüştürülemezdi Onlar olduğu gibi yorumlanmalıydı.

Bu nedenle *Pilpul*'u bir sanat olarak gören ve bu yüzden diğerleri tarafından dışlanan hahamlar, birbirleriyle sosyal statü yönünde zafer elde etmek için rekabete girişmişlerdi. Bu elbette ki politik bir rekabet değildi. Bu işin sonunda bir kazanç yoktu. Diğer bir ifadeyle aynı toprakları paylaşan ve aynı dinin çatısı altındaki din kardeşlerin, yönetim tarafından iyi ve zeki Yahudiler ya da işe yaramazlar olarak seçilip sınıflandırılması söz konusu olamazdı. Her şeyden öte, bölgenin en kıdemli ve derin bilgi sahibi hahamları arasında seçim yapmayı kim göze alabilirdi?

Sonunda yönetimden iyi bir gözlemcinin yaptığı kapsamlı bir gezi sonrasında, konuşmacı olarak seçilmiş ve onun yaptığı konuşmalar etkili olmuştu. Böylece çok geçmeden bilimin gücü galip gelmiş ve fevri davranışlara sahip, çarpık zihniyetli anlayışın iyi bir yönetim sergilemediği anlaşılmıştı.

Sonunda bu karşılıklı etki ve tepki savaşına dönüşmüştü. Fikir ayrılığıyla bölünen ve parçalanan Yahudi dünyası, birbirlerine karşı nefret içeren misilleme hareketleri yapmaya başlamıştı. Ama bu uzun süren dönem boyunca bilinçli hahamlar toplumun dağılmaması için başlarına geçtikleri dümeni ustaca kullanarak ellerinden geleni yapmışlardı. Bu Yahudi medeniyetinin zorlu bir sınavdan geçtiği dönem sonrası, doğu Avrupa Yahudileri politik bir uzalaşmaya giderek yapılanmışlardı.

7

POLİTİK YAPILANMA

On dördüncü yüzyılda başlayan ekonomik kriz Yahudilerin başlatıp, İtalyan'ların devam ettirdiği bankerlik sisteminin çökmesiyle başlamış, akabinde Pirene dağlarından Karpat'lara uzanan geniş bölgede kıtayı kasıp kavuran seller, kuraklık ve kıtlıkla devam etmişti. İngiltere kralı II'inci Edward, sarayındaki maiyetini doyurabilmek için zorlukla yiyecek ekmek buluyor, Londra, Paris ve Utrecht gibi Breslau'da da şehrin yarısından çoğu caddelerde açlıktan ölüyordu. İngiltere ile Fransa arasında Yüzyıl Savaşları başlamıştı. İskoçlar, onları zulüm altında ezen İngilizlere karşı William Wallace'ın öncülük ettiği ve öldürülmesinin ardından bayrağı ondan devralan Robert Bruce ve oğlu David tarafından bağımsızlık savaşları başlatmışlardı. Flaman köylerinde çıkan isyanlar, Fransız garnizon kuvvetlerinin acımasız askerlikleri tarafından katliama uğruyor, tahmin edilemeyecek kadar vahşet içeren olaylar yaşanıyordu. Bunlardan biri Brugge'de yaşanmış, Anglikan kilisesinde sabah ibadeti yapıldığı sırada kiliseye kıstırılan köylüler tarihte Matins of Brugge adıyla anılan olayda, Fransız şövalyeleri tarafından kılıçtan geçirilmişler ve bir saat içinde 700 kişi öldürülmüştü. İsviçre köylüleri Ageri gölü kıyısında Avusturya şövalyelerinin mızrakları ve şişleriyle delik deşik edilmişti. Sadece kendisi ve maiyeti için yiyecek temin etmeye çalışıp, halkını umursamayan Köse lakaplı II'inci Edward, anüsüne kızgın demir sokularak öldürülmüştü. Yüzyılın ortasında Kara Ölüm olarak bilinen veba salgını başlamış ve hastalık hızla yayılarak bütün Avrupa'yı bir anda sarmış, sonuçta Avrupa'nın nüfusu yarıya hatta üçte bire inmişti. Tarihçi Barbara Tuchman bu yüzyılı "Korkunç on dördüncü yüzyıl"[1] olarak nitelendirerek, batı ve orta Avrupa için bu yüzyılın açlık, sefalet, salgın hastalık, savaş, isyan, köylü ayaklanmaları, kırbaçla

sahiplenme ve daha birçok rahatsız edecek tablolardan oluştuğunu söylemektedir. "Hastalık Ren nehri boyunca hızla yayılıyordu . . . veba . . . sapkınlık boyutundaki cinsel ilişki ve pisliğin sonucu oluşmuştu . . . Sonunda halk kiliselerin içinde ve dışında ulu orta seks yapmaya, içki içmeye, dans edip şarkı söylemeye başlamıştı"[2] Korkunç bir isyan ve yağmalama çıkmış, toprak ağaları ellerine geçirdikleri Yahudi, cüzamlı, rahip, din adamı, yabancı, kim olduğuna bakmaksızın herkesi kılıçtan geçirmiş, kurtulanlar şehirden kaçmıştı. Ekonomist dergisi yazarı David Fischer "Avrupa halkı tarihin en karanlık bu devri boyunca . . . çok acı çekmiştir. Bu sadece ortaçağ ekonomisinin çökmesi değil, aynı zamanda ortaçağ sosyal yapısının da sonu olmuştu"[3] demektedir.

Batı Avrupa yokluk, sefalet ve zulüm altında inlerken, doğuda ise büyük bir zenginlik ve bolluk hakimdir. Batıda gittikçe küçülen nüfus, veba, kolera gibi salgın hastalıkların pençesinde boğuşması sonucu daha küçülmüş ve hastalık yavaş yavaş Polonya'ya kadar yayılmış, kıtada kıtlık baş göstermişti. Sonuçta batının aç ve sefil halkı, karınlarını doyurabilmek için kendilerinden çok daha fazla gelişmiş olan doğuya göç etmeye başlamış ve Polonya'nın nüfusu yüzyıllardan beri ilk kez ikiye katlanmıştı. Öyle ki, on dördüncü yüzyılda metre kareye yirmi kişi düşmekteydi. Bu rakam günümüz Kongo'sunun nüfusundan biraz daha azdı.

Sonunda el ele veren halk, zenginleşmek için politik bir yapılanmaya gitmişti. On ikinci yüzyılın sonunda itibaren Kutsal Roma Germen İmparatorluğuna bağlanan Bohemya ve on dördüncü yüzyılın sonunda aynı akıbete uğrayan Moravya ve Silesya'nın yanı sıra Almanya'nın Slavca konuşan halkı, bir birlik oluşturmuşlardı. Büyük Casimir'in 1385'te Polonya ve Litvanya olarak Polonya topraklarını ikiye ayırmasından sonra, Hıristiyan dinine dönerek Polonya prensesi Jadwiga ile evlenen Litvanya grandükü Jagiello ile işbirliği yaparak tekrar bir araya toplamıştı. 1569 yılında tamamen politik amaçlı bu birleşme daha da güçlenecek, böylece doğu Avrupa'nın en seçkin bir monarşik idaresi kurulacaktı.

1400 yılında Polonya ile Litvanya, yarım milyon metrekarelik bir bölgeyi içine alan Avrupa'nın en geniş topraklara sahip yöneticileri olmuştu. Nüfusu Polonyalılar, Litvanyalılar, Ermeniler, Germenler, Tatar-

lar ve Yahudiler'den oluşuyordu. Buna paralel olarak bölgede aynı anda dört ayrı din olan Hıristiyan Ortodoks, Ermeni, Katolik, Müslüman ve Yahudi dinleri ortaya çıkmıştı. Bu bağlamda bölgede tam bir din ve toplum karmaşası, modern çağın gözde deyimiyle bir medeniyetler çatışması yaşanıyordu. Takip eden yüzyılda Alman şövalyeleri Baltık'tan Karadeniz'e uzanan geniş kıyı şeridi boyunca yönetimi ellerine geçirmişlerdi.

Modernlik öncesi çağda bu geniş sınırı hayalimizde canlandırmak ve bütün bu eyaletlerin tek bir yönetim altında birleşmiş olması, şu anda ne kadar imkansız gibi görünüyor, ama büyük toprak beylerinin daha büyüdüğü, küçüklerin ise peşi sıra gittiği bu derebeylik rejiminde, onların tıpkı imparatorluk gibi nesiller boyu devam eden bir hanedanlığı uzun süre keyiflerince yöneteceklerini gösteriyordu. Köy ve kasaba halkı, bu altın tahta oturan beylerinin izni olmadan ticaret yapamıyorlardı ama onların isteklerine baş eğerek kalelerini kılıç ve kalkanlarıyla korumak zorundaydılar.

Bohemya ve Polonya-Litvanya'nın şimdiki sınırları on beşinci yüzyılda neredeyse Yahudilerin *heym* adını verdikleri ana toprakları olarak sözünü ettiğimiz bölgenin tamamını içermekteydi. Bu nedenle, batıdan doğuya doğru, diğer bir deyişle Almanya'dan Ukrayna'ya kadar uzanan bu çok geniş bölgede saldırılara maruz kalmalarına neden olmuştu. Fransa ve Almanya'da halkın özgürlüğüne kavuştuğu bu güvensiz bölgede, onları yeniliğe yatırım yapmaya cesaretlendiren Yahudiler nedeniyle gözde bir Yahudi merkez haline gelmişti. *Chasidei Ashkenaz*'ın önderliğinde Ortodoks Yahudiliği ve İbranice dil çatısı altında birleşmişler, Germen, Slav ve Yunanlılar gelenekleri çerçevesinde sanki bir mıknatısın çekim alnına girmiş gibi tek bir noktada birleşmişlerdi. Ancak bu birleşmeye önayak olan Yahudiler, böylelikle Almanya'dan başlayıp batıya doğru ilerlemiş ve Tatar hanlığından güney doğuya kadar uzanan geniş topraklarda etkin bir Yahudi düşmanlığına neden olmuş ve sonuçta ekonomik baskıların da etkisiyle, hoşgörüden yoksun Moğol hakanı Timur tarafından kendilerine yönelik şiddetli saldırılar baş göstermişti. 1492'de Katolik İspanya'nın dinci tutumuyla ülkeden kovulmalarının ardından kendilerine güvenli bir ortam arayan Sefarad Yahudileri,

Bohemya, Polonya ve Litvanya asilleriyle Yahudi çatısı altında kökleriyle birleşmişler, böylece servet ve mallarını ikiye katlamak konusunda birbirleriyle rekabet ederek cazip yaşam şartları altında yaşıyorlardı. Alman kasabaları ve Katolik piskoposlukların tam tersine Silezya sınırındaki şehirleri yöneten kontlar, Javer, Olesnica ve Strzegom gibi şehirlerde Yahudilere toprak veriyorlardı.

Kabaca Shtshegom olarak telaffuz edilen Strzegom, Silesya topraklarında ticaret ve alışveriş merkezi olarak bilinen küçük bir şehir olup ortaçağda Bohemya topraklarındaki Prag'a dek uzanan dağlık yol üzerinde kurulmuştu. Ancak on dördüncü yüzyılda ticaretin aşırı gelişmesi sayesinde birden gözde bir şehir konumuna taşınmıştı. Nitekim Breslau'ya gelmeden önce, kuzey güney yönündeki eski amber yolu ile Baltık ve Adriyatik denizlerinin doğu batı yönünde kesiştiği, Krakow'dan Regensburg'a kadar uzanan yaklaşık 30 km.lik tuz yolunun üzerinde inşa edilmiş olması, hanları, hamamları, genelevleri, dans salonları, ticaret büroları, depolarıyla yoğun şekilde ticaretin ve sosyal faaliyetlerin yaşandığı hareketli bir şehre dönüşmüştü.

Bugün şehir Hitler'in Gross Rosen'da kurduğu Yahudi toplama kamplarına çok yakın olmasıyla da bilinmektedir. Geniş bir kavis çizerek önünden geçen tren yolunun iki tarafında küçük kırmızı kiremitli biteviye sıralanmış evleriyle altı yüz yıllık bir tarihe sahip şehir, on dokuzuncu yüzyılda büyük apartmanlarla kaplanarak bu güzellik yok edilmiştir. Yüzyıllar önce bu evlerden biri Yahudilerin içinde dua ettiği Strzegom sinagogudur.

Ortaçağ Siezya'sında şehrin nüfusunun büyük bir bölümü Slavlar'dan oluşmaktaydı. Azınlıkta kalan Alman nüfus, 1335 yılında şehir Prag'ın yönetimine girinceye dek, Bohemya ve Polonya yönetimlerinin arasında kalıp zor kontrol altın alınabilir uzun süreli bir çekişmeye şahit olmuştu. Ancak bu durum şehrin yönetimini ele geçirip bölgesel güç sağlamaya çalışan dük ve kontların işine yaramıştı. Nitekim 1370 yılında bunlardan biri olup kendi isteği doğrultusunda hareket eden "küçük" lakaplı Bolko, diğer adıyla II'inci Boleslaw, Schweidnitz'teki (Swidnica) sarayınından Berlin'in iç kesimlerine dek uzandığı için pilot

bölge olarak görülen önemli konumdaki Strzegom şehrini ticaretle kalkındıracaklarından çok emin olup bu doğrultuda büyük sempati duyduğu Yahudilere tahsis edip, bu sinagogu da dua etmeleri için onlara vermişti.

Bu doğrultu, Beuthen, Breslau, Bunzlau, Glogau, Goldberg, Grollkau, Haynau, Hirschberg, Kosel, Löwenburg, Münsterburg, Namslau, Neumarkt, Nimptsch, Ohlau, Oppeln, Potschkau, Preisketscham, Ratibor, Reichenbach, Schweidnitz, Strehlen, Trebnitz, Troppau ve diğer şehirleri içine alan[4] yaklaşık 8000 km²lik Galler'den biraz daha küçük yüzölçümüyle Silezya'da yalnız ve korumasız değillerdi. Breslau şehri bu eyaletin merkeziydi ve Silezya toprakları üzerindeki Sinagogların idaresinden sorumlu olup *Episcopus Judaeorum* adı verilen haham heyetinin kurulu olduğu yerdi. 1351 yılında bu heyetin başında haham Yitzchak bulunmaktaydı. Bölgede en az üç tane Sinagog vardı ve bunlardan biri Strzegom'a giden yolla 1420 yılında Katolik yönetimin Yahudileri Hıristiyan yapma yönünde uyguladığı baskılardan zaferle çıkması için değişiklik yaparak bu kez kadın yöneticiyi tercih etmesi sonucu seçtiği Düşes Augusta'nın bağlı olduğu Jawor dükalığı ile kesiştiği noktanın biraz ilerisinde kalan Olesnia'da kurulmuştu. Bu aşamada, Katolizm ile çığ gibi büyüyen Hıristiyan dini karşıtları arasında gerginliğin giderek tırmandığını ve Semitizm karşıtı düşüncenin yaygınlaşmaya başladığının altını çizmek gerektiğini düşünüyorum.

Ancak ne yazık ki Küçük lakaplı Bolko'nun Yahudilere karşı beslediği tüm iyi niyete rağmen, 1454 yılında Yahudiler, Papalığın elçisi konumunda olup onunla aynı zihniyeti taşıyan Aziz *(sic)* John Capistrano'nun Hıristiyan olmayanlara yönelik başlattığı kanlı ve vahşi saldırıları sonucu kendilerine aşırı baskı uygulanan Yahudiler, hasar görmüş olmasına rağmen hâlâ güzelliğini koruyan, mutlu yaşadıkları Strzegom'dan kovulmuş ve şehrin Sinagogu, fırtına, yıldırım, yangın gibi doğal afetler ve kundaklanma gibi sabotajlardan korumak amacıyla ahşap görüntüsü tuğlaya çevrilip Hıristiyanlar tarafından yeniden inşa edilerek Aziz Barbara Kilisesi adını almıştı.

Bu aşamada açıklamak gerekirse, Sinagog hemen yakındaki tepeler-

de mevcut olmasına rağmen, 1658 yılında Krakow'un çok yakınındaki Olkusz'da yaşayan Yahudi Marek Nekel'in başlattığı ve daha sonra Yahudi girişimcilerin bölgede başlı başına bir endüstri oluşturduğu taş ocakları henüz keşfedilmediği için granit taşlardan yapılmayıp, bir keten inşa edilmişti. Öte yandan üzerine konan haçla zorla işaret edilmeye çalışılsa da, sinagog yine de ilk bakışta pek Kiliseye benzemiyordu. Oklardan ve muhtemel saldırılardan korunmak için kapısının üzerindeki madeni zırhın yanı sıra üzerindeki gözetleme deliklerine benzer küçük pencereleri ve ilk etapta gözdağı vermek amacıyla arkadakine oranla çok daha kalın inşa edilerek, iri bir çiftleşme organını çağrıştıran göğü deler gibi uzanmış iki sivri tepeli kulesiyle, Kiliseden ziyade minyatür bir ortaçağ şatosuna benzemekteydi. Aynı dönemde Fransız köylerinde ve kırsal kesimde taştan yapılmış benzer tipte şatolar, ibadete çağırmak amacıyla içlerine birer çıngıraklı zil takılarak kiliseye dönüştürülmüştü. İbadethane özelliği taşımalarının yanı sıra doğum, evlilik, ölüm gibi olaylar ve yağmacıların köye girdiğini haber vermek için[5] gözetleme üssü olarak da kullanılmaktaydı. Nitekim Slav topraklarının batı kesiminde, Kilise adı altında bu amaçla kurulmuş birçok bina vardı, bunlara Çekoslavakya bölgesinde *kostel*, Polonya'da *kosciol* şeklinde küçük şato anlamındaki *castellum* kelimesinden türetilmiş Latince kökenli isimler verilmişti. Bu bağlamda Strzegom sinagogu Yahudilerin sığınak olarak kullandıkları da bir yerdi.

Bu durum sıkıştıklarında sinagogun kalın duvarlarının gerisine saklandıklarını gösteriyordu. Dışarıdan bakıldığında biblo gibi duran bu küçük bina ayin sırasında yüzden fazla insanı barındırıyordu. Bohemya'da bunun gibi çok sayıda sinagog yapılmıştı. Ama Yahudiler yerleşim yeri olarak daha korunaklı örneğin Cheb (Eger) gibi Bohemya'nın iyice batısında kalan içerlek yerleri tercih etmekteydiler. Bu doğrultuda Yahudi yerleşim yerlerinin kalbi tüm Avrupa şehirlerinde olduğu üzere şehrin tam ortasından geçen nehrin fazla uzağında olmayan ve köşeyi döndüklerinde karşılarına hemen pazar yerinin çıkacağı bölgelerde atıyordu demek yerinde olacaktır.

Nitekim on beşinci yüzyılın başlarında ortaçağ mimarisiyle donatıl-

mış, dar ve kasvetli caddelerde yürüdüğünüzde, kulağınıza mallarını satmak için bağırıp çağıran sesler ve kesif bir gürültü gelmekteydi, biraz daha ilerlediğinizde, önünüze çıkan dar sokakta karşılıklı sıralanmış ucuz ve ahşap dükkanları, mal depoları ve *mikveh* denilen çarşı hamamlarıyla tipik bir Yahudi çarşısıyla karşılaşıyordunuz. Düşmemek için birbirlerine destek vermek amacıyla karşılıklı olarak uzatılmış kerestelerin üzerlerine tente amaçlı serilmiş siyahlı beyazlı örtüleriyle çok sayıda koşer yiyeceklerin ve giyeceğin yanı sıra, o devirde evlerde yeterince hijyen sağlanamadığı ve hastane olmadığı için bunu önlemeye yarayan çeşitli maddelerin ve her türlü ihtiyacın karşılanması mümkündü. Bu esnada Slav dünyasının henüz çok yabancı olduğu ama Yahudi geleneklerinde çok önemli bir yer tutan misafir ağırlama yeteneklerinden yola çıkarak yolcuların bedava konaklamaları için kurdukları ve Yahudi yemek kültürü üzerine engin bilgiye sahip çağdaş yazar Claudia Roden'in açıkladığı üzere belki de Akdeniz mutfağından *cassoulet*[6] esinlendiklerinin işareti olan ertesi günkü Şabat ayini için Cuma gecesi pişirdikleri Latinlerin *calentem* kelimesinden türetilmiş olup et ve sebzeyle birlikte fırında özenle pişirdikleri *cholent* dedikleri Cuma türlüsü başta olmak üzere, kapının açılmasıyla içerden nefis yemek kokularının çevreye yayıldığı hanlardan çıkanların kullandığı, içerde kendilerine sunulan nefis içkileri içmekten kendilerini alamadıkları için sarhoşluktan yarı kabalaşmış bir dil kulağınıza çarpmaktaydı.

Dükkan sahipleri ve seyyar satıcıların birbirleriyle rekabet etmek için kaba bir dille bağrıştığı, hamalların, arabacıların ve işçilerin çalışırken türkü çığırdığı hatta şehrin tek okulunda üç dört yaşından biraz daha büyük *cheder* denilen öğrencilerin *Talmud* ve *Tevrat*'ı öğrenmek adına gittikleri okullarından coşku içinde dışarı fırlayıp, caddelerde koşarak birbirleriyle şakalaştıkları bir canlılık söz konusuydu. On altıncı yüzyılda Krakow'daki okullar bütün çocukların önce kendi dillerini düzgün bir şekilde konuşmayı ardından da aritmetik, coğrafya gibi pozitif ilimlerin üzerine eğitim görüyorlardı.

Yahudi aileleri için çok önemli olan bu okullara her aile çocuklarını göndermekteydi. Bu sayede toplum içinde Yahudi çocukları diğer-

lerine oranla bariz bir eğitim üstünlüğüne sahipti. Nitekim aristokrat sınıfına mensup ailelerin çocukları daha imzasını doğru dürüst atamazken, Yahudilerin o yaştaki çocukları onlardan çok öndeydi. Daha sonraki yüzyıllarda öğrenciler, öğrendikleri ders üzerine özet çıkartma tekniğinde diğerlerine örnek olacaklardır. On altıncı yüzyılda Krakow'da başlayan bir başka gelişme ise *shrayber* (hattat) adını verdikleri öğreticilerdi ve bu kişiler öğrencilere "konuştuğunuz sesleri kağıt üzerine yazabilirsiniz" diyerek onlara yazma sanatını öğretmekteydiler. Yanı sıra Aritmetik, coğrafya'nın yanı sıra komşularının dillerini de öğrenerek bir anlamda uluslararası düzeyde bir eğitim görmekteydiler. Bu açıdan bakıldığında, Hıristiyanların feodal dünyasında yaşayan Yahudiler, komşuları din savaşları vererek gereksiz yere kan dökerken, zeki, yetenekli ve çağdaşlık yolunda ilerlemekte ve en önemlisi bir tür oto kontrollarını sağlama tekniği anlamına gelen *sitsfleysh* dedikleri sabır ve tevazuyu öğreniyorlardı. Diğer bir deyişle, karşılarındaki kişinin kökeni ne olursa olsun, ya da kendilerini ne kadar aşağılarsa aşağılasın, saygın hahamlarının öğretisi doğrultusunda mütevazı ve hoşgörülü olmayı öğreniyorlardı.

Öte yandan içeriden çeşitli müzik seslerinin yükseldiği ve dans edip eğlenerek bir anlamda deşarj oldukları müzikholleri vardı. Ancak bunlar *Tantshoys* ya da *Shpillhoys* [7] olarak kadınlar ve erkekler için ayrı ayrı tahsis edilmişti. Nitekim her Şabat günü öğleden sonra gençler arasında Yahudi dininde erkekle kadının karışık olarak dans etmesi yasak olduğu için ayrı ayrı gruplar halinde dans ediyorlardı. Yahudi İncili'nde "erkeklerle el ele tutuşup dans eden kadınlar, cezasız bırakılmayacaktır"[8] şeklinde bir ibareden yola çıkılarak, bu durumun insanları tahrik edip kanundışı cinsel ilişkiye girmelerine neden olacağı düşüncesiyle günah ilan edilmişti. Hatta bu durum "Yahudilikte evlilik öncesi seks neden yasaklanmıştır? Çünkü bunun kadın erkek karışık dans etmelerine neden olacağını düşünmüşler" şeklinde esprilere konu olmuştur. Ancak evlilik, sünnet, sünnet salonlarda evlilik, sünnet, erkekliğe adım atış demek olan ergenlik törenleri de yapılmaktaydı. Ama *Tantshoys* ya da *Shpillhoys* adını verdikleri danslı eğlence mekanlarında özellikle evlilik törenleri, sünnet, *barmitzvah* denilen erginlik törenlerinde, kadın-

lar ve erkekler ayrı gruplar halinde dans edip eğleniyorlardı. Evlilik eğlenceleri bir hafta hatta daha fazla sürmekteydi. Nitekim Israel Abrahams, *Jewish Life in the Middle Ages* [9] *(Ortaçağda Yahudi Yaşamı)* adlı eserinde "Yedi Gün" ve "Evlilik Bayramı" adı altında başlıklarla bu konuya değinip "Şabat'a kadar kesilmeksizin süren müzikli ve danslı gösteriler devam etmekteydi . . . Hıristiyan müzisyenler bu amaç için hazır bulunurken, Hıristiyan misafirleri eğlendirmekteydiler" demektedir. Bu gelenek yüzyıllar boyu devam etmiş ancak *Tantshoys* karanlık devrin boşluğunda kaybolup unutulmuştur. Bu eğlenceler sırasında *Mayen Tants* (Mayıs dansı), *der Umgeyender Tants* (çember dansı), *der Shpring Tants* (atlama dansı), *der Fish Tants* (balıkçı dansı), *der Toten Tants* (ölü dansı), *Doktor Foysts Tants* (Doktor Faustus dansı) ve *der Alter Kakers* Tants (yaşlılar dansı) gibi çok sayıda dans yapılırdı. Ancak Maharshal adıyla bilinen Polonya'nın en büyük hahamlarından biri olan Solomon Luria[10] bunu hiç tasvip etmeyip "Gençlerimizin dans salonlarında dinimize sonradan katılmış Hıristiyan müzisyenlerin önünde dans etmesini kınıyorum. Bu bizi rakiplerimiz önünde aklen ve fiziken dejenere olmuş bir toplum konumuna getiriyor ve küçük düşürüyor" demiş ve "Bu tip aşırı tepinme ve zevk içine dalma, gençleri yolundan saptırarak serbestliğe iter, sonunda edebe aykırı davranışlarda bulunarak, işi evlilik dışı cinsel ilişkiye kadar götürürler" [11] diye ilave etmiştir.

Pekiyi bu eğlencelerde söz konusu olan dans müziği ne tür bir müzikti? Bu dansların müziğinin Klezmer'in müziğine benzemediği kesindi. Ama bir tür Balkan ya da Yunan adalarına özgü dansla bağlantılı olabilirdi. Bu müzikle Şabat ve tatil günlerinde Hıristiyan müzisyenler Yahudilere eşlik ederken, Yahudiler de Hıristiyan müşterilerine onların özel günlerinde eşlik etmekteydiler. Bu doğrultuda *tantshoys* gibi eğlence yerlerinde duyulan müziğin ritmi, birbirlerinden etkilendiklerinin açık bir kanıtı olarak Hıristiyan komşularının keyifli müziğini çağrıştırmaktaydı. Bu aşamada Yahudilerin çaldığı bu müziğin içinde aynı zamanda doğunun gizemli tınılarından esintiler taşıdığını, bu nedenle diğerlerinin duymaya pek fazla alışık olmadığı bu müziğin garip bir şekilde etkisi altına girdiklerini de söylemeliyiz.

On altıncı yüzyılda Nuremberg'li besteci Hans Neusiedler bir dans müziği bestelemişti. Soyluların düğünlerinde Yahudi orkestrası bu müziği çalmaktaydı ve *Judentantz* (Yahudi dansı) anlamına gelen bu müzik bir parodi çizmekteydi, ancak takip eden yüzyıllarda Prag'lı Hıristiyan müziyenler locası, Yahudilerin "Her nerede olurlarsa olsunlar, yer ve zamanı gözardı ederek yaptıkları aynı tür kafa şişiren müzik, soyluları asil bir müziği dinlemekten mahrum bırakıyor"[12] şeklinde suçlamışlardı. Bu onlara karşı açıkça bir rekabetin doğduğunu gösteriyordu. Besbelli ki, Hıristiyan komşuları, Yahudilerin yaptığı herkes tarafından beğenilen müziğin kendilerininkine benzemesinden rahatsız olmuşlardı. Belki de Yahudi müzisyenlerin birlikte yaşadıkları doğudaki Slav dünyasının ya da Türk müziğinin esintilerini taşıyan müziğinin, üst ve orta sınıfın arasında çok moda olan Germen kökenli Barok müziğine karşı direnişe geçip giderek üstün geleceğinin korkusu içindeydiler.

Öte yandan çoğu Silezya'lı Yahudi doğudan gelen fakir göçmenlerdi ve onların katılımıyla 1400'lü yılların ortasındaki ortaçağda, Strzegom cadde ve sokaklarında Çek ve Polonya dilleri arasında batı Slavca duyulmaya başlamıştı. Ama bu dilin arasında Judaeo-Germen dilinden kelimelerin kulağa gelmesi, çoğu eğitimli ve zengin bir kültüre sahip bu fakir halkın, Yahudi kökenli olduğunu gösteriyordu. Bu bağlamda bugünün İngiltere'sinde aynı dili konuşmanın sınıf farkı yarattığı gibi di, insanların aynı çatı altında birleşmeleri için en büyük kanıttı.

Nitekim aynı dili konuşmalarına rağmen yaşadıkları bölge itibariyle aralarında lehçe farkı vardı. Bu doğrultuda, içlerinde diplomatlar, bankerler, doktorlar, tacirler, taşımacılık işleri yapanların bulunduğu eğitimli Germenler bir grubu, Yunan ve Türk kökenliler ise küçük esnaflar, zanaatkarlar, müzisyenler, işçiler ve hizmetçilerden oluşan diğer grubu oluşturmuşlardı. Bu durumda bu sınıflama dilden ziyade kazandıkları gelirle sınırlanmaktaydı. Bu doğrultuda soylular ve fakirler şeklinde iki ana grup altında toplumu ikiye ayırmaya meraklı Hıristiyan toplum düzenine fazla uzak olmamasına rağmen, ilk bakışta Yahudi toplumunun hiç alışık olmadığı bir eşitsizlik söz konusuydu.

Toprak sahipleri, Tüccarlar, Zanaatkarlar, Hizmetkarlar

Yahudilerin ilk öncülerinden bazıları yıllardır çiftçilik yapıyorlardı. Bu nedenle topraklarını kendileri işlediklerinden, Hıristiyan dininden olmayanlarla yapılan kölelik anlaşmasıyla köle sınıfında yer almaları mümkün olmadığı gibi köylü sınıfına da bağlı olmayan küçük burjuvalar durumundaydılar. Kurumaya yüz tutmuş toprakları ekip biçmek üzere kendilerine tahsis edilmiş topraklarda serbest çalışan kişilerdi. Nitekim on üçüncü yüzyılda Rothenburg Belediye Meclisi Başkanı "Yahudiler din dönmeleri değildir, kendi topraklarını eken serbest kişilerdir, bu yüzden köle sınıfında yer alamazlar" demiştir. Ancak buna rağmen, Silezya topraklarındaki Bytom'da kont Henryk I, Yahudilerin diğer Hıristiyanlar gibi kendi hakimiyetindeki topraklarda elde ettikleri kazançtan belli bir yüzdeyi Breslau piskoposluğuna ödemeleri gerektiğini duyurmuştu. Kontun para ödemesini talep ettiği Yahudilerin çoğu maiyetiyle birlikte özel mülklerinde kendilerinin efendileriydiler. Nitekim 1200 yılında bir Silesya köyü olan Sokolnikow, Yahudilerden Joseph Khaskel'e aitti.[13] Dahası doğuda Krakow'un yakınındaki Maly Tiniec kasabasının yanı sıra Strzegom'un batısında kalan Bohemya köyleri Tynice ve Sokohrice'nin, orta çağın başlarında Yahudilere ait olup onlar tarafından yönetildiği bilinmekteydi.

Ama 1400 yılında Yahudi nüfusunun iyice artmaya başlamasıyla, Yahudilerin kalıcı olarak yerleşmesini önlemek amacıyla bu topraklar ellerinden alınmış ve sürülmüşlerdi. Böylece batı ve orta Avrupa'dan sürülen Yahudiler, ilk kez bu kadar büyük çapta taşınamaz mallardan oluşan büyük servetlerini kılıçların gölgesinde terk etmek zorunda kalarak büyük bir hayal kırıklığına uğramışlardı. Nitekim 1306 yılında Fransa'dan sürüldüklerinde gerilerinde Narbonne şehrinin merkezinde elliye yakın muhteşem taşlardan yapılmış muhkem evler bırakmışlar ve Fransız toprak ağaları 80 libra, bugünün parasıyla yaklaşık 15 Sterlin'e bu evlerin sahibi olmuşlardı. Keza 1492'de İspanya'dan sürülmelerinin ardından Seville piskoposu Andreas Bernaldez bir bildiri yayınlayarak, herkesin birkaç metre kumaş fiyatına Yahudilere ait üzüm bağlarından satın alabileceğini söylemişti.[14]

Her zaman geçerli olan önlem Silezya'da da alınmıştı. Nitekim on beşinci yüzyılda din yüzünden kovulanlar sadece Strzegom'dakiler değildi. Böylece Bohemya ile Polonya arasındaki geniş bölgeden göçe başlayan Yahudiler, uzun yük katarları eşliğinde Polonya'nın iç kesimlerine yönelmişlerdi. Böyle bir durumda aralarında sınıf farkı söz konusu değildi. Toprak sahipleri, tacirler, zanaatkarlar, hizmetçiler ve işsizlerden oluşan grupta herkes aynı kaderi paylaşıyordu.

Oysa ki Yahudiler kaliteleri ve yetenekleri açısından Hıristiyan olmayan diğerlerinden farklıydılar. Ancak feodal sistemin yapısı altında bu fark görmezden gelniyordu. Kısa sürede ticarette gittikçe zenginleşip servet sahibi oldukları gibi bulundukları bölgeyi de kalkındıran bir topluluktu. Aralarında din dönmeleri olan Hıristiyan Slavlar hiçbir işe yaramazken, onların tam tersine yönde gelişim gösteren Yahudiler sosyal piramit içinde en alt sınıfta olmayı hak etmiyorlardı. Bu topraklar onların teriyle sulanmış, onların sayesinde zenginleşen bölgeye para akmıştı. İçlerinde ihracat işiyle uğraşan çok sayıda zengin tacir vardı. Nitekim bunlar Brest şehrinden Izaak Brodowka, Tykocin'den Eleazar Abramovitch ve Grodno şehrinden Aron Izra Elovitch başta olmak üzere Krakow, Lemberg ve Lublin gibi şehirlerin yatırımcılarıydı. Orta sınıf yatırımcılar ise halkın ihtiyaçları olan koşer et, hamursuz ekmek imal eden fırın sahipleri, Şabat ayini için yedi kollu şamdan imalatçıları, şarap imalatçıları, boyacılar, manifaturacılar, terziler, müzisyenler ve katırların çektiği el arabalarını imal edenlerle onlara mal temin eden kişilerden oluşmaktaydı. Yirminci yüzyıl Polonyalı antropolog ve etnografyacısı Jan Czekanowski, Yahudilerin bu iki orta sınıftan oluştuğunu, bu doğrultuda zengin doğu topraklarından gelen Germen kökenli iş adamlarının orta sınıfı, esnaf ve çalışan sınıfın ise Slav ve Türk kökenli Yahudilerden olduklarını belirtmişti. Germen kökenli iş adamları Birinci Dünya Savaşı öncesi Lvov'daki Yahudi nüfusu oluşturmaktaydı.[15] Sonuçta Hıristiyan soyluları paralarını kendileri hiç yorulmaksızın çalıştırdıkları köylü ve köle sınıfını sömürerek kazanırken, Yahudiler zanaatkarlar ve tacirler olarak kendi işlerini kendileri yaparak zengin olan bir burjuva sınıfı oluşturmuşlardı.

Öte yandan Yahudilerle birlikte tamamen gelir düzeyine bağlı olarak tüm Avrupa'nın sosyal yapısı oluşmuştu. Yahudilerin dünyasında ise batıdan gelenlerle doğudan gelenler, Regensburg gibi şehirlerde toplanmaya başlamıştı, böylece Germen dili konuşan göçmenler Slav dünyasına doğru göç etmeye devam ederek, melez ve güçlü bir toplum oluşturmuştu. Kendilerine karşı yürütülen düşmanca politikalara, yargısız infazlara, sürgünlere ve ayrımcılık politikalarına karşı, kenetlenmiş halde karşı koyuyorlardı. Grup gittikçe Yahudi dinine hizmet etmeye bilenmiş ve dinin gerektirdiği kuralları yerine getirmek için büyük istek duymaya başlamıştı. Çevrelerini saran ve onlara yaşamak için her türlü gereksinimi sağlayarak, pazardan pay alma imkanı veren ve içlerinde Hıristiyan olmayan müşterilerin de olduğu gittikçe genişleyen bir dünyada mutluydular.

Ancak Yahudilerin bu büyük başarısı onların kilise tarafından dışlanıp, aşağılanmalarına neden olmuştu. Çünkü Hıristiyanlarla giriştikleri kazanç yarışında onları geride bırakmışlardı. Bu ticaret üstünlüğü onların bu topraklardan sürülmesine neden olmuştu. Oysa ki tam tersiydi. Piyasayı hareketlendirmeleri birçok Hıristiyan işadamının da kendileriyle birlikte kâr elde etmesine neden olmuştu. Onların gitmesiyle ticaret durmuş ve fakirleşmeye başlamışlardı. Bu durumda Yahudi bankerlere laf söyleyen Hıristiyan bankerler devreye girmişti. Aralarında rahiplerin de olduğu yırtıcı ve haris bir tutum sergileyen Ceneviz, Venedik ve Lombard'lı bankerler acımasız bir faiz sistemi uygulamaktaydılar. Bunun üzerine ilk manastırın kurucusu olan Clairvaux Manastırı rahibi St. Bernard (1090-1153) Hıristiyan bankerleri aşağıladığı şu sözlerle derisinin yüzülmesine neden olmuştu. "Bu Hıristiyan para tacirleri, eğer hâlâ daha kendilerini Hıristiyan olarak adlandırıyorlarsa, bilsinler ki, beğenmeyip kovdukları Yahudiler onlardan çok daha vicdan sahibiydi. Böyle bir Hıristiyan olmaktansa Yahudi olmayı tercih ederim"[16] Ancak her ne kadar tepki verilse de Yahudilere düşmanlık devam ediyor ve yüksek faiz uygulayan tefeci Yahudilerin Avrupa'ya bu sistemi aşıladığı ileri sürülüp suçlanıyorlardı. Nitekim 1290 yılında Yahudilerin İngiltere'den kovulmasının ardından, Norveç'te kurulan bir jüride "Chap-

lain'li John yüksek faizle sömürülmüştür" şeklinde bir karar alınmıştı, Bristol manastırı rahibi fakir bir adamdan yüzde yüz faiz almakla suçlanmıştı. "yüzde yüzden fazla faiz almak yasaktır ve kanunlar bunu sadece sivillere değil herkese yasaklamıştır"[17]

Sonuç olarak Yahudiler orta Avrupa'daki tüm şehir, kasaba, dükalık ve prensliklerden kovulmuş, Kilise bir bildiri yayınlayarak Avrupalı bankerlerin onlarla işbirliği içinde olmamalarını, aksi takdirde şiddetle cezalandırılacaklarını, dahası orta Avrupa'nın neresinde bir Yahudi görülse kovulacağı yönünde duyuru yayınlamış ve bu durum onlarla sürekli işbirliği yapan halkın da geri çekilmesine neden olmuştu, ancak birkaç yıl sonra yoklukları anlaşılmış olmalı ki, tekrar davet edilerek geri çağrılmışlardı. Nitekim 1349 yılında Kara Ölüm olarak adlandırılan veba salgınından sonra Yahudiler Augsburg'tan kovulmuş, ama bir yıl sonra piskoposluğun talebi üzerine imparator onları bağışlamış ve geri çağırmıştı. 1439'da tekrar kovulan 300 kadar Yahudi ailesi, şehir konseyinin Yahudi tacirleri II'inci Albert'a 900 gulden ödemeleri karşısında şehre kabul edileceklerini duyurmasıyla, tekrar gelen Yahudiler, gelir gelmez şehre bir canlılık kazandırmış ve savaş zamanında bile ticaret yaparak kalkındırmışlardı. Keza 1349 yılında Bavyera şehri Aschaffenburg'tan kovulmuşlar, 1359 yılında Mainz şehri piskoposluğunun koruması ve taahhüdü altında affedilmişlerdi. Ancak 1384'te tekrar kovulmuşlar ve bu kez Speyer şehrine yerleşmişlerdi, 1405'te oradan da kovulup 1421'de tekrar kabul edilmişler, dokuz yıl sonra 1430'da yine yasaklanıp 1434'de geri dönmek için talepte bulunmuşlardı.

Bunun üzerine dük, kont ve lordlardan oluşan jüri, bu bölgenin dışına seyahat etmemeleri kaydıyla onları kabul etmişti. Civar şehirlerle aralarındaki mesafe bir milden fazla değildi. Örneğin Regensburg ve Krakow fazla uzak değildi. Nitekim on beşinci yüzyılın sonunda Yahudiler ilkin geldikleri Regensburg'tan kovulduktan sonra Kazimierz'e taşınacaklar ve Krakow'da gençlerin basketbol oynadıkları yer kadar bir alan içinde şehrin kalın ve yüksek duvarları arasında yaşayacaklardı. 1495 yılında Litvanya dükü Alexander onlara önce Polonya sınırları dışına çıkma izni vermiş ama 1503'te kral olunca fikrini değiştirerek vaz-

geçip izni kaldırmış ve onları tamamen sınır dışı etmişti, sonra işine gelmemiş olacak ki, güya jest yaparak tekrar kabul etmiş, onlara evleri ve sinagoglarını yeniden inşa etme, topraklarını ekip biçme izni vermişti. Ama bir şartı vardı, şehrin borçlarını ödeyeceklerdi. Bu ayrıcalık mı yoksa zulüm mü olduğu tartışılır daveti mecburen kabul etmişlerdi.

Sonuçta Litvanya ve Polonya toprakları boyunca o güne dek böyle bir hakka sahip olmamışlardı. En azından evlerine, topraklarına geri dönüyorlardı. Ancak akabinde toplumun sınıflara ayrıldığı günlerde, bu hak onları bu sınıflamanın dışında kalan garip bir durıma sokmuştu. Bu duyuruyla toplum beş sınıfa ayrılmıştı. Bu her sınıfın geliriyle doğru orantılıydı. Gelir seviyesini artıran bir üst sınıfa geçebilecekti. Bu sınıflar arasında bir rekabet ortamı yaratmıştı. Bu sisteme göre sınıflama, asiller, din adamları, şehir ve kasabalılar, Yahudiler ve köylülerden oluşuyordu. Her sınıf ayrı haklara sahipti. Bu durumu ünlü yazar Norman Davies *God's Playground* (Tanrının Oyun Sahası) adlı kitabında şöyle açıklıyordu.

"Asiller sınıfına mensup olabilmenin şartı, elbette ki doğuştan o sınıfın üyesi olmakla sınırlıydı, ama diğerleri için farklıydı. Alt sınıftan bir üst sınıfa çıkmak, ödenen vergi miktarıyla orantılıydı. Bu durumda bir köylü, şehir idare meclisine çok fazla vergi ödediği takdirde zengin bir kasabalı sınıfında yer alabiliyordu. Keza bir Yahudi'nin zengin bir kasabalı sınıfına terfi etmesi de mümkündü. Ancak bu durumda diğerlerinin onlarla birlikte aynı sınıfta yer almaya tahammül etmesi çok zordu. Böyle bir durum bölge lordlarının ya da piskoposluğun, kendi nüfuzu altındaki Yahudilerle muhatap olması anlamına geliyordu. Bu durumda Yahudiler bu sistem içinde tutulmamalıydı. Onlar ayrı bir sınıf olmalıydılar."[18]

Bu durumda Yahudiler vergi ödemelerine, hatta büyük bir borç sorumluluğunun altına sokulmalarına rağmen, hiçbir sosyal sınıfa girmeyeceklerdi. Ama şehir onlara muhtaçtı, ticari zekalarıyla şehre para kazandıran Yahudilere, bunu gerçekleştirebilmeleri için bir ayrıcalık tanınmalıydı. Sonuçta onlar da bu sistem içine dahil edildiler. Ancak bu durum toplumda büyük bir kargaşa yaratmıştı: Nitekim bu bağnaz dü-

şünce günümüze dek gelmiş ve Henry Kissenger'ın bir sözünü hatırlatmıştı. Amerikan başkanı Bay Kissenger bir konuşmasında "Yahudilerle konuşurken, isimlerinin başına nasıl bir unvan koyacağımı bilmiyorum, sahi onlara nasıl hitap edeceğim?" demişti.

İşte şimdi soylular da aynı sorunu yaşıyordu. Kuşkusuz bu durumdan en rahatsız olanlar ise, Hıristiyan din adamlarıyla aynı sınıflama içinde yer alan hahamlardı. Din adamlarının tek bir grup altında toplanmasıyla, Hıristiyan komşularıyla işbirliği içinde olacaklardı ve rahipler kadar onlar da bu durumdan hiç hoşnut değildi. Bugüne dek kendi din kurallarıyla kısıtlı dünyalarında yalnız kalmaya alışmışlardı. Bu bağlamda din ve ibadet özgürlükleri kısıtlanmıştı. Kendi toplumları üzerinde her zaman dini bir lider olmalarının yanı sıra, bir devlet başkanı ya da başbakan konumunda olmuşlardı. Bu durumda bir başka dinin kontrolü altına girdikleri gibi, birinin diğerine üstünlüğü söz konusuydu. Öte yandan dinle devletin güya ayrı gibi göründüğü ama dinin bariz üstünlüğünün söz konusu olduğu, özgürlüklerin kısıtlandığı, yönetimin dönüp dolaşıp dini liderlerin nihai kararıyla işlerini yürüttüğü, hukuk ve adaletin din kurallarıyla karara bağlandığı ortaçağ Polonya'sının bu görüntüsünün, günümüzdeki İran'dan hiçbir farkı yoktu.

Nitekim önceleri Hıristiyan lordlarının kendilerine tanıdığı kısıtlı haklar doğrultusunda ibadetlerini gerçekleştiren hahamlar, bir süre sonra şiddetle aşağılanmaya ve zulüm görmeye başlamışlardı. Haberleşme hakları ellerinden alınmış, zindana atılmış ve işkencelere maruz bırakılmış, hatta kazığa bağlanıp yakılmışlardı. 1674 yılı sonunda Moravya'da toplanan kilise konseyi "Prenslerine itaat etmediği görülen her haham yakalanarak elleri ayakları kesilecektir ve bunu ihbar etmek her Yahudi'nin görevidir" şeklinde bir duyuruda bulunmuştu. Müzevirlerin ödüllendirileceği, Avrupa tarihi boyunca uygulanmış Yahudileri birbirine kırdırma politikasının gerçekleşmediğini ve sadece mecazi anlamda kaldığını ümit ediyoruz. Çünkü akabinde başhahamlar Solomon Luria ve Moses Moserles[19] Yahudi toplumuna bir duyuruda bulunarak böyle bir şey yapanların linç edilerek öldürüleceğini duyurmuştu. Bu elbette ki söz konusu değildi, sadece bir tehditten ibaretti, çünkü öl-

dürmeye karşı çıkan her din lideri gibi bir hahamın böyle bir duyuruda bulunmuş olması mümkün değildi, kaldı ki hahamların ölüm cezası vermeye yetkileri yoktu. Ama Posen halkı on sekizinci yüzyılın sonunda benzer bir durumda bir müzevirin halk tarafından linç edilerek öldürüldüğünü hatırladıklarını söylemekteydi.[20]

Sonuçta rahiplerin din kardeşleri birbirine kırdırma politikası tutmamış olmalı ki, Kral Kasimir, biri Polonya diğeri Litvanya bölgesinden iki rahip atamış ve hahamların yanı sıra Yahudi halkını da denetleyip kendisine rapor etmelerini emretmişti. Ancak Yahudiler üzerlerinde baskı kuran bu liderleri reddetmişler ve bu durumda şehirden kovulmuşlardı. Ardından katarlar dolusu eşyalarıyla birlikte Krakow, Strzegom gibi şehirlere doğru yola çıkmışlar ve ilkin geldikleri Srzegom'da İbranice aslı *ke-hi-leh* olup *Kehillah Kedoshah*'ın kısaltılmış şekliyle *Kehile* olarak kullanılan kendi içlerinde özerk dini bir idare sistemi olan Kahal Yönetim Komitesi kurmuşlardı. Her şehrin kendi komitesi mevcuttu. Başlarındaki İbranice yaşlı ve büyük anlamına gelen *rashim* ya da *parnas* denilen vekillerin yanı sıra *ne'emanin* denilen yedd-i emin memurları, *shamma'im* denilen vergi toplayıcıları, *gabba'ei ha-mas* denilen vergi müfettişleri, *shtadlanim* denen diplomatlar ve *berurei averah* denen ahlak zabıtası yetkilileri, *gabba'im* denen sinagog, mezarlık, okul benzeri resmi binaların denetiminden sorumlu müfettişlerden oluşuyordu. Ortaçağda Yahudilerin kendi aralarında kurdukları bu sosyal sınıflamadan *Encyclopedia Judaica* (Musevi Ansiklopedisi'nde) şöyle söz edilmekteydi. "Bu üyelerin hepsi seçimle göreve gelip yetkileri görevleriyle sınırlanmıştı . . . Kurulun üyelerinin seçiminde zenginlikleri, öğrenimleri ve vatanseverlikleri en büyük kıstas olup, bu üç özellik diğer vasıflarından önce geliyordu"

Ancak bazen bu kurulların aralarında öfkeli bir şekilde atıştıkları da oluyordu. Özellikle topluluğa yeni katılanlarla birlikte anormal bir kalabalık oluşmuş ve vergi sorumluluğu altındaki zanaatkarlar, esnaf grupları birbirleriyle şiddetli kavgaya girişmeye başlamışlardı. Sonuçta kurul liderleri *kherem ha-yishuv* denilen sıkı yönetim kanununu devreye sokmaya karar vermişlerdi. Her kurulun temsilcisi bir araya gelmiş ve

güçbirliği ederek, sabır ve metanetle mutabakata varmışlardı. Bundan böyle bu bölgede istikrarlı bir politika izleyip, hakimiyet kuracaklardı.

Kurulu Yahudi kanunlarıyla idare ediliyordu. Ancak verilen emir ve talimatlar esnasında bölgelerin konumu ve özellikleri göz önüne alınıyordu. Sonuçta kahallar arasında devam eden uzun süreli sürtüşme ve tartışmalar giderek ısısını arttırmaktaydı ve bu durum Yahudi dünyasını büyük bir vahşetin tehditi altına sokmuştu. Çok geçmeden kurul yöneticileri her kurulu temsil eden bir çift temsilcinin bulunduğu ve kalıcı kararlar alarak düzeni sağlayacak ulusal bir kongrenin kurulması gerekliliğini anlamışlardı. Ama nerede ve nasıl?

Sonuçta tüm *heym* topraklarını içine alarak her şehrin kurul temsilcilerinin bir araya gelip ticaret, iş ve diğer konuların görüşüldüğü toplantılar için Lemberg ve Lublin şehirlerinde düzenli olarak gerçekleştirilen fuarlar düzenlenmişti. Kurul üyeleri yaptıkları uzun yolculuk sonrası bu fuarlarda bir araya gelerek ticaret, iş ve diğer konuları konuşuyorlardı. Ancak bu yarı ciddi eğlenceli ortam toplantıları hem ziyaret hem ticaret havasına sokmuştu. Nitekim giderek evlenmek için kendilerine uygun bir eş arayan kişilerin buluştuğu bir mekana dönüşmüştü. "Lemberg ve Lublin'de yapılan bu toplantılara öğretmenleri eşliğinde genç öğrenciler de katılmaktaydı. Böylece oğluna iyi bir gelin adayı, ya da kızına iyi bir koca adayı arayan kurul yöneticileri giderek amaçlarından sapmıştı. Fuar herkesin kendisine uygun bir eş aradığı bir panayır halini almıştı"[21] Böyle bir durumda kurul liderleri uyumlu bir yönetim sergileyebilmek için gereken ciddi toplantıyı ne zaman yapmalıydılar?

Sonuçta 1500 yılı başlarında Kehile'lerin üyeleri her yıl Şubat ayında yapacakları bir genel kurul günü tespit etmişlerdi. Bu toplantılar her yıl bir şehirde gerçekleştirilecekti. İlk toplantı Yaroslav'da gerçekleştirilmişti. Bir katılımcı kilometrelerce yol kat ederek toz toprak içinde geldiği kurula, bu toplantıların bazıları için yorucu olduğundan şikayet etmiş, bir diğeri yakın merkezlerin kendileri için tehlikeli olduğunu duyurmuştu.

Fuar mekanlarında yapılan bu toplantılar Yahudice *Va'ad Aratzoth*, İbranice *Vaad Aratsoys* olarak bilinen Ülkeler Meclisi Kurulu olarak adlandırılmaktaydı, bu doğrultuda kurulda Polonya'nın büyük bölümünü

Posen, küçük sayılan diğer kısmını Krakow, Kızıl Rusya ve çevresini Lemberg, Volhynia ve kuzey batı Ukrayna temsil etmekteydi. Toplantılara bazen bu beşi, bazen dördü ve Litvanya, bazen sadece Polonya, Litvanya ve Kızıl Rusya şeklinde üçü katılmaktaydı. Böylece adı geçen topraklarda seçilmiş olan şehirdeki her *Kehile*'nin temsilcisinin katılımıyla gerçekleşen beş kişilik meclis kurulu, bunlara ilave olarak altı bölgenin başhahamının katılımıyla on bir kişilik bir toplantı haline geliyordu. Daha geniş bir ifadeyle bu toplantılarda söz konusu bölgelerin genelinde mevcut 730 topluluğun, kendi bölgelerinden seçtiği temsilciler hazır bulunuyordu. Ancak 1623 yılında Litvanya, *Vaad Medinas Litoh* adı altında kendi yürütme meclisini kurduğunu ileri sürerek gruptan ayrılmıştı.

Bu doğrultuda Yahudi topluluğunun yasama ve yürütme meclisi kurulmuş oluyordu ve tıpkı ulusal parlamenterler gibi vergi sistemi ve monarşi düzeniyle ilişiklerini içeren kendi belirledikleri kanunlarla idare ediliyorlardı. Bu kapsam dahilinde, sınırdaki kavga ve sürtüşmeler, hahamlıkların düzenlenmesi, okul ve dershanelerin belirli bir nizama sokulması, kanun kitabının basılıp yayınlanması (1559 yılında Üç Ülke Konseyinin yetkilileri [Council of the Three Lands] Talmud'un bütün okullarda okutulması için basılması talimatını vermişti) ve fakirleşmeye neden olan kayıpların yerine getirilmesi gibi konular yer almaktaydı.

Konsey aynı zamanda sosyal konular üzerinde de karar almaktaydı. Nitekim 1607 yılında Dört Ülke Konseyi yetkilileri (Council of the Four Lands) Yahudilerin dini toplantılarını da yaptıklarını havralarda içki içmesini yasaklamıştı. Bunu yapanlar topluluktan ihraç edilecekti. Yahudi gelenekleri ve mütevazı yaşam biçimi Hıristiyan toplumundan farklı olmalıydı. Bu doğrultuda Hıristiyan toplumu ile bir arada yaşayan kadınlar kendilerine sahip çıkıp iffetlerini korumalıydı. Bu doğrultuda *Vaad* derhal bir Yahudi Kanun Mahkemesi oluşturmuş ve bunlara Polonya bölgesinden *sejm* denilen parlementerler atamıştı. Böylece kendi kendilerini taçlandırarak, Yahudi Liberaller tarafından da kabul edilen şekliyle toplumlarına yeni bir monarjik düzen getirmişlerdi. Bu doğrultuda bir gözlemcinin gözlemleri şöyle olmuştur:

Dört Ülke Konseyi temsilcileri, Kudüs Tapınağındaki yargılama odası olan Sanhedrin'e benzer bir odada Polonya'daki tüm Yahudilerden sorumlu Yahudi Krallığı jürisi olarak oturmaktaydılar ve yasakları ihlal edenleri cezalandırıyorlardı. Bu gibi durumlarda hemen toplanıyorlar, suç işleyenler yargılanıyordu."[22]

Suçlu İbranice ifade edilerek sözlü olarak yargılanıyor, ama suçu Yahudice yazılı olarak tebliğ edilip tüm sinagoglara duyuruluyordu. Ayrıca, Yunanca mumdan yapılmış tabletler olan *pinax* kelimesinden türetilmiş olup *pinkes* denilen ceza kayıt defterine işleniyordu. Nitekim 1671 yılında buna ait bir kayıt yer almakatdır:

Dört Ülke Konseyi temsilcileri, Chelm bölgesinin tümünü etkisi altına alan ve tanrının yasakladığı şekilde büyük bir kavga çıkıp vahşi saldırıların gerçekleştiği haberini almıştır. Bu binlerce İsrailoğlunun ve onların yaşadıkları toprakların hasar görmesine neden olmuştur. Bu nedenle Dört Ülke Konseyi, bu kavgayı çıkartıp vahşet tablosu yaratanları cezalandırmıştır. Bu kişiler yaşadıkları toplum içinde saygınlıklarını ve onurlarını kaybetmişlerdir...

Dört Ülke Konseyi temsilcileri olarak bu kişilere dava açmış bulunuyoruz ve onları hapis ya da para cezasıyla cezalandırarak, topluluktan ihraç ediyoruz . . . bu kişiler bundan böyle toluluğun yaşadığı şehir ya da bölgelerde barınamayacaklardır.[23]

Dört Ülke Konseyi ve *Congressus Judaicus* 1533 yılında kral Sigismund tarafından resmen tanınmış ve bu doğrultuda 'Yahudi Yüksek İstişare Kurulu' adı altında adlnadırılarak Yahudiler yarı bağımsız bir ulus ilan edilmişti. Bu hakka Polonya dışında yaşayan ve Almanya'da bulunan bazı Yahudiler de sahipti. Elbette ki, gerek Kahal kurullarındaki temsilciler, gerekse Dört Ülke Konseyi yetkilileri din kurallarıyla yönettikleri toplantılarda demokrasiden çok uzak bir yönetim sergiliyorlardı. Bu topluluğun *Vaad*'a bağlı kalmak zorunluluğundan ve üyelerinin aşırı dindar olmasından kaynaklanıyordu. Bu üyeler seçimle geliyordu ama seçilmelerinde din faktörünün ön planda tutulmasının yanı sıra büyük yerleşim yerlerinden seçiliyorlardı. Bu nedenle Polonya-Litvanya asıllı Yahudilerinin oyları bu kesim içinde ancak yüzde bir oranında

kalıyordu. "Her nerede bir sürtüşme söz konusu olsa hemen haber veriliyordu ve kurul bir an bile onları cezalandırmakta tereddüt etmeyecek kadar katıydı. Bir süre sonra caddelerde dolaşan halk birbirlerine fikirlerini açıkça söyleyemez olmuştu. Bu gibi durumlarda bile ağır cezalar söz konusuydu. Nitekim Vaad'a bağlı kurulun liderlerinin uyguladığı cezalar arasında ölüm bile vardı."[24]

Yahudi Havrasında

Böylece çok sayıda iniş çıkış yaşamalarına rağmen, kendilerine özerk bir idare kuran Yahudiler, kendi içlerinde büyük bir çatlak oluşturmuşlardı. Ancak her ne kadar o güne dek güçbirliği içinde göründükleri Hıristiyan dünyasının gözünde cazibelerini kaybetseler de, dini ve ticari rakiplerinin kendilerine dişlerini gıcırdatmasını göze alıp, diğerlerinden ayrılan değerli bir taş kütlesi olarak şeffaf bir medeniyet yolunda ilerlemeye devam etmişlerdi. 1400 yılı başlarında Strezegom'dan başlayan güçlü yapılanmalarını güney batı yönünde Krakow, Przemysl, Prag'a kadar, güney doğu yönünde Kiev, kuzey doğu yönünde Grodno ve Vilna'ya kadar yayarak sürdürmeye devam etmişlerdi. Bu bağlamda Yahudi topluluğu yeni bölgelerde yerleşme ve yayılma fırsatı yaratmakla kalmayıp, çevrelerine renkli gelenekleri ve dinlerine olan bağlılıklarıyla değişik bir tat vermeyi, bir anlamda imrendirmeyi de başarmışlardı. Bu bir tür gizemli bir etki alanı yaratmakla eşdeğerdeydi. Nitekim topluluk bu şehirlerde farklı dilleri ve yaşam felsefeleriyle kendilerinin ayrıcalıklı bir konuma taşınmasını sağlamıştı.

1400 yılından itibaren kendi içlerinde özerk kurul toplantılarının mekanları giderek sayılarını artırarak Varşova'ya kadar devam etmiş ve tekstil ithalatçıları, şişe ve metal kapak üreticileri, parfüm imalatçıları, baharat ithalatçılarının da katılımıyla iyice büyüyerek Breslau, Leipzig ve Nuremberg'te de bu toplanmaya başlamış ve gruba tüccarların yanı sıra zanaatkarlar, fırıncı, kasap, ayakkabıcı, kürkçü, terzi, hatta nalbantlar da katılmıştı. Kısa bir süre sonra topluluğun içindeki toprak sahibi ve büyük başhayvan ticareti yapanlardan ait olduğu kasaba ya da köydeki arazi miktarı ve geliri oranında toprak vergi ödemesi istenmişti.

1561 yılında Polock kasabasında doktorluk yapan Joseph topluluğa doktorların da girmesini sağlayarak bu grubun *parnas* lideri olmuştu.

Böylece Strzegom'da başlayan bu oluşum, Bohemya'ya ait Breslau ile devam ederek Oder nehrinin karşı kıyısındaki büyükbaş hayvanlara ait geniş bir pazarın olduğu Oppeln'den geçerek Gleiwitz'e kadar devam etmiş ve nihayet ticaret, büyükbaş hayvancılık ve zanaatkarlar için en elverişli şehir olan Polonya'nın Krakow şahrinde son bulmuştu. Topluluk uzun yıllar bu şehirde kökleşip ayrıcalıklı bir toplum sınıfı olarak rahat bir yaşam süreceklerdir.

Sonuçta bu toplantılar uzaktan gelecek üyeler de düşünülerek bugün halen Sanok'ta etnografya müzesi olarak kullanılan bir tür han görünümünde konuklama tesislerinde gerçekleştirilmeye başlamış ve topluluğun ileri gelenlerinin katkılarıyla yapılan birkaç kattan oluşan bu tamamen ahşap binalara Havra adı verilmişti. İlki Polonya'nın güney doğusundaki Sanok'ta kurulan ve ilk bakışta uçak hangarına benzeyen, oldukça büyük görünüşlü havranın çatısı çakıl taşlarıyla döşeli olup duvarları kalın ahşap tahtalardan yapılmıştı. Girişteki geniş salonu dışında altı ya da sekiz odası vardı. Dışarıdaki büyük avluda yolcuların atları ve arabaları güven içinde korunuyordu, yukarıdaki katlara ahşap muntazam merdivenlerle çıkılıyor, misafirlerin hayvan ve atlarının bakımı ve yem teminiyle özel olarak ilgileniliyordu.

Bu doğrultuda yolcu konaklama hanları anlamına gelen havralar her zaman Yahudi girişimciliğinin eseri olarak hatırlanmıştır. Nitekim orta ve doğu Avrupa arasındaki yollarda Yahudiler dışında tüm Hıristiyanlar kendileri için çok yeni bu tesislere kelimenin tam anlamıyla dadanmıştı. Çoğu gezgin, göçmen, tüccar, diplomat, bilim ve işadamı seyahatleri boyunca yolluk yiyecek almaksızın tüm ihtiyaçlarının "Yahudilerin tel dolaplarından" karşılanmasından büyük bir haz almaya başlamıştı. Yanı sıra malları da burada güvenle korunuyordu. Nitekim feodal yönetimin hüküm sürdüğü o günlerde kimse canlarının yongası olan mallarını yeterince koruyamadıkları için gönüllerince seyahat etme imkanına sahip olamıyorlardı, bu nedenle yoğun talep karşısında sayıları her geçen artan havralarda konaklarken her bakımdan güven altındaydılar.

Ancak ihtiyaç mefhumu giderek dejenere olmuş ve gecenin bir yarısında kasaba kasaba dolaşarak kendilerine kumar oynamak, ya da içki içip kafasınca takılacak bazılarının yol geçen hanı haline dönüşmüştü. Bu binanın amacından tamamen sapmasına neden olmuştu. Bu tam anlamıyla bıçaksırtı bir durumdu. Nitekim bu durum Yahudilerin konukseverliğinde keyif süren yolcuların onlara daha sıcak duygularla bakmasına neden olurken, Yahudilerin yaşam tarzlarıyla çelişki oluşturmuş ve pusuda bekleyen düşmanlarının istenmeyen yorumlarına neden olmuştu.

Nitekim evlerinde ya da özel mekanlarında düzenledikleri dini ayinler için ürettikleri fevkalade lezzetli koşer şaraplarının tadına varan yolcuların aşırı talebi karşısında fazlasıyla şarap üretmeye başlamışlardı. Fransa'daki Troyes Hahamı, aynı zamanda Talmud bilim adamı olan Solomon ben Isaac, Rashi kendisi için şarap üretmektedir ve din öğretmeninden bunun sadece dini amaçlı olarak ticaretininin yapılabileceğini öğrendiğini söylemektedir. Nitekim "Din dönmelerine fıçılar dolusu şarap satıyordum"[25] demektedir.

Bu şarapları üretmekte özel bir fermantasyon tekniğine sahiptiler. Bu nedenle içmeyi çok sevdikleri halde üretimini bilmeyen Hıristiyan komşularının kuzeyde burunlarının dibindeki üzüm bağlarından yararlanıp şarap ve bira üretmelerine öncülük etmişlerdi. Kendisine sorulan soruya bakılırsa, aslında Hıristiyanlar şarabın hammaddesini bilmiyorlardı. Nitekim on üçüncü yüzyılda Rothenburg hahamı Meir, kendisine bir din dönmesinin, Yahudilerin *Kıddish* duası sırasında içmek için ürettikleri koşer şarabın lezzetinin farklı olmasının nedeninin, duanın kutsallığından mı "şarabın meyvesinin" az bulunan bir meyve oluşundan mı kaynaklandığını, dahası onun biranın yerine geçmesinin bundan ötürü olup olamayacağını sorduğunu söylemekteydi. Bu soruyu soran kişinin bu derece kaçık ya da karacahil olamayacağını düşünen haham ona şöyle cevap vermiştir:

"Westphalia (Batı Almanya) topraklarında şarap üretilmiyor ama çevrenizdeki şehirlerde bol miktarda mevcut, bu şarabın meyvesini kolay temin ettiklerini gösteriyor, siz de onlardan alıp böylece şehrinizde yıl boyu şarap içebilirsiniz. Bu sorunuz, bana şarabı çok sevdiğinizi ve

tükenmesinden endişe duyduğunuzu gösteriyor, endişe etmeyin, yıl sonunda şaraplarınız tükendiğinde onu komşularınızdan temin edebilirsiniz . . . böylece *Kiddush* duasını ezberlerken, onun şarap üzerindeki etkinliğini de bellemiş olursunuz"[26]

İspanya'da yaşadıkları süre içinde Araplarla yakın ilişki içinde olmuşlardı ve Arap dünyasının bu batı kanadı, Yahudilerden şarap damıtma sırlarını öğrenme şansına erişmişlerdi. Nitekim İspanya'dan doğuya Slav dünyasına göç ettiklerinde de votka gibi doğunun en gözde içkisini üretmişlerdi. Dokuzuncu yüzyıl Rus yazarları Yahudilerin sayısız sıfatlarına bu kez de "şu içki sihirbazları" unvanının eklendiğini söylemektedir.

Sonuçta mayalama, damıtma ve saklama yönünde özel bir yöntemle ürettikleri şarap favori olmuş, bu sayede *heym* topraklarında Yahudi dünyasının gelenekleri yeniden kurulmuş ve onların bu geleneklerini giderek benimseyen komşularıyla bağlarının kuvvetlenmesine neden olmuştu, nitekim onların bu durum onların Nazi kamplarında yok edilişlerine kadar devam edecekti. Nitekim sonraki yıllarda şarap ve biranın yanı sıra votka üretip içki ticaretinden önemli ölçüde para kazanmaya başlamaları, önceleri çok eğlendikleri havralar sayesinde Yahudileri ayrıcalıklı bir konuma taşıyan Hıristiyan komşularının, giderek kıskançlığına ve düşmanlığına neden olmuştu. Onları ekmek bulmakta zorluk çeken fakir Slav köylülerini sarhoş dolaşmaya teşvik ettikleri yönünde suçlayıp, cahil halkı üzerlerine salmışlardı. Bu aşamada haliyle İbrani dilindeki şekliyle *Shicker iz a goy, trinken muss er* - yani bu serseriler daha önce hiç içki içmiyorlar mıydı? şeklinde bir soru akla geliyor. Yahudi havraları yokken bunlar sarhoş dolaşmıyorlar mıydı? Ya da gitmediğim için ne derece benzediğini bilemiyorum ama duyduğuma göre, eğer Yahudi havraları bu kadar sakıncalıysa, o halde neden Polonya ve Rusya'da onların Taverna adı altında kopyaları yapılıp, şarap, bira ve votka satılmaya başlamıştı?

Nitekim bugün bile çoğu şarküteri mağazasında Yahudi içkileri ve koşer yiyeceklerden yapılmış mezeler tercih edilmektedir. Keza belli şarap ve içki markaları üreticileri Yahudilerin isimleriyle anılmaktadır. Örneğin Brenner (damıtıcı), Bronfen (brandy), Bronfman (brandy ya-

pan) ve Bronfenbrenner (brandy damıtıcısı) anlamına gelmekte olup New York, Queens'ten, Avusturalya, Queensland'a kadar duyulmuş ünlü brandy içkisinin ortaya çıkışını açıklamaktadır. Nitekim *Encylopaedia Britannica*'ya göre, Brandy'nin yaratıcısı Bronfman ailesinin üyesi Samuel Bronfman, içki imalatı ve damıtma üzerine 1928 yılında kurulmuş dünyaca ünlü Amerika'daki Seagram Company şirketinin sahibidir.

İkinci Hıristiyan milenyumunun ortalarında Almanya, Bohemya, Polonya, Litvanya topraklarının kesiştiği yollarda rastladığınız çok sayıdaki Yahudi havralarına girdiğinizde, kesif tütün dumanından göz gözü görmez, burnunuza buram buram bira, şarap ve yiyecek kokusunun yanı sıra uzun yoldan gelip yıkanmamış bedenlerin ter ve kirli elbise kokusu gelirdi. Her kafadan bir sesin çıktığı gürültünün sahipleri arasında işadamları, esnaflar, işçiler, doktorlar, katipler, memurlar vardı ama çoğunluğu tüccarlar oluşturmaktaydı. En çok talep ettikleri içkinin şarap ve yiyeceğin koşer mezeler oluşu, onların gelenek ve dinlerine olan ilgiyi giderek fazlalaştırıyordu. Böylece burada dinleri yeni yandaşlar kazanıyor ve onlara bu dinin kurallarını öğretiyorlar, yeni din kardeşlerine hamursuz ekmek, koşer dedikleri keten ve pamuklu kumaştan giyecekler temin ediyorlar, onların temizlenip dinlenmelerine yardımcı oluyorlardı. Ayrıca bu havralarda kendi topluluklarının toplantılarının yanı sıra, Yahudi toplumun evlilik, yıldönümü gibi eğlencelerini de tertip ediyorlardı. Öte yandan milenyuma girmeden ilkin orta Avrupa'ya Hazar Yahudileri ve Yunanlılar tarafından getirilen ve üzerinde Yahudilerin geleneksel motiflerini taşıyan camdan yapılmış eşyaların üretmek üzere Oppeln, Breslau, Kruszwiza ve Miedzyrzecz'te cam fabrikaları kurulmuştu ve bunun ticaretini birçok gezginci tacir ve seyyar satıcı geliyor ve mallarına havralarda alıcı buluyordu.

Nitekim daha sonraki yıllarda havralar, kasaba kasaba dolaşıp mallarına alıcı bulmaya çalışan gezgin kumaşçıların yanı sıra her ne kadar bugün olduğu gibi feodal sistem tarafından yasaklanmış olsalar da bohçacı çingene kadınların da uğrak yeri haline dönüşmüştü. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, Rusya'nın Baltık sahilindeki kasabalarında yaşayan halk, elbiselik kumaş ihtiyacını bu gezgin tacirlerden temin ediyor-

du. Bu doğrultuda Yahudiler ve çingenelerin tığ işinden örtü, şal ya da benzer aksesuvarlarını keman çalarak satması geçtikleri kasabalarda bunun bir ticaret geleneğine dönüşmesine neden olmuştu.

Ancak bir Yahudi havrasında oturup, çevrenize şöyle bir göz gezdirdiğinizde, ilk etapta kimsenin elbise dikerek ya da ekmek yaparak zengin olmadığını anlıyordunuz. Çünkü bugün olduğu gibi o gün de fabrikasyon mallar revaçtaydı ve zenginlerin serveti bu malların ticaretiyle oluşmuştu. Bunlardan biri, aşırı talep üzerine maden işçileri için ürettiği kalın pamuklu ve keten karışımı dayanıklı kumaşı keşfeden ve bu kumaştan yüz binlerce Lewis marka blucin pantolon üreterek moda dünyasına damgasını vuracak olan Bavyeralı Löb (Levi) Straus'tu. Keza Bronx'lu Klein ailesinin torunlarından Calvin Klein, değişik kumaşlar üretip, çeşitli modeller oluşturarak para kazanmaya çalıştığı günlerde, birkaç yüz yıl sonra bu sayede ailesinin dünyanın en ünlü modacıları arasına gireceğini o günlerde rüyasında görse herhalde inanmazdı. Bir başka ticaret uğraşları ise, koşer yiyeceklerin kokmaması ve taze kalmasını sağlamak için kullanılan tuzdu. Bu nedenle doğu Avrupalı Yahudiler yaşadıkları bölgeden adeta yerden fışkırıcasına çıkan tuz madenleriyle ilgilenmişlerdi. Onuncu yüzyılda İbrahim Ibn Yakup, Almanya'nın Hall kasabasında bir tuz madeni işletmecisi olarak ün salmıştı. On dördüncü yüzyılda Polonya'da Bochnia ve Krakow yakınındaki Wieliczka tuz madenleri çok sayıda tüccarın servet sahibi olmasında yeterli olmuştu.

1452 yılında kral Kasimir Jagiello, Drohobych tuz madenlerini, bölgesindeki endüstrinin gelişmesinde önemli katkılar sağlayacaklarından emin olduğu ve güven duyduğu Natko Yahudilerine emanet etmişti. Bu nedenle ona bize olan güveninden ve hazinemize bu doğrultuda büyük gelir sağladığından dolayı teşekkür etmeliyiz.

Gerçekten de her türlü madeni işlemek Yahudilerin yapısındaki en büyük yetenek olmakla birlikte en önde gelen iştigal konularıydı. Bu nedenle on ikinci yüzyıldan itibaren on altıncı yüzyıla kadar Yahudiler, İngiltere'de Cornwall'da tenekecilikle ilgilenmişler ve Kraliçe Elizabeth'in özel sekreteri Francis Walsingham, kararmış bakır madenini,

göz taşı, zaç yağı ve ve eritilmiş kurşun dökerek parlatan Prag'lı Yahudi Joachim Gaunse'yi saraydaki bakır kapları kalaylaması için saraya davet etmişti.[27] ve bu yöntem ilkin Cumberland'ta Keswick'te sonrasında Neath, Güney Galler'e dek yayılmıştı. On sekizinci yüzyılın ortalarında Silezya bölgesinde Bytom yakınındaki Katowiçe kömür madenleri Yahudi genç mühendislerin sayesinde bulunmuştu.

Öte yandan bu havralardan birinde içkinizi alıp bir köşeye oturduğunuzda, çevrede çok sayıda kilise görevlisi görürdünüz, bu kişiler daha sonra "saray Yahudileri" olarak isim yapacak olup, içerde birikmiş uluslararası grubun en gözde bireyleriydiler, çoğu işadamı ve mali müşavir olup, politik konulara olan duyarlılıklarıyla bağlı oldukları bölge yöneticilerini büyük servet sahibi yapmışlardı. Nitekim onların acentası, simsarı, vergi tahsilat müfettişi ya da mali danışmanı gibi davranıyorlardı. Onların bu davranış biçimi, yöneticileri tarafından Yahudilerin vergiden muaf tutulmasını sağlıyordu. Nitekim sabit fikirlerinden ancak on sekizinci yüzyılın başlarında tamamen kurtulabilmiş ama o zamana dek Yahudileri "İsa ve onun toplumuna küfreden küfürbazlar" olarak kabul etmiş olan İsveç'in kraliçesi Christina, maiyetiyle birlikte 1667 yılında Hamburg'a yaptığı ziyaret sırasında, haftalarca onun sadık Yahudilerinden olan banker Abraham ve Isaac Teixera'nın muhteşem malikanelerinde kalmıştır.[28] Ancak bu durumun Avrupa aristokrat sınıfında giderek adeta bir geleneğe dönüşmesi, din konusunda rahatsızlıkları da beraberinde getirmişti. Nitekim 1496 yılında Kutsal Roma Germen İmparatoru I'inci Maximilian, sadece özel mali mişaviri Herschl Zistersdorf'u "sabrını ölçtüğünü" söyleyerek ayrı tutup, diğer tüm Yahudileri Avusturya eyaletleri olan Carinthia ve Styria'a sürerek onların Viyana'da yaşamasını yasaklamıştı. 1500'lü yılların ortalarında büyük oğlu I'inci Ferdinand ise tüm Yahudileri aşağı Avusturya, Silezya, Prag ve Viyana'dan sürerken, tıpkı babasının yaptığı gibi Abramo dall'Arpa ya da Mantua'dan çocuklarına müzik dersi versi vermesi için davet ettiği Harp çalan Abraham adıyla bilinen Abraham Levi'yi ayrı tutmuştur. Keza 1893 yılında Avusturya'da Yahudilik Karşıtı Hıristiyan Sosyal Partisini kuran Karl Lueger, çok özel tuttuğu bir Yahudi dostunun olduğu-

nu öğrenen parti üyesi çalışma arkadaşları tarafından görevden alındığında, şu cevabıyla ünlüdür "Kimin Yahudi olduğuna karar verdim"[29] Aynı sözler ünlü bir Yahudi eczacı olan Erhardt Milch'in oğlu olup Luftwaffe'ı kurarken kendisine ünlü bir Yahudi eczacı olan Erhardt Milch'in oğlunu kurucu ortak olarak aldığı ve Milch'i onurlu bir Aryan olarak diğerlerine takdim ettiği için kendisiyle alay edildiğinde, Hermann Goering tarafından da tekrar edilmiştir.

On dördüncü yüzyılda Polonya'da bir havrada oturduğunuzda, çevreniz hemen Krakow'lu Yahudi Jordan ya da onun oğulları Lewko ya da Cana'an gibi tüccarlarla sarılırdı. Bunlar Polonya'nın en zengin bankerleriydiler. Topraklarını işleyerek kazandıkları paraları daha sonra ihtiyaç sahiplerine yüksek faizle vererek, sonunda koskoca bir servetin sahibi olmuşlardı. Bunlardan çok sayıda vardı, o yüzden havralar sayesinde Luck'lı Jakub Slomkowicz, Belz'li Szania, Zydaczow'lu Samson, Hrubieszow'lu Josko ya da Lemberg'li Natko ile tanışma şansı da yakalamış olurdunuz. Ya da eğer 1425 yılında iseniz, Lvov'da gümrükçülük yapan Yahudi Volczko size ballandırarak Kral II'inci Ladislaus Jagiello ile iş yaptığını bile söyleyecek ve siz de merakla, kırsal kesimde yaşayan köylü Yahudi Volczko'nun nasıl birden kasabalı zengin bir Yahudi Volczko'ya dönüştüğüne ve ölünceye dek dair onun yaşam hikayesini dinleyecektiniz.

Bir başka yüzyılda Bohemya'da Alsace'lı Josel ya da Yosselmann Rosheim olarak tanınan Joseph ben Gershon'la da tanışabilirdiniz. 1478'den 1554'e kadar Alsace bölgesinde yaşamış Josel'in başından geçen çok sayıda özel anlam taşıyan serüven ve hakkında yazılmış hikaye vardır.[30] Nitekim on beşinci yüzyılda Kutsal Roma Germen İmparatorluğu boyunca orta Avrupa'daki ticaret yollarının Yahudilere kapatıldığı dönemde soylularla olan dostluğu sayesinde ticaretini başarıyla yürütmesinin yanı sıra çok sayıda din kardeşini de katliamdan kurtardığına dair hikayesini dinleyebilir, soylu dostunu nasıl ikna etmiş olduğunu bir kez daha gururla anlatmasına izin verebilirdiniz. Size 1507 yılında Yahudiler Alsace bölgesindeki Obernai'den Yahudiler kovulduğunda yetkililere onları geri çağırmaya ikna etmekte başarılı olduğunu ve

1510'da Alsace'lı Yahudilerin *Parnas u Manhig* (Kılavuz rehberi) olarak onlara öncülük ettiğini anlatacak ama büyük bir olasılıkla onları bu konuda ikna etmek için ilkin Speyer Şehir Meclisine, *Gemeiner Judischheit Regierer im Deutschen Lande* (Almanya'daki Yahudilerin Yöneticisi) şeklinde şaşalı bir Almanca unvanla mektup yazdığını ama bunun dikkate alınmaması üzerine, sırf çağırılmak için kendisine *Beehlshaber der ganzen Judenschaft* (Yahudilerin Kumandanı) şeklinde çok daha çarpıcı ikinci bir unvan bularak tekrar imparatora gönderdiğinden söz etmeyecektir.

1514 yılında çok zorlu günler geçirmişti, kendisinin de içinde olduğu bir grup Yahudi tutuklanmış ve Mittelbergheim'de zindana atılıp dinsel bir ayinle ölüm cezasına çarptırılmışlardı. "Oberenheim'de bir zindana kapatılmıştık. Yedi hafta sonra masum olduğumuza karar vermişlerdi. Ulu Tanrımız bizi sevgisinden mahrum bırakmamıştı" Bu tehlikeli günlerde, adet olduğu üzere, yolun sonuna geldiklerinde, en azından dinlerine uygun şekilde gömülmek ve bu dünyadan usulünce göçmek için dış giysilerinin altına ölüm tuniğini giyip hazır bekliyorlarmış.

Size imparator Maximilian ve veliahtları V'inci Charles ile Ferdinand'ı Avrupa çevresinde yaptıkları gezide peşleri sıra nasıl takip ettiğini ve Coblenz'den Nuremberg'e, Hagenau'dan Güzburg'a, Brabant'tan Ratisbon'a, Schwabach'tan Silezya'yaki Anspach'a kadar her nereye giderlerse, bazen at sırtında, bazen yaya olarak izlerini sürdüğünü anlatacağından eminim. Nitekim "tam yolun ortasında atım sakatlanmıştı bu yüzden yola çoğunlukla yaya devam etmiş ve Ferdinand'ı Prag'ta yakalayabilmiştim. Onu Yahudi toplumuna uygulanan sürgün hükmü ve katliamdan vazgeçirmek için ikna etmeye çalışacaktım. "Kendimi ona tanıttım ve tanrının yardımıyla beni iyi ve kibar karşıladı ve onu ikna etmeyi başardım" diyordu. Bu olağanüstü ikna kabiliyeti ona atalarından miras kalmıştı.

En acıklı hikaye ise, 1532'de Ratisbon'da yaşanmış olup akıl sağlığı yerinde olmayan, din dönmesi ve sahte Mesih Solomon Molcho'ya aitti. Molcho'nun imparatora Türklerle yapacağı savaşta yardım etmek için bir Yahudi ordusu kurmak gibi çok tehlikeli bir hazırlık içinde olduğunu duyan Josel, çok geçmeden kulağına gittiği anda Molcho hak-

kında hüküm kararı veren imparatoru bu kararından döndürmek için çok uğraşmıştı.

"Onun niyetini öğrenir öğrenmez caydırmak için bir mektup yazmıştım. Ama bu kez başaramayacağımı ve korkulanın gerçekleşeceğini hissediyordum. Aslında ona bu konuda aşırı ısrar etmem, benim için tehlikeli olabilirdi, sonunda imparatorun beni de onunla aynı fikirde olmakla suçlamasından korkmaya başlamıştım, bu yüzden hemen Ratisbon'dan ayrıldım. Nitekim çok geçmeden imparator şehre gelmiş ve Molcho ayağına demir pranga vurulup infaz edilmek üzere Boulogne'ya götürülmüştü. Umarın ruhu cennette huzur içindedir" diyordu.

Ama Josel'in imparatoru ikna edememe yönündeki bu başarısızlığı kalbinde derin bir iz bırakmıştı.

"Aynı yıl Rosheim ve ileri karakol Kaisersberg Yahudilerine karşı tekrar bir şiddet uygulanmış ve sürgün kararı çıkmıştı. İmparatora yine yazdım. Kaisersberg'tekiler için emri kaldırmış ama Rosheim'deki din kardeşlerimiz için bir sonuç çıkmamıştı. Günlerdir cevap gelmiyor, sürgün emri gittikçe geciktiriliyordu. Bu süre içinde tanrıya dua ediyor ve bizi düşmanlarımızdan korumasını niyaz ediyorduk."

1554'de Josel öldüğünde mezarının bulunduğu Rosheim'deki Yahudiler onları kurtardığı için ona dua etmekteydi. Onu asla unutmayacaklardı. Josel soylularla olan dostluğu nedeniyle, hem pek çok olayın içinde olmuş, hem de Katolik kilisesine karşı cesurca başlattığı soğuk savaş politikası sonucu, onları Yahudiler lehine düşünmeye davet ederek, kısmen de olsa amacına ulaşmayı başarmış biridir.

8

REFORM

Anglo Saksonlar zamanında ortasından geçen nehrin sığlık yerinden öküzler geçirildiği için Ox Ford (Öküz Yolu) adı verilen bugünkü Oxford'un merkezindeki yol boyunca kuzeye doğru yürüdüğünüzde, Wessex ile Mercia krallıklarının sınırını teşkil eden Thames nehri üzerinde kurulmuş, şimdilerde altında Isis'in sırıkla sürülüp yayından fırlamış altı düz sandallarına benzeyen kano yarışlarının yapıldığı Folly köprüsüne ve köprünün hemen yanında, iki büyük cadde olan Queen Street ile High Street'in kesiştiği noktada on birinci yüzyılda inşa edilmiş olup adını dört parçalı anlamındaki Latince kökenli *Quadrifurcus* kelimesinden almış yetmiş iki fit yüksekliğindeki Carfax Kulesine varırsınız. Bir zamanlar şehrin sınır duvarlarını oluşturan ve gerisindeki büyük arazide hayvan kesimi yapılan bu caddelerin isimleri Great Bailey ve La Boucherie olup hayvan ticaretinin yanı sıra çeşitli deniz mamülleri ve malların satıldığı büyük pazar yerini oluşturmaktaydı. O zamanki adıyla Fish Street (Balıkçılar Caddesi) olan St Aldate yolu ise on üçüncü yüzyılda çevresine yayılmış Yahudi evleriyle Yahudi Mahallesi adıyla bilinmekte olup İngiltere'nin en zengin ve varlıklı Yahudi tüccarlarının yerleşim yeriydi.

Üzerinde inşa edilmiş muhkem taş binalardan oluşan bu yolda yaklaşık iki yüz metre yürüdüğünüzde St. Aziz Frideswide (St. Frideswide) Manastırından satın alınmış arazi üzerine inşa edilmiş olup üzerindeki yolla aynı adı taşıyan kiliseye ve onun tam karşısında doğu yönünde inşa edilmiş olup yanında Kardinal Wolsey'in kurduğu Christchurch Koleji bulunan Sinagogu görürsünüz.

Daha sonra Oxford Üniversitesi adını alan ve Oxford Yahudilerinin çoğunun okuduğu üniversite uzun ve geniş koridorlar ve anfilerden oluşan oldukça esaslı bir yapıdır. Bu anfilerden ikisi Moysey ve Lom-

bard salonları olarak bilinmektedir. Bu adlar üniversitenin yapımında pay sahibi olan Yahudilerin adlarıdır. Nitekim Yahudi Jacob, tam üniversitenin yanında yer alan iki evini Oxford kolejini inşa eden müteahhit Walter Merton'a satmıştır. Ekonominin çöktüğü yıllarda İngiltere Yahudileri, kral II'inci Edward'ın mallarını istimlak etmesiyle çok fakirleşmişler ve kısa süre sonra da 1290 yılı Azizler Günü'nde şehirden kovulmuşlardır. Bu hazin olay sırasında Yahudi mahallesi içindeki Sinagogla birlikte Balliol Kolejinin eline geçmiştir.

Çok sayıda önemli hahamlık ilmi yazarları o yıllarda Oxford'ta başarı kazanmışlardır. Nitekim haham Yom Tov ve daha sonra hakim Musa olarak adlandırılmış olan oğlu Musa, diğer çağdaşları ile birlikte Yahudi İncili üzerinde önemli gramer çalışmaları yapmışlardır. Bu doğrultuda Musa İncil'i ortaçağ kalıplarında yeniden hazırlamıştır.[1] Bir başka gramer alimi olup *Benedict the Punctuator*[2] olarak bilinen Berechiah, Oxford'ta yaşadığı süre içinde noktalama işaretleri üzerine çok sayıda etik bazda çalışma yapmış olup on ikinci yüzyıldan günümüze dek gelmiş önemli eserler bırakmıştır. Örneğin bilimsel doğa üzerine yazdığı *Adelard of Bath*[3] bunlardan biridir. Ancak bunların arasında en önemlisi, içinde Arapça ve Aramca yazılmış hayvan hikayeleri üzerine birçok örneğin bulunduğu ve İngilizce'ye çevirerek *Fox Fables*[4] (Tilki Masalları) adını alan sekiz baskı yapmış eseridir. Berechiah kitabının giriş sayfasında "Bu masallar aslında tüm insanlık tarafından çok iyi bilinmektedir ve bu tip kitaplar dünya üzerinde var olan hemen dilde yazılmıştır. Ama benim onlara güvenim diğerlerinkinden farklı" demektedir.

Ünlü Yahudi tarihçi Salo Baron, *Social and Religious History of the Jews* (Yahudilerin Sosyal ve Din Tarihi) adlı kitabında, sürülmelerinin ardından geride bıraktıkları entelektüel mirasla oldukça dikkat çekmiş olan İngiltere Yahudilerinin bu büyük eserlerinin bir gecede yok edildiğini yazmaktadır. Nitekim özellikle Oxford civarında yaşayan ve gözde entellektüellerden oluşan bu Yahudi toplumu çevrelerinde yaşayan bazı Hıristiyanların Yahudiliği seçmesine neden olmaları gerekçesiyle suçlanmalarına rağmen, Hıristiyan halkın din değiştirip Yahudiliğe dönmemelerini ikaz eder gibi sinagoglarının birkaç bina ötesinde ve

tam aksi yönünde 1221 yılında inşa edilmiş olan Dominican Manastırının yapılmasına büyük katkı sağlayarak tüm dünyaya "ibret teşkil edecek bir insanlık örneği" sergilemişlerdir. Nitekim 1222 yılında bir rahibin Yahudi bir kadına olan aşkıyla din değiştirip Yahudiliği seçtiği ve bu yüzden yakılarak öldürüldüğü söylenmektedir. Oxford bilim adamları, Musa'nın onları Mısır'dan çıkarışından beri Yahudileri yetmiş yıl yaşadıkları Oxford'ta toplum üzerinde özellikle düşünce yapısının değişiminde önemli etkileri olduğunu söylemektedir. Nitekim 1360 yılında Oxford Üniversitesi'nin bağlı olduğu Balliol Kolejine idareci olarak atanan kişi sonradan Yahudi olmuş Hıristiyan bir bilim adamıdır.

Heym dedikleri orta ve doğu Avrupa'daki topraklarından çok uzakta, kıtanın sınırlarının tamamen dışında kalan Atlantik okyanusunun ucundaki İngiltere'de yaşamış Oxford Yahudileri, Avrupa Yahudilerinin içinde belli başlı bir kol teşkil etmiş ve onların kaderinde önemli ölçüde rol sahibi olmuşlardır. Nitekim birlikte yaşadıkları Hıristiyan toplumu üzerindeki etkileri, onların giderek artan din değiştirmeler doğrultusunda çok zararlı yaratıklar olarak görülüp istenmeyen toplum ilan edilmelerine, iftiralara uğramalarına ve üzerlerine kara çalınarak Kan Davasına neden olacak boyutta ağır suçlamalarla yüz yüze kalmalarına neden olmuştur.

Nitekim 1144 yılında Norveç'te Thorpe ormanı yakınında, daha sonra Aziz William adını alacak olan William adlı genç bir çocuğun cesedi bulunduğunda, Yahudilerin ayinlerinde Hıristiyan çocukların kanına ihtiyaç duydukları için onları öldürdüğü ileri sürülmüş ve çok geçmeden bu cinayeti onların işlediği iddia edilmişti. Bu söylentinin gittikçe yaygınlaşması üzerine Cambridge'li Theobald, her yıl Yahudilerin bir Hıristiyan çocuğu pusu kurup kaçırarak ayinleri için öldürdükleri yönünde onlara büyük bir iftira atmış, takip eden yıl Norveç'te yaşanan cinayetin benzerinin Narbonne'da da gerçekleşmesi ise bu inancın topluma iyice yerleşmesine neden olmuş ve sonunda Yahudilerin kaderi ciddi şekilde töhmet altına girmişti. Nitekim halk "her yıl Yüce İsa'nın çarmıha gerilip işkence edildiği ve ruhunun göğe yükseldiği gün olan Paskalya'da, Yahudilerin bir Hıristiyan çocuğu kaçırıp tıpkı

lordlarını gerdikleri "Uzun Cuma" günü gibi[5] aynı yöntemle işkence ettiklerini ve öldürdüklerini" ileri sürmüştü. 1168 yılında Gloucester'ın ardından 1181 yılında Bury St Edmunds'ta ve 1192'de Winchester'da da benzer esrarengiz olayların yaşanmasıyla, halkın bu yönde inancı giderek kuvvetlenmiş[6] ve Yahudilerin çocuk kaçırması yönündeki rivayet hızla tüm Avrupa kıtasına yayılarak onlara karşı korkunç bir iftira kampanyası başlamıştı. Günümüzde çocukların taciz edildiği ve öldürüldüğü yönündeki haberlere karşı şiddetli tepki gösterilirken, bu tip olaylara ortaçağ gibi hurafelerle yaşayan bir toplumun nasıl bir tepki verdiğini sanırım fazla düşünmeye gerek yok. Böyle bir durumda Yahudilerin durumunu tahmin etmek ise hiç de zor olmasa gerek.

1290 yılında tüm Yahudilerin İngiltere'den gitmesinin hemen ardından ise, günah keçileri kalmamış olan Hıristiyan toplumu, bu kez onlardan öfkelerini almak için bir başka sebep arayışına girişmiş, ancak tanrıdan gelen ve hiç beklemedikleri bir felaketle hedeflerinin yönü zorunlu olarak değişmişti.

Nitekim on dördüncü yüzyıl birden ortaya çıkan ölümcül boyuttaki salgın hastalıkların giderek kıtayı kasıp kavurması, kuraklık, kıtlık, cinnet ve katliamların yaşandığı bir yüzyıl olmakla birlikte, aynı zamanda dini bir kenara koyup can derdine düşen Katolik kilisesinin de düşüş dönemi olmuştur. Sonunda aşırı din baskısı altında dejenere olan halk cinnet geçirerek sapıtmış, onları kontrol altına alamayan yönetimin şaşkınlığı hiyerarşik düzenin bozulmasına neden olmuş, iyice zayıflayan yönetimi gözardı eden halk, onlara ağır hakaretlerde bulunmaya başlamış, sonuçta din önemini yitirmiş, kutsallık kavramı yok olmuş ve rezillik diz boyu yaşanmaya başlamıştı. Katoliklerin başkenti Roma, yeni papa seçiminde, papalığın kurulduğu şehir olması nedeniyle, tekrar oradan seçilmesi gerektiği yönünde ısrar edince, Fransa ile kavgaya tutuşmuş, sonunda papanın yaşadığı Vatikan şehri ele geçirilmiş ve papalığın yönetimi merkezi St Peters Katedralinden, on ikinci yüzyıla dek koyun çobanı- *on y danse* Aziz Benezet'in (St. Benezet) üzerinden sürülerini geçirdiği köprüsüyle bilinen ve küçücük bir kasaba olan Provens'e taşınmış ve bir anlamda azizin ruhu kasabanın mucizevi bir şe-

kilde dirilmesine neden olmuştu.

Böylece İsrailoğullarının din yüzünden Babilonya topraklardan sürülmesinden yaklaşık yetmiş yıl sonra, papalığı yeni kurulan Avignon papalığına kaptıran İtalyanlar, derin üzüntü içinde yas tutarken, Fransızlar elde ettikleri bu büyük zaferi trampetler çalıp bayram yaparak kutlamış ve uzun yıllar batı Roma'nın baskıcı rejimi altında ezilmenin intikamını aldıklarını ileri sürerek bunu *Roma Nova Gallica*, Gallilerin Roma'ya Zaferi olarak ilan etmişlerdi. Bu zafer Yahudi toplumu tarafından da heyecanla karşılanmıştı. Nitekim Fransızlar, bugün İbranice adı *Irha-Gefanim, City of Vines* (Üzüm Bağları Şehri) denen şehirde yoğun bir trafiğin yaşanmasına neden oldukları için *Place Jerusalem* (Kudüs'ülerin Semti) ilan edilen *Rue des Marchands* (Tüccarlar Bölgesi) civarına yerleşen Yahudilere kucak açmışlardı. Böylece Avignon papalığının hizmetine giren Yahudiler, sarayın yiyecek ihtiyacının yanı sıra, yatak, çarşaf, at, parfüm, parşömen kağıdı, mercan ve inci tesbih, terzi ve kumaş, kitap ciltciliği işlerini yapmaya başlamışlardı. Öte yandan İngiltere, ekümenik bir görev olan Kilise baş yönetiminin, kanalın diğer ucuna taşınıp yer değiştirmesiyle, gücün ezeli rakibi Fransızların eline geçmiş olmasına çok öfkelenmişti.

Bu nedenle sürekli yeni papalığı tehdit etmeye başlamış ve sonunda onları savaşa davet eden John Wycliffe, İngiltere'de Reformun Sabah Yıldızı unvanına sahip olmuştu. 1325 ile 1330 yılları arasında doğduğu tahmin edilen Wycliffe, Balliol kolejinin yöneticisi olarak din doktorası yapmış ve Oxford Sinagogu'nun kurucusu olarak çok saygın bir kişiliğe sahipti. Şehir bu sonradan Hıristiyan olmuş Katolik rahibin aslen Yahudi olduğu yönünde söylentilerle çalkanırken, asıl önemli olan nokta, bu söylentilerin Hıristiyanlar tarafından gözardı edilip, Yahudi dini ve yaşam tarzını tamamen terk ettiği söylenen Wycliffe'in, Katolik kilisesinin çöküşüne zemin hazırlamış olmasıdır. Nitekim çok geçmeden Hıristiyanları şaşkınlığa uğratacak şekildeki açıklamalarıyla, sadece azizlere tapınmaları, ikonaları kutsal imajlar olarak kabul etmeleri gibi saçma inançları yüzünden Hıristiyan din adamalrını aşağılamakla kalmayıp, onları can damarından vuracak bir açıklama yapmıştı. Hıristi-

yanların İsa'nın ruhunun bedenlerinde yeniden dirildiğine dair en kutsal saydıkları şaraplı ekmek ayinini (Aziz Mass) bütünüyle saçma bulduğunu duyurmuştu. Wycliffe daha da ileri giderek kilise hiyerarşisinin başı olan papaya hakaret etmişti: "Kilisenin başına bir kişi atamak, dine küfretmektir. İsa'yı rahat bırakın" Ona göre; kendilerine göre çarpıttıkları Hıiristiyan dininin gerçeği, Yahudiliğin kabul edildiğini de net bir şekilde açıkladığı üzere, İncil'de yazılıydı. "Dini bildiğini iddia edip hiçbir şey bilmeyen ve şiddetle öğrenmeye ihtiyaçları olduğu apaçık ortada olan bu güya rahip takımının ağız dolusu sözleri, dinlemeyi hak edecek doğrulukta değildir"[7] demişti. Nitekim tanrının kanunlarını yorum yapmaksızın doğrudan öğrenebilmeleri için, İncil'i İngilizce'ye tercüme etmişti. "Amacım insanların doğruyu öğrenmeleri"[8] diyordu.

Bu sözler onun ortaçağ gibi skolastik felsefenin hüküm sürdüğü bir devirde ölüm fermanını imzalaması ve beşten daha az sayıda olmayan papalık rahibinin ona uygulayacağı malum hükümle, kazığa bağlanıp diri diri yakılması anlamına gelmekteydi. Ama onun hocalarından biri olan John of Gaunt, son nefesini verirken Shakespeare'in onlarla alay eden dokunaklı vatanseverlik cümlesini, Winston Churchill'den yıllar önce söylemişti: "Burası soylu krallarımızın tahtı, burası onların asasının gücünü kullandıkları bir saltanat adası, burası tanrının yeryüzünde hüküm sürdüğü yer, burası savaş tanrısı Mars'ın mekanıdır...." O ve diğer İngiliz soyluları Fransız papalığı tarafından lanetlenmiş ve sonunda Wycliffe sadece Oxford'taki görevini kaybetmekle kalmamış, diğerleriyle birlikte engizisyon önünde yargılanıp ölüme mahkum edilmişti. Bu sonuç kaçınılmazdı. Ancak Wycliffe bir şekilde hayatta kalmayı başararak ellili yaşlarına kadar yaşamış ve yatağında ölmüştür.

Ama öldüğünde gerisinde bir düşünce devrimi yarattığı kesindi, bu açıdan bakıldığında kendisi ile aynı yolda savaşan diğer din şehitlerinin arkalarında bıraktığı kesim çok şanslıydı. Nitekim liderlerinin 1384 yılında ölümünden yaklaşık yirmi beş yıl sonra, İngilizce'ye çevirdiği İncil'i okuyanlar arasında onun hatırı sayılır ölçüde gizli taraftarı oluşmuştu. Bundan Hıristiyanlık dininin gerçeklerini su yüzüne çıkaran İncil'i okuyan rahipler de etkilenmiş olmalı ki, 1415 yılında papa bir duyuru yayın-

layarak Wycliffe'in mezarının açılıp yanmış kemiklerinin küllerinin Laicestershire'daki Swift nehri üzerine serpiştirilmesini istemişti.

Nitekim Wycliffe'in sanıldığı gibi bir dinsiz, İsa'yı inkar eden biri olmadığı anlaşılmıştı. O, İncil'in gerçeklerinde ısrar ediyor, kilisenin ve papalığın kendisini toplumun üzerinde görüp, din baskısıyla insan haklarını sömürmeye yetkisinin olmadığını savunuyordu. Onların böyle bir görevi yoktu. İncil'i kendi istedikleri şekilde yorumlayamazlardı. Bu Yahudiliğin temel prensibiydi. Her şeyden önce, Yahudi dininde papalık gibi zorba bir makam yoktu. Nitekim dinin yayılmaya başladığı topraklarda, daha ilk günden beri Yahudi İncilindeki yazıların toplumdaki her birey tarafından okunup doğru anlaşılması için uğraş verilmiş, Yahudilerin dini eğitim anlayışları daima dinin gerçeklerinin doğru öğrenilmesi yönünde olmuştu. Bu sözleriyle Wycliffe ve yandaşları Yahudi olmakla suçlanıp saldırılara maruz kalmış, ama beraberinde çok önemli gelişmeler de yaşanmıştı. Nitekim toplum söyledikleri üzerinde düşünmeye başlamıştı. Dahası onun sözleri rahipler üzerinde de epey etkili olmuş olmalı ki, kilise yöneticilerinin topluma din baskısı azalmış, çok daha önemlisi Yorkshire'lı bir piskoposun hayret verici sözleri olmuştu. Nitekim bu sözleriyle toplumun Yahudilere bakış açısını tamamen değiştirdiği kesin olan piskopos, "Söyledikleri üzerinde tartışılabilir" demişti. Bu sözlerin sahibi büyük bir olasılıkla Romalı piskoposun Hıristiyan karşıtı olduğunu gösteriyordu.

Bir Romalı piskopos Hıristiyan karşıtı olabilir miydi? Her şeyden önce yüzyıllar boyu Hıristiyanlığın merkezi Roma, Katolik dini ve Yahudiliği birbirine zıt iki kutup olarak görüp Yahudileri İsa'nın düşmanı olarak ilan etmemiş miydi? Bu ayrımcılığı bugüne dek onlar yapmamışlar mıydı? Bu doğrultuda Wycliffe'in dinde reform yaratıp onları bıçak sırtında bir dönemin içine sürüklenmeye zorlayacak sözleri, binlerce yıldan beri Yahudiliği lanetleyen ve onlarla arasında kesin bir kırmızı hat çizip topyekûn aynı fikirde oldukları yönünde istikrarlı bir tutum gösteren Hıristiyanların, 1529 yılında Speyer şehir meclisinin diğerlerine başkaldırıp protesto etmesiyle, Katolikler ve Protestanlar şeklinde ikiye ayrılmalarına neden olmuştu. Bu müthiş değişimle birlikte Yahu-

dilerin kaderi de bir gecede değişmiş oluyor ve bu devrimin baş kahramanları olarak tarihteki yerlerini alırken, yaşanacak melodramın da seyircileri oluyorlardı.

Ondördüncü yüzyılda yaşayan hiçbir Yahudinin bu olanlara şaşırmaması mümkün değildi. 1378 yılında ikiye ayrılarak biri Roma, diğeri Avignon'da olmak üzere birbirine rakip iki ayrı papalığın kurulmasıyla zihinleri karışmıştı. Bu durumda üçüncü bir papalık kurulmuştu. Dahası aralarında müthiş bir hizipleşmenin söz konusu olmasıyla Pisa Şehir Konseyi üçüncü bir papalığa niyetleniyordu. Bu Wycliffe'in sözlerini doğruluyordu. Papalık gerçekten gülünç bir fanteziye dönüşmüştü. Ancak Avrupa bir gecede yaşanan bu beklenmedik değişimle, ortak görüşten uzaklaşan İngiltere'yi buna çanak tuttuğu için lanetlerken, Protestanlık İngiltere'den başlayıp, uzak sömürge adaları ve doğu Avrupa'ya kadar yayılmış ve aynı paralelde Yahudi dini de taraftar kazanmaya başlamıştı.

Ancak Katolik Avrupa, sanki çok uzak bir diyarmış gibi dışarıda bırakmaya uğraştığı İngiltere'den sandığı kadar kolay kurtulamamıştı. Nitekim 1382 yılında İngiltere'nin on beş yaşındaki kralı II'inci Richard, Bohemya kralının kızı yaşıtı dindar Ann'le evlenmişti. Modaya çok düşkün olan Ann, Krakow'lu Yahudi ustaların yaptığı ayakkabıları çok beğeniyordu ve İngiltere'ye getirerek onların ünlü olmasını sağlamıştı. Yanı sıra Wycliffe'in İngilizce'ye çevirdiği İncil'i okumuş ve çok beğenmişti. Çünkü bu kitap onun aynı zamanda İngilizce öğrenmesine de yardımcı olmuştu. Ama talihsiz prenses yirmi yedi yaşında ölmüş ve kral sevgili karısının ölümünün ardından uzun süre yas tutup gözyaşı dökmüştü. Çünkü Ann onun üzerinde derin bir etki bırakmıştı. Nitekim dört İncil'i de okumuş ve din adamlarından bile daha dikkatli şekilde krala analiz etmişti. Dahası Wycliffe'in sözlerinin doğruluğunu krala kanıtlamıştı, kral ilk etapta onun bu tavrından rahatsız olsa da, daha sonra haklı olduğunu anlamıştı. Nitekim Prag'ta din okullarının kurulmasıyla [9] Wycliffe'in İngilizce tercüme ettiği İncil'in kopyalarından Prag'taki dostlarına gönderen ve bu şekilde İngiltere ile orta Avrupa arasında güçlü bir köprünün oluşmasına önayak olan Ann, ölüm döşe-

ğindeyken, Bohemyalı öğrencilerle birlikte ziyaret edip onarılmasında büyük ölçüde maddi katkı sağladığı Oxford Üniversitesi'ne sahip çıkmalarını istemişti.

Hus'çılar

Wycliffe'in fikirleri Prag'a vardığında halk arasında büyük bir hayran kitlesi oluşmuş ve Almanca ile Çekçe konuşan toplu, sonunda uzun süredir kangren olmuş bir yara şeklinde baktıkları Katolik kilisesiyle olan bağlarını kopartma aşamasına gelmişlerdi. On dördüncü yüzyılın sonunda Prag üniversitesinde Çek liderler kilisenin bir an önce reforma gitmesi yönünde Alman liderlerle kıyasıya bir fikir tartışmasına girişmişlerdi. Tartışmalar derin boyutlu bir felsefe üzerineydi. Bu arada kasaba ve köylerdeki halk kiliseyi ve toprak beylerini onlardan büyük miktarda vergi toplamakla suçluyordu, uyguladıkları şiddetli baskıyla aşırı fakirleşmişler nefes alamaz hale gelmişlerdi. Rahipler kiliseyi desteklemek adına topladıkları bu vergilerle büyük bir refah içinde yaşarken, toprak beyleri de hatırı sayılır ölçüde servet sahibi olmuştu. Sonuçta tartışmalar, yer yer ayaklanmalara dönüşmüş ve giderek artan isyanlar doğrultusunda oluşan Büyük Hizipleşme sonrası, kilisenin halkı denetim altına almakta zorlanması sonucunda Roma Katolik Kilisesine bağlı üçüncü bir papalık kurulmuştu. Üçüncü papalık komikliği had safhaya taşımakla kalmayıp, Katolik kilisesinin gücünün azaldığının açık göstergesiydi.

Öte yandan Wycliffe'in Oxford'taki yıllarında yazdığı yazılar Katolik kilise karşıtlarının sayısını her geçen gün arttırıyordu. Prag şehri merkezinde Betlehem Şapelinde Çek dilinde vaaz veren milliyetçi rahip Jan Hus öncülüğünde Protestanlık hızla yayılmaya başlamıştı.

Nitekim yirminci yüzyılda Prag şehrinin eski şehir olarak bilinen merkezinde mevcut olup, günümüz tur operatörlerinin turistlere gezdirdiği, önceleri ahır olarak kullanılan, beyaz boyalı, üzerindeki ok deliklerinin siyah birer nokta oluşturduğu yüksek pencereli binanın yaklaşık 3.000 kişiyi alabilen büyüklükteki geniş salonunda Aziz Mass ayini yapıldığı sırada, Protestanlığın ana hatları çoktan çizilmeye başlamış ve Reformun Sabah Yıldızı olarak adlandırılan Wycliffe'in öncülüğün-

de Hus'çılar oluşmaya başlamıştı.

Grubunun öncülüğünü yapan Hus'ın şapeldeki vaazları, on beşinci yüzyılda Protestanlığın giderek yapılanmasına önayak oluyordu. Dinleyicilerini Yahudilerin yanı sıra onlardan çok daha fazla sayıda olup papalığı insanlığın üzerinde bir makam olarak gösteren, azizleri tanrı kelimesiyle özdeşleştiren, azizlerin eşyalarını ve ikonaları kutsal değerler olarak gösteren ve halkın inançlarını bu şekilde asılsız hurafelerle istismar edip Yeni Ahit'ten ziyade Eski Ahit'e odaklanarak insan haklarını çiğneyen Katolik kilisesinin yobaz tutumu nedeniyle Hıristiyan dininden dönenler oluşturmaktaydı. Hus, İbranice'yi Yahudi komşularından öğrenmesinin yanı sıra, Yahudi toplumunda "Yargıç Shelomo" olarak bilinen Haham Solomon ben Isaac'ın kitabını da okumuştu. O ve bir grup yandaşı Prag hahamı ve yazar Avigdor Kara ile temasa geçmiş ve ondan çok etkilenmişlerdi. Özellikle Bohemyalı asiller için yazdığı şiir tanrının birliği cümlesiyle başlıyordu. *"Ekhod yakhid u meyukhad*— Tanrı tektir ve herkes onun katında eşittir." İbranice yazılmış bu çok net ve açık sözler, yeryüzündeki üç dinin de aynı amaca hizmet ettiğini açıklamaktaydı ve salondaki Yahudiler, bu cümleyi Hıristiyan ilahileri tonunda şarkı şeklinde hep bir ağızdan İbranice söyledikleri sırada, Hus onu Çek diline çevirerek diğerlerine açıklamıştı.[10]

Bu durum Hıristiyanlığı seçmiş olup kökenlerinde Yahudiliğin yattığını keşfederek arayışa geçen çok sayıda insanın Bohemya topraklarında yaşayan Yahudilere sempati duymasına ve Hus'ın önderliğinde Yahudi dini yandaşlarının çoğalmasına neden olmuştu. Bu durum Yahudilerin aynı paralelde düşman da kazanmaları için yeterli bir nedendi. Nitekim 1449 yılında İbranice bir metinde[11] yazıldığı üzere, geride yaşanmış olaylardan yola çıkıp o güne dek Yahudi toplumuna yapılan haksızlıklara karşı halk arasında büyük bir tepki oluşmuştu. ". . . Hus adında bir rahibin öncülüğünde birleşmişlerdi. . . o şehir sakinlerini cezbetmiş ve onlara tanrının birliği altında dinin gerçeklerini öğretmişti. Onun konuşmalarıyla galeyana gelen halk, kiliselere saldırıya geçip tahrip etmiş, ikonaları yakmış ve rahipleri cezalandırmıştı. Çok geçmeden onları Hıristiyan dininden dönen diğerleri de takip etmişti."

Aslında Hus Katolik düşmanlarının savunduğunun aksine çok daha Hıristiyan'dı. Nitekim Hıristiyanların Aşai Rabbani ya da Mass olarak bilinen Kutsal Komünyon'da, Katolik dini geleneği olan şaraplı ekmek yenmesi konusunda önemli bir teklifte bulunmuş ve isteyenlerin adet olduğu şekilde, istemeyenlerin ise sadece ekmekle takdis edilebileceğini söylemişti. Hus'ın bu reformcu düşüncesi, İsa'yı Mesih olarak tanımakta ısrar edip, baba, oğul, kutsal ruh üçlemesini kabul etmedikleri için gördükleri aşırı din baskısıyla İsrail topraklarına dönüp kurdukları gayri resmi devletin sınırları içinde dinlerinin kurallarını özgürce uygulayarak yaşamlarını sürdürmek zorunda kalan Yahudi toplumunu da gündeme getirmişti. Nitekim Hus'un önderliğinde oluşan Hıristiyan karşıtı reformistler arasında daha önce onlara karşı katı bir tutum takınan Yahudi karşıtları, bu düşünceden sıyrılarak Yahudilere hoşgörülü yaklaşılmasını, Hıristiyan dininin affedici cömertliğinin onlara gösterilmesini savunuyorlardı. Gerçek Hıristiyanlık buydu. Çok geçmeden Anglosakson kilisesinin Bohemyalı ilk Katolik karşıtı vaizi Matthew Janow, "Yahudilere din baskısı sona erdiğinde, yaşamları örnek alınacak, kutsal kilise buna çok şaşıracak ve çok geçmeden onları taklit edip takip edecekler" diyerek bu farklı bakış açısının ilk örneğini vermişti.

Bu aşamada ortalık iyice kızışmış ve Hıristiyan toplumunun itibarının düşmesiyle Bohemyalı Yahudiler de bu bıçaksırtı durumda, nasıl bir yol izleyecekleri üzerine karar aşamasına gelmiş ve sonuçta ikiye bölünmüşlerdi. Büyük çoğunluğu piyon konumunda kalacakları ve karşılaşacakları güç durumu görebiliyorlardı. Bu nedenle Katolikleri destekliyor, papalığın yeniden gücünü kazanmasını istiyor ve reforma karşı çıkıyorlardı. Aksi takdirde Hıristiyan toplumu içinde giderek artan Yahudi düşmanlığı var olan tehlikeyi ikiye katlayabilirdi. Tutucu hahamlar bu geleneksel yapının bozulmasıyla oluşan yeniliğin, kendi din ve geleneklerini de tehdit edeceğini düşünüyorlardı. İşadamları Katolik kilisesi din adamları ve papalıkla kurdukları sağlam iş bağlantılarını kaybetmek istemiyor, sıradan halk Katolik kilisesinin gücü karşısında gerileyip, diğer Slav azınlık topluluklar gibi orta Avrupa'da böcek muamelesi görüp ezilmekten korkuyordu. Onlara yeterince karşı koyacak

güçte değillerdi, böyle bir durumda kaybolup gidebilirlerdi. Bu durum Avrupa'nın başından beri istediği yahudi olmayan bir dünya projesine ortam hazırlamak için onlar adına çok iyi bir neden olacaktı. Ama diğer açıdan bakıldığında, hazırlanan bu ortam onların Hıristiyan sahiplerine başkaldırıp kişiliklerini kabul ettirmek yolunda önemli bir gelişmeydi.

Sonunda Hus'a katılıp bu değişimi desteklemeye karar vermişlerdi. Ama Hus, Wycliffe'ten daha şanssızdı. Nitekim gördüğü bu aşırı destekle kendisini güven altında hissettiği anda, pusu kurulup tutuklanmış ve kendisini bir anda Constance'taki Engizisyon Konseyinin önünde bulmanın şaşkınlığını yaşamıştı. 1415 yılıydı. Suçları açıklanarak vaftiz olmaya zorlanmış, kabul etmeyince çırılçıplak soyulup, başına kağıttan bir külah takılmış ve üzerine "İsa'ya itaat etmedi" yazılarak Constance şehri sokaklarında dolaştırılmıştı. Ardından bir yere yatırılıp elleri ayakları bağlanmış ve tabanları ateşe tutulmuştu. Kilise konseyi sekreterinin tuttuğu notlara göre "Yahudiliğin yolundayım ve hep olacağım, o barışın yolundan gidiyor, barış bütün dinlerin yolu!" diye bağırmış ve "Benim gibilerin ölümü, Yahudiliğin kurtuluşunun kapılarını açacaktır!" diye haykırmıştı.

Hus'ın ölümünün ardından onun yandaşları olan bir grup Bohemyalı asil ve halk bir araya toplanarak olayı şiddetle protesto etmiş, onu haksız ve acımasız şekilde öldürenlerden intikam almak için galeyana gelmişti. Yetkililer olay çıkartan asileri tutuklatırken, Bohemyalı Yahudiler korku ve endişe dolu gözlerle bir kenara çekilip olaylara seyirci kalmıştı.

Sonuçta Prag şehri yöneticileri her zamanki gibi zor kullanarak bu isyanı bastırmaya çalışmıştı. Ancak içlerinde asillerin de oluşu nedeniyle bunun sıradan bir isyan olmadığı anlaşılmıştı. Yaklaşık dört yıl süren pazarlıklar sonunda Bohemya kralı bu isyankar asilleri asi ilan ederek kovmuştu. Bunun üzerine 30 Temmuz 1419'da Hus'çılar Charles Meydanında olaylar çıkartıp, şehrin altını üstüne getirmişler ve o sırada onları durdurmak için penceresinden taş atılan belediye meclisi binasına dalarak delegeleri esir almışlardı. Bunun üzerine Katolik konsüller onlara karşılık vererek yedi elebaşını yakalamış ve tarihteki ilk "Pencere-

den İnsan Atma" olayını Prag'ta gerçekleştirerek, onları üçüncü kattan aşağıya atmışlardı. Bu tüyler ürpertici haberin yayılmasıyla, olaya bir kılıf uydurularak, sözümona kralın en yakın arkadaşı bir delegeyi ağır yaraladıkları ve onun kaybından ölümüne sebep oldukları ileri sürülmüştü. Ancak buna inanmayan halk galeyana gelmiş ve şehirde büyük bir isyan çıkmıştı. Bohemyalı çok sayıda asilin Hus'çılara sempati duyarak onlara katılması Kutsal Roma Germen İmparatorluğunun çöküşü demekti ve bundan fena halde endişe duyan papa, Katolikleri "Wycliffe'çi, Hus'çı ve Bohemya'da hır çıkaran diğer başıbozukları temizlemek adına" haçlı seferine davet etmişti. Bu durumda Bohemya'daki tüm Katolik karşıtlarının Hus'çılara katılmasıyla o güne dek olaylara seyirci kalan Yahudiler de ayaklanmış ve papalık karşıtlarıyla birlikte Vysehrad kalesinde geniş bir siper kazmaya başlamışlardı.

Bu arada papanın emriyle harekete geçen haçlılar Bohemya, Moravya ve Silesya boyunca Hus taraftraları ve Yahudilere öfke kusarak sayısız cinayet işleme başlamışlardı. Bu savaşlar Almanya, Avusturya ve Polonya'da otuz yıldan fazla sürmüştür. Ancak üst üste düzenlenen beş haçlı seferinde de gittikçe büyüyen sayılarına rağmen, Kutsal Prokop (Procopius the Great) adlı bir generalin başkanlığında ilerleyen, güçlü Katolik ordusuna karşı koymakta zorlanmışlardı. Onun ölümünün ardından Zizka (tek gözlü) bu sorunun karşılıklı görüşmelerle çözümlenebileceğini duyurmuş ve bu doğrultuda 1431'de pazarlık görüşmelerini başlatmıştı. Hus'çıların delagasyonunda İngiliz Peter Payne yer almaktaydı. Güçlü ses tonu ve etkili konuşmasıyla herkesin hayranlığını kazanmıştı. Ancak uzun süren pazarlıklardan sonra, Katolik kilisesinin sözümona olumlu yaklaşımına inanan, Husçıları ikiye bölünmüştü. Ilımlılar ve Radikaller. Ilımlılar Roma ile anlaşma yoluna gideceklerine inanarak olaya olumlu yaklaşıyorlar, Radikallar ise bunun bir oyalama taktiği ve vakit kaybı olduğunu düşünerek dinin köklü bir değişimi gerektirdiğini, dolayısıyla papayla bu konuda anlaşma yapmanın söz konusu olamayacağını ileri sürüyorlardı.

Bu pazarlık sürecinde aykırılardan oluşan topluluk, Prag'ın elli mil güneyindeki Luznica nehri civarında Tabor adını verdikleri yerde bir

kışla oluşturmuşlardı. Burası İsa'nın ikinci kez geleceğine dair söz verdiği Filistin dağlarının gerisinde uzanan bölgeydi. Tarihçi Salo Baron, onların bölgedeki Yahudi halka zorla baş eğdirerek, kadın, erkek, çoluk çocuk ayırt etmeksizin binaları kuvvetlendirmek için inşaat işinde çalıştırdıklarını söylemektedir. Ancak gerçek devrimciler olduklarını ileri sürüp kendilerine Taboritler adını veren Radikaller de aralarında bölünmüştü. Bazıları İsa'nın havarileri gibi onların sade yaşam tarzını takip etmeyi tercih ettiklerini belirtiyorlardı. Bu arada İbranice *Bnei Hushim* (Hus'ın Çocukları) dedikleri Yahudilerin yaşam tarzını gözlemleyip, Eski Ahit'i okuyorlar ve orada yazdığı üzere kurdukları sosyal yaşamın kurallarıyla yaşıyorlardı. Onların Cumartesi günleri icra ettikleri Şabat ayinlerini de dikkatle gözlemleyip, perhiz kanunlarına itaat ediyorlar ve onların usullerince kurban kesiyorlardı.

Bu sırada ticaret yapan Yahudilere baskı uygulayarak, onları Komünizm'in temelini oluşturan prensipler dahilinde yaşamaya zorluyorlardı. "Biz ve siz Tabor topraklarında bir arada yaşadığımıza göre, her şeyimiz ortaktır. Bu nedenle herkes malını sahiplenmek yerine ortaya koyacaktır. Kimsenin şahsi malı söz konusu değildir. Her kim malını kendi mülkiyeti altında tutarsa, ölümcül bir günah işlemiş olacaktır."[12]

Çok geçmeden haham "tüm Bohemya'da hırsızlık, gasp ve soygunlar baş göstermiş, bu nedenle korku içindeki bölge halkı toprağını ekip biçmekten vazgeçmişti."[13] demiştir. Bu arada ılımlı Hus'çıların anlaşabileceğini sandığı ama onlarla yaptığı savaşlarda tek gözünü kaybeden Zizka, böylece karşısında birden gözü dönmüş bir topluluk bulunca daha da acımasızlaşmıştı.

Bu doğrultuda 1434 yılında ılımlı Hus'çılarla Katolikler arasında Basel'de yapılan barış görüşmelerinden bir sonuç alınamamış ve devrimcilere karşı tüm gücüyle saldıran Katolik ordusu, radikalleri Lipany'de yaptıkları savaşta büyük bir bozguna uğratmıştı. Bazıları savaş meydanından kaçmıştı ve 1452 yılında Tabor bölgesi tamamen ele geçinceye kadar yaklaşık yirmi yıldan fazla süren savaş sona ermiş ve devrimcilerin hemen hepsi kazığa bağlanıp yakılmıştı. Bu durumda Bohemya yatışmış gibi görünse de bela elbette ki geçmiş değildi. Nitekim Katolik-

ler ile Hus'çılar arasında çıkan birkaç isyan daha vahşetle bastırılmış, 1483'te belediye meclis binasına giren Hus'çılar meclis başkanını binanın penceresinden şehrin meydanına atmış, böylece Prag'ta ikinci pencereden atılma olayı gerçekleşmişti. Çok geçmeden Katolikler buna karşılık verecekler ve Aziz Bartholomew günü arifesinde Hus'çılara büyük bir katliam gerçekleştireceklerdi.

Bunlar, beklentilerini kursaklarında bırakılıp, onları haksız çıkartmak adına zorla devrimlerinden vazgeçirilmeye çalışıldığı dönemde, Tabor'daki bölgede kendilerine dinlerinin öngördüğü çerçevede huzurlu bir yaşam kurmaya çalışan ve sonunda Lipany'de savaş meydanından kaçıp Katolik ordularınca boğazlanmaktan kurtulan radikallerdi. Bohemyalı ve Moravya'lı asiler, bu savaşlar sonrası kendileriyle birlikte zulme uğrayan ve hiç bitmeyeceğine inandıkları bu savaşın daimi sürgünleri olan Yahudilere sempati duyuyorlardı. Nitekim Otuz Yıl Savaşları'ndan hemen sonra, dini yaymak uğruna her türlü oyunların oynandığı ve Habsburg İmparatorluğu topraklarında Katolik dini aleyhine en ufak bir protesto yapılmasının bile şiddetli cezalarla sonuçlandığı dönemde, onlardan nefret eden pek çok Hıristiyan, bu yüzden dinlerinden dönerek Yahudiliği seçmişti. Bunlar Çekoslovakya'nın tanınmış Yahudi aileleriydi. Aralarında ünlü yazarlar Max Brod ve Franz Kafka da vardı. İçlerinde Kriwaczek'in de Yahudi olduğu bilinmektedir. Nitekim Çek tarihi kayıtlarında "soykırımdan sonra Çekoslovakya'daki bir çok sinagog, Bohemyalı dindaşlarının ruhlarına dua eden Yahudilerle dolmuş ve onların mezarlarını Yhaudi mezarlarına taşıyıp, özel koruma altına almışlardı,"[14] yazmaktadır.

Savaş hiçbir toplumun tercih ettiği bir yol değildi. Nitekim Husçılar, orta Avrupa boyunca geçtikleri yerleri talan edip yağmalayarak taş üzerinde taş bırakmayan ve her türlü vahşeti acımasızca uygulayan Katolik ordularıyla uzun süren savaşları boyunca Yahudiler kadar acı çekmişti. Dolayısıyla saldırılar sadece Yahudilere olmamıştı. Nitekim tüm şehirler Katolik ordularına karşı kendilerini korumak için, her ne kadar sonunda kaybetseler de güçbirliği altında büyük bir dayanışma göstermişlerdi, bu uzun dönem içinde Prag şehri ve diğerleri sürekli el değiş-

tirerek, bir Hus'çıların bir Katoliklerin eline geçmişti.

Sonuçta Katoliklerle anlaşma yapmaya başından beri gönüllü olan ılımlıların, bölgede uzun süreli bir istikrar sağlamaları karşılığında onlarla yaptıkları anlaşma, Yahudilere savaşlar süresince kaybettikleri gelirlerini telafi etme imkanını doğrurmuştu. Ancak bölgede istikrarın sağlanması mümkün değildi. Kaldı ki bu tek taraflı bir beklentiydi. Katolik yönetimin Hus'çılara ve Yahudilere öfkesi dinmiyordu. Nitekim Bohemya topraklarında yapılan en ufak bir başkaldırı, Katoliklerin ortalığı kana bulayan cevabıyla son buluyordu. Bu katliamın kurbanlarının adı "bütün kötü Hıristiyanlar ve Yahudiler" olarak belirlenmişti. Onlardan "Hus'çılarla birlik olanlar" şeklinde söz ediyorlardı ve bu tanımlama, Yahudilerin yerleşim yeri olan çok sayıda şehir, kasaba ve köylerde cinayetlerle sonuçlanıyordu. 1450 yılında papa tarafından gönderilen John Capistrano'nun Hus'çıları Katolik kanadına çekmek için yaptığı baskı sonucu, Avusturya, Bavyera ve Silezya topraklarında binlerce köy ve kasaba harap olmuş, çok sayıda insan bu yolda telef edilmişti.

Bohemya'da, bağnaz Katoliklerle yaptıkları anlaşma doğrultusunda kendilerini büyük bir zafer elde etmiş olarak gören ılımlı Hus'çıların bu sözde zaferinin ödülü, Yahudileri hedefleyen büyük bir katliam şeklinde geri dönmüş, bu doğrultuda binlerce köylü ve kasabalı savaşlarda katledilmişti. Sonuçta işlenmeyen tarlalar ölüme terk edilmiş, kuraklık baş göstermiş, şehirler fakirleşmişti. Sonuçta birçok zanaatkar ve küçük esnaf devrimcilere katılmış, Bohemyalı asiller, Hus'çılarla aynı ruhla hareket ederek Yahudilerle birlikte fakirleşen halkı canlandırmaya yönelmişlerdi. Bu sayede çok sayıda terk edilmiş şehir Yahudilerin yeni yerleşim yeri olmuştu. Bu arada Prag'da çok sayıda sokak isyanları ve ayak takımının saldırıları sürerken, Yahudi toplumu da Katolik kilise tarafından devam ediyordu. Nitekim 1542 yılında imparatorun verdiği talimatla, Yahudiler geçici olarak sürülerek evlerini terk etmek zorunda bırakılmış,[15] bu süre içinde, henüz tamamlanmamış oldukları kesin olan, evlerinin listesi çıkarılmış ve 1546 yılında şehirdeki yaklaşık bin kadar Yahudinin evi kundaklanmıştı. Bütün elem verici bu olay-

lar, Hus'çıların Katoliklerle yaptığı savaşlar süresince, Bohemya ve Moravya'daki topraklarda kendi halinde yaşamaya çalışan Yahudilerin yeterince kan görüp tahrip olmalarına neden olmuştu.

Öte yandan, ekonominin şiddetle zarar gördüğü bu reform hareketiyle aynı zaman dilimi içinde, tam aksi doğrultuda başka bir reformist hareketin başlayıp batıya doğru hızla yayılması, maddi ve manevi anlamda çok derin sonuçlar doğuracaktı. Belki de Hus'çıların çoğunun Slav, yeni reformcuların ise Germen kökenli oluşu, bu yeni hareketin gelişmesi yönünde çok farklı atılımları da beraberinde getirecekti. Nitekim uzun savaşların tahrip ettiği bu topraklarda, geçici de olsa büyük bir fırsat yakalayıp tam tersine kârlı çıkacaklardı.

Luther

Acaba Yahudiler on altıncı yüzyılda kapılarının önünde kuluçkaya yatmış, onlar için yeni bir çığır açacak bu değişikliğin farkında mıydılar? Aslında basit yaşamlarını sürdürüp geçimini sağlamak için her gün ibadetlerini yapmalarının ardından ekmek teknelerinin başına koşan zanaatkarlar, küçük esnaf, hatta Talmud eğitimi almak üzere okullarına kapanıp kendilerini derslerine vererek dış dünyayla ilişkilerini kesmiş dindar öğrenciler bile havralarda hararetle konuşulduğu üzere iki önemli kişinin olay yaratacak tartışmalarından haberdardılar. Nitekim 1455-1522 yılları arasında yaşamış ve kendisi Yahudi olmadığı halde, İbrani dili alimi ve Talmud'un ateşli bir savunucusu olan ve "Biz Hıristiyanlar bağlı olduğumuz imparatorumuzun faziletinden hep emin olduk, onlar Yahudileri katlederken kılımızı bile kıpırdatmadık. Onlarsa kendilerine bu kadar zulmetmiş bir imparatorluğa hep sadakatlerini gösterdiler ve kendi hallerindeki yaşamlarını sessizce sürdürdüler" diyen Hıristiyan humanist Johannes Reuchlin ile, Yahudilikten Katolik dinine dönmüş, insan kasabı ve sabıkalı hırsız, Yahudilere ağıza alınmadık aşağılayıcı sözlerle saldırıp küfür eden Dominikan tarikatı emrine girmiş Johannes Pfefferkorn arasındaki tartışmayı bilmeyen yoktu.

Nitekim tartışmalar gittikçe büyümüş ve Yahudiler 1523 yılında Rauchlin'in fikirlerini destekleyen bir Katolik Agustinyan rahibinin yazdı-

ğı kitabın başlığını görünce şaşkınlıktan adeta dillerini yutmuşlardı: *Dass Jesus Christus ein geborener Jude sei (Şu İsa dedikleri adam bir Yahudi olarak doğdu"* ve şöyle devam ediyordu. "Biz aptalız, papalar, piskoposlar, rahipler, bilim adamları, keşişler hepimiz kalın kafalı birer aptalız. Biz, Yahudilere eza çektiren Hıristiyanlar, kime ne yaptığımızı bilsek, hepimiz Yahudi olmak isterdik. Ben de istiyorum. Çünkü bu gördüklerimden sonra Hıristiyan olmaktansa bir domuz olmayı tercih ederim. Papa artık beni kendi hasta fikirlerine ikna edemeyecek. Bedenimi gerse de, derimi yüzse de, her ne yaparsa yapsın umurumda olmayacak." Ve yazısında Hıristiyanları şöyle uyarıyordu.

"Herkesi Yahudilere iyi davranmaya ve onların dinine saygı duyup, ibadetlerinde serbest bırakmaya davet ediyorum. Ancak böyle yaptığınız takdirde size faydalı olacaklardır. Aksi takdirde onlara zulüm yapıp, öldürürseniz, Hıristiyanlığı düştüğü bataktan kurtaracak taze kandan mahrum olursunuz. Köpek muamelesi yaptığınız insanlardan karşılığında ne bekleyebilirsiniz? Eğer gelişmek için onların iş ve zeka gücüne ihtiyacınız varsa, onları sosyal yapınız içine almaya çalışmalısınız. Tam tersine dışlayıp, aç bırakırsanız, onları tefecilik yapmaya siz zorlamış olmaz mısınız? Sonra da bizi mahvettiler demeye hakkınız olabilir mi? Kalkınmanıza yardım edenlere neden zulüm ediyorsunuz? Onlarla iyi geçinin. Dininizin bağışlayıcılığını ve cömertliğini onlara gösterin ki, Hıristiyanlık dinini görme şansına erişip bu doktrini kabul edebilsinler."

Eğer onları ikna edemiyorsanız bırakın Yahudi kalsınlar. Bırakın bu dini seçmedikleri için kötü olsunlar. Ne olur ki? Hıristiyanlığı seçmemiz, hepimizin iyi insan olduğunu kanıtlamaz" diyordu.

Yahudiler çok geçmeden kendilerini gönülden destekleyen bu adamın adının Martin Luter olduğunu öğrenmişlerdi. Nitekim harfi harfine doğru olan bu sözlerin sahibinin 1517 yılında Wittenberg'teki Castle Kilisenin kapısına kendi yazdığı doksan beş maddelik insan hakları bildirgesini çivilemiş ve bu güzel bildiri reformcunun ölümüne dek oradan çıkarılıp dağıtılmamıştı. Yahudiler ise onların haklarını cesurca savunan Luther'e minnet borçlarını, onun kitabının dağıtımını yaparak karşılık vermişlerdi.

Ama Luther gibi Katolik kilisesine karşı gelme cesaretini gösterenlerin sayısı yok denecek kadar azdı. Toplum büyük bir uyanış döneminden geçiyordu ama Hıristiyan dininin prensipleri üzerine sorgulanan sadece rahipler değildi, Katolik kilisesi hüküm sürdüğü tüm Avrupa kıtasındaki halk üzerinde terör estiriyordu. Bu durumda sessiz kalan Yahudilerin, Hıristiyanların din politikalarının detaylarıyla ilgilenmemeleri, isyancıları şaşırtıp devrimin hafife alınacağından endişe duyarak rahatsız etmiş olmalı ki, kuzey Avrupa üzerinde yeniden ayaklanmalar başlatmışlardı. Hus'çıların devrimi, Bohemya üzerinde sosyal ve dini hegemonya kuran Germenlere, Slav dünyasının bir tepkisi olarak anlaşılmıştı, her ne kadar uzamış ve fazla kan dökülmüş olsa da sonunda ortalık yatışıp düzene girmişti, böylece Slav krallığının sınırlarında uzlaşmaya varılmış ve herkes payına düşeni almıştı. Bu bir devrimdi ve kıta boyunca devrimin haklılığının ispatlanmış olması, İngiltere, Fransa, İskandinavya, Almanya, Polonya ve Litvanya'da giderek bunun etkilerinin yayılmasına neden olmuştu. Totaliter rejimin gözü kapalı savunucuları ve papanın kutsadığı sadık askerleri şövalyeler bile uyanmıştı. Nitekim 1525 yılında imparatorluğun en uç sınır noktası olan Riga körfezinde halk bir sabah uyandığında, grandükleri Albrecht von Hohenzollern'in Luther'ci olduğunu gördüklerinde şaşkına dönmüşlerdi. Dahası dük, Polonya krallığı yönetiminde bulunan ülke topraklarını kendi yönetimi altına aldığını duyurmuştu. Bu durum, Kutsal Roma Germen İmparatorluğunun önemli merkezlerinin sallantıda olduğunu işaret ediyordu.

Öte yandan Avrupa kıtasında neler olup bittiği kutsal topraklara dek uzanmış ve 1492 yılında İspanya'dan kovulmadan önce yaşadıkları süre içinde din adamı yerine bile konmayan mistik güce sahip Abraham Eliezer haLevi gibi önemli hahamlar yeni gelişmelerin şaşkınlığınla nasıl bir politika izlemeleri gerektiği yönünde bir araya toplanmışlardı. Luther'in tüm dünyaya yayılan fikir devrimi, Yahudileri "Gizemli Yahudiler" kimliğine büründürerek birden başkalaşıma uğrayıp büyük değer kazanmışlar ve içine asla nüfuz edilemez görünen muhkem temellere oturmuş Hıristiyanlığın mensupları, diğer adıyla İsa'nın yolun-

dan ilerleyenler, yüzünü Tevrat'a döndürmüştü. Haham Joseph, kehanetinin doğru çıkması üzerine haLevi'yi kahin ilan etmişti. "Büyük bir adam doğacak ve gittikçe güçlenip, toplumun gözünde devleşecek. Adaletin yolundan gidecek ve zulmü lanetleyecek. Katliamlara son verecek. Geniş ordular tahsis edecek. Bir dinin öncüsü olacak. İbadet yerlerinin yakılıp tahrip edilmesini önleyeek. Onun zamanında Kudüs yeniden yapılanacak"[16] Bu kişi Martin Luter'den başka kim olabilirdi?

Onlardan kilometrelerce uzakta kalan Germen topraklarında, kendileri için garip bir fanteziden ibaret bu gelişmeyi yaşayan Yahudiler ise, hemen gerçeklere dönüp kendilerine gelmişlerdi. Avrupa kıtası boyunca esen bu değişim rüzgarı esnasında yaşanan gelişmelere her zamanki gibi seyirci kalıp, olayların içine girmemeye özen göstermeleri gerektiğine inanıyorlardı. Puslu bir rüya aleminde gibiydiler. Ancak çok geçmeden uyanmış ve ünlü düşünür Francis Bacon'un "Yaşam sadece tanrı ve meleklerinin seyretmesi için ayrılmış bir sahnedir" sözünden yola çıkarak artık bu sahnede seyirci kalmamaları gerektiğini anlamışlardı. Onlara düşen görev insanlık adına büyük bir mücadelenin verildiği bu sahnede seyirci kalmayıp rollerini hakkıyla oynamaktı.

Avrupa kıtası, 1500 yılındaki Hus'çıların ayaklanmasının hemen ardından gelen Luther'le büyük bir uyanışa neden olmuştu. Hus'ın yakılmış ama Luther, hakkındaki suç duyurusuyla 1521 yılında Worms Şehir Meclisinin ve imparatorun önünde yaptığı açıklamayla, dürüst din reformisti olarak büyük bir zafer kazanmıştı. Nitekim onlara eğer sözlerinin aksi yönünde ona bir kanıt sunup ikna ederlerse, ki bu bir yazı ya da kanıt yerine geçecek herhangi bir şey olabilirdi, sözlerini geri alacağını söylemişti. Aksi takdirde, onları protesto etmeye devam edecekti, çünkü tanrı kelimesiyle sınırlı vicdanı onun bu sözleri geri almasına izin veremezdi. Nitekim "Yukarıda tanrı var " demişti. "Onun istediği gibi olmak dışında başka bir kişilik sergileyemem." Luther'in salonda coşkulu bağırışlara neden olan sözleriyle toplantıya ara verildiği sırada, çevredekilerin Frederick Georg adıyla bildikleri yakın arkadaşı Saksonya krallığı veliahtı John Frederick, onu kaçırıp Wartburg'ta ıssız bir tepedeki şatosunda saklamıştı. Burası papanın ulaşamayacağı bir yerdi.

Georg Katolik karşıtı biriydi ve Luther'e İncil'in Almanca tercümesini yazmasında yardımcı olmuştu. Böylece devrimi emin ellerde sonuca ulaşmış oluyordu.

Öte yandan ekonomi tekrar zorlu bir döneme girmişti. Enflasyon oranı sürekli yükselişteydi. Köylü ekmek teknesini zorlukla yürütüyordu. Fakirlik ve sefalet diz boyuydu. Bu durum, dinin yeni reformistlerinin aydınlattığı yolda halkın gözlerini açmasına neden olmuş ve kiliseyi günah işlemekle suçlamaya başlamışlardı. Sonuç kaçınılmazdı. Çağdaş bir tarihçi bu durumu şöyle anlatmaktadır:

"1525'te yeni yıldan hemen sonra Luther'in yarattığı devrim hareketi, tüm Avrupa'yı yerinden oynatmıştı. Bavyera, Avusturya, Salzburg, Styria, Württemberg, Franconia, Saksonya, Thuringia, Alsace ve daha birçok bölgede onun fikirleri giderek yayılıyordu. Bütün bu şehirlerde onun devrimini haklı gösteren halk ayaklanmaları baş göstermiş, onları bu derece kötü şartlar altında yaşamaya zorunlu bırakan toprak sahiplerini vergi adaletsizliğiyle suçlayarak, isyan etmişti."[17]

İşte tam bu aşamada İbranice adıyla *Shtadlan* (diplomat) ve Yahudilerin savunucusu olan Josel Rosheim devreye girmişti. Avrupa'da şehir kasaba dolaşarak din kardeşlerini şiddet, baskı, zulüm, sürgün ve yakılmaktan korumak için rüzgarla yarışır gibi oradan oraya yol almış ve derebeylerine karşı yapılan bu isyanı durdurmak istemişti. İlkin kendi şehri olan Rosheim'e fazla uzak olmayan Strasburg'tan başlamıştı. O sırada Strasburg şehir konseyi, 1522 yılında başlayan köylü ayaklanmasına karşı şiddetli önlemler almaya hazırlanmaktaydı. Bu doğrultuda Alsace bölgesinde büyük bir kıyım gerçekleşmek üzereydi. Josel günlüğüne bunu şöyle yazmıştı:

"Altdorf Manastırında köylülerle birlikte isyana hazırlanan din kardeşlerimizle buluştum. Onları bir araya toplayarak bu işten vazgeçmeleri için ikna etmeyi başardım ve onlardan diğer kasaba ve köylerdeki dindaşlarımızı uyarmaları için mektup gönderip, isyandan vazgeçirme sözü aldım. Ancak sözlerini tutmamışlardı. Sonuçta Lorraine düküne karşı koyuşları sırasında çoğu katledilmişti."[18]

İsyancılara Josel'in adamları deniyordu. Bu durumda günlüğüne yazdığı gibi "biz" diyen Josel sadece Yahudileri değil, bütün köylüleri temsil ediyordu. Bu arada Rosheim şehrinin asayişinden sorumlu olan Ittel Jörg adında biri köylülerin daha fazla katledilmemesi için onları bu başkaldırıdan vazgeçirmek üzere Josel'le birlikte hareket etmeye karar vermişlerdi. Bugün Rosheim şehri turist bürosu bu iki adamı şöyle anlatmaktadır. "Josel siyah bir pelerin giyer ve siyah bir silindir şapka takardı. Jörg ise tıpkı VIII'inci Henry gibi giyinirdi" Ancak Josel'in Jörg ile birlikte gerçekleştirdikleri bu hareket istedikleri sonucu vermemişti, nitekim güvenilir kayıtlara göre, giriştikleri savaşlar öncesi 20.000 olan nüfusları, ilkinde verdikleri büyük kayıbın ardından 6.000 kişiyle giriştikleri diğerinde de aynı sonucu almalarıyla on binlere inmişti. Ittel Jörg tutuklanıp Strasburg'ta asılmış, Josel'in şehri Rosheim ise saldırılardan kurtulmuştu.

Luther bunu bir cinayet olarak yorumlamış ve Frederick'in himayesi altında çok kaba ve vahşi bir dille bir yazı yayınlayarak hitap cümlesinde "Köylü Hırsızları ve Ayak Takımı Katillere"[19] diye başlayıp şöyle devam etmişti "Onları gizliden ya da açıkça öldürüyor, boğazlıyor, çiviliyor, kesiyorsunuz, ama bir gün gelecek ki, her istediğinizi yaptığınız bir isyankarın nefret tohumları ekilmiş kalbinden daha zehirli bir şey olamayacağını anlayacaksınız. Onu öldürmediğiniz takdirde, onun sizi öldüreceği kudurmuş bir köpekle karşılaştığınızda, bütün dünya size karşı olacak, işte o zaman bu kalpleri hatırlayacaksınız."

Sonuçta Köylü Savaşları, Luthercilerle Katolik imparatorluğu arasındaki savaşlara dönüşmüştü. 1530 yılında "ortaçağın son Almanya imparatoru" Charles, Hıristiyanlığı korumak adına çılgına dönmüş oradan oraya koşup çırpınırken, doğudan kendisine doğru büyük bir felaketin geldiğinin farkına varamamıştı. Nitekim 1529 yılında batıdaki adıyla *Suleiman the Magnificent* (Muhteşem Süleyman), asıl adıyla Kanuni Sultan Süleyman'ın Viyana'yı kuşattığı haberi Kutsal Roma Germen İmparatorluğunun üzerine kabus gibi çökmüştü. Ancak aylarca süren büyük kuşatma başarısızlıkla sonuçlanmıştı ama bu Türklerin pes ettiği anlamına gelmiyordu. Nitekim yüreklerini ağızlarına getiren kuşatma son-

rası çıkan söylentiye göre, Kanuni, bir gün mutlaka Aziz Stephen (St Stephen) Katedralinde, ezan okutacağına dair Peygamberi Hz. Muhammet'in kutsal sakalı üzerine yemin etmişti. Bu arada kuşatma sonrasında, Yahudilerin aylar öncesinden casusluk yaparak Türklere yardım ettiği söylentisinin yayılmasıyla, Josel devreye girerek her zamanki konuşma tarzıyla imparatoru Yahudilerin Türklerin casusu olmadıklarına dair ikna etmişti. Öte yandan Protestanlar dinde büyük karmaşa yaratacak olmasına rağmen Katolik dininden ayrılanların bunu resmen Augsburg Jürisi önünde duyurmalarında ve resmi bir bildirgeyle anlaşmaya varılmasında ısrar ediyorlardı. Bu Katoliklerle Protestanların yüz yüze geleceği önemli bir karar anı olmasının yanı sıra Lutherciliğin de kuruluş yeri ve bildirgesi olacaktı. Katoliklerin tarafında yer alan imparator, Protestanları kaos yaratmakla suçlayarak onları kabul etmediğini beyan etmişti. Bu durum henüz iki ay önce papalık tarafından atanmış imparator V'inci Charles'ın papanın iltifatlarına mazhar olmasına neden olmuş, böylece son kutsal Roma imparatoru da papa tarafından onaylanmıştı.

Öte yandan her türlü karışıklıkta olduğu gibi Yahudilerin Avrupa'daki geleceğini tehlikeye sokacak bir durum söz konusu olmuştu. Nitekim Margolis adıyla bilinen ve çok sayıda kişiyi kendisi gibi dinden döndürerek Katolik yapmaya çalışan Antonius Margarita, Rosheim şehri Yahudilerinin temsilcisi Joseph ben Gershon ile bu yüzden kavgaya tutuşmuş ve sonunda *disputatio* adı altında resmi bir anlaşmazlık bildirgesi hazırlanmasına neden olmuştu. Bu bildirge onun eski din kardeşlerinin şerefine leke süren ihanetinin belgesi olmuş ve böylece tıpkı bir bestseller roman adı olacak şekilde "Bütün Yahudilerin Kaderi"[20] belirlenmişti. Yahudilerin Avrupa'daki geleceğini tehlikeye sokacak bu bildirge, imparatorluk sınırları içinde yaşayan Yahudilerin din değiştirerek ikiye ayrılabilirliğini kanıtlamasının yanı sıra, henüz kurulmakta olan dengenin de bozulması anlamına geliyordu. Diğer bir ifadeyle din dönmelerinin sayısının fazlalaşması onların bu topraklarda yaşamasını imkansız hale getirmesi demekti. Sonunda yine Josel devreye girmiş ve her zamanki konuşma tarzıyla rakibi Anton'u devre dışı bırakarak Yahudileri ipten almıştı.

Nitekim tarihçi Salo Baron *Social History* (Sosyal Tarih) adlı eserinde Josel için "saygılı ve nazik ses tonunun yanı sıra manyetik bir güce sahipmiş gibi karşısındakini çeken bir kişiliği vardı" şeklinde söz etmekte ve onun Hıristiyan dostlarının din politikaları üzerine çok fazla bilgiye sahip olup bu topluluk arasında üst düzeydeki çok sayıda kişiyle irtibat halinde olduğunu ve bu sayede her türlü olaya çözüm bularak onları kurtardığını söylemektedir. Nitekim Augsburg'ta imparatorun ve Hıristiyan diğerlerinin önünde saygılı tavırlar içindeki Josel'in yerinde ve vurucu sözleri, sabırlı ve vakur tavırları, Margarita'nın öfkeli saygısız ve fevri davranışlarına baskın çıkmış ve din dönmesi ilk hapis cezasını alarak Augsburg'tan kovulmuştu. Ancak Josel'in bu zaferi Katoliklerin onu Luther yanlısı olarak suçlamasına ve kendi toplumunu onun peşinden sürükleyen lider konumuna düşmesine neden olmuştu. Bu yanlış yargı Yahudileri büyük bir töhmet altında bırakırken, onların pusuya yatan düşmanları tarafından gözlem altına alınıp diken üstünde yaşamalarına neden olmuştu. Bu durumda Josel, bu suçlamalara cevap vermek durumunda kalmış ama her zamanki soğukkanlı tavırları ve akıllı cevaplarıyla yine üstesinden gelmişti.

Öte yandan Augsburg toplantısı anlaşmaya varılmaksızın sona ermiş ve o sırada imparatorun sınırına dayanmış düşmanla savaşması için yeni bir ordu kurmak üzere Katolik liderleriyle toplantı yaptığı sırada Protestanlar liderlerini çekerek destek vermediklerini duyurmuştu. Bu durum Katoliklerle Protestanların savaşının iyice kızıştığının kanıtı olmasının yanı sıra en önemlisi imparatorun Hıristiyan toplumu üzerindeki kontrolünü iyice kaybettiğini gösteriyordu. Yahudilerin cephesi ise karışıktı, zor bir seçimle yüz yüzeydiler. Teoride dinlerine ve inançlarına çok yakın özellikler taşıyan Protestanlara inanıyorlardı ama papa ve imparatorun önemsiz bazı imkanlar tanıyarak göstermelik de olsa Yahudileri desteklediğini göstermesiyle arada kalmışlardı. Bunun üzerine onlara cephe alan şehir konseyleri imparatordan *non tolerandis judaeis* adı altında bir duyuru yayınlayıp Yahudilere verilen imtiyazların kaldırılmasını istemişti. Bu onlara karşı olumlu yönde sabit bir politikanın hiçbir zaman gerçekleşmeyeceği anlamına geliyordu. Bu hakların kal-

dırılmasıyla her prenslik, her derebeyi hatta her şehir meclisi resisi, Yahudiler hakkındaki kararında serbest olacaktı. Bu durumda kendilerine karşı nasıl bir politikanın izleneceğini tahmin etmek hiç zor değildi.

Bu aşamada yine ısrarcı yapısının yanı sıra politik kanunları bilme yönünde de yeterince dirayet sahibi olan Josel devreye girmişti. Nitekim tam yüz elli yıl önce imparator Frederick Barbarossa tarafından kendilerine verilen hakların bir kopyasını papanın temsilcisinin önüne koyarak, burada yazılı şartların Yahudi toplumunu bağladığı kadar tüm Germen topraklarındaki yönetimleri de bağladığını ileri sürmüştü. Josel'in bu seçimi elbette ki çok akıllıcaydı ve sonuçta istediğini almış ve başarmıştı. Onun bu zekice davranışı onlar adına gerilen atmosferi yumuşatırken, Yahudilere bakış açısı değişen Luther'in de yüzünü bir nebze olsun güldürmüştü.

Nitekim reformistin son olaylarla Yahudilere karşı acımasız sözlerle saldırıya geçmesi, çok sayıda iyi eğitim alıp Alman kültürüyle yetişmiş Luther yanlısının, cesaretiyle takdirlerini toplayan din liderlerinden utanç duymalarına neden olmuştu. Oysa ki Luther bu tavrında kendisine göre haklıydı. Bu tavrının nedeni, hiç beklemediği şekilde Yahudilerin Hıristiyanları din değiştirmeye zorladıklarını öğrenip büyük hayal kırıklığı yaşamasından kaynaklanmıştı. Duyduğuna göre Bohemya ve Polonya topraklarında bir grup Yahudi bu şekilde Hıristiyanları din değiştirmeye zorluyor ve o bölgede dalgalar halinde zorunlu din değiştirmeleri yaşanıyordu. Nitekim Moravya'da kendilerine Sabbatay Yahudileri diye adlandıran bir grup hepsini zorla sünnet ederek Yahudi ilan etmişti. Dahası bölgedeki bütün Hıristiyan rahipleri sürmüşlerdi. Luther'in istediği reform bu değildi. O, bir Yahudi'nin zorla Luther yanlısı yapılmasını istemediği gibi bir Hıristiyan'ın da din değiştirmeye zorlanarak zorla Tevrat ve Talmud'a döndürülmesini ve onu bir Yahudi olarak sünnet etmesini ve "Seni vaftiz ettim, bundan böyle adın Abraham" demesini, aksi takdirde boynuna taş bağlayıp Elbe nehrine atacağını duyurmasını istemiyordu. Sonuçta yaşanan bu olaylardan sonra yeni patronu Saksonya kralı John Frederick I, Yahudilerin hepsini o bölgeden kovmuştu.

Sabbatay Yahudilerinin bu yanlış tutumları nedeniyle bölgeden kovulmaları Josel'i derinden yaralamıştı. Bu sürgünü durdurmak için elinden geleni yapmaya karar veren Josel, sonunda Strasburg'ta vaiz olarak görev yapan ve engin bilgisinden dolayı Yahudi diplomatların kendisine başvurduğu, reformcu dostu Capito adıyla bilinen Wolfgang Koepfel'den yardım isteyerek kralın onları affetmesi yönünde Luther'e bir mektup yazmasını rica etmişti. Capito diplomatlık deneyiminin ışığında tanrının merhametinden yola çıkıp, kralın yüce bağışlayıcılığı altında onların bu densiz tutumlarını toyluklarına bağlaması ve affederek bu sürgünden vazgeçmesi yönünde Josel'in kendisinden aracılık yapmasını rica ettiğini yazmıştı. Ancak Luther, Yahudilerin temsilcisi olarak yüksek bir makamda oturan Josel'in bu isteğini onun unvanına yaraşır şekilde kibar bir dille reddetmişti.

"Sevgili Josel,

Sizin için saygın lordumun önünde bu konuda gerek yazılı gerek sözlü her türlü aracılığı yapacağımı bildiğinizi sanıyorum. Yahudilere hizmet etmek benim için her zaman onurlu bir görev olmuştur. Ancak halkınız, benim görüşlerimle taban tabana zıt ve affedemeyeceğim bir tutum sergilemişlerdir. Biz Hıristiyanların size tahammül edemediği böyle bir ortamda sergiledikleri bu davranış, onlara karşı tüm olumlu fikirlerimin değişmesine neden olmuş ve beni derinden yaralamıştır. Aksi durumda prensler ve lordlar önünde ikna etmek yönünde sayısız deneyime sahip olduğumu bilirsiniz...

Ancak niyetimi kötüye kullanarak beni katı yürekli bir adam haline dönüştüren ve aynı safta olmadığımıza karar verdiğim Yahudilerin özgürlüğü için, bugüne dek elimden geleni yaptığım halde, bu isteğinizi kabul edemeyeceğim.

Josel, Luther'i sayısız kez görmeye çalışmış ama başarılı olamamıştı. Ancak ölümcül bir hastalığa yakalanıp, ölüm döşeğinde yatarken, Josel'e iki kitap göndermişti. Luther'in kendi yazdığı bu kitapların içinde Yahudilere ağır hakaretler yer alıyordu. Birinci kitabın adı *On the Jews and Their Lies* [21] (Yahudiler ve Yalanları Üzerine), ikincisi ise *On the*

Ineffable Names [22] (Adı Ağıza Alınmaya Değmeyecek Toplum) olup içindeki tüyler ürpertici sözler şöyleydi. "Yeryüzünde onlar kadar kana susamış başka bir toplum yoktur ve kendilerini tanrının kutsadığı insanlar olarak gördükleri için bu cinayetleri işlediklerini savunurlar" bir başka cümlede ise "onlar hırsız ve hayduttur, o yüzden onların elinden hiçbir şey yenmez, sattıkları giysiler giyilmez, çünkü hepsini bizden çaldıklarıyla almışlar ve bu parayı bize yüksek faiz uygulayıp tefecilikle kazanmışlardır" demekteydi. 1546 yılında ölmeden birkaç gün önce gönderdiği son iki kitaptan birincisinin adı *An Admonation Against The Jews* [23] (Yahudilere İhtar) idi ve içindeki sözlerle gelecekte Yahudileri bekleyen tehlike açıkça görülüyor, bir anlamda Nazi politikasının sinyallerini veriyordu. İkincisinin adı ise Goebbels'in kötü nam salmış buram buram propaganda kokan filminin adı *The Eternal Jew*[24] (Ölümsüz Yahudiler) idi. Luther, Josel'e gönderdiği bu kitaplarla onu uyarıyor ve onların Orta Doğu'ya gitmelerini teklif ediyordu. Nitekim kitapta "Yahudilerin Judaea'ya (İsrail) dönmesine kim engel olabilir? Hiç kimse. Sırf bu zararlı haşaratlardan bir an önce kurtulmak için onlara bu yolculuk için gerekli her şeyi sağlamalıyız. Onlar sırtımızda taşıdığımız ağır bir yük, başımıza gelen tüm kötülüklerin nedeni, kıtamızın ortasındaki veba mikroplarıdır" diyordu.

Ayrıca reform yolunda ilerleyen arkadaşı, kitapta Josel'e de ağır hakaretlerde bulunuyordu Nitekim onu "İffetsiz, şerefsiz, laf ebesi" şeklinde ağır bir suçlamayla aşağılamıştı. Bu sadece eski bir din bilgininin değil sıradan birinin bile kullanmaması gereken çok kaba bir dildi. Josel of Rosheim bu derece içini buran aşağılayıcı cümleler ve kitapta Yahudiler için sarf edilen sözler karşısında hayal kırıklığına uğrayıp, derinden yaralanmıştı. Tanrının yolunda kendi halinde ilerleyen bir toplum bu sözleri hak etmiyordu. Onların inançları Hıristiyan toplumu tarafından asla anlaşılamamış ve anlaşılamayacaktı. Sonunda Strasburg şehir konseyine başvurup bu kitapların tekzip edilmesini talep etmişti. Ama bu isteği reddedilmişti. Ancak bunların yalan olduğu doğrultusunda ikna edici bir ek anlamına gelen *shtadlan* şeklinde bir duyuru yayınlayarak Luther'in kitaplarının dağıtımını yasaklayabilirlerdi. Aksi takdir-

de bunları okuyan sıradan insanlar içindeki kaba ve vahşi dille rahatsız olacaklardı. Nitekim Salo Baron bu yolla önüne geçtikleri Luther'in kitaplarının bölgede çok az sayıda satıldığını söylemektedir.

Ancak toplum bu zehirli yayınların etkisinden uzun süre kurtulamamıştı. Dahası bunlar hiç bitmeyecekti. Öte yandan Luther sadece bir din adamı değil, aynı zamanda bir edebiyat dehasıydı ve yazılarının çoğu İncil'den tercümelerin yanı sıra, Shakespeare, Goethe, Schiller ve Heine gibi filozof ve şairlerin etkisini taşıyordu ve zamanından yirminci yüzyıla kadar etkileri sürmüş olan Yahudi toplumuna karşı yaptığı saldırıların kaynağını söz konusu isimlerin eserleri teşkil etmekteydi.[25]

Bu durumda dürüst olup vicdanımızın sesini dinlersek, demek ki Yahudilerin sinagogları yakılıp, evleri talan edildiğinde, kitapları ellerinden zorla alındığında ve hahamların öğretim yapmaları yasaklandığında, Luther sözümona bir taraftarlık örneği sergilemişti. Nitekim "Yahudiler dinden dönmeye istekliyse . . . ve Hıristiyanlığı kabul ederlerse . . . onlara kardeş muamelesi yapacağız" şeklindeki sözleriyle ırkçı ve Yahudi karşıtı olduğunu ama bunu usta bir oyunculukla gizlediği anlaşılıyordu. Sonuçta aşırı cesur ve asabi kişiliğinden kaynaklandığı sanılan kullandığı kaba dil, aslında bilinçaltında yatan Yahudiliğe beslediği kin ve düşmanlığın kanıtıydı. Bu tip kavga dili, Alman polemik literatüründe *Grobian* (Gaddarca) olarak bilinmektedir. Nitekim her zaman söylediğim gibi Almanca kabalığa yatkın ve bu tip kelimelere uygun zeminli bir dildir. Örneğin insanlar için yemek anlamına gelen *essen* kelimesi, hayvanlar için *fressen* olarak kullanılmaktadır. *Essen* kelimesi hayvanlar için kullanıldığında, nezaketten yoksun anlamında bir tür espri özelliği taşımaktadır. Aynı şekilde *fressen* kelimesi insanlar için kullanıldığında medeniyet yüzü görmemiş, kaba ve hayvan gibi şeklinde algılanmaktadır. Bu doğrultuda kullandığı kelimeler, onun aldığı Alman eğitimine verilerek gözardı edilmekteydi, oysa ki bunun tamamen onun gerçek duyguları olması, ardına sığındığımız bu mazareti geçersiz kılıyordu, aslında bunlar onun içinde bastırdığı gerçekleriydi.

Nitekim bir başka yazısında aynı dille papaya hakaret etmekte ve ona "Roma'nın saygıdeğer dükü, tanrının yanlış hizmetkarı, şeytanların

babası, kana susamış katil, hain, ruh hastası, şeytanın dölü, pis domuz" demekteydi. Keza araştırmacı Hoogstraaten için "kana susamış katil, papaların pisliklerinin tepesinde dolaşan yapışkan bok böceği" demişti. Bir reformcunun böyle bir dille konuşması yandaşları kadar herkesi hayrete düşürmüştür. Nitekim Sir Thomas More, Luther'in, VIII'inci Henry için yazdığı *Unclean Book* (Pis Kitap) gerek başlığı gerekse içindeki cümlelerle onu dehşete düşürmüş olmalı ki, "Hiçbir şey bana bu kaba kelimeleri duymaktan daha fazla acı veremezdi" demiştir.

Ve bir mucize gerçekleşiyor

Luther'in amacı Katolik dininin köylü halkın üzerinde kurduğu baskıyla insan haklarını ve özgürlükleri ihlal hakkına sahip olmadığını ona resmen duyurmak ve bu etkiyi dine yeni bir form vererek yok etmekti, ama bu dille amacından uzaklaşıyordu. Nitekim yandaşları arasında onun gibi daha birçok din adamı vardı, bunların arasında İskoçya'dan John Knox, İngiltere'den Thomas More, Cenevre'de yaşayan Fransız sürgün John Calvin, Zürih'ten Huldrych Zwingli, İspanya'dan Michael Servetus ya da diğer adıyla Miguel Servet, Fransa'da Sebastian Castillo gibi önemli isimler vardı. Ama çoğu din doktrinleri üzerine kurulu bir yaşamı protesto ederek, insan hakları ve özgürlük adına mücadele verdikleri sırada böyle onunla aynı dili kullanmalarına rağmen, onlara karşı oldukları halde Yahudilere doğrudan bir saldırı ya da düşmanlık sergilememişlerdi. Ama kullandıkları dil çok kabaydı. Nitekim Protestan dini profesörlerinden Andreas Osiander ve Koenigsberg'te İbrani dili profesörlerinden olup *Bove Buch* adlı eserin yaratıcı olan Elijah Levita, Luther'in son çalışmaları yayınlandığında içindeki sözler nedeniyle aldığı tepkilerden dehşete düştüğünü söylemişti. Keza Augsburg Şehir Meclisi'nin düzenlediği bir kutlama sırasında Luther'in destekleyicisi olarak bilinen ve asıl adı Schwarzerd olan arkadaşı Philipp Melanchthon Katolik kilisesini Yahudilere özgürlük hakları vermediği için aynı kaba dille herkesin önünde alenan aşağılamaktan çekinmemişti.

Öte yandan Luther'den Saksonya veliahtının sürgünü durdurması yönünde aracılık teklifine red cevabı alan Josel, onun izini sürmeye

başlamıştı. Nitekim 1539'da doğu Almanya'da Thuringia bölgesinde oluşan tatsız yağmalama olayından sonra bu olayı tatlıya bağlamak amacıyla Katolik ve Protestan prenslerinin bir araya geldiği Frankfurt'taki konsey toplantısında onu yakalamayı başarmıştı. Saksonya ve Brandenburg yöneticilerinin bir arada bulunması, Yahudilere bu bölgelere giriş yasağının ortadan kaldırılması yönünde görüşme yapması için Josel adına iyi bir fırsattı. Nitekim sonunda amacına ulaşan Josel günlüğünde bu olayı şöyle anlatmıştı: "İçerde hazır bulunan çok sayıda Hıristiyan bilim adamı, Luther, Butzer ve onun yandaşlarının sözlerine karşı tepki gösterip tartışıyor ve kutsal kitabımızdan bunlara örnekler veriyorlardı. Bu beni çok mutlu etmişti."

Salonda Philipp Melanchthon da vardı ve Luther'i temsil ediyordu. Sorunların ortadan kalkması yönünde yaptığı konuşmada Katolik kilisesine saldırıya geçmiş ve buna neden olan papanın adaletsiz tutumuna bir örnek vermişti. Yirmi dokuz yıl önce Berlin'de bir seyyar teneke lehimcisi olan Paul Fromm, kasabanın manastırından ufak bir altın çalmakla suçlanarak tutuklanmıştı. Fomm'a uygulanan işkenceler sırasında, altın çalmadığını ve cebindeki son parayla fırıncı Shelomo Spandau'dan kasabanın fakirlerine hamursuz pidesi satın alıp dağıttığını söylemişti. Sonuçta ona inanmayan jüri Fomm'a kızgın demirle işkence yapılarak öldürülme kararı vermiş, dahası kendisiyle birlikte bu pidelerden yiyen otuz altı Yahudiyi vaftiz olmaya zorlanmış, kabul eden ikisi dışında diğerleri kazığa bağlanıp yakılma hükmüyle cezalandırılmıştı.

Duruşma başkanı Hans Brackow jüriye dönüp infaz kararını açıkladığında St. Mary Kilisesinin camları titremişti. Halk isyan etmişti. Ancak sonuçta infaz yerine getirilmiş, ama çok geçmeden bir mucize gerçekleşmişti. Gerçek suçlu ortaya çıkıp suçunu manastırın rahibine itiraf etmiş ve böylece 1510 yılında Berlin'de yakılan otuz sekiz kişinin masum olduğu öğrenilmişti. Burada asıl vurucu olan nokta şuydu. Haksız yere yakılan Yahudilerle vicdanı rahatsız olan manastır çalışanı, rahibe bunu düke itiraf etmek istediğini, aksi takdirde bir din görevlisi olarak rahat uyuyamadığını söylemişti. Ama gerçek hırsız rahipti ve tek şahidi onun yardımcısı olan bu kişiydi. Bir din adamı olarak böyle bir suç iş-

lemesinin ona neler getireceğini çok iyi bilen rahip, suçunu örtbas etmek için kasabanın dükü Joachim önünde onun bu suçu itiraf etmesini engellemişti, ancak yardımcısı rahibin bütün engellemelerine karşın düke bunu itiraf etmişti. Bunu duyan dük ise görevini hakkıyla yerine getirememiş bir Yahudi karşıtı olarak ondan bu itirafının aralarında kalması için söz almış ama takdiri ilahi yerini bulmuş ve yaptığı bu haksızlığa karşın, tanrı onu cezalandırmıştı. Nitekim Bohemya'nın istilası sırasında imparatorluğun askerlerine verdiği yanlış talimatlar, bozguna uğramalarına neden olmuş, bunun üzerine tutuklanıp kafası vurulmuştu.

En az Martin Luther kadar iyi bir konuşmacı olan Melanchthon'un yaptığı konuşma sırasında verdiği örnek, sadece Yahudiler'in cezasını kaldırmakla kalmamış, İngiltere, Hollanda, Fransa ve İsviçre'de Yahudilerin büyük destek bulmasına neden olmuştu. O sırada salondaki dinleyicier arasında bulunan bir Fransız rahip ise toplantı sonrası Josel'le görüşmek istemişti. Bu rahibin adı John Calvin'di ve Martin Luter'in çok yakın arkadaşlarından biriydi. Tarihçi Salo Baron *Social and Religious History of the Jews*, (Yahudilerin Sosyal ve Din Tarihi) adlı eserinde, 1539 yılında yapılan toplantıda Calvin'in Josel'le sözlü atışmaya girdiğini ve toplantıda hazır bulunan dini bir şahsiyetin ağzına hiç yakışmayacak türde "vahşi ve saldırgan kelimeler" kullandığını yazmıştır. Baron'un ifadesine göre, bu durum Calvin'in ağzından çıkan kelimeleri duymayacak kadar kontrolünü çabuk kaybeden bir kişiliği olduğunu göstermekteydi. Nitekim hemen akabinde çalışma arkadaşlarına bundan pişman olduğunu belirterek "Büyük günah işledim. Kendimi kontrol edemedim" diye yazmıştı. Yine Baron'a göre, bunun nedeni onun hastalığından kaynaklanmaktaydı. Çünkü Calvin bir böbrek hastasıydı ve sıklıkla yaşadığı taş düşürme sancıları onu asabileştirmekteydi. Oysa ki tam bir diplomat olan Josel, onun asabiyeti karşısında kendisine yakışır kibar ses tonu ve seçtiği özenli kelimelerle saygın bir kişilik sergilemişti.[26] Nitekim onun saldırıları karşısında "Siz eğitimli bir insansınız, bizim zavallı halkımıza gözdağı vermekle ne gibi bir kazancınız olabilir? Tanrımız bizi İbrahim'in zamanından beri korudu. Bundan sonra da koruyacaktır. Onun büyük sevgisi ve koruması altındayız, bu sevgi

kuşkusuz siz ve sizin gibilerden de bizi koruyacaktır" demiştir.

Josel'den bu şekilde bir cevap alan Calvin'in verdiği karşılık ise Yahudilerle ilgili görüşlerini içeren *An Answer to Some Jew's Questions and Objections* [27] (Bazı Yahudilerin Sorularına ve İtirazlarına Cevap) adlı eserinde yazılı olup *disputatio* (atışma) tarzındaydı, Hıristiyan başrol oyuncusu rahip, yazısında genellikle kelimeleri eski ahitten, ama daha geniş şekilde yer verdiği Yahudi düşmanlığına ait örnekleri yeni ahitten seçmişti. Salo Baron "Calvin kitabında zaman zaman bir Yahudi ile tartıştığından da söz etmektedir ve bu kişi büyük bir olasılıkla Josel'di" demektedir.

Calvin'in Yahudilerin sorularına verdiği cevapları topladığı bir tür din kitabı olan *esprit de l'escalier* adlı diğer eseri, Josel'le yaşadıkları bu atışmaya çok geç veren bir özellik taşımasının yanı sıra bu defaki cevapları oldukça saldırgan boyuttadır. İçindeki olaylar, garip bir şekilde ortamı kızıştırıp tartışma yaratacak nitelikte ve muhatabını yeterince tahrik etmektedir. Nitekim Calvin kitabında Yahudileri eksik ve kusurlu göstermekte ve İsa'nın çarmıhtaki ölüm anında tanrıyla konuşup "Baba, onları affet, onlar ne yaptığını bilmiyorlar" şeklindeki sözlerine yer verip, onların sakat olduğunu ima etmekte ve Yahudilerin dinlerinde reddettikleri baba oğul dayanışmasını bu örnekle kanıtlayıp, tanrının Yahudileri hikmet taksimatında böyle bir ayrıcalıktan muaf tuttuğunun, böylece onların hangi sınıfta yer aldığının altını çizmektedir.

Calvin kitabında Yahudilerin inatçılıkları ve yanlış yapmadaki sebat ve azimleri üzerinde de saldırlarda bulunmuş ve onların atalarına dil uzatarak, İncil'de detaylı şekilde yazdığı üzere hepsinin topluca günahkar olduğunu ilan etmiştir. Bu dil aynen Josel'e kullandığı "vahşi, kızgın ve kötülük kokan" ve Josel'in suçlaması karşısında verdiği cevaptan tatmin olmayıp, daha şiddetli şekilde saldırıya geçtiğini göstermekteydi. Ama Calvin'in kafasında başka bir sorun vardı ve bu durum onu dalgın yapmıştı. Nitekim Melanchthon görüşme sonrası onun evlilik hayalleri kurduğunu şaka yollu ima etmiştir.[28]

İlk bakışta John Calvin'i gören biri, yarı deli bir görüntü çizmesinin yanı sıra bir din adamının katılaşmış cinsel hislerine sahip olduğunu

düşünerek, Kalvin'in böyle insancıl bir arzu içinde olabileceğini aklına getirememektedir. Ama gerçek öyle değildi. Kariyerinin ilk dört yılı, Totaliter dini rejimin hakim olduğu Cenevre'de geçmişti ve bu süre içinde elli sekiz kişinin Hıristiyan dinine karşı geldikleri için kazığa oturtulduğunu, yetmiş altı kişinin sürgün edildiğini, kırk üç kadının büyücülükle suçlanarak yakıldığını, otuz dört kişinin Kötü Tohum ilan edilerek idam edildiğini görmüştü. 1553 yılında çok parlak fikirlere sahip bir filozof ve aynı zamanda din adamı olan yakın dostu Michael Servetus'un, bu tüyler ürpertici cinayetlere karşı çıkması nedeniyle acımasızca öldürülüşünü görmüştü. Bu nedenle aslında normal bir insan olan Calvin'den bütün bu olanlardan sonra sakin ve nazik bir tavır beklenemezdi.

Ona göre verilen bunca din şehidi ve oluk gibi akıtılan kanın sonu gelmişti. Katolik kilisesi can çekişmekteydi. Skolastik düşünce yapısı çökmek üzereydi. Bu değişimi başlatan filozof ve düşünürler, ileriyi göremeyen kurucularından yönetimi teslim almışlardı. Musa'nın temellerini attığı zihin karıştırıcı din modern Yahudilikle bozulduğu gibi İsa'nın dini de Vatikan'ın elinden kurtulmuştu. Onların yerine Luther ve Kalvenist düşüncenin hakim olduğu Protestanlık almıştı. Belki de bu iki din de diğerleri gibi babalarını bulmuştu. Nitekim Luther'in öğretileri doğrultusunda Almanya'da nasyonalizmin temelleri atılmıştı. Nazi teorist Alfred Rosenberg'in söylemine bakılırsa, gerçekten de attıkları tohumlar mahsul vermişti. "Luther'in başladığı Germen Hıristiyanlığı yerleşmeli. Onun başlattığı devrimi idrak etmeliyiz" demiş ve ilave etmişti "Ve bu devrim Nasyonal Sosyalizm'le tamamlanmalıdır"

Calvin'in teorisi uluslararası bir yönde hızla yayılmış ve batının en uç noktasına kadar giderek doğudan batıya bir ilerleme kaydetmişti. Bu doğrultuda Calvin, Luther'in öncülüğünü yaptığı reformla Hıristiyan dinine yeni bir şekil verilmesi için çalışmıştı. Bu sayede Fransa, Almanya, İskoçya, Hollanda ve Macaristan hatta İngiltere'de reform yanlısı kiliseler kurulmuş, onu bir tür küçük Kalvenist Katolizm takip etmişti. Nitekim ülkesinde soylu bir güce sahip olan İngiliz politikacı William Pitt "Biz Kalvanist bir inanç taşıyoruz. Katolikler gibi kutsal şaraplı ekmek ayini yapıyoruz ve Arminist bir ruhban sınıfına sahibiz." Arminist, Cal-

vin'in ilahiyat anlayışına ters yönde fikirlere sahip Alman bir din bilimcisinin adıydı. Calvin'in görüşleri İngiliz Anglikan kilisesinden ayrılan Puritanlar tarafından da kabul edilmiş ve Kalvenizm Kuzey Amerika'ya kadar yayılıp Metodist, Presbiteryen hatta oldukça sığ ve tutucu bir ibadet tarzını tercih eden Unitaryanlar bile Kalvenist olmuş ve bu dinin kurucusu olması nedeniyle onu babaları ilan etmişlerdi.

Cenevre'li reformcunun lanetlediği eski ahite bağlı kanunlar rafa kaldırılmış, özellikle reformistin görüşleri doğrultusunda, onun garip bulduğu on emir gibi rivayet ve kutsal olarak nitelendirilen imajlara tiksintiyle bakılmaya başlamış, ilahiyata karşı aksi yöndeki bakış açısı benimsenmiş, günah ve bağışlama kavramları değişmiş, Hıristiyan dini yeni bir boyut kazanmıştı. Calvin'in tezi, liberal humanizm, din toleransı, sosyal toplum ve kapitalizme dayanıyordu. Bu bağlamda bugünkü İsrail devletinin zengin ve etkili olmasını belki de onun tezini benimseyenlerden bir reformcunun şu sözlerine boçluyuz: "Yahudileri diğer uluslarla karşılaştırırsak, onlara uygulanan şiddet, zulüm ve insafsızlık sonrası, başka bir ulusun tanrıya karşı isyan, küstahlık, nankörlük ve suç işleme oranı diz boyu olurdu." Nitekim *Encyclopaedia Judaica* (Musevi Ansiklopedisi) Calvin'i, İsrail'i hem lanetleyip hem de kutsayan Moab kralı aynı zamanda bir medyum olan Balaam'ın "İsviçreli reformcu Yahudileri lanetlerken, eninde sonunda dönüp onları kutsamaktadır" şeklindeki sözleriyle tanımlamaktadır.

Öte yandan Polonya ve Litvanya'da Calvenizm tepki görmüş ve özellikle köklü aileler ile Katolik rahipler tıpkı Luthercilik gibi bu yeni dinin de topraklarına girmemesi için direnç göstermişlerdi. Ancak Kalvenistler özellikle Oder nehrinin doğusunda kalan topraklarda Katoliklerin bu dinin ışığı altında her zamankinden çok daha huzurlu olacaklarını garanti ediyordu. İşaret edilen topraklar Norman Davies'in *God's Playground* (Tanrının Oyun Sahası) adlı kitabında sözünü ettiği Polonya-Litvanya bölgesiydi. Bu topraklarda savaş olmayacaktı, *autos-da-fe*, Aziz Bartholomew katliamı yoktu, Thomas ya da Oliver Cromwell'in derisini yüzmek, insanları kazığa bağlayıp diri diri yakmak, tabanlarını ateşe tutmak yoktu. Nitekim bir Polonyalı manastır rahibi "Güzellikler

zıtlıklardan doğar, Lavta'nın sesinin güzelliği üzerindeki farklı tellerden kaynaklanır" demişti.

Yahudiler için ise, on dokuzuncu yüzyıl Polonyalı tarihçi Sergei Bershadki'nin söylediği gibi, 1587 yılında Polonya ile Litvanya'nın birleşme dönemi olması nedeniyle, kral Stefan Bathory'nin ölümü ile İsveç prensi Sigismund'un Polonya tacı giymesine kadar süren hükümdarsız dönem süresince geçici kralların yönetimi altında geçmişti. Nitekim zengin ve varlıklı bir tacir olup Brest'teki Yahudi toplumunun sözcüsü ve aynı zamanda İtalya'da ünlü bir hahamın oğlu[30] olan Saul Judisch ya da bilinen adıyla Saul Wahl, Alman seçimleriyle "bir gecelik kral" olmuştu. Sonuçta Yahudiler onlar için gerçek olmayan sanki masal gibi birçok dinin bir arada olduğu ekümenik bir dünyada yaşarken, böyle bir şeyin mümkün olabileceğine de inanmışlardı.

Bu huzurlu, her dine ve topluma kucak açan ortamda Polonya Yahudileri de din ilimlerinin ışığı altında kendi entelektüel dünyalarını kurup Yahudi Rönasansını oluşturacaklar, böylece Avrupa'nın ekonomisini geliştirmekle kalmayıp, düşünce yapısı üzerinde de etkin rol oynayacakları büyük bir fikir harekatı olan Rönesansın öncüsü olacaklardı.

9

YAHUDİ RÖNESANSI

Reform yapılanmaya başladığında, 1530'ların Avrupa ekonomisi yerinde bir tabirle çek çek arabasıyla yürüyordu. Ekonomi tarihçilerine göre bu bir rastlantı ya da kötü talih değildi. İki uçtan çekilen bir lastiğin ortadan kopması çok doğaldı. Nitekim bir tarafta savaşlar, isyanlar ve sürgünler yaşanırken, bunları diğer uçtan tetikleyen din faktörü, toplumun sosyal yönde hiçbir gelişme kaydetmemesine ve sonuçta durağan bir ekonominin kabus gibi çökmesine neden olmuştu. Fakirlik almış başını gitmişti. Halk yiyecek ekmek ve ısınmak için yakacak bulmakta zorlanıyordu.

Avrupa büyük bir kıtlık ve açlık içindeydi. Bu durum toplumda zenginin çok zengin, fakirin ise çok fakir olduğu iki uç kesim yaratmıştı. Toprak sahibi derebeyleri gittikçe zenginleşirken, köylü açlıktan ölüyordu. Fiyatların anormal şekilde yükselişinden dolayı yüzü gülen derebeyleri, işsizliğin giderek artması sonucu işçi bulma konusunda sorun yaşamamaları karşısında şımarmışlardı. Köylüleri para vermeden karın tokluğuna çalıştırmaya zorluyorlardı.

Sık ormanlarıyla bilinen Polonya'nın ağaçları susuzluktan seyrelmiş, neredeyse aylarca yağmur yüzünden toprak çatlamaya başlamıştı. Bölgenin en verimli yiyeceği olan mısır tarlalarında ürün rekoltesi on altıncı yüzyılın başlarında düşmeye başlamış ve sürekli artan fiyatlarla kuruyan mısır koçanları sobada yakacak olarak kullanılmaktan başka işe yaramayacak hale gelmişti. Torun ve Krakow yulafla karnını doyururken,[1] batıda daha da kötüydü. Bazı yerlerde tahıl fiyatları yüzde yüze yükselmiş, şehir ve kasaba halkı açlıktan yollarda düşüp, ölmeye başlamıştı. 1534'te Strasburg şehri genel sekreteri, halktan birileriyle yaptığı bir konuşmayı şöyle anlatmaktaydı.

"'Onlara neden bu kadar fakirleştiniz?' diye sorduğumda, verdikleri cevap şöyleydi. 'Elimizdeki değerlerin kıymetini bilmediğimiz için. Onca bolluğu yaşarken, hep öyle devam edeceğini sandığımız için. Ama çok geçmeden öğrendik ki, bolluk da sefalet de tanrıdan geliyormuş. Tanrı bize bunları neden gönderiyordu? Şükretmemiz ve kıymetini bilmemiz için. Peki biz ne yaptık? İnançsızlık gösterdik. Günah işledik. Bize kucak açan komşularımıza zulmettik. Onları kovduk.'"

1538 yılında bir Alman tarihçiye ise şöyle demişlerdi "Her yerde insan vardı. Ama şimdi kimseler yok."

Açlık ve salgın hastalık taşıyan binlerce insan, *Sudor Anglicus, İngiliz Hastalığı* denen garip bir salgın hastalıktan kırılıyordu. Bütün kıta insanı aşırı terleterek, şiddetli su kaybından kurutup öldüren bu ölümcül virüsün etkisi altındaydı. Almanya, Avusturya, Bohemya, Polonya ve Rusya'da yüz binlerce insan halkın *terleten* dediği bu hastalıktan ölmüş ve İngiltere'nin nüfusunun yüzde yirmisi yok olmuştu. Yüzyılın ortasında *Bloody Mary, Kanlı Mary* lakabıyla bilinen Kraliçe Mary'nin ülkesi ardı ardına gelen salgın hastalıklar ve gittikçe artan gerginliklerle boğuşuyordu.

Ayaklanmalar, isyanlar, vahşi, tüyler ürperten cinayetlerin sayısı her geçen artıyordu. Sınıflar arası olduğu kadar, dinler arası gerginlik, Hıristiyan dininden olup, aynı kaderi paylaşan insanların birbirlerinin neredeyse gözünü oymasına neden olmuş, cadde ve sokaklarda birbirleriye kıyasıya savaşa girişiyorlar, binalara, evlere saldırıyorlardı. Aşağı Avrupa'daki ülkelerde tahıl fiyatları ani artış göstermişti. Bu çok vahim tablo, çok geçmeden yeni bir din olarak görülen Kalvenizm'e prim yaptırmış ve sonuçta Hıristiyan dininden dönmüş Kalvenistlerin sayısı gittikçe artmaya başlamıştı. Yeni Kalvenistler kiliselere ve rahiplere karşı saldırıya geçmişlerdi. Şehirlerde kiliseye karşı bitmek bilmeyen bir öfke vardı. Saldırılar sonrası din büyücüleri denen Kalvenistler yakalanıp yakılıyor ve Katolikler kendi din kardeşlerine soykırım uyguluyordu. Papa XIII'üncü Gregory ise, reform hareketlerinden etkilenip bir şeyler yapması gerektiğine karar vererek, Pagan Roma'nın keşfi olan Jülien takvimini değiştirip, kendi takvimini icat etmiş ve o günden itibaren Gregoryen takviminin kullanılacağını duyurmuştu. Ancak bir

aydaki gün sayısını azaltan bu değişimin, iş günlerinden on bir günün çalınmış olduğunu ileri sürerek bunun bir hırsızlık olduğunu söyleyen başta Frankfurt ve Paris olmak üzere halkın büyük çoğunluğunun tepkisine yol açmıştı.

Azınlıkların çoğu şehirden kovulmuş, ya da kovulmayı beklemeden kaçmışlardı. Katolik nüfus ise 1535 yılında John Leyden adında deli biri tarafından esir alınmış ama çok geçmeden kendisini demir bir kafesin içinde bularak Lambert Kilisesinin saat kulesinden aşağı sarkıtılmıştı. Elli bin Protestan mülteci 1557 yılında Hollanda'dan kaçmış ve aynı miktarda insan 1572'de tarihin en büyük din katliamı olarak geçen, Aziz Bartholomew katliamından sonra Fransa'dan kaçmıştı. Yahudilere ne oldu? diye soracak olursanız, tabii ki kovulmuşlardı.

Böylece Almanya en büyük Slav gücünü kaybetmişti. Musevi mülteciler Bohemya ve Polonya'ya gelerek, daha önce deneyim sahibi oldukları topraklarda yaşayabilmek için ticaret yeteneklerini ve zekalarını kullanmışlar ve kısa sürede Prag ve Krakow'da yerleşerek, etkili bir toplum haline gelmişlerdi. Ancak şehir oldukça geniş bir nüfusa sahip olan bu yeni gelenlerle giderek şişmiş ve caddelerde neredeyse omuz omuza yürümeye başlamışlardı. Şehir bu haliyle tam bir değişime uğramıştı. Nitekim 1618'de Hıristiyan tarihçi bu konuda şöyle demekteydi.

"Lvov, Lublin, Poznan özellikle Krakow hatta Vilna, Mohilev, Slutzk, Brest-Litowsk, Lutsk ve daha bir çok yerde Yahudilerin briketten yapılmış evleri ve en aşağı beş olmak üzere, on beş tane dükkanları olduğu göze çarpmaktaydı.

Bu dükkanlarda her türlü ticari mal satılıyordu. Baharat, kuru bakliyat, bal, şeker, süt ve süt ürünleri ve diğer yiyeceklerin ticaretini yapıyorlardı. Bu dükkanlarda en pahalısından en ucuzuna kadar aklınıza gelen her cins yiyecek mevcuttu."[2]

Bu durum onların zengin ve varlıklı sınıf arasında ayrıcalıklı bir konuma taşımıştı. Aralarında lider vasıflara sahip kişilikler de vardı. Örneğin çok parlak bir mühendis olan Joachim Gaunse, İngiltere'ye maden danışmanı olarak davet edilmişti. Yanı sıra varlıklı Bohemyalı bir tüccar

olup, hayırseverliğiyle bilinen Mordechai Meisl, Prag'ta bir Yahudi havrası yaptırmıştı. Uluslararası bir tüccar ünvanına kavuşan Jacob Bessevi von Treuenburg, belki de Yahudi dilini konuşan en yaşlı kişi olması nedeniyle, kendisine soylu unvanı verilmişti. Nitekim diğerlerinden farklı olarak paltosunun kolları mavi aslan ve sekiz köşeli kırmızı yıldız motifleriyle süslüydü.

Ancak medeniyet yolunda ticaretten başka bir gelişme gösteremiyorlar, bunu ancak kafalarında geliştirerek yaşayabiliyorlardı. Bu bağlamda Bohemya, Polonya ve Litvanya'daki Yahudiler henüz tam olarak istedikleri gelişmeye erişememişlerdi. Diğer bir deyişle zeka ve bilgeliklerini konuşturarak sadece ticaret konusunda değil, kültür, sanat ve literatür konusunda da dahilik derecesinde yetenekli olduklarını gösterecek zemini bulamamışlardı.

1559 yılının 18 Mart Cumartesi günü, takvimlere kırmızı ile işaret edilmiş Fısıh Bayramıydı, bu nedenle on altıncı yüzyılda gümrüğün muaf tutulduğu Polonya'nın en büyük ticaret merkezlerinden biri olan Poznan'da (Posen) Şabat ayininin yapılacağı sinagogta şehrin bütün Yahudi halkı, topluluk arasında ilahi bir gücü olduğuna inanıldığı için oldukça saygın bir kişiliğe sahip olan dini liderleri Haham Aaron Land'ın vaazını dinlemek üzere toplanmıştı.

Bu kalabalık topluluğun önemli insanlarından oluşuyordu. 1264 yılında onlara önemli imtiyazlar tanıyan Polonya'nın dindar prensi Boleslaw, on altıncı yüzyılda şehrin neredeyse yarısını teşkil eden[3] üç binden fazla sayıdaki Yahudi halkın evlerinin bulunduğu caddeye *Judengasse* "Yahudi caddesi" adını verdiğini duyurmuştu. Bu nedenle takvimlere kırmızı işaret edilmişti. Yanı sıra 137 evin bulunduğu caddeye ise *Shumackerstrasse* "Ayakkabıcılar caddesi" adının verileceğini duyuran prens, Yahudi halkını da bu doğrulukta sınıflara ayırmıştı. Örneğin küçük dükkanlarının bulunduğu *Wrackerstrasse* yaklaşık seksen adet viran görünümlü taş binanın bulunduğu caddeydi ve bu cadde Yahudiler tarafından üzerindeki binalar yeniden inşa ederek sağlamlaştırdıktan sonra küçük esnafın ikameti için ayrılacaktı. On altıncı yüzyılda Posen'li Yahudilerin esnaf sınıfını oluşturan fırıncılar, berberler, tuhafiyeciler, ka-

saplar, düğme imalatçıları, şapkacılar, bakkallar, kürk ve kumaş satıcıları, camcılar, kuyumcular, nalbantlar, müzik aleti satanlar, hamallar, nakkaşlar, ipek kumaş boyacıları, deri tabaklayıcıları ve terziler, bu caddede oturacaklardı.[4]

Tıpkı bugün olduğu gibi, bu haber sinagogun içindeki tahta sıralarda oturmuş olan topluluğun arasında büyük bir uğultuya neden olmuş ve hahamlarının Tevrat'tan okuyacağı bölümü beklerken, böyle bir haberle karşılaşmaları, içlerinde çok sayıda zengin tacirin bulunduğu topluluğun tamahkar ve bencilce bir şımarıklıkla birbirleriyle dedikoduya girişmelerine neden olmuştu. Ancak akabinde hahamdan bekledikleri bölüm gelmiş ve bozulan disiplinlerini mecburen yeniden sağlamaya çalışarak kendilerine çekidüzen vermişlerdi. Çünkü o sırada hahamın bakışlarından, kendilerine ne tür bir ayrıcalık verilirse verilsin, Şabat kanunlarının geçerli olduğunu anlamışlardı. Nitekim bir Polonya'lı Talmud eğitimcisinin "o jenerasyonun içinde çok az sayıda dininin kurallarına karşı titiz davranan insan vardı"[5] şeklindeki sözleri ibadeti sadece alışkanlığa dönüştürdüklerini göstermektedir. Aslında yaşadıkları gelişmeler doğrultusunda bu şekilde hareket etmeleri çok doğaldı.

Hal böyle olunca Haham Land onların beklediği bölüme ara vererek tamamen farklı bir konuya girmiş ve felsefe ve bilim kitaplarını okuyup Talmud'u okumak istemeyen, dahası bu kitapların bilimsel verisi doğrultusunda Talmud'u yorumladıklarını söyleyerek onları sert bir dille eleştirmişti. Nitekim kısa bir süre sonra yayınladığı risale yüzünden ona küstahça bir dille "Koca bunak..." dediklerini söyleyen çağdaşı haham Abraham Horowitz, bu duruma aşırı öfkelenmiş olmalı ki, adeta gürleyen bir ses tonuyla "topluluk Talmud öğretisine önem vermemeye başlamıştı, onun yerine daha ziyade içinde pagan dönemin efsaneleriyle dolu Homer'in kitabını okumayı tercih ediyorlardı. Hiçbir din kitabını okumuyorlardı" diyordu. Hiçbir din kitabını mı? İbrani İncili'ni de mi? Söylediklerine bakılırsa gerçekten öyleydi. "Hiçbir Yahudi" diye haykırıyordu. "Okumaları gereken yaklaşık yirmi beşden fazla kitap vardı,[6] hiç birini okumuyorlardı."

Birkaçı dışında, Homer'in tarihinin ayrı bir yeri olduğunu ileri süre-

rek din kitaplarını okumak istemeyen ayindeki büyük çoğunluk, hahamın bu beklenmedik saldırısı karşısında bıyık altından gülmüşlerdi. Sonunda Şabat ayini bitmiş ve bu süre içinde hiçbirinin özel dersle bile öğrenemeyeceği en detaylı şekilde altı çizilip önemle vurgulanarak, tüm dikkatleri Fısıh üzerine çekilmişti. Ancak çok geçmeden haham Land'in kitabı protesto edilmişti. "Bizim bu kitapları öğrenmeye ihtiyacımız yok, onları mühürlenmiş birer kitap olarak gösteremezsiniz. Onları bize zorla öğretmek eleştirmelisiniz. İçindeki sahte konuşmalar, mağrur görünümlü boş yeminler, iftira ve dedikodular ve daha bir çok afaki ve gereksiz şeyi öğrenmek bize bir şey kazandırmıyor"[7] demişlerdi.

Bu durumda saldırıların hedefi sadece şanssız haham Aaron değildi, nitekim aile dayanışmasına önem veren ve topluluk içinde kayınpederi kadar sevip sayılan ve onunla birlikte Avrupa kıtası boyunca sayısız seminerler veren damadı haham Joseph Ashkenazi de kitabın içinde kelime oyunu yaparak abesle iştigal ettiği ileri sürülüp Koca Aptal unvanıyla taçlandırılmıştı. Dahası onların görüşleri Posen'dekilerin yanı sıra büyük olasılıkla Polonya'da ve kurmak için büyük uğraş verip tomurcukları henüz yeşerdiği için gurur duydukları Prag'taki de dahil olmak üzere tüm Yeshivah'larda öğrencilerin önünde tartışılmıştı. Sonunda hepsi cağdaş amacın aksi yönünde bağnaz bir felsefenin temsilcileri eski kafalı din adamları olarak ilan edilip dışlanmışlardı. Böylece Ashkenazi de kayın pederi sayesinde aynı kaosun içine sürüklenmişti.

Sorun çözülemiyordu. Sonunda Ashkenazi emekliye ayrılarak, kendisini bu ortamdan arındırıp İtalya'ya ardından da çok daha huzur duyduğu Mısır'a gitmişti. Onun saldırıya uğramasına neden olan kayınpederiyle aynı kafadaki Abraham Horowitz ise olgunluk yaşına geldiğinde felsefeden uzaklaşıp mistisizme yönelmiş ve geride hâlâ bugünün dindarları tarafından okunan etnik ahiti[8] bırakmıştı.

Haham Land ise, belki din öğretisinin en eski üyesi olması, belki de ait olduğu nesile aksini anlatmanın mümkün olamayacağı düşünülerek yaşına hürmet fazla tepki görmemişti. Sonuçta değişim döneminden geçtiği için aşırı tutuculuğa ve yasağa karşı hassaslaşmış tüm topluluklar gibi Yahudi toplumu da onların bu baskıcı ve inatçı tavrına sonun-

da tepki göstermiş ve patlamıştı. Nitekim bir anlamda onlara inat yaparak geleneklerin yeterince taciz edildiğini kanıtlamak istercesine çoğu insan "Homer'in kitabını" okumaya başlamıştı. Aslına bu hiç de şaşırtıcı bir durum değildi. Avrupa kıtası boyunca esen Rönesans rüzgarından orta ve doğu Avrupa Yahudileri de payını almıştı.

Beşinci yüzyılda imparatorluk barbarların saldırısına uğrayarak çökmüş, böylece mitolojik hurafeler tarihe gömülmüş, diğer bir ifadeyle kaba ruhlu Germen barbarlarca dondurulmuştu. Barbarların yönetiminden sonra ise yeniden felsefe ve bilim kitaplarının açılma zamanı gelmiş ve bu doğrultuda edebiyat ilkin İtalya'da başlayarak tüm dünyaya yeniden hızla yayılmaya başlamış, yazarlar hikayelerine kaldıkları yerden devam etmişlerdi. Tutucu Yahudi bilim adamları ise, binlerce yıl körcahil ve ahmakça bir zalimlikten başka bir şey düşünmeyen barbarların yönetimi altında acı çekip kıvranmış halkını, bu değişimden uzak tutarak klasik dünyada dışa kapalı şekilde tutarak geri kalmalarına neden olmuşlardı. Kendi mabedinde kapalı kalan Yahudi toplumu, İsa'nın doğumuyla başlayıp yüzyıllardır geleneklerini ve yaşam prensiplerini tehlikeli bir boyutta tehdit eden Yunan Bilim[9] dünyasının ilerleyişine kuşku duyarak güvensiz gözlerle bakmayı tercih etmişti. Rönesansın rasyonalist yapısı, akıl ve mantığa dayalı olup dünyanın fiziksel yapısını analiz eden ve "İnsan kainattaki her şeyin ölçüsüdür" diyen Yunanlı filozof Aristotales'in felsefesiyle diğer bir Yunanlı filozof Protogaras'ın felsefesine dayanıyordu. Bu bağlamda onların bu görüşleri, adımlarını bile Tanrının istekleri doğrultusunda atarak, onun yolunda ilerlemekten başka bir şey düşünemeyen bir toplum tarafından tepki görecek, Yunanlıların Hümanist filozoflarının Rönesansın temellerini atacak görüşleri onlara ilk etapta rahatsız edici gelecekti. Nitekim tarihçi Dovid Gans şöyle yazmıştı.

"Elbette ki hiçbir keşif ve yenilik kainatın tek yaratıcısı olan Tanrı ile eş tutulamazdı. Ama bilim alanındaki yeni buluşlar, bu yenilikten nasibini alan bilimin yedi ana branşının da beslenmesini sağlamış, böylece mimari, heykeltraşlık, tahta oymacılığı ve resim sanatı da gelişmişti. Her geçen gün yeni fikirler doğuyor ve sayısız kitap basılıyordu."[10]

Yahudiler böylece ilk kez kitap basma konusundaki sanat yeteneklerini göstermiş olacaklardı. Bu doğrultuda 1444'de Guttenberg'le aynı dönemde Avignon'lu bir Yahudi kumaş boyasıcısı olan David Caderousse[11] o güne dek uğraştığı yazma sanatı üzerine yaptığı denemesini kanıtlamış olacaktı. Nitekim dökme demirden oluşturduğu İbranice harfleri, kumaşları boyamak için kullandığı kırmızı bir boyaya batırarak oluşturduğu yöntemle bastığı İbranice kitaplar, Guttenberg'in ilk İncil'i basmasından yaklaşık on beş yıl sonra 1470 yılında İtalya'ya gönderilmişti. Böylece 1512'de Prag'da, 1530'da Oels'de, 1534'de Krakow'da, 1550'de Lublin'de sayısız kitap basılmıştı.

Bu kitapları bu derece seri şekilde eski günlerde basmaları söz konusu değildi. Nitekim tarihçilerin inançlarına göre Posen'deki eski sinagogta 18 Mart sabahı münacaat filozofları Haham Ashkenazi ve diğerlerinin yaptıkları saldırılara cevap olarak, Land ve Harowitz'in risalelerinde sıraladıkları maddeler gibi yeni hahamların isimlerini bu harflerle süratle basarak Polonya'daki okullara göndermişlerdi.

Maimonides, Nachmanides, Haham Isaac Abravanel, Haham Isaac Arama, Haham Shem-Tov, Abraham, Haham Ibn Ezra, Haham Bahya, Haham Gersonides, Haham David Kimchi, Haham Joseph Albo, Haham Isaac Israeli, Haham Solomon ben Adet, Haham Jonah, Haham Soadia Gaon.

Görünüşe bakılırsa onların bu başarısı Haham Ashkenazi ve diğer çağdaşlarının yenilgisini önlenemez kılmakla birlikte, eskiye dönük felsefelerinin tehlike altında olduğunu gösteriyordu. Kitapların bolluğu, tüm okları onların üzerine döndürmüş ve din merkezli bir toplumda, sadece din kitaplarının değil, bilim ve felsefenin de yer alabileceği ve aynı paralelde rekabet edebileceğini kanıtlamışlardı.

Bu tabii ki bir gecede olmamıştı. 1400'lü yılların sonunda doğu Avrupa'da kendilerini sebep sonuç ilişkisine dayalı rasyonalist felsefe ve pozitif bilimler yönünde araştırmalara vermiş İbranice konuşan bilim adamlarının uzun süreli çalışmaları sonunda gerçekleşmişti. Nitekim Yerukham Fishl, Polonya'da oldukça isim yapan Yahudi bir bilim adamı, elindeki elyazması eserleri kopyalayıp iki nüsha haline getirmiş ve

ikinci kopya üzerinde tıpkı Aristotales, Averreos (İbni Rüşt) ve Al Gazali gibi bilimsel veriler çıkartarak, bunları İbrani dilinde tercüme etmişti. Bu bir anlamda doğu Avrupa'ya Yahudi Rönesansının gelişinin trampet sesleri demekti. En önemlisi açlıktan kırılan Avrupa'nın ekonomisinin dirilmesi anlamına geliyordu. Sonuçta o ve onun gibiler yaşanan bu gelişime önayak olmuşlardı. 1517'de Polonya'lı tarihçi Maciej Miechowicz, Litvanya'lı Yahudilerin bilim, sanat, anatomi ve tıp[12] üzerine İbranice kitaplardan çalışmalar yaptıklarını ve bunların ilerki yüzyıllarda batı dünyasının bilimsel çalışmalarına mihenk taşı teşkil ettiğini, bunları papalığın da kabul edip, onayladığını yazmaktadır. Ünlü Yahudi yazar Moses ben Maimon'un (1135-1204) çağdaşı olan onun kadar ünlü Arap düşünürü asıl adı İbn Rüst olan Averros ve şehit Norman Thomas a Becket, Yahudilerin bu bilimsel çalışmaları, sadece Yahudi-Arap dünyasının iç içe geçmiş kültürlerini açığa çıkartmakla kalmayıp, çok eski yüzyıllardan beri varolan ve on ikinci yüzyılda vaktinden çok önce doğmuş bir kültürün yeniden doğmasına da neden olduğunu söylemiştir.

Takvim yapraklarımızı hızla geriye doğru çevirip tekrar on altıncı yüzyıla geldiğimizde, Ben Maimon'un gerek Hıristiyanlar, gerekse Müslümanlar arasında çok etkili bir filozof olduğunu görüyoruz.

Yaşamı doğduğu yer olan İspanya'nın Kordoba şehrinden zorla alınıp götürüldüğü sürgünde geçmiştir. Barbar hanedanların hoşgörüsüz yönetimleri sırasında önce Fas'ın Fez şehrine gitmiş, ardından Kahire'ye yerleşmiş ve buranın dini otoriteleri tarafından baş tacı edilerek sonunda Babil'deki Hahamlık Akademisinin başına getirilmişti. Bu sayede oldukça aptal, sefil ve her konuda cahil damadı, onun kurduğu özlü, sistematik ve çabuk öğrenilebilen ve en önemlisi yıllarca süren Talmud öğretisinin yerini tutacak *Mishneh Torah* adlı öğretisi sayesinde cahillikten kurtulmuştu. Akabinde öncülüğünü yaptığı Yunan felsefesine dayalı Maimonit tarikatını kurmuş, ancak içinde Tevrat ve Talmud'tan alınan pasajların Aristotales'in rasyonalist felsefesiyle astrolojiye dayalı verilerle açıklanmasına, tutucu kesimlerce tepki gösterilmiş, bu nedenle öğretisi kurduğu tarikatın görüşleri tam olarak benimsenmeye-

rek toplumu ikiye bölmüş ve iki tarafın fikir savaşına dönüşmüştü. Nitekim büyük Yahudi şairi HaLevy "Siz Yunan felsefesinden etkilenmiş olamazsanız, eğer öyle olsaydınız, meyve vermeden çiçekleri koparmazdınız"[13] demiştir.

Bu şekilde oldukça sert tepki gören tarikatın görüşleri, sadece din ile rasyonalist düşünce arasında değil, aynı zamanda toplumdan soyutlanma ve kaynaşma üzerine de tartışmalar yaratmıştı. Bu fikir ayrılığının bir başka nedeni de Maimonitlerin bu dini sonradan kabul etmiş bireyler olarak kabul edilemelerinden ziyade Yahudi-Arap kökenli entellektüellerden oluşmuş olmasıydı. Dolayısıyla dinin çalışanları ve entellektüelleri olarak ikiye ayrılmalarına neden olmuştu. Yanı sıra kuzey Fransa'da Talmud öğreticiliği yapan Moses ben Nachman'ın öncülüğünde yaşayan Nachmanitler de tıpkı Maimonitler gibi aşırı tepki görmüş olup onlar hakkında toplumda şöyle konuşulmaktaydı.

"Tarikatın üyeleri Hıristiyanların yaşantılarına benzer görüntüler sergiliyorlar, su gibi şarap içip, onların yemeklerinden yiyorlar. Yunanlı filozofların doktrinleri onların yaşamlarını da etkilemiş olmalı. Bir taraftan tıp, matematik, geometri ile uğraşırlarken, diğer yandan saraylarda yaşıyorlar."

Bu kavga ünlü filozofun Galilee gölü kıyısındaki Tiberias'daki mezarına gömülmesinden tam bir yüzyıl sonrasına dek giderek artıp devam etmişti. Destekleyicilerinin ve karşı çıkanların fırtına koparan yorumları ve küstahlıkları sürmüştü. Karşı çıkanlar "Onlar zaten göbekten Yunanlıların saçmalık ve aptallıklarına bağlıydılar. Tevrat'ın içeriğinden bile habersizdiler. Dinden dönmeye dünden hazırmışlar"[14] derken, destekleyicileri "Tanrı insanlara vahşi hayvanlardan farklı olarak akıl ve anlama özelliği bağışladı. Biz sizin gibi bağnaz değiliz," diyerek onların kendilerini anlayamadığını ileri sürüyorlardı.

Bu karşılıklı söz düellosu devam ederken vahşet de körükleniyordu. Karşı çıkanlar Maimonitlerin zehirlenerek yok edilmesini istecek kadar ileri gidiyorlar ve onların mezarlarını tahrip ediyorlardı. Daha da kötüsü haham Solomon, Fransistan ve Dominikanlara ağlayarak yalvarıyor-

du. "Aramızda kafirler ve din düşmanları var. Onlar Mısır'daki Moses ben Maimon tarafından destekleniyorlar. Siz kendi toplumunuzu din düşmanlarından temizlediğiniz gibi, bizimkini de temizlememize yardım edin"[15] demiş, Dominikanlar da hahamın bu sözlerine büyük bir mutlulukla karşılık vermişler ve onlara yardım etmek şöyle dursun, 1233 yılında 12.000 Talmud kopyasını yirmi dört vagona doldurup Paris'te Notre Dame kilisesinin yakınında büyük bir çukur açarak ikinci kez yakmışlardı.

Bu hareket onların akıllarını başlarına getirmiş olmalı ki, duyulan kin ve nefret toplumun uyanmasına ve her ne olursa olsun kendi değerlerini sahiplenmesine neden olmuştu. Ama 1305'te hahamlar meclisi üyeleri Barselona'da bir toplantı yapmış ve "yirmi beş yaşın altındaki her kim Yunanlıların bilimsel çalışmalarını okursa, bu dinden tard edilecektir" şeklinde bir duyuruda bulunarak, Yunanlıların benzerlik temeline dayalı düşüncelerini tanrıyla eş koşmak demek anlamına geldiği için şiddetle kınadıklarını belirtmişlerdi. Buna karşılık Provens'li hahambaşı bilim ve felsefe okumanın tanrıya karşı çıkmak anlamına gelmediğini, nitekim Talmud'taki birçok pasajda insanlığın matematik ve astronomiyi öğrenmeleri gerektiğinin yazılı olduğunu ileri sürmüş, bu şekilde düşünmekle cehaleti ve dince kabul edilmiş gerçekleri reddederek gaflette bulunduklarını söylemişti. Onun bu sözleri üzerine beğenilen bir deneme yazarı olan Haham Jedaiah Bedersi "Özür Mektubu" adı altında çok dokunaklı bir mektup yazarak onları mantıklı düşünmeye davet etmişti.

"İnsanları dinle bilimden ve felsefeden uzaklaştıramazsınız. Böyle yaparak toplumdaki din düşmanlığını daha da körüklersiniz. Oysa ki onları kazanmalısınız. Eğer Maimonitlerin kitaplarını okursanız, orada bir din ve toplum düşmanlığının olmadığını göreceksiniz. Onları kendi ellerinizle kurban ettiğinizi anlayıp, üzüleceksiniz. Bu din düşmanlığını bitirin. Yarın çok geç olabilir."[16]

Onun bu etkili sözleri gövde gösterisi yapan hahamların sinmesine neden olmuştu. Böylece on dördüncü yüzyılda ekonominin çöküşüyle

başlayan, salgın hastalık, isyan, katliam ve cinayetler dinin yozlaştırılmış olmasının kötü sonuçlarının gerçeğini bir kez daha açığa çıkartmıştı. Sonuçta bazı bilim adamlarının mantıklı görüşleriyle sular soğumuş, ortalık yatışmış ve herkes günlük yaşantısına dönmüştü. Yüzyıllar boyu Hıristiyanlığın zulme altında ezilen Yahudi halkı, bu önemli düşünür ve yazarların ışığında, gerçeği görmeye başlamışlar ve tıpkı kınadıkları Hıristiyanlar gibi kendilerinin de benzer hatalar yaptıklarının farkına varmışlardı.

Bu bağlamda Hıristiyan dini reformu, Yahudilerin de atılım yapmasına neden olmuş ve on altıncı yüzyılda başlayan bu Yahudi Rönesansı sayesinde, eski tutucu hahamların küllerinden bir anlamda yeni bir toplum doğmuştu. Nitekim Öklid'in teorilerinden yola çıkarak oluşturduğu collection of respona[17] ile isim yapmış olan Moravya'dan Jonah Landsofer ve Krakow'da yaşamış Prag'ın sayılı filozoflarından olup felsefe, dil bilimi, matematik, astronomi ve doğal bilimler üzerine yazdığı Tosafot Yom Tov (Yom Tov'un İlaveleri) adlı eseriyle ünlü Yom Tov Lipmann Heller'in (1579-1654) yanı sıra bildiğim kadarıyla din üzerine yazılmış olup içinde Mishnah yorumlarına da yer verdiği *MisTausves-Jontof* adlı bir eseriyle birlikte Karl Marx'ın *Das Kapital* adlı Almanca yazılmış eserini "The Disputation" (Karmaşa) adı altında yeni bir isimle yayınlayan Heinrich Heine bu doğrultuda çalışmış isimlerdir.

"Eğer bir toplumda bilim olmazsa, geriye ne kalır?
Karanlık, kötülük ve zulüm!"

Özellikle Krakow ve Prag gibi iki büyük Yahudi yerleşim merkezi başta olmak üzere İspanya, güney Fransa, hatta Kutsal Topraklarda yaşayan öğrenciler, din biliminin yanı sıra felsefe, dil bilimi, matematik, astronomi ve diğer bilimler üzerine eğitim görmeye başlamışlardı. Bu doğrultuda gördükleri evrensel eğitim Yahudi Rönesansının kalbinin hızla attığını kanıtlamaktaydı.

Krakow

On altıncı yüzyılın ortalarında Polonya'nın Krakow şehri altın yılını yaşıyordu. Ticarette Avrupa'da bir numaraydı. Slav dünyasının bütün bilim adamları, sanatçıları, hümanist düşünürleri bir araya gelmişti. Polonya entelektüel yaşamının çiçekleri Krakow Akademisinde tomurcuklanıp çiçek açmıştı. Akademi 1364 yılında Polonya kralı Büyük Kasimir tarafından hukuk, tıp ve güzel sanatlar üzerine eğitim vermek üzere kurulmuştu. Daha sonra 1440 yılında kral Wladislaw Jagiello tarafından yeniden yapılandırılarak var olan branşlara din bilimleri fakültesi ilave edilmiş ve papa tarafından kutsanmıştır. Akademi çok geçmeden dünyanın en önemli astronomi çalışmaları yapılan üniversitesi haline gelmiş ve Avrupa'nın tek üniversitesi unvanına kavuşmuştur. 1495 yılında Alman tarihçi Krakow Üniversitesinin başka hiçbir şehirdeki üniversitelerle karşılaştırılamayacağını söylemiştir.

Bu açıdan bakıldığında, üniversitenin bu derece cazip bir adla anılmasını Krakow Yahudilerine borçludur. Nitekim kral Kasimir kendi adıyla anılan Akademiyi büyük bel bağladığı ve bu kararında haklı çıktığı Yahudi bilim adamlarının isteğiyle kurmuştur. Çok geçmeden kralın başlangıçta çalışma amaçlı kurduğu akademi giderek büyük bir üniversiteye dönüşmüştür. Çok geniş bir alana kurulan üniversite, çok eski yüzyıllarda Rusya'dan getirtilen kölelerin taşındığı köle yolunun, Wieliczka yakınındaki tuz madenlerine giden yolla kesiştiği Vistül ırmağı deltası üzerinde, şehrin duvarları dışında kalan, ada görünümlü Bawol (Buffalo) kasabasında inşa edilmiştir. Ancak daha sonra kasabanın adı daha sonra çok borçlu oldukları kralın adı verilerek Kazimierz olarak değiştirilmiştir. Kral ölünce üniversitenin yeni patronu olan kral Jagiello, onun izinden yürüyerek bu kez Gotik tarzda muhteşem bir kilise inşa ettirmiş, Aziz Meryem Bazilikasını tamamlatmış ve şehrin merkezinde büyük bir pazaryeri kurmuştu. Rynek Glowny ardından Yahudi caddesi anlamına gelen Ulica Zydowska bugünkü adıyla St Anne Caddesini pazar meydanının en güneydeki ucuna kadar devam ettirerek genişletmiştir. Bu caddeye geldiğinizde bir zamanlar geniş taşlarla döşeli Yahudi Jossmann'a ait bir ev göreceksiniz.

Ancak ondan zorla satın alınmış, böylece üniversite öğrencileri cehennem olup giden komşularından nefret ettiklerini kanıtlamışlardı. Anlaşıldığı üzere Krakow'luların Yahudilerle anlaştığı ve onları sevdiği söylenemezdi. Ancak bu kin sadece Yahudilere olmayıp, tüm yabancılara yönelikti. 1209'da Oxford'lu öğrencilerin yabancı öğrencilere tanınan imtiyazlar nedeniyle ayaklanması, onlara kasaba sakinlerinin de eklenmesiyle giderek bir isyana dönüşerek *Gown İsyanı* adını almıştı. 1408'de Bohemyalı öğrenciler de benzer bir ayaklanmayı Prag'ta çıkartmış ve Alman öğrencilere imparator tarafından verilen ayrıcalıklara başkaldırarak isyan çıkartmışlardı. İsyan çok kanlı bir şekilde bastırılmıştı. 1517'de Londra'da *Evil May Day, Kara Mayıs Günü* olarak bilinen tarihte yüz otuz beş Flaman öldürülmüştü. Bütün bu isyanlar genç delikanlıların erkeklik hormonu testesteronu fazla salgılanmalarından kaynaklanmıyordu. Bunun nedeni yabancı öğrencilere okudukları üniversiteden mezun olduktan sonra uzun yıllar aynı okulda okutmanlık yapma hakkı verilmişti. Dolayısıyla bu bir çıkar çatışmasının yanı sıra yabancı düşmanlığıydı.

İngiliz kolejleri İskoçlara karşı kin besliyor, göçmenlere ise diş biliyorlardı.[18] Onlara tanınan en ufak bir ayrıcalığa karşı aşırı tepki gösteriyorlardı. Dolayısıyla onların hedef tahtasıydı. Üniversitenin teoloji bölümünde Katolik dini öğretileri üzerine ders verilmesi, doğal olarak yabancı düşmanlığını körüklüyor, konser tiyatro gibi sanatsal faaliyetlerde Yahudi öğrencilerin keman, piyano gibi enstrümanları konuşturmaktaki ustalıkları onlara karşı rekabete bilenmelerine neden oluyordu. Hele ki John Capistrano gibi Katolik olmayanları düşman kabul eden, bu dini yayma konusunda misyonerlik üstlenmiş hasta ruhlu bir rahipleri söz konusu olunca, bu olaylar kaçınılmaz oluyordu.

Sonuçta caddelerde Yahudi halka karşı bir vahşet gösterisi başlamış, bu durumda Yahudiler ana caddelerden uzaklaşarak 1495 yılında Rynek adı verilen pazaryerinin kuzeyine yakın olan (St Stephen) Aziz Stephen meydanı civarına çekilmişti. Burası Kazimierz bölgesiydi ve eski sinagogun bulunduğu Ulica Szeroka caddesiyle hâlâ var olan eski şehrin duvarlarının kesiştiği noktada yer alan Bawol semtinde, on altın-

cı yüzyılda Matteo olarak bilinen ataları Gucci tarafından inşa edilmişti. Kazimierz'de yaşamaya zorunlu tutulan Yahudiler, Krakow caddelerinde işlerine devam etmekteydiler ve 1568 yılında kral, *Privilegia de non tolerandis Christianis* adı altında tanıdığı bir imtiyazla onlara karşı bu bölgede en ufak bir saldırıda bulunanın ağır şekilde cezalandırılacağını duyurmuştu.

Ancak Kaziemerz'de yaşamaya zorunlu tutulan Yahudilerin işyerleri Krakow'un içinde ve özellikle pazar yerinde olduğu için onlara karşı acımasız saldırılar devam etmekteydi. Bu saldırıların nedeni onların dinlerinin Slavlar tarafından giderek benimseniyor olmasıydı. Nitekim 1539'da Katherina Zelazewska adlı tanınmış bir belediye meclis üyesinin dul eşi, Yahudileri kucakladığı için kazığa bağlanıp yakılarak, diğerlerine ibret olması sağlanmıştı. Bu doğrultuda, Krakow şehri sınırları içinde kurtarılmış bölge olarak kendilerine ayrılmış semtte dinleri ve gelenekleri doğrultusunda yaşarken, onların yanlarına yaklaşmak tehlike arz ettiği için Krakow halkı kendilerini Yahudilerden uzak tutuyordu.

Bugün Kazimierz'deki caddeleri dolaştığınızda turistlerin yığıldığı bölgede çok sayıda sinagogun yanı sıra Rönesans devrinde yapılmış ve on dokuzuncu yüzyıla kadar orijinal şeklini korumuş yeşil tenteli çatılarıyla birer tatil villası gibi duran hamamlara, dini usullere uygun kesilmiş et mamulleri ve mezelerden oluşan koşer yiyeceklerin ve kümes hayvanlarının satıldığı dükkanların yanı sıra turist rehberlerinin özellikle işaret ederek grubunun dikkatini çektiği üzere atalarından yadigar kalan formülleriyle ürünler hazırlayan kozmetik kraliçesi Yahudi asıllı Helena Rubenstein'ın malzemelerinin satıldığı mağazaların çoğunlukta olduğunu fark edersiniz. Bu açıdan baktığınızda on altıncı yüzyıl Kazimierz'inde ne derece yoğun bir ticaret hayatı yaşandığını bir bakışta görmeniz mümkündür. Nitekim bugün bazı caddeler değiştirilse bile, bazı şeyler hâlâ o günkü gibi durmaktadır. Örneğin Kohen'lerden olmayanların giremeyeceği bir caddede "COHANIM BEWARE!!" KOHENLERIN BÖLGESİNDEN UZAK DURUN!! yazmaktadır. Bu yazıyla, "karşı caddeden yürüyün!!!" şeklinde uyarı yapılarak, Polonyalılardan birinin bu bölgeye girmesi halinde, başının belaya gireceği duyurulmaktadır.

Tekrar on altıncı yüzyıl sonu, on yedinci yüzyıl başlarına geri gidersek, şehirde beş bin Yahudi yaşıyordu. Bir o kadar da Yahudi olmayan vardı. Bu açıdan Krakow Yahudi nüfusla şişmiş bir şehir olup, bu sayı her geçen gün giderek artıyordu. 1653 yılında yapılan bir anket, sinagog, hastane, hamam ve dans salonları ve çalışma yerleri ve diğer binalarıyla altmış yedi apartman ve yüz yirmi bir ahşap evin Yahudilere ait olduğunu göstermişti. Bu evler basit kiremitli çatılarıyla cumbalı pencereleriyle bilinmekteydi ama bu şirin görüntülerinin arkasında bir sefalet mevcuttu. Nitekim 1869 yılında *Jewish Encyclopedia*'da yayınlanan o devre ait bir resimde görüldüğü gibi, bütün aile bireylerinin bir arada yatıp yemek yediği tek odalı bu evlerde, odanın ortasına konan bir banyo teknesinde yıkanıp, tuvalet ihtiyaçlarını devrin gereği lazımlıkla gidererek hijyenlikten tamamen uzak bir ortamda yaşıyorlardı. Yahudiler ancak yirminci yüzyılın başlarında New York City'deki yerleşim bölgelerinde her aile ferdine bir odanın düştüğü evlerde yaşamaya başlamışlardı.

Aynı dönemde kılıksız ve pejmürde Yahudi halkı, medeniyetin merkezinde din kardeşleriyle bir araya toplanmıştı. Böylece hiç değilse bir dilim kuru ekmek bulmak için gelenlerle birlikte Germen dili konuşan batıdakilerle Slav dili konuşan doğudan gelenler bir araya toplanmış ve Krakow bir Yahudi şehri haline gelmişti. Haham Moses Isserles bu durumun Yahudiler için çok büyük tehlike oluşturduğunu söylemekteydi. Hatta şaka yaparak "Oh! Ne âlâ memleket!" gibi bir anlama gelen İbranice *Polin in Yiddish!* diyerek "Yahudilerin yan gelip yattığı Polonya!" demişti.

Bu nüktedan haham Moses Isserles'in de Kazimierz'de yaşadığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, burada gömülü olduğuna dair kesin bir bilgi yoktur ama ona ait bazı izlerin mevcut olduğu rivayet edilir. Ancak her yıl İbrani takvimine göre Iyyar[19] Latin takvimine göre Nisan ayının 18'inde, onun ölüm yıldönümü olarak tatil ilan edilmektedir ve mezarlıktaki bir taşın üzerinde "Musa'dan diğer Musa'ya. Dünyada bu Musa'lardan başka bir Musa tanımıyoruz" yazmaktadır. Anlaşıldığı üzere Musa'lardan biri Musa peygamber, diğeri Moses Isserles olup, Maimonitlerin lideri Moses'ı tanımadıklarını açıkça ifade etmektedirler.

Szeroka caddesinin arkasındaki açık krem rengi kırmızı kiremitli güzel sinagogu yaptıran ve görüşleri dünyaca bilinen filozofun tam adı Moses Isserles Lazarus olup kısaltılarak Isserles olarak bilinmekte ama daha ziyade Ibranice adı Rema[20] ile anılmaktadır. 1520 ile 1530 yılları arasında tam olarak bilinmeyen bir tarihte Krakow'da doğmuştur. Aile soyadı Luria olup, çok bilinen bir sülaleye mensuptur. Moses'ın büyük babası haham Brest olup, babası çok varlıklı bir bilim adamıdır ve Moses, Talmud öğretisi almak için gönderildiği Lublin'de öğretmeninin kızıyla evlenmiştir. Ancak bir süre sonra tekrar Krakow'a dönerek Yeshivah'larda öğretmenlik yapmıştır. Karısı yirmi yaşında amansız bir hastalıktan öldüğünde, kayınpederi gelininin anısına Szeroka caddesinde aynı adla anılan bir sinagog yaptırmıştır. Haham Isserles, kendisini Yahudi toplumuna adayarak sayısız hizmetler yapmış, çok sayıda kitap yazamıştır.

Rema'nın *Shulkhan Aruch* -Prepared Table (Masa Hazırlığı) adlı eseri Seferad Yahudilerinden olan Haham Joseph Caro tarafından yeniden yorumlanarak onun Yahudi literatürüne bıraktığı en önemli eseridir. Isserles'in özellikle doğu Avrupa Yahudilerinin kutsal masanın hazırlanmasını yeterince bildiğine inanmadığı için bu kitabı yazdığı söylenir. Nitekim eserinde özellikle *mappah* adı verilen masa örtüsünün önemini vurgulayan Isserles'in *Shulkhan Aruch* adlı eseri birkaç baskı yapmış olup kitabın yayınlandığı günden günümüze dek bütün yazarlar kitaplarında bu örtüden Polonya'lı Rema'nın örtüsü şeklinde söz etmektedirler.

Bu doğrultuda Haham Isserles bütün enerjisini Yahudi geleneklerini yerinde ve doğru uygulamak üzerine ve yeni nesil için hazırladığı din metinlerinin yeniden basılıp dağıtılması yönünde yarım kalmış işlerin bitirilmesine adamıştır. Ancak yeni asır eskiye göre çok farklıdır. Nitekim artık doğa ilimleriyle ilgilenen yeni filozofların cazibesi söz konusudur ve yaşadıkları evrende tamamen yeni bir anlayış içinde bu yönde çalışmalar yapılmaktadır. Ve bütün bunlar Krakow'da yaşanmaktadır.

Nitekim bu çalışmalardan biri genç Prusyalı bir rahip olan Niklas Kopernik'e aittir. Latinlerin bildiği adıyla Copernicus, on beşinci yüzyılda astronomi bilimi öğreticisi olarak Krakow Akademisine atanmıştır. On dokuzuncu yüzyılda tıpkı Darwin'in *On the Origin of Species*

(Türlerin Kökeni) adlı eserinin kilisenin temellerini sarstığı hatta bütün dinlerde tepki gördüğü gibi, çağın karanlığından henüz kurtulmakta olan ve sürekli gelgitler yaşayan on altınca yüzyıldaki bir toplum için sakıncalı olacağı düşünülerek *On the Revolutions of the Celestial Spheres - De revolutionibus orbium coelestium* (Gök Kubbenin Üzerindeki Devrimler) adlı oldukça ses getiren eserinin yayınlanmasına, ancak elli yıl sonra 1543'te Baltık sahillerindeki bugünkü adıyla Frombork olan Frauenburg kasabasında ölüm döşeğindeyken izin verilmiştir. Kitabın adından da anlaşılacağı üzere, günümüz dünyasında bile hâlâ tartışılan gökyüzü aleminin gizemi ve güneş sistemindeki değişikliklerin yanı sıra dünyanın bu güneş sistemine göre pozisyon değiştirdiğini anlatmakta ve buna her dinin kutsal kitabında yer verildiğini söylemektedir.

Bu bağlamda Astronomi Krakow Üniversitesinin en önemli derslerinden biriydi ve aslında dünyanın en önemli üniversitesinin şehrin Yahudilerinin en yoğun olduğu bölgede kurulması da şaşırtıcıydı. İkinci şaşırtıcı olan şey ise, doğruyu bulana dek tam bir bilim ve felsefe karmaşasının yaşandığı, rönesansın kaos ortamına ve kendisine verilen tepkilere aldırmaksızın, bu tutucu toplumdan Rema gibi rönesansa damgasını vurmuş anlayışlı ve ileri görüşlü bir din flozofunun çıkmış olmasıydı. Nitekim Amerika'da kürsüsü olan ünlü Yahudi asıllı profesör David Fishman, ünlü filozofun görüşlerinin yeni fikirler üretilmesine kaynak teşkil etmesinin yanı sıra, rasyonalist bir felsefeyle kurulmuş olup o güne dek kısıtlanan ve durdurulan Maimonitler gibi yeni tarikatların oluşmasına da öncülük ettiğini söylemektedir. Nitekim Maimonitler tarafından savsaklanmasına rağmen, tanrı kavramları ve bu doğrultudaki farklı inançlarına sabır ve anlayışla yaklaşması, onu Maimonitlerin gözünde ayrıcalıklı bir konuma taşımıştır.[21] Bu doğrultuda kutsal kitaptaki emirleri ve ilahi vasıf taşıyan hikayeleri rasyonalist bir mantık ve astornomi bilimiyle yorumlayan tarikata anlayış göstererek "Her insan kainattaki varlıkların sebep sonuç ilişkisini anlamak için araştırma yapmayı amaçlamalıdır"[22] demiştir.

Haham Isserles'in bir diğer çalışma alanı ise bir bilim dalı olmasına rağmen, astronomi biliminin dinle bağdaştırıldığı ve oldukça zor bir ça-

lışma olan Kabala öğretisi olup bu doğrultuda yazdığı *Law of the Burnt Offering (Torat ha-Olah)* (Tanrılara Kurban Edilmenin Kanunu) cennetin prensiplerinin ezoterik bilgiler ışında açığa kavuşturulabildiğini kanıtlamaktadır.

Bu doğrultuda Kabala bir tür dinde saklı bilgiler öğretisi olup, içinde barındırdığı ama kolaylıkla çözülemeyen sihir, büyü, kehanet ve mucize gibi bilinmeyen sırların ilmidir. Bu konuda birinci Hıristiyan milenyumunun ortasında Yunan ve Perslilerin etkisiyle yazdığı İbranice adıyla *Sefer Yetzirah- Book of Creation* (Yaratılışın Kitabı) ilk kitabıdır. Bir diğeri ise içinde bu konuda çeşitli geleneksel örnekler olup Talmud öğretisiyle bağdaştırarak açıkladığı *Sefer ha-Bahir- Book of Brightness* (Sihir Kitabı)'dir. Tamamen din felsefesine dayalı bu sistem, on üçüncü yüzyılda doğu inançlarının Hıristiyanlar arasında hızla yayılmasıyla ilkin Provence ve İspanya'da görülmüştür. Bu doğrultuda Kabalah öğretisiyle İspanya'da yazılmış ilk kitap *Book of Light - Sefer ha-Zohar* (Nur Kitabı) 1270-1300 yılları arasında İspanya'da yaşamış olan Moses ben Shem Tov de Leon'a aittir.

On altıncı yüzyılda din buyruklarının arkasındaki sırrı ve dünya üzerinde yaşanan gizemli olayları araştırmayı amaçlayan Kabalist düşünce 1492'de Yahudilerin sürüldüğü İspanya'ya kadar tüm Avrupa'ya yayılmıştı. Rema'nın yanı sıra Moses Cordevero ve Isaac Luria bu konudaki en etkin kişiliklerdir. İlk bakışta Kabala öğretisi imkansız hatta komik görünmesine rağmen, aynı zamanda iyi, kötü, üzüntü, acı, güzellik, çirkinlik gibi kavramların insanın bakış açısıyla ilgili olduğunu ve Kabala öğretisiyle bunun kanıtlanabildiğini ileri sürmektedir. Nitekim bu öğretiyle kötü bir fikri ters çevirebildiğimiz gibi, kendimizden uzaklaştırıp başka yöne yönlendirebilir, çirkin birini güzeller güzeli gösterebilir, acıyı ve ıstırabı yok hafifletebilir, hasta birisine şifa verebilir, birinin aklına istediğimiz fikirleri sokabilir ya da onu kendimizden uzaklaştırabilirdik. Bütün bunlar ilk bakışta sihir ve büyü kavramlarını aklımıza getirmekle birlikte, daha ziyade simyacılık olarak isimlendirilebilir.

Nitekim haham Isserles, *Law of the Burnt Offering* adlı kitabında bu öğretiyle Kudüs Tapınağındaki sırları da deşifre etmesinin yanı sıra, gü-

neşin ve ayın iklimler üzerindeki etkisini, dünyayı aydınlatan güneş ışınlarının sihrini ve yıldızları anlatmaktadır. Nitekim kitabında birtakım mecazı anlamlar verilerek adlandırılan sembolleri de astronomi bilimiyle açıklığa kavuşturmaktadır. Bu nedenle kitabında geniş yer verdiği astronomi ilmine tümüyle vakıf kişilerin en başında geldiğini kanıtlamakla birlikte en önemlisi doğu Avrupa Yahudileri arasında astronomi biliminin yerleşmesine neden olmuştur.

Rema'nın bu konuda yazdığı bir diğer eseri ise yıldızlar alemi üzerine yorumlarının yer aldığı *The Course of the Stars*[23] (Yıldızların Yörüngesi) olup Kopernik'in çağdaşlarından olan medyum George von Peuerbach tarafından Latince'ye tercüme edilerek *Theoricae Novae Planetarum (Theory of yhe Planets)* (Yıldızlar Teorisi) adı altında ilkin 1460 yılında yayınlanmış ve zamanın en popüler kehanet kitabı olmuştur. Rema kitabının tanıtım kısmında "böylece biraz zeki olan herkes, mantığını kullanarak bilinmeyen şeyler üzerine açıklık getirebilecektir" yazmıştır. Onun bu yorumu doğrultusunda on yedinci yüzyılda hahamlık eğitimi görmesinin yanı sıra asronomi bilimi üzerine de çalışan Chaim Lisker, onun mezarı üzerine "bir Musa'dan diğer Musa'ya, başka Musa tanımıyoruz" yazdırarak ona olan hayranlığını dile getirmiştir. O ana dek bu yazıyı okuyup üzerine alınan Maimonitlerin lideri ise ancak Isserles'in kitabının giriş sayfasını okuduğunda bu sözü edilen ikinci Musa'nın kim olduğunu öğrenmiştir. Ancak Maimonit tarikatının üyeleri, liderleri her ne kadar inkar etse de İsserles'in onların tarikatının yayılmasına öncülük ettiğini ve Maimonitleri düşmek üzereyken çekip kaldırdığını söylemektedirler.

Ancak Isserles'in din kanunlarından yola çıkarak "sünnetsiz Aristo" ve "doğa araştırıcıları"[24] adı altında yaptığı çalışmalarının aleyhine delil teşkil edebileceği ihtarını yapan Lublin'deki yesviah'ın yöneticisi çağdaşı Solomon Luria'nın bu nasihatine ihtiyacı olmadığını söyleyerek itiraz etmiş ve "yazılarıma yasak konamaz, bu zeki bir adamın çalışmalarında kullandığı cümlelerdir ve doğanın gerçekleridir" demiştir.

Öte yandan bu şekilde bazı tutucu çağdaşları tarafından kısıtlanmaya çalışılan, ancak hiçbirine kulak asmayan Rema'nın güneş sistemiyle ilgi-

li tezi ilkin ikinci yüzyılda İskenderiye'li astronomi bilgini Ptolemy tarafından da kabul edilmiş olup *Almagest* adlı kitabında bundan söz etmekteydi. Nitekim bilgin kitabında dünyanın çevresinde döndüğü güneşin cennete ait bir kütle olduğunu savunmuştu. Acaba onun bu cennet imajı Talmud otoriteleri tarafından nasıl kabul edilmişti? Bu doğrultuda astronomi bilginleriyle Talmud öğreticilerinin arasındaki yarış söz konusu bile olamazdı. Tutucu Talmud öğreticileri bu çalışma ve tezlerin tümüyle imkansız olduğunu ileri sürerken, yaşadıkları zaman içinde bilinmeyen daha bir çok şey keşfedilmeye başlamıştı ve Yahudi entellektüeller "astronominin sırlarının en az Hıristiyanlar kadar hatta onlardan daha da fazla kendileri tarafından çözüldüğünü ispatlamışlardı."

Bilimde bu derece olumlu şeyler yaşanırken, içinde gezindikleri zevk bahçesinin tadına varan Haham Isserles'in öğrencileri, onun ilim konusundaki teşvikinden cesaret alarak çok daha geniş kapsamlı çalışmalar yapmaya başlamışlardı. Nitekim Haham Moses Isserles Hıristiyanların gözünde Yahudilere bu yolda ikinci bir adımın öncülüğünü yaptıracak cesarete ve bilgiye sahip çok zeki bir kişilikti. Çok iyi bir öğretmen olmasının yanı sıra, daha önce hiçbir hahamın gidemeyeceği kadar uzaklara cesurca atılımlar yapmıştı. Onun verdiği bu cesaret örneği, öğrencilerinin bu güzel bahçedeki yolunu çizmişti ve bu yolun sonu bilimin parlak dünyasına açılıyordu. Ama bu dünya sadece Krakow'la sınırlı değildi.

Prag

Polonya-Litvanya istikametinde iki yüz elli mil batıya doğru gittiğinizde 1583-1612 yılları arasında hüküm sürmüş Bohemya -Macaristan kralı II'inci Rudolf'un yönetimi altındaki zengin Bohemya bölgesinin en önemli şehri Prag'a varırsınız. Prag, Krakow'dan sonra Germen ve Slav kültürleri arasında değişik bir kültür yapısına sahip olan, Yahudi geleneklerinin ve kültürünün etkisinde kalmış Rönesans'ın doğduğu ikinci büyük şehirdir. Bu bakımdan Prag, batıdan ve doğudan gelen kültürlerin her ikisinden de eşit derecede etkilenmiştir.

On altıncı yüzyılda Bohemya sarayının patronu imparator Ru-

dolf'un gerek maddi gerekse entelektüel anlamdaki üstünlüğüyle muhteşem bir grafik çizen Germen-Slav dünyasının başkenti Prag, bugün de aynı istikrarı korumaktadır. 1590 yılında şehirdeki Yahudi nüfusu altı bin civarında olup, toplamda önemli bir oranı teşkil etmekteydi.

Bu gün şehirde yürüdüğünüzde, turistlerin adeta tüneyip ayrılmak istemedikleri, üzerindeki her biri başlı başına bir sanat eseri olan heykelleri ve sokak müzisyenleriyle on dördüncü yüzyılda inşa edilmiş Charles Köprüsü ve geniş şehir meydanı, Rönesansın olağanüstü mimarisinin örnekleri olan sayısız katedralleriyle orta Avrupa'nın en tipik ve güzel şehirlerinden birinde olduğunuzu hissetmemeniz mümkün değildir. Nitekim köprünün bitimindeki geniş meydan üzerindeki on beşinci yüzyıldan kalma astronomik saat ise şehri görenlerin uzun yıllar unutamayacakları türdendir. Her saat başında, üzerindeki tahtadan yapılmış horozun ötüşüyle turistlerin görmek için önüne üşüştüğü saatin içinden çıkan, tahta maketler şeklindeki on iki havarinin onları selamlayışını görüp fotoğraflarını çekmek için adeta birbirlerini çiğnemektedirler. Biraz daha aşağı yürüdüğünüzde Parizska adı verilen bulvarı geçtikten sonra, Yahudi mahallesine girersiniz. 1781 yılında yayınladığı bir bildirgeyle Yahudilerin Avusturya-Macaristan imparatorluğu sınırları içinde hoşgörülü bir konuma gelmelerini sağlayan imparator II'inci Joseph'ten dolayı Josefov adını adını alan bu bölgede, bugün birbirine girmiş ara geçitleriyle, viran evlerden başka geriye bir şey kalmamıştır. Ünlü yazar Franz Kafka'nın evinin önüne geldiğinizde ise sımsıkı kapanmış pencereleri, kirli camların gerisinde uzanan karanlık koridorları, kurumuş yaprakların uçuştuğu dağınık ve düzensiz bahçesiyle sanki bir sırrı saklar gibi derin bir sessizlik içinde olduğunu fark edersiniz. Bütün bunlar Yahudilerin on yedinci yüzyılda en etkin dönemlerini yaşadığı Prag şehrinde olduğunuzu size hatırlatmaktadır. Nitekim Gotik tarzda inşa edilmiş Altneuschul, Maisel, Klansen ve Pinkas sinagogları bunu size açıkça kanıtlamaktadır. Altneuschul sinagogu şehrin Yahudi mahallesindeki en tipik sinagog olup üzerinde birbiriyle zıt yönde biri İbranice rakamlardan diğeri Latin rakamlarından alt alta iki saat bulunmaktadır. Şehir çok sayıda zengin Yahudi işadamının katkılarıyla adeta

yeniden yapılandırılmış, sinagog 1760 yılında Rokoko mimarisiyle yeniden yapılmış ve uçuk pembe renge boyanmıştır. İngiliz tarihçi Heinrich Graetz, şehirde 1528-1601 yılları arasında yaşamış Yahudi bölgesi belediye başkanı Marcus Mordechai Maisel'in mezar taşında "Hiçbir çağdaşı onun bu şehir için yaptığı bağışlarla eş tutulamaz" yazdığını söylemektedir.

1580 yılından imparatorun ölümüne kadar geçen yaklaşık otuz yıl boyunca tarihçilerin deyimiyle impartor Rudolf'un şehri Prag, ressamları, mimarları, heykeltıraşları, bilim adamları, filozofları ve düşünürleriyle, Avrupa'nın sanat ve bilim merkezi olarak tarihinin en zengin ve en parlak dönemini yaşamıştır. Nitekim İngiliz tarihçi Hugh Trevor Roper, Prag için, bilimin, doğa bilimleri çalışmalarının, Plato'nun felfesinin[25] öncüsü konumundaki Prag için, değişik kültürleri bağrında barındıran Habsburg imparatorluğunun hümanist yapısıyla özdeş bir şehir cümlesini kullanmıştır. Bu durum, farklı dil, din ve milliyetten çok sayıda insanın yaşadığı imparatorluğun itibarını arttırmakla birlikte Katolik, Protestan, diğer azınlık ve Yahudilerin de vatanı olmuştur. Bu konuda Elizabeth dönemi yazarlarından Fyrnes Moryson 1590'da şehri ziyaret etiğinde şöyle yazmıştı:

"Şehirde Hıristiyan, Katolik, Protestanın yanı sıra Kalvenist, Luther'ci, Hus'çı, Picard'cılardan oluşmuş tam bir din karmaşası yaşanıyordu. Ve en önemlisi Prag şehri Yahudiler için bir özgürlük şehriydi. Onlara istedikleri gibi ibadet etme özgürlüğü tanıyan İmparator Rudolf'un sadık hizmetkarları Yahudiler, burada barış içinde yaşıyorlardı."[26]

Bu evrensel atmosfer, farklı bakış açılarının hoşgörü çerçevesinde irdelenmesine neden oluyor ve Yahudi düşünürlere o güne dek arzu edip ulaşamadıkları hür boyutta bir rekabet ortamı doğurmasının yanı sıra din sempatizanlarının sayısını da giderek artıyordu. Diğer bir ifadeyle Prag, Rema'nın halkını sevmişti diyebiliriz. Ancak madalyonun bir de diğer yüzü vardı. Yahudi rönesansının öncüsü Rema ve diğer filozoflar bu büyük din reformuna ayak uyduran diğer toplumlardan ziyade kendi toplumlarına bunu hazmettirmek için uğraş veriyorlardı.

Yüzyıllardan beri süregelen katı din kurallarıyla, kutsal kitaplarının satırlarının dışına çıkamayan Yahudi toplumu, bu alışkanlıklarından vazgeçemiyordu.

Bu tutucu bakış açısı filozofları zorluyordu. Nitekim Moses Isserles'in çağdaşı Prag'lı haham Judah Loew'ün mezar taşında, üzerinde tanrı yazılı bir kağıt parçasını ağzında taşıyan yarı hayvan, yarı insan şeklindeki Golem'in, hahamın mezarını Şabat ayininden önceki Cuma gecesi kötü ruhlardan koruduğuna inanılmaktaydı. Bu inanç toplumun hâlâ dinin hurafe kısmıyla ilgilendiğini gösteriyordu. Benzer hikayeler, mucizeler, doğaüstü güçlere inanç, yirminci yüzyıla, hatta günümüze kadar sürmüştür. Nitekim Çek oyun yazarı Karel Capek, oyunlarından birinde bir Golem'i konu almış ve onu mekanik bir robot şekline dönüşmüştür. Kısaca Maharal[27] olarak anılan ve tam adı Judah Ben Bezalel olan haham Loew, Worm Yahudilerindendir. Yaşamı Slav Yahudilerinin etkin olduğu Moravya, Bohemya ve Polonya'da geçmiştir. 1609 yılında Prag'da öldüğünde eski Yahudi mezarlığına gelip dua eden, ona inanmış çok sayıda insan olduğu görülmektedir. Haham Loew'in mezar taşı üzerindeki oyma aslan figürü ise Worm Yahudilerinin *Loewe lion* (Loew Aslanı) simgesi olup çok sayıda elyazması eserin sayfalarının tepesinde antet olarak yer aldığı görülmektedir. Şahirde Maharal tarikatına bağlı Yahudilerin ziyaret ettiği Klausen sinagogu, Altneuschul gibi şehrin en eski sinagoglarından bir diğeri olup 1604 yılında yenilenmiştir. Nitekim haham Maharal, imparator Maximilïan'ın yönetimini sürdürdüğü 1573 yılında Talmud eğitimi alan öğrencileriyle birlikte bu sinagogu ziyaret ettiğini söylemektedir. Bu doğrultuda ilkin 1220-1230 yılları arasında ana girişinin yapıldığı sinagogun iki yanına biri 1280'de diğeri 1290'da olmak üzere simetrik şekilde iki giriş daha ilave edilmiştir. On beşinci yüzyılda ise üçgen şeklinde briketten yapılmış özel çatısı ilave edilerek üzerine Haham Loew'in Golemi işlenmiştir.

Haham Loew bir din adamı olmasına rağmen cahilce saplantılardan uzak bir adamdı, din reformu ve Rönesans konusunda, yaşadığı dönemde büyük gelişmelere öncülük etmiştir. Peygamberleri ve kurtarıcıları Musa'ya Sina dağında tanrı tarafından verilen emirlerinin yazılı olduğu

Tevrat'ın izinden yürümekle birlikte, dinin akla mantığa uygun kısmıyla ilgilenmekte ve mezar taşının üzerinde bir yaratığın ağzında taşıdığı kağıdın üzerinde tanrı yazdığına inanmak gibi, halkını dinin hurafelerle dolu kısmından arındırmak, onları boş inançların peşinde koşmaktan vazgeçirmeye çalışmaktaydı. Ona göre, dine her gün yeni bir hurafe ilave ederek Amerika'yı yeniden keşfetmeye gerek yoktu. Bu dinin kuralları Tevrat'ta yazılıydı, bunların dışında başka bir şey ilave edilemezdi. Kaldı ki, boş inançlarla dolu bir dine kimsenin saygı göstermesi beklenemezdi. Bu açıdan bakıldığında haham Loew, Kopernik gibi Astronomi ve yıldız bilimine öncülük etmiş ve dinin pozitif ilimle aynı paralelde seyretmesi gerektiğini savunan çağdaş bir bilim adamının görüşlerine sahipti. Ama bir yandan "Bu kitaplarla dünyanın sırrı çözülemez" diyen Luther'ci rahip Andreas Osiander gibileriyle, öte yandan bu kitaplara şiddetle karşı çıkarak Astronomi ve yıldız bilimiyle uğraşanlar için "Onların kitaplarını hemen yakmak lazım" diyen aşırı din fanatiklerine karşı büyük bir savaş veriyordu.

Her kafadan ayrı bir sesin çıktığı böyle bir ortamda, hem saygın bir dinin mensubu olduğunu diğerlerine kanıtlamaya çaba sarf edip, hem de Talmud öğretisi ışığında, dinin boş inançlar kısmından arındırmak istediği toplumunun gençlerini nasıl aydınlatabilir, diğer bir deyişle yobaz Katolikler'den hiçbir farkı olmayan Yahudi halkının aşırı bağnaz kesimini nasıl yola getirebilirdi? Nitekim Bar-Ilan Üniversitesi profesörlerinden Noah Efron, Yahudilerin modern bilime erken cevap vermiş[28] olan bir millet olduğunu duyurarak, buna en güzel örneğinin Maharal olduğunu ileri sürmekte ve onun dinin safsata kısmıyla değil tamamen bilimsel gerçeklerle kanıtlanabilen prensiplerine inanmış bir din adamı olduğunu söylemektedir. Bilim adamlarına göre, her şeyden önce, sürekli zıtlık gösteren diğerleriyle aynı ortamda olmasına rağmen, bu sabit inançları nasıl tersine çevirebilmişti? Bu onun zıtlıklarla verdiği mücadelede engin deneyimi ve toplum üzerindeki güçlü etkisinin başarısı olmalıdır. Nitekim Efron "Maharal, birçoğu "yalan" hatta "çirkin" açıklamalar yapan sözde doğal bilim yanlısı din filozoflarından apayrı tutulması gereken bir şahsiyettir" demektedir. Bu doğrultuda hahamın

The Well of Exile (Sürgünler Kuyusu) adlı kitabından bir alıntıyla bunu örneklemektedir:

"Aslında dinin ezici baskısının hâlâ devam ettiği bu bocalama devrinde, astronomi halk tarafından bir bilim dalı olarak bile kabul edilmiyordu. Çünkü onlar için ancak kabul edebildikleri bir gerçek üzerine yapılan çalışmalar bilim olabilirdi. Oysa ki astronomi bilinmeyen bir dünyaydı, gerçek değildi. Bu nedenle bilinmeyenin üzerine hurafeler üretilmeye çok müsait bir ortamda yalanın büyük ya da küçük olmasının hiç bir önemi yoktu"[29] demektedir.

Kaldı ki, Tevrat gibi bilimin gerçeklerine kapalı olmayan bir din kitabına sahip olup öğrenmeye meraklı bir toplumu bu tip yalanlarla uzun süre kandırmak mümkün değildi. Bu nedenle bilimi inkar ettikleri yönünde suçlanmaları da söz konusu olamazdı. Bu doğrultuda hahamın dediği gibi, yalanın büyük ya da küçük olması, gerçeklerin er ya da geç anlaşılacağı böyle bir toplum için önemli değildi. Yahudilik, Hıristiyanlık gibi yeni astronomi bilimi ile kıyasıya savaşa girişecek olan bağnaz bir din değildi. Nitekim içinde işkence yoktu, kazığa bağlayıp yakmak yoktu, *Index Liborum Prohibitorum -Index of Forbidden Books* (Yasaklar Listesi Kitabı) gibi toplumu zorla güttüğü bir kitap bu dinde söz konusu değildi ve 1557 yılında Trent şehir konseyi önünde Galileo'yu görüşlerini geri almaya zorlamak yoktu.

Din kitaplarında yazılanların tam tersine olarak bilimin sonuçlarının onlar üzerindeki bu kesin başarısında Maharal gibi eşsiz bir din filozofunun desteği ve emeği olduğu çok açıktı. Dini mucizelerin bu şekilde bilimsel yolla açıklığa kavuşabildiğini görse Einstein'ın bile gurur duyacağı kesindi. Nitekim Book of Joshua adlı onun başından geçen hikayelerin yer aldığı kitabın onuncu bölümünde söz edildiği üzere "Tanrı güneşi İsrailoğullarının topraklarının üzerine çevirmişti, ay Ajalon vadisinin üzerinde duruyordu" cümlesinden yola çıkarak, buradaki mecazi anlamı düşünemeyip, tanrının güneşi ve ayı onların ülkesine sabitleyip, düşmanlarına sırtını döndüğüne inanmış bir toplumu, bunun mucize olmadığı yönünde ikna etmeye çalışıyordu. Maharal bunun için şöyle yazmıştı.

"Güneşin alışık olduğu yolda gitmeye devam ederken birden durduğuna inanmışlardı. Bu nedenle onlar için mucizeydi. Onlar için bir cismin zıt yönde iki ayrı hareket kabiliyetine sahip olması ve bu yüzden iki ayrı görünüm sergilemesinin mümkün olabilmesi demek, durduğunda yüzünü hangi tarafa dönerse orası için mucize anlamına geliyordu. Böylece Joshua ve halkı ihtiyacı olduğu güneşin mucizesine erişmiş oluyor, ama diğer taraf güneşin tekrar yoluna devam ederek mucize beklemek durumunda kalıyordu."[30]

Bazı tutucu din adamlarına göre birbiriyle taban tabana zıt iki ayrı dünyaya ait olan din ve bilim, aynı çatı altında barınamazdı. Ancak Yahudi bilim adamları Tevrat ve Talmud'a sadık kalmak kaydıyla onları birbirinden ayırmaksızın bunun gerçekleşebileceğini kanıtlamışlardı. Nitekim halen günümüz dünyasında bile dindarlık kitabında yer alan hikayelerde anlatılanları bilimsel verilerle açıklığa kavuşturabildiğimiz aklın yolu her devirde birdi ve Yahudi toplumunu Avrupa bilim dünyasıyla aynı paralelde gitmeye inandığı bu yoldan ve de bu oluşumun içinde yer almaktan hiçbir şey alıkoymamalıydı.

Dovid Gans

Prag'taki eski Yahudi mezarlığındaki Maharal'ın muhteşem mezarının birkaç adım ötesinde, üzerinde İbranice yazıtların yanı sıra tepesinde altı köşeli David Yıldızı'nın bulunduğu üçgen şeklinde sivri ve dar bir mezar taşı görürsünüz. Burası, Yahudilerin sembolü olan bu yıldızın ilk kez görüldüğü yer olup, Krakow'un büyük hahamları Isserles ve Loew'in müridi olan Haham Dovid Gans'ın mezarıdır. Mezar taşının üzerinde İbranice olarak "Burada öğretmenimiz, dürüst insan, *The Shoot of David*'in yazarı[31] Dovid Gans yatmaktadır" yazılıdır. Gans'ın altı köşeli yıldızı ailesinin sembolü olup, aynı zamanda David'in Kalkanı anlamına gelen *Mogen Dovid* adlı İbranice yazılmış Astronomi kitabının da adıdır. Ancak kitabın basımı hahamın ölümünden 130 yıl sonrasına kadar bekletildiği için yaşamı boyunca bu konuda yaptığı çalışmalar çağdaşları tarafından gözardı edilerek Prag'taki Yahudi rönesansına geniş ölçüde fikirleri ve çalışmalarıyla katkıda bulunduğu unutulmuştur.

Nitekim Gans'ın yaşamı ve çalışmaları üzerine[32] araştırma yapan din bilimcisi ve yazar André Neher "Onun adına çok üzgünüm, yaptığı Astronomi çalışmalarının yanı sıra evrensel bakış açısına sahip çok yönlü bir kişilik olduğu da ancak şimdi anlaşılabilmiştir" demiştir. Bu doğrultuda Neher bilinmeyen tuhaf nedenlerle tam yüz otuz yıl bekletilerek, ölümünden yıllar sonra yeni bir ad verilip yayınlanan *Delightful and Pleasant* [33] (Zevk ve Mutluluk) adlı eserinde aslında onun Kopernik'ten yıllar önce güneş sistemiyle ilgili astronomi alanında çalışmalar yaptığının ortaya çıktığını söylemektedir. Bu nedenle "Böylece onun çağdaşlarıyla aynı zeka düzeyine sahip olmayıp bir dahi olduğunu kabul etmek zorundayız. Bugün onu evrensel teknolojinin ilk mucitleri arasına yerleştirmeliyiz... Gans ne Yahudi halkı için yaptığı çalışmalar ne de bilim alanında genel anlamda yaptığı çalışmalarla adından söz ettirmek istemeyen mütevazı kişiliği ve çekingen tutumu nedeniyle hak ettiği yeri alamamıştır" demiştir.

Bu bağlamda Gans'ın astronomi biliminin ilerlemesi doğrultusunda yaptığı çalışmalarının yer aldığı muhteşem kitabında çoğu çağdaşı gibi yalancı olmadığını da kanıtlamaktadır. Nitekim bugün sadece Yahudi öğrencilere ve halkına değil, tüm dünyaya hizmet veren bir bilim adamı olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda büyük bir eğitimci olarak şerefli bir görev üstlenmiş olan Gans, Yahudi halkının Avrupa ulusları arasında hak ettiği yere gelmesinde öncü olmuştur. Gans'ın aynı zamanda bir haham olması, Talmud öğretisine en ince detaylarına kadar vakıf olduğunu göstermekle birlikte, asıl amacı Tevrat ve Talmud'un pozitif yönde öğretileri ışığında halkının ufkunu genişletmek, onları dünyevi bakış açısına kavuşturmaktı.

1541 yılında Kuzey Almanya'nın Westphalia şehrinde doğan Gans, hahamlık eğitimini ilkin Almanya'da daha sonra haham Moses Isserles'in gözetimi altında Krakow'da yapmıştır. Öklid teorisine dayanan *Elements* (Elementler) adlı kitabının tercümesi genç öğrencilerin gözlerini pozitif ilme çevirmesine neden olurken, bu çalışmasıyla onları büyülemiş ve bilemedikleri sihirli bir dünya olan gökyüzünün sırlarını onlara açmıştır. Bu nedenle bir kilit kitap konumundadır. Nitekim

Gans kitabının giriş kısmında "Öklid'in kitabı dünya ile cennet arasında bir merdivendir. Bu merdiven sizi cennete ulaştıracaktır. Böylece size cennetin neresi olduğunu anlamanıza yeterince yol gösteremeyen din kitabımızın içindeki mucizeleri çözmenize yardımcı olacaktır" şeklinde yazmıştır.

Kuşkusuz Gans'ın Rema'nın öğrencisi oluşu, genç adamın cesaretinin nereden geldiğini kanıtlamakla birlikte, Krakow'da aldığı eğitim süresince geometri, matematik ve astronomiye olan tutkusu, onun pozitif bilimlerde kuvvetlenmesine yardımcı olmuştur. Yirmili yaşlarının ortasında Prag'a geçmiş ve burada haham Loew'den felsefe eğitimi almıştır. Ancak on altıncı yüzyılda Yahudi toplumu üzerinde çok etkin rol oynamış olan Dovid Gans, hahamlık vasfı olmasına rağmen, diğer meslektaşları gibi toplumun ilgi odağı olan din öğretileri ile ilgili yazılar yazmamış olması, kitaplarının çok ulaşılmaz kabul edilmesine neden olmuştur, bunların yok denecek kadar az ilgi görmesi nedeniyle geçimini nasıl sağladığı bilinmemektedir. Ama iki kez evlendiği, gerisinde torunlar bıraktığı, çok sayıda seyahat ettiği ve özellikle doğduğu yer olan Almanya'ya gittiği bilinmektedir. Nitekim yirmi beş yıllık bir sessizlikten sonra Rudolf'un şehri Prag'a gelmiş ve eğitimcilik yapmıştır. Matematik, coğrafya ve astronomi üzerine çok sayıda kitap yazmış ve bunları özellikle Yahudi olmayanlar için Latince'ye çevirmiştir. Takdir edersiniz ki, bu on altıncı yüzyıldaki bir haham için olağanüstü bir başarıydı.

İbranice adı *Tsemach Dovid- The Shoot of David* (David'in Atış Alanı) adlı kitabında, kafasının içinde gittikçe büyüyen fikirlerinin insanlar üzerinde kurşun etkisi bırakacak kadar çarpıcı olduğunu anlatmaya çalışmış ve bunları din kitaplarından alıntılarla bütünleştirmiştir. Nitekim kitabında Book of Isaiah'tan bir paragraf yer almaktadır : "...ve böylece onun asasının gösterdiği yolda ilerlediler, Jesse ve Branch onların köklerinin genişlemesine öncülük ettiler..." derken soyadını verdiği kitabıyla bütün bunların kendi hayal dünyasının din kitaplarından alıntılarla örtüştürülmüş olduğu ortaya çıkmaktadır.

The Shoot of David aslında bir tarih kitabıdır ve iki cilt halinde olup

onun kişisel düşüncelerinin yanı sıra Yahudi toplumunun geçmişte yaşadığı olaylara yer verilmektedir. Kitabında Yahudilerin bilime ne derece önem verdiğinden söz etmiştir, ama burada en dikkat çekici olan asıl konu, on altıncı yüzyılda yaşamış bir hahamın duygularını bu derece çarpıcı boyutta yansıtmış olmasıdır. Nitekim "Bu kitabı Tevrat'taki turunç bahçelerinin ne anlama geldiğini geldiğini çok iyi bilen alimler için değil, genç öğrenciler, sıradan insanlar için yazdım" demektedir. Onun okuyucularından bir öğrenci olan Noah Efron "Gans tarihin hatalarla dolu kısmını bilimsel verilerle bize göstermeyi amaçlamıştı" demiş ve şöyle devam etmiştir.

"Bizimle aynı dinden olmayan insanların çoğunlukta olduğu yabancı bir toplum içinde yaşıyorduk ve bize eski tarimizle ilgili bir şey sorduklarında, hiçbir şey bilmediğimiz için elimizi ağzımıza götürüp susku kalıyor, cevap veremiyorduk. Bu nedenle bize bir şey bilmeyen vahşi hayvanlar gibi bakıyorlardı. Sanki dün doğmuş, geçmişe yönelik hiçbir bağı olmayan yaratıklar gibiydik. Onların gözünde sadece o günü yaşayan sığ kafa yapısında bireylerdik. Onun kitabı istediğimiz her türlü bilgiye bizi ulaştırmış, sayesinde saygınlığımızı kazanmıştık" demektedir.

Gans Yahudi toplumunun Polonyalı, Alman ve İtalyan halkla eşit şekilde şerefli bir yaşam içinde olmasını istiyordu. Ama onun ikinci eğitmeni Maharal, onun kitaplarını sadece kendi halkının okumasını istemiş, yabancılara yasaklamıştı. Bu garip isteğinin nedeni, büyük bir olasılıkla içinde doğruluğunu onaylamadığı yanlış bilgilerin yer almış olmasıydı. Ancak Gans kendisini ona karşı savunmuş ve ilk öğretmeni Rema'nın verdiği eğitim doğrultusunda onu yazdığını ileri sürerken ünlü yazarın *Mappah* adlı eskiye bağlı kalmış eserine atıfta bulunarak cevap vermişti.

"Ben sadece din bilgisiyle sınırlı kalan bir toplum görüntüsü çizmememiz, haftanın diğer günlerini Şabat hazırlığıyla geçirmek yerine çağdaşlaşmamız gerektiğine inandığımı yazdım. Eğer bu kitabı diğerlerinin okumasını yasaklarsanız, tüm Yahudi toplumununun bağnaz olduğu, içimizde tek bir aydın kişinin bile bulunmadığı, cahil bir toplum oldu-

ğumuz kanısına varacaklar, daha da önemlisi sizin gibi değerli bir çok bilim adamının varlığından haberleri olmayacak. Bu yüzden başka dillere çavirdim"

Böylece Hıristiyan toplumu, birlikte yaşadıkları Yahudi toplumununun yetenek ve faziletlerini öğrenmiş olacaktı. Nitekim kraliçe Mary Scot, 28 Kasım 1577'de halasına karşı halkla birlikte karşı çıktığında, kendisinin yanı sıra 15 yaşındaki oğlu da tutuklanmış ve başları kesilmek üzere zindana atılmaları emri verilmişti. Gans bunun bir reform olduğunu kitabında şu örneklerle anlatıyordu.

"1552 yılında Martin Luter adlı büyük filozofun papalığa karşı çıkan yenilik yanlısı yazıları Hıristiyan halkı arasında büyük bir bölünmeye neden olmuştu. Bu Hıristiyan toplumun büyük bir sınavdan geçtiği acı kader yıllarıydı. Yüzbinlerce insan kılıçtan geçirilmiş, yakılmıştı. Toplum derin bir travma geçirmekteydi. Bu kaostan onları Luther çıkardı.

Bu arada yazılı basının önemini de şu sözlerle vurguluyordu.

"Keza 1440'da Strasburg'lu Hıristiyan Johannes Guttenberg, sofu imparator Frederick'in yönetimi altında matbaayı bulmuş, tanrının insanlığa en büyük hediyesi olan buluşuyla büyük bir yenilik gerçekleşmişti."

Bu arada gökyüzünde bir kuyrukluyıldız belirdiğini ve toplumun inandığı kötüye işaret anlamına gelen bu doğrultuda, Paris'te Aziz Bartholomew gününde büyük bir katliam gerçekleştirildiğini söylüyordu. Ayrıca toplumunun Hıristiyan takvimi Julien'den Gregoryen takvimine geçilmesi gerektiğine duyduğu inançtan da söz ederek bunun bir uyanış olduğunu vurguluyordu.

"1585 yılında Papa XIII'üncü Gregory, İmparator Julius Caesar'ın buluşu olan takvim yerine Roma'da yeni bir takvim icat etti . . bu takvime göre ay Ekim'in on beşinde bitmiyor, akabinde Ekim'in on altısı geliyordu ve Papa onun yirmi beş ekime kadar devam etmesine karar vermişti, bu durumda yıl on gün kısalıyordu. Biz de yeni güneş yılını göz önüne alıp eski kullandığımız Rad Adda bar Ahava gün ve ay he-

saplama sisteminden artık vaz geçmeliyiz."

Gans'ın bu açıklamaları Yahudilerin gözlerini bu değişime açmalarını sağlamanın yanı sıra, Hıristiyanlar tarafından zulüm gören din kardeşlerine, daha fazla acı çekmemenin ve el ele vermiş Türkler gibi dış düşmanlara karşı direnebilmenin sırlarını da vermekteydi. Nitekim Noah Efron "Gans'ın çizdiği bu tablo Yahudi toplumunun, Hıristiyanların hayranlık duyduğu liderleriyle eşit ölçüde, hatta daha da fazla beğeni toplayacak özelliklere sahip olduğunun duyurulmasıydı."[34] O okuyucularının yaşadıkları toprakların ne derece cevher niteliği taşıdığının bilincine varmalarını istiyordu. Nitekim onun bu konuda yaptığı uzun methiye cümleleri modern bir turist rehberinin yüzünü kızartıp utanç duymasına neden olmuştu. "Bereketli Bohemya toprakları, güçlü kasaba ve köyleri, harikulade şehirleri, sarayları ve şatolarıyla, yeryüzünde başka bir ülkeye nasip olmayan güzelliktedir. Bu topraklar tanrının kutsadığı topraklardır" diyordu. Bu cümlesinden de açıkça anlaşıldığı üzere Gans, bu topraklar üzerinde yaşayan Hıristiyan ve Yahudi halkın birbirlerine anlayış gösterip dayanışma ve barış içinde birlik ve beraberlik çatısı altında yaşamalarını, birlikte çalışmalar yapmalarını istiyordu. Nitekim bunu kişisel olarak yaşadığı bir deneyimle kanıtlamıştır.

1599'da Gans elli sekiz yaşındayken, imparator Rudolf Danimarka sarayına yola çıkmıştı. Asiller sınıfına mensup bir gökbilimcisi olan Tycho Brahe, "Nova" adlı yeni bir yıldız keşfetmişti. *Mogen David* adlı kitabında Gans olayı şöyle anlatıyordu.

"İmparator Rudolf . . . Danimarka'ya Tycho Brahe adlı bilim adamının Nova yıldızını keşfetmiş olmasından dolayı kutlama şölenlerine davet edilmişti. Daha sonra bilim adamını Prag'a getirerek, şehrin on sekiz mil ötesindeki Benatek şatosuna yerleştirmişti... Ayrıca üç bin Kron maaş bağlamış, yanı sıra her türlü yiyecek ve şarap ikram temin ettirerek, onu sayısız hediyelere boğmuştu... Yanında kendisiyle birlikte on iki kişi çalışıyordu ve astronomi bilimine çok büyük ilgi duyan imparator, bu kişiler için şatoda on iki ayrı oda tahsis etmişti. Hepsi özel aletlerini bu odalara kurmuşlardı, böylece gezegenlerin ve yıldız-

ların hareketlerini gözlemliyorlardı."

Takip eden yıl Brahe, Johannes Kepler adında bir asistan davet etmişti. Kepler, paralı bir lejyon askeri olup aynı zamanda otelcilik yapan birinin oğluydu. Luther dini üzerine eğitimini yarım bırakarak gökbilimi ve güneş sistemi üzerine eğitim görüyordu. Brahe'nin kabul etmemekte ısrar ettiği konulara Kepler'in çözüm bulması onu etkilemişti. Böylece iki adam modern astronominin temellerini atarak yeni bir devrim yaratacak çalışmalarında el ele vermişlerdi. Yaptıkları çalışmalar bu konuda onların iki dev girişimci bilim adamı olarak anılmasını sağlamakla kalmayıp Isaac Newton'un da çalışmalarına temel teşkil edecekti. Gans onların bu işbirliğini şöyle anlatmaktaydı.

"Durmaksızın yıl boyunca çalışıyorlar, gün be gün güneşin hareketlerini dikkatlice izliyorlar, gezegenlerin onun yörüngesi içindeki konumunu, gökyüzünde enlem ve boylam olarak kapladıkları alanı ve onların yer yüzüne olan uzaklıklarını hesaplıyorlardı. Her gece altı gezegeni gözlemliyorlar ve aynı yolla yaptıkları ölçümleri kaydedip bu hesaplar doğrultusunda yaklaşık tahminlerde bulunuyorlardı."

Gans, bu iki bilim adamının Rönesans'ın onlara sunduğu uçsuz bucaksız araştırma alanı içinde cennetin sınırsızlığını gözler önüne serdiklerine şahit olduğunu ve bu doğrultuda kitabını yazdığını şu sözlerle dile getirirken, Prag'ta engin Talmud bilgisi altında yetişmiş basit bir haham olmadığını da vurgulamaktadır.

"Bu kitabın yazarı olarak, çalıştıkları süre içinde onlarla birlikte edindiğim deneyimler doğrultusunda onu yazdığımı itiraf etmeliyim. Evet onlarla birlikteydim, onların gözlem aletlerinin bulunduğu odadaydım ve yaptıkları olağanüstü çalışmaları kendi gözlerimle gördüm. Sadece gezegenlerle değil, her birinin tek tek isimlerini bildikleri yıldızlarla ilgili çalışmalarını izledim. Üç özel aletle çalışıyorlardı, her bir aletin başında iki bilim adamı vardı. Gece yarısı olup yıldızlar gökyüzünde belirdiğinde, onların saat ve dakika bazında hareketlerini hesap edip not ediyorlardı."

Gans onların arasında yer alıp yaptıkları çalışmaları gözlemlemekle kalmayıp onlara yardım etmiş ve bu büyük gelişmede isimsiz kahraman olarak tarihteki yerini almıştır. Bu doğrultuda Tycho Brahe ona yıldız bilimi ile ilgili bir kitap yazmasını ve bunu başka dillere de çevirmesini teklif etmişti. Bu bir Hıristiyanın bir Yahudiyi gerek entellektüellik gerekse sosyal anlamda kendisiyle eşit gördüğü anlamına mı geliyordu? Demek ki bu mümkündü. Böylece Gans'ın çığır açan kitabı bu şekilde ortaya çıkmış ve haham Gans Yahudi tarihinde bir imkansızı gerçekleştirmiş oluyordu. Protestan bilim adamları bir Yahudi din adamının dinle kısıtlı dünyasından çıkmasında ona yardım etmişlerdi. Bu doğrultuda on altıncı yüz yıl boyunca yapılan keşif seyahatleri sonrası ilk jenerasyonun inançlarının tersine olarak dünyanın yuvarlak olup döndüğü, içinde oturulabildiği ve üzerinde yer alan okyanusların onu batırmadığı anlaşılmıştı. Böylece dünyanın güneşin etrafında döndüğü yirmi dört saatlik turu söz konusu oluyordu, bu sürenin ise bir güne eşit olduğu ortaya çıkmıştı. Sıra en zor şeyi anlatmaya gelmişti. Gans kitabında onlara doğu ile batının arasındaki saat farkını ise şöyle anlatmıştı.

"Farzedin ki, Reuven, Shimon ve Levi aynı noktada sabit duruyorlar... Reuven batıya doğru yola çıkıyor ve tekrar aynı yere dönene dek bir daire çiziyor, Shimon da aynı şekilde doğuya gidiyor ve daire çiziyor, bu arada Levi sabit duruyor . . . tekrar Levi ile buluşmaları için Şabat'tan sonra üç gün geçiyor, ilkin iki gün sonra batıya giden Reuven geliyor, doğuya giden Shimon ise ancak dördüncü gün onların yanına varabiliyor. Böylece aralarında iki günlük bir fark oluşuyor. Bu da güneşin doğduğu yer olan doğu ile battığı yer olan batı arasında iki günlük bir saat farkı olduğunu ortaya çıkartıyor."

Elbette ki onlar için en önemlisi Şabat ya da dini tatil günlerinden birinde asla seyahate çıkmamaktı. Bu nedenle Şabat günü üzerinden örnek vermesi onların bunu daha kolay anlamasını sağlamıştı. Bu arada onlara kendi kafasında da ikilemler yaşadığını ilave ediyordu.

"Siz, okuyucularım bilmelisiniz ki, bu soruları ve kafamda karışıklığa neden olan çelişkilerimi, saygıdeğer imparatorumuz Rudolf'a ve

onun akıllı, keskin bakış açısına sahip bilgili Hıristiyan halkının arasından çıkmış değerli bilm adamlarına sordum. Bu sorularımın üzerinde günlerce düşündüler ve benimle bu sorular üzerine tartıştılar, sonunda sorularıma yanlış cevap vermemek adına, doğru ve tatminkar bir cevap veremeyeceklerini söylemekten utanç duymadılar."

İmparator'un sarayında içlerinde Johannes Kepler'in de olduğu astronomi bilginleri ve matematikçilerin günlerce genç hahamla birlikte Yahudi toplumunun bunları kabul edebilmesi için din sorunları üzerinde tartışmışlardı. Bu da yeterli olmayarak topluluğun içinden önemli bilginleriyle iletişim kurarak bu sorulara çözüm aramışlardı. Nitekim 1592 yılında Yahudi toplumu arasında efsanevi özellikler taşıyan fantastik bir hikayenin dolaşması üzerine hemen bir toplantı yapmışlardı.

"Hayırsever, gerçeği öğrenmeye meraklı ve bizim bağımsız bir topluluk olmamızı isteyen imparatorumuz Rudolf . . . eğitimcimiz Haham Loew ben Bezalel'i çağırmıştı ve onunla eşit düzeyde biri gibi yüz yüze konuşarak onu taltif etmişti. Ancak ikisinin arasındaki konuşma sonucu aldıkları kararları gizli tutup açıklamamışlardı."[35]

Ancak Gans bu görüşme hakkında çok az şey bildiğini bize akratmakta ve bunun Maharal'ın kendi yazdığı İbrani İncil'inin içindeki bir metinden anlaşıldığını ileri sürmektedir. Nitekim impararorun kendi isteği doğrultusunda Prens Bertier tarafından organize edilen bu toplantıya aracılık etmesi için Yahudi şehir meclisi reisi Mordechai Maisel'i de çağırdığını ve imparatorun ilkin bir perdenin arkasından prens ile hahamın konuşmalarını gizlice dinlediğini ama daha sonra "majestelerinin" ortaya çıkarak Maharal'la yüz yüze konuştuğunu söylemekte, ancak aralarındaki konuşmanın detaylarını anlatmamaktadır. Sadece "Konuşmamız daha ziyade topluluğumuzun bağımsız olması yönündeydi. Bu saygıdeğer imparatorumuz için çok önemliydi. Bizim huzurumuz için bunun önemli olduğunu vurgulamıştı. Eğer tanrı bize yaşamak için izin verirse, vakit geldiğinde buna kavuştuğunuzu birlikte göreceğiz" diyordu.

Ama bu an hiç gelmedi. İmparator Rudolf 1612 yılında ölmüş ve

naaşı Prag'tan Viyana'ya gönderilmişti. Gans ise 1613 yılında öldüğünde şehirdeki mütevazı Yahudi mezarlığına gömülmüştü. Ancak rüyası olan Avrupa ile birlikte yapılanma yönünde Yahudi toplumunun genç nesli için çok sayıdaki olumlu planını ne yazık ki hayata geçirememişti. Nitekim yüzyılın başlarında başlayan din ayrımcılığı yavaş yavaş tekrar alttan ısıtılmaya başlamış ve imparatorun ölümüyle gittikçe kızışarak yeniden hortlamıştı ve sonunda Yahudilere tanınan imtiyazlara tepki olarak 1618 Mayıs'ında imparatorun vekilleri olan Wilhelm Graf Slavata ve Jaroslav Borzita Graf von Martinicz, genel sekreterleri Fabricius ile birlikte Prag şatosunun penceresinden aşağı atılmışlar ve şatonun surlarına çarpıp paramparça olmuşlardı. Böylece Prag'ta üçüncü pencereden adam atma olayı gerçekleşmiş ve bu durum gittikçe büyüyerek otuz yıl savaşlarının başlamasına neden olmuştu. Alman drama yazarı Schiller bunu şöyle anlatmaktadır.

"Korkunç bir savaştı. Bohemya'dan Po ırmağının kıyısına ve Baltık sahillerine kadar çok geniş bir bölgeyi içine alan savaşlarda bir çok şehir ve kasabanın yanı sıra ekili alanlar da harap olmuştu. Şehirler kül yığınına dönüşmüş, on binlerce kişi ölmüştü."[36]

Bu savaşlar, modern dünyaya henüz adımlarını atmış olan Yahudi toplumunun arzu ettiği hedefine ulaşma rüyasında büyük bir hayal kırıklığına gömülmesine ve haham Gans'ın ümitlerinin yok olmasına neden olmuştu. Nitekim Gans'ın tek istediği Yahudilerin layık olduğu saygınlığı görmesi ve kaliteli bir ulus olduğunun kabul edilmesiydi. Acaba gerçekleşebilecek miydi? İmparator Rudolf'un Prag'ta öncülüğünü yaptığı bu model diğer uluslara da örnek olabilecek miydi? Bohemya'nın başkenti eşsiz bir şehirdi ve imparator Rudolf'un zihniyetinin hakim olduğu bu ortamı başka bir yerde yakalamaları mümkün değildi. Ancak on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda umduklarının tam tersine yönde bir gelişme göstereceklerdi. Ama bu kez Bohemya'da değil. *Heym* dedikleri vatan topraklarının ötesindeki geniş ufuklar üzerindeki topraklarda.

10

GENİŞ UFUKLAR

On altıncı yüzyılın sonlarından on yedinci yüzyılın ortalarına kadar Yahudi toplumu Avrupa kıtasında Orta Rusya'nın yukarı kesimlerinden kuzey denizine, Baltık'tan Akdeniz'e dek genellikle Hıristiyanların çoğunlukta olduğu İngiltere, Rusya, İskandinavya ve İberya dışında bu çok geniş bölgedeki şehirlere, kasabalara ve köylere yayılmıştı. Tarihçiler bu şehir ve kasabalardaki Yahudi nüfusun Hıristiyan nüfusla eşit derecede arttığını hatta geçtiğini söylemektedir. Nitekim Polonya kralı Sigismund Augustus (1520-72) Krakow rahibine "Bana söyleyin lordum, siz büyüye, sihire inanmazsınız ama şehrin Yahudi nüfusu iki yüz bin görünürken, hesaplara göre sadece on altı bin beş yüz doksan sekiz Yahudi vergi ödüyor, sizce bu nasıl bir iş?"[1] diye sormuştu.

Nitekim Norman Davies'in *Tanrının Oyun Sahası* adlı kitabında sözünü ettiği gibi onaltıncı yüzyıl Polonya- Litvanya toprakları sürekli gelen Yahudi nüfusla gittikçe kalabalıklaşıp metrekareye on iki kişi düşerken, bu rakam on sekizinci yüzyılda daha da yukarılara çıkmıştır. Gördükleri şiddet, zulüm ve aşırı din baskısından bunalan Yahudiler, 1600 yılında kendilerine sığınacak güvenli bir Avrupa şehri arayarak sonunda Krakow'u seçmiş, böylece doğudan ve batıdan gelen Yahudi nüfusun hepsi burada toplanıp Avrupa'nın çekirdek yapısını oluşturan devletlerden biri olarak, doğu Slav topraklarında *heym* dedikleri yerleşim bölgesinde özgürce yaşamaya koyulmuşlardı.

Belki de onların buraya yerleşimindeki en çarpıcı etken 1569 yılından itibaren Polonya ve Litvanya'nın *Rzeczpospolita* adlı tek bir federasyonun çatısı altında birleşmesiydi. Bu doğrultuda dil, din ve gelenekleriyle bu topraklara kökten bağlı olan Yahudi halk, iki ayrı toprak-

ta dağınık şekilde uluslararası bir kimlik taşımaktansa, onlar da bir araya gelip ulusal bir kimlik taşıma fikriyle bunu gerçekleştirmişlerdi.

Aslında Yahudi azınlığa başından beri çok uzak gelen tek bir çatı altında birleşme fikri arzudan ziyade bir zorunluluktan kaynaklanıyordu. Polonya-Litvanya topraklardaki tüm etnik grupların bağımsız azınlıklar olarak dağınık halde yaşamaları, otuz yıl savaşları sonunda imzalanan Westphalia antlaşmasıyla sona ermişti. Bu durumda bölge toprakları üzerinde yaşayan tüm azınlıklar belli bir yerleşim yerinde tek bir ulus kimliği altında buluşmak zorundaydılar. Nitekim on dokuzuncu hatta yirminci yüzyıla kadar devam eden doğu Avrupa topraklarındaki bu oluşum, bölgedeki tüm azınlıkları buna ayak uydurmaya zorunlu tutmuştur. Bu doğrultuda bugünkü Beyaz Rusya, Ukrayna gibi yaklaşık on bir milyon insanın, o tarihlerde Polonya-Litvanya topraklarında her biri ayrı kültür, dil ve dine sahip azınlıkları oluşturması nedeniyle bölgede çok kültürlü bir nüfus hakimdi. Nitekim Yahudiler dışında sadece Almanlar, Çekler, Polonyalılar, Litvanyalılar değil, Beyaz Ruslar, Tatarlar, Ermeniler, İskoçlar ve daha birçokları bu bölgedeki şehirlerin nüfusunu oluşturuyorlardı.

Bazı şehirlerde resmi dil Almanca, bazılarında Polonya'ca, diğerlerinde Litvanya'ca konuşuluyordu. 1530'larda Pazar günleri Krakow'daki Aziz Mary kilisesinde, öğleden önce Polonyalılar, öğleden sonra Almanlar ibadet ediyordu. Dinin yanı sıra şehirde konuşulan çok sayıda dil, 1600 yılına kadar Krakow'da Almanca'nın sadece saraylarda konuşulmasına neden olmuştu.[2] Lituanya, Polonya ve Germen halkı Hıristiyan din liderlerinin, Yahudiler ise hahamlarının başkanlığında ibadetlerini gerçekleştirirken, Katolik, Protestan, Ortodoks, diğer Hıristiyan dini karşıtları ve Müslümanların oluşturduğu bu karışık toplum sayesinde, Norman Davies'in *The Hearth of Europe* adlı kitabında sözünü ettiği gibi Avrupa'nın kalbinde tam bir kültür keşmekeşi yaşanıyordu. Örneğin Wilno şehrinde Polonyalılar 3 Mayıs 1792'yi kutlarken, Ortodokslar 22 Nisan'da, Yahudiler İbrani takvimine göre 5552 yılında Fısıh'tan sonra gelen Iyyar ayında, Tatarlar ise 1205'te Hegira[3] yılının sekizinci ayında olduklarından söz ediyorlardı.

Elli yıl Polonya'da yaşamış bir Fransız gezgin 1770'de şunları söylemişti.

"Fransız, İngiliz ve İspanyollar, Polonya'daki diğer uluslarla eşit şartlar altında yaşıyor gibi görünseler de aynı değildiler. Bu ilk üç ulus birinci sınıf yabancıları oluşturuyordu. İkinci sınıfa ait Yahudiler ve üçüncü sınıfı oluşturan diğerleri birinci sınıfa hizmet ediyordu"[4]

Bu gerçekten çok garip bir durumdu. Polonya soyluları *szlachta* adı altında yayınladıkları bu bildirgeyle her azınlığın bağımsız bir federasyon kimliği altında kendi doğrultularında gelişme göstermelerine imkan hazırladıklarını düşünüyorlardı. Bu kimi yabancılar için göz boyamadan ibaret bir sahtekarlık, kimileri için ise öyle değildi. Nitekim derebeylerinin topraklarında çalıştırdıkları asya steplerinden gelmiş Sarmatlar ve İranlılardan oluşan göçebeler kökenleri Avrupalı olmadığı halde öyle olduklarını iddia ederken, onların tam tersine bu toprakların asıl sahipleri olan otantik Slavlardan oluşan köylüleri dışlamaya başlamışlardı. Öte yandan gerek giysileri, gerek davranışları, gerekse gelenekleriyle doğu hanedanlarının etkisinde kaldıklarını her halleriyle belli eden kibirli tavırlı Mongol asıllı Tatarlar, dinlerini korumaya çalışarak tutucu görünüm sergileyen Yahudileri, modern çağa ayak uyduramadıklarını ileri sürerek onları daha az otantik olmakla suçluyorlardı. Bu durum atalarının yerleşim yeri olan yaşadıkları Polonya-Litvanya topraklarında, hepsinden daha otantik olan Yahudileri haklarını aramaya yöneltmiş ve bu durum onların dinlerine karşı saldırılar düzenlenmesi için yeterli bir neden olmuştu.

Batıda ise yamalı bir politika izleyen kutsal Roma imparatorluğu on altıncı yüzyılın sonunda zulümlere artık son vermiş gibi görünüyordu. Topluluk haçlı ordularının saldırılarından, savaşın dehşetinden, salgın hastalıkların başında gelen vebadan büyük ölçüde kurtulup sakin sularda yüzmeye başlamıştı. Tahrikler yok denecek kadar azalmıştı. Din reformu ve otuz yıl savaşlarının sonunda oldukça sakinleşmiş olan Hıristiyan alemi dinlerini baş düşmanı olarak gördükleri Yahudilere uyguladıkları mahrumiyet ve zulümle görevini fazlasıyla yerine getirmiş olma-

nın rahatlığı içindeydi.

Bu doğrultuda aksi yöndeki doğuda Yahudilerin sayısının gittikçe artması ve onyedinci yüzyıl boyunca yaşanan karmaşa ve yokluk, yıllardır batıdan doğuya olan göçün, bu kez ters istikametinde doğudan batıya doğru gerçekleşmesine neden olmuştu. Bu doğrultuda Yahudiler doğudan batıya doğru bir yol takip ederek Polonya-Litvanya topraklarından Bohemya'ya, sonrasında Bohemya'dan Almanya'ya ve Almanya'dan da Fransa'ya göç etmişlerdi.

Öte yandan doğudaki topraklarda yeni kurulan devletler eskisinden çok daha sakin ve barış içindeydi. Nitekim 1650 yılından sonra başlayan karmaşa 1654 yılında on üç yıl savaşlarını başlatmış, bu nedenle 1700 yılında Büyük Kuzey Savaşı, 1701 yılında İspanyol Savaşları, 1740 yılında Avusturya Savaşları, 1756 yılında Yedi Yıl Savaşları, çok sayıda İngiltere-Felemenk savaşı, Türklerle girişilen sayısız savaşlar ve 1739 yılındaki Jenkins Ear savaşıyla bölge savaşlardan yeterince payını almıştı. Özellikle otuz yıl savaşları ve sonunda imzalanan Westphalia antlaşmasıyla azınlık toplulukların kurdukları özerk yönetimlerle bölgede huzur ve barış sağlanmış gibi görünse de bu kez de aralarında sürtüşmeler başlamıştı. Sonuçta ortalık iyice gerilmiş ve 1648 yılında başlayıp yirminci yüzyıla kadar sürecek olan "total war" (topluluk savaşları) meydana gelmişti. Bu süre içinde daha sonra iyice kızışacak olan sivil savaşların ilk sinyallari olan topluluklar arası savaş sırasında çok geniş ölçüde kayıp verilmiş ve bölge tahribata uğramıştı.

Ancak bu durum Yahudiler için bir fırsata dönüşmüştü. Nitekim Yahudi tacirler ordulara düzenli olarak silah, cephane, giyecek, yiyecek, atlar için yem temin etmeye başlamışlar ve bu durum onların oldukça kalkınmasına neden olmuştu. Sonuçta bu yetenekleri onlara *Hofjuden* "Saray Yahudileri" gibi ünvanlar ve ayrıcalıklar kazandırmıştı. Resmi bir kimliğe sahip olmalarının yanı sıra seyahat etme özgürlüğü altında yerleşim iznine kavuşmalarına ve hahamlık mertebesinin ayrı tutulması, hatta saraya bağlı olarak çalışan Yahudi doktorlarına maaş ödenmesi gibi özel haklarla taçlandırılmışlardı. Bu sayede on yedinci yüzyılda Yahudi toplumu içinden önemli şahsiyetler çıkmıştı. Münih'te Nini Levi ve

Abraham Isaac, Ansbach'ta Simon Model, Saksonya'da Bonaventura Sachs, Hannover'de Loffmann Behrends, Halberstadt'ta Behrend Lehmann, Frankfurt'ta Aaron Beer, Viyana'da Samuel Oppenheimer, Samson Wertheimer ve daha yüzlerce isim birden sivrilmişti. Örneğin Israel Aaron, Prusyalı yöneticileri tarafından maaşa bağlanmış olup Hohenzollern'daki saraya beş nesilden beri hizmet eden Gompertz ailesinin üyesiydi.

Bu kişilere imparatorluk tarafından ordularına teçhizat tedarik etmenin yanı sıra değerli metal ve kıymetli taş temin etme gibi lüks eşya ticareti yapma izni de verilmişti. Bu sayede isim yapmış Behrend Lehmann (1661-1730) altışar atın çektiği arabalarla, özel maiyetiyle seyahat ediyor ve orduya koşer et temin etmek için[5] dini usullerce kestikleri büyükbaş hayvanlarını da beraberinde götürüyorlardı, ayrıca içlerinde Saksonya kralı Frederick Augustus'un tahta çıkması için yardım edenler bile vardı. Bu bağlamda politik bir misyon da üstlenerek diplomat kimliği altında itibar sahibiydiler. Nitekim 1670 yılında öldüğü bilinen Joshua Abensur, diplomatik bir görevle Polonya'ya gönderilmiş ve 1711 yılında ölen genç erkek kardeşi Daniel, Polonya kralının Hamburg'taki bakanı olmuştu. Bu doğrultuda 1696 yılında itibaren Viyana'daki Schönbrunn Sarayı ve 1716 yılından itibaren Barok tarzda inşa edilmiş olan Karlskirche sarayları hiç yüzleri kızarmadan Yahudi bankerlerce mali açıdan desteklenerek en şaşalı dönemlerini yaşamışlardı.

Nitekim yaşanan her olumlu gelişmenin ardından büyük Yahudi ailelerin isimleri çıkıyordu ve bu kişilerin sayısı yüzlerce olup, bu arada kendi toplumlarının sosyal ihtiyaçlarını da karşılıyorlardı. Her biri çok zenginleşmişti. Bu sayede Yahudi toplumu içinde Avrupa'da gerek maddi gerek politik açıdan çok önemli konuma gelmiş insanlar vardı. Bunun en önemli örneğini tüccarlık yapan Glückel von Hameln'nin biyografisinde görüyor ve bu sayede on yedinci yüzyılda *heym* dedikleri bu topraklarda neler yaşandığını öğreniyoruz.

O sıralarda Almanya şu an Fransız garnizonu olan Metz şehrinde İbrani takvimine göre 5479 yılının Nissan ayında akşam saat on civarında bir kadın evinin önündeki derenin kenarında suya eğilmiş ay ışığında bulaşık yıkıyormuş. Birden tepesinde gündüz gibi bir aydınlığın belir-

mesiyle hemen başını kaldırıp gökyüzüne bakmış ve bulutların ayrıldığını, sanki cennetin açıldığını görmüştü. Sonra birden birisi sanki perdeyi çekmiş gibi kapanmış ve ortalık yine karanlığa gömülmüştü.

Samuel Pepys'in *Zichroynes* - Memories (Anılar) adlı kitabında yer verdiği, İbranice kız çocuk anlamına gelen *bas* şeklinde belirtilerek bu doğrultuda asıl adı Glikl bas Judah Leib olan Glückel von Hameln adlı kadının biyografisi ilkin Avusturyalı bir yayıncı tarafından basılmıştır.[6]

Günümüzde sıkça rastladığımız havai fişek gösterilerine benzer türdeki Glükl'ün gözünü kör edercesine kamaştıran bu ışık, belki de İbrani takviminde 5479 yılının ilk ayı olup günümüzde 1719 yılının 21 Mart'ı ile 19 Nisan arasına tekabül eden döneminde görüldüğü söylenen Lyrid adlı Meteordu ya da belki de ünlü astronomi bilgini Edmund Halley'in aynı yılın Mart ayında İngiltere'nin güneyinden geçtiğine şahit olup ateş topuna benzediğini söylediği cisimdi.

Ancak günümüz bilim adamları on yedinci yüzyılda sözü edilen tarihte gökyüzünde belirdiği söylenen bu cismin Halley kuyrukluyıldızı olduğunu söylemektedirler. Nitekim yaptıkları çalışmalar doğrultusunda yerden 150 mil yükseklikte olup saniyede beş millik hızla geçtiğini söyledikleri kuyrukluyıldız, Metz'li kadını dehşete düşürmüş ve orta çağ hahamlarının mistik yorumlarıyla yetişmiş biri olarak birden korkuya kapılıp "Tanrım bizi merhametinden esirgeme" diye dua etmişti.

On yedinci yüzyıldaki isim yapmış, en köklü, en saygın hatta kutsal kimlikli çok sayıda ailelerden birine mensuptu ve bu ailelerin hepsi önemli işler başarmışlardı. Ancak ortaçağın karanlık zihniyeti altında yetişmiş bir kadın olarak, diğerleri gibi önlenemez şekilde batıl inançlar içindeydi, bu konuda duyduğu çok sayıda mistik olaylar sayesinde gördüğü bu ışığın bir felaket haberine bağlamıştı. Bu doğrultuda, on yedinci yüzyılda aşk ve ölüm üzerine çok sayıda hikayeler yazmış, iş konusunda imkansızı başararak adından uzun süre söz ettirmiş, ailesinin hikayesi üzerine anekdotların yer aldığı aile hikayelerinin yanı sıra, ahlak üzerine masallar, hatta suçların örtbas edilmesi yönünde tepkiler içeren yazdığı çok sayıda kitaplarla Avrupa'nın ilk kadın yazarı olarak literatüre geçmiş olmasına rağmen, olayları esrarengizlikle yorumladığına

dair suçlamaları reddetmesi karşısında, onun trajikomik hikayesine kahkahalarla gülüp insanın gözünden yaş gelmemesi mümkün değildi. Nitekim iri yarı kocasının tam aksine ufak tefek yapısından söz edilen onun hikayesi günümüz televizyon dizilerine konu olacak türdendi.

On yedinci yüzyılda çoğu ticaretle kalkınmış ortaçağ Yahudi ailelerinden birinin son temsilcisi olarak, her ne kadar girişimleriyle ön saflarda yer alsa da fikirleri ister istemez geride kalmıştı. Nitekim gördüğü kuyrukluyıldız karşısında sarf ettiği sözleri bu inancın, sadece Glückl'e ait olmayıp, Germen ve Slav topraklarında yaşayan tüm orta ve doğu Avrupa Yahudileri arasında yerleşmiş olduğunu gösteriyordu. Ortaçağ Yahudileri iş ve özel yaşamlarındaki başarı ya da başarısızlıklarını, yaşamak uğruna verdikleri onca çabadan zaferle çıkmalarına rağmen batıl itikatlarıyla örtüştürmekteydiler.

Kaldı ki hikayelerinin hiçbirini İbranice yazmamış olması onun modern bir görüşe sahip olduğunu göstermekteydi. Yüzyıllardır Yahudi erkekleri yaşamları boyunca edindikleri deneyimlerini içeren ve genellikle "oğluma" diye başlayan etik türden nasihatlerle dolu vasiyetlerini çocuklarına bırakmak üzere yataklarının başucunda bulundurmuşlardı. Bu doğrultuda Glückl geride bıraktığı eserlere bakıldığında o devre ait sıradan bir yaşam hikayesine sahip bir kadın değildi. Nitekim vasiyetnamesini kendisinin yazmış olduğunu ve kız kardeşinin kayınvalidesi Pessele tarafından okunduğunu Glikl'in biyografisindeki onun "Muhteşem hazırlanmış bir vasiyetnameydi, huzur içinde uyusun. Onun gibi yazamazdım ama onu okuyan herkes onlar için çok şeyler yaptığı çocuklarına neler bıraktığını öğrenebilir...."şeklindeki sözlerinden anlıyoruz. Bu bağlamda sanki üç yüz yıl öncesine dönüp onun için çok özel ve gizli bir dökümanın başkaları tarafından okunması karşısında kaşlarının çatıldığını ve çocuklarına kızarak onlar neyi bir tarafa attıklarını biliyorlar mı acaba? dediğini duyar gibiyim.

Glikl'in kitabında "Sevgili çocuklarım, size din kitabı bırakmıyorum. Bu konuda yazılmış çok eser olduğu için yazmayı düşünmedim" demesi onun etik türden hikaye yazmadığını göstermektedir. Nitekim "Size gençliğimden başlayarak başıma gelen her şeyi yazarak kendi hi-

kayemi oluşturdum" demesi, kendi yaşam hikayesinin yanı sıra hikayelerini kendi yaşamından kesitlerden oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Glikl'in hikayesi on yedinci yüzyıldaki bir kadının hikayesi olarak yayınlanmış ve çok sayıda dile çevrilmiştir. Bu doğrultuda ilk etapta o devre ait sıradan bir kadının hikayesini yayınlamak gülünç gelse de, okunduğunda oldukça farklı olduğu anlaşılmış olmalıdır. Her şeyden öte köklerine ailesine bağlı modern görüşlü bir kadın olduğu "Bu kitabı aileleri hakkında bilgi sahibi olup kim olduklarını öğrenebilmeleri için bir gün mutlaka okuyacak olan sevgili çocuklarım ve torunlarım için yazdım" diyerek o devre ait farklı bir kadın olduğunu kanıtlamaktadır.

Refah ve Onurlu Yaşam

Yaşamından kısaca kesitler verdiğimiz Glikl, İbrani takvimine göre 5407 yılında (1646-7), Kutsal Roma Germen İmparatorluğunun Köln'den sonra ikinci büyük şehri olan Hamburg'ta doğmuştu. Nitekim on yedinci yüzyılın ortasında Hamburg, savaş tacirlerinin yük gemileri sayesinde yoğun deniz ticaretinin yaşandığı ve bu doğrultuda gemi sigortacılığı ve borsa işlemlerinin yapıldığı önemli bir liman şehriydi.

Glikl, değerli taş ticareti yaparak yaşadığı bölgenin en zenginlerinden olan haham Judah Joseph Leib'in kızıydı. Üç yaşındayken Sefarad Yahudisi olarak kovulmalarının ardından Hamburg'a gelip Altona'ya yerleştikleri için Portekizce'nin yanı sıra Almanca konuşmayı da öğrenerek, *Portugiesisch* ile birlikte Almanca konuşan Yahudi anlamına gelen *Hochdeutsche* unvanına da sahip olmuştu. Bugün onun yaşadığı yer olan Altona, Reeperbahn'ın sonunda zengin bir yerleşim merkezi olmasının yanı sıra küçük ve şirin bir banliyö olarak bilinir. Ancak Glikl ailesinin Altona'daki serveti aslında kendilerine ait olmasına rağmen, tanrının her şeye kadir olduğunu ağzından düşürmeyen ama başkalarının malının üzerine oturan Danimarka kralının eline geçmişti. Nitekim ailenin yaşamı 1657 yılındaki Danimarka-İsveç savaşında İsveç'in Altona'ya saldırısı üzerine değişmiş ve Yahudiler apar topar buradan ayrılarak Hamburg'a gitmişlerdi.

"Sabahın erken saatleriydi ve herkes uyuyordu. Aniden yatakları-

mızdan fırladık ve *nebbich* (tek bir kelimeyle ifade edilen karşılığı olmayıp, yalın ayak başı kabak anlamına gelen İbranice bir kelime) bir halde diğer Sefarad Yahudileriyle birlikte Hamburg'a gitmek üzere yollara düştük" diyordu.

Ama çok geçmeden, oradan ayrılmalarının ardından zenginliklerinden dolayı onlarsız yapamayacağını anlamış olmalı ki, Hamburg onları geri çağırmıştı. Böylece tekrar yerleştikleri Hamburg'ta babası onların geleceğini yapmak amacıyla kız erkek bütün çocuklarına dini eğitimin yanı sıra pozitif bilim eğitimi de vermişti.

Ancak Glikl on iki yaşına geldiğinde aşık olmuş ve on dört yaşında o da kendisi gibi çocuk sayılan on yedi yaşındaki Chaim ile evlenmişti. Chaim, Hamelin'de tüccarlık yapmaktaydı. Glickl'e göre burası çok eski ve kötü bir köydü. Nitekim damadının ailesini hiç gözü tutmayan annesi, onların gelin arabası yerine bir köylü arabası göndermelerine çok öfkelenmişti. Ve âdet olduğu üzere evliliklerinin ilk yılını Glikl ev hasreti çekmesine rağmen, Chaim'in ailesiyle birlikte yaşayarak geçirmişti. Sonra çocukluğunun geçtiği eve transfer olmuş ve kocasıyla birlikte bir iş kurup değerli taş ticareti yapmaya başlamıştı. Bu bir aile geleneğiydi. Chaim, Lipzig ve Frankfurt'taki fuarları dolaşıp, Amsterdam, Moskova hatta Londra ile ithalat, ihracat yaparken, Glikl de ev hanımlığı yapmak yerine kocasıyla birlikte çalışıp, hissesini yatırım yaparak değerlendiriyordu. Chaim her şeyi ona danışıyordu. Bir şey yapmak istedikleri zaman birlikte karar veriyorlardı. "Genç ve deneyimsizdik, iş hayatı hakkında çok az bilgimiz vardı" diyordu. Ancak Hamburg'taki iş yaşamına adapte olmaları uzun sürmemişti. Bu arada değişen modayı takip ediyorlardı. "Hiçbir Yahudi tacir ve damat mücevher takmazdı, onun yerine altın zinciri tercih ederlerdi" diyordu. Bu arada Glikl yirmi beş yaşına gelmiş ve Hamburg'ta kendilerine ait güzel bir ev tutup iki hizmetçi almışlardı.

Jane Austen'in romanındaki karakter gibi Glikl için de kitabında sıklıkla sözünü ettiği üzere bu iki kelime çok önemliydi. *Oysher un koved* Refah ve Onur. Bu ise çok para kazanmakla doğru orantılıydı. Nitekim "Kız kardeşim Hendele çeyizi için 1.800 Reichsthaler biriktirmişti" di-

yordu. Bu o devir için çok büyük bir paraydı . . . herkes bu meblağa hayret etmişti." demektedir. Böylece ticaretle epey para kazanmışlar ve orta sınıf bir İngiliz tacirinin kazanabileceği bir *oysher* edinmişlerdi. Bu doğrultuda babası haham Judah Leib'in 8.000, Chaim Fürst'ün payına düşen paranın ise 10.000 Reichsthaler olduğunu söylüyordu. Kayın biraderi Moses bu sayede "çok varlıklı bir adam" olmuştu. Glikl için zengin kelimesi, her kim olursa olsun, o kişiyi onayladığı anlamına gelmekteydi. Bu para Chaim'in aristokrat sınıfında yer alması için yeterliydi. Nitekim kızlarından birinin kayınpederi olan Elas Gompertz Cleves, 100.000 Reichsthaler'den fazla kazancıyla krallar gibi yaşayan çok zengin bir adamdı. Bu para onların *koved* içinde (onurlu) aristokratlar gibi bir yaşama eriştirmişti. Nitekim Amsterdam sarayında verilen muhteşem kraliyet düğününe davet edilmişler, soylular sınıfında yer almışlardı. Önlerine çok sayıda lezzetli yiyeceklerden gelmişti. Davetliler arasında Kont Maurice Nassue ve bir süre sonra Prusya kralı olacak genç prens Frederick Brandenburg da vardı. O sırada Glikl'in kalbi küçük oğlu Mordechai için atmıştı. "Hiçbir Yahudi yüzlerce yıldır böyle bir payeye erişemedi" diyordu.

Glikl kazandıkları aşırı parayı kaybedecek olmanın endişesiyle psikolojik olarak hastalanmıştı, ama bunu herkesten saklamaya çalışıyordu. Nitekim korktuğu başına gelmiş ve çocuklarının hastalığı nedeniyle büyük miktarda para kaybetmişti. "Kendimi birden çok kötü hisssetmiş ve hastalanmıştım. Bu benim hamilelik dönemimi zor geçirmeme neden olmuştu" diyordu. Her ebeveyn gibi çocuklarımın geleceğini düşünüyordum ve bu benim hep daha çok para kazanmam gerektiğini düşünmeme neden oluyordu. Ama bunları yazmama gerek yok. Onlar benim canım çocuklarım ve beni zor duruma soksalar bile onları affedecektim, bütün paramı bitirseler bile onlar buna değerdi...." demektedir. Ancak para kazanma ve zengin olma onda saplantı haline gelmişti. Nitekim amcası genç yaşta öldüğünde "Eğer tanrı ona daha fazla yaşam bağışlasaydı, çok zengin bir adam olacaktı. Tabirimi bağışlayın ama hayvan pisliğini tutsa elinde altına dönüşüyordu" diyordu.

Öte yandan Glikl kazandığı bu servet yüzünden nazara geldiğini

söyleyerek, sık sık kötüleşmesini buna bağlıyor ve diğerlerine iftiralar atıyormuş. Bu yüzden annesi ve büyük annesi bütün gün ekmek kabuğuyla idare eden Glikl'e tanrıya inanmasını, tanrının her şeye kadir olduğunu, kullarını hiçbir zaman terk etmeyeceğini hatırlatıyorlarmış. "Ama bu benim yapımdı. Tanrı herkesi aynı karakterde yaratmıyor" diyordu. Bu arada "evlendiklerinde ebeveynlerine istedikleri şeyleri alıp alamayacaklarını sormaksızın her şeyi istiyorlar" diyerek yeni nesli suçluyor "ama ebeveynleri onlardan bir şey istediği zaman isyan ediyorlar" diyerek yakınıyordu.

Yıllar geçmiş ve Glikl on dört çocuk doğurmuştu. "Zeytin taneleri gibi masanın etrafında diziliyorlardı" diyordu. Altı kız, altı erkek. Üçüncü ve on birinci çocuğunu hamileliği sırasında kaybetmişti. Bu arada bir yandan çocuklarını büyütürken, diğer yandan ticaret yapmak için seyahatlere çıkıyor, özellikle Yahudilere karşı çirkin saldırılar, cinayetler ve sayısız korkunç olayın yaşandığı ıssız ve uzun yollarda büyük risk alıyormuş. Nitekim bir aile dostları Hanover'den Hildesheim'e giderken saldırıya uğrayıp soyulmuş. Ama kullandığı Hamburg Altona arasındaki yolun güvenli olduğunu ileri sürüp, karanlık olsa bile korkmadığını söylüyordu.

Ancak1689 yılında Glikl hiç beklemediği bir darbe almıştı. Kocası bir akşam şehre gelirken tuzağa düşürülüp ölümcül yaralar almış ve birkaç gün sonra da ölmüştü. Üzerindeki paralar kendi hisseleriyle birlikte karısına sormadan aldığı Glikl'in hisseleriydi ve böylece bütün serveti bir gecede yok olmuştu. Kocası son nefesini verirken annesi ona son bir sözünün olup olmadığı sorduğunda "Söyleyecek söz bulamıyorum. Karım beni tanır. Her şeyi benim küçük Glick'imin rahatı için yaptım" demiş ve ölmüştü. Böylece Glikl kırk yaşında dul kalmıştı.

"Sevgili çocuklarıma ne söyleyebilirdim, onlara acılarımdan başka ne anlatabilirdim? Onu gözümde hep devleştirmiştim. Şimdi bana geriye on iki yetim çocuk bırakmıştı. Üstelik onlardan biri olan kızım Esther, nişanlıydı! Tanrının bizi korumasına ve çocuklarıma babalık yapmasına ihtiyacım vardı. O babasızların babasıydı! Ama kocama, sevgili dostuma yasım hiç bitmeyecekti. 5449 yılının Tevet ayının 24'ünde

(16 Ocak 1689) şerefli bir insan olarak gömülmüştü. Bütün topluluk onu aniden kaybetmenin derin üzüntüsü içindeydi"[7]

Ama Glikl üzüntüsünü yaşama lüksü bile olmadığını düşünüyordu. Ailesinin onun desteğine ihtiyacı vardı. Çocuklarını evlendirmeliydi, daha yapacak çok şeyi vardı, kocası Chaim'in ölümüyle korunmasız bir dünyada tek başlarına kalmışlardı. "Onun ruhu kanatlanıp uçmuş ve yaşamım boyu en önem verdiğim iki şeyi *oysher un koved* kendisiyle birlikte alıp götürmüştü" diyordu. Bu arada çevresinden neredeyse hiç yardım görmemişti. "İki üç hafta boyunca taziye ziyaretleri yaptılar, sonra herkes beni unutup gitti, daha da önemlisi çoğu, ceza verir gibi yaşadığım güzelliklerin bedelini ödediğimi hissettiren bakışlar içindeydi, acılarımdan zevk alıyorlardı. Bu dünyanın kuralı olmalı" diye yakınıyordu. Ancak bu sözlerle hayıflanıp kendisine acıyacak zamanı bile yoktu. Kendisini hemen toparlaması gerekiyordu. "Her şeyin ardı ardına gelmesi beni perişan etmişti. Tanrı beni bağışlasın hayatta bütün şanssızlıkların beni bulduğunu düşünmeye başlamıştım" diyordu.

Geçinmek için kendisini ticarete vermiş ve yoğun şekilde çalışmaya başlamıştı. Chaim'in soyguncular kaptırdığı paraları dışında geride kalan az sayıda malların hepsini satmış ve kazancıyla "Hamburg Kadın Çorapları" adı altında bir fabrikaya kurmuş ve ürünleri çok satılmıştı. Ayrıca uzmanlık alanı olan kıymetli taşlar konusuna yönelmiş, satın aldığı incileri temizleyip yeni model oluşturarak yeniden satışa sunmuş ve uygun müşteriler bulmuştu. Mallarını satmak için uzun seyahatlere çıkıp Lipzig, Brunswick'e kadar fuarlara katılıyormuş. Çocukları büyüdüğü için bazılarına oğluyla birlikte gidiyor, bu arada bütün Yahudi kadınları gibi parasını faize yatırıyormuş.

Ve bütün enerjisini toplayarak kendi hayat hikayesinin yanı sıra hikaye kitapları yazmaya başlamıştı.

"Sevgili çocuklarım, iyi bir adam olan babanızın ölümüyle kitap yazmaya karar verdim. Bu sayede kafamı karıştıran dertlerimden uzaklaşıp, ruhumun huzur bulmasını sağlıyorum. Sadık önderimizi kaybetmiş olduğumuza dair elemlere gark olup karamsar düşüncelerimden bu şekilde uzaklaşıyorum. Bu yol beni rahatlatıyor, yatakta dönüp durduğum uyku-

suz gecelerimde kısa da olsa huzurlu bir uyku uyumamı sağlıyor"

Böylece kendi hayat hikayesinden alıntılar yaparak ebeveynlerle çocuklar arasındaki ilişkileri konu aldığı hikayelerini yazmaya başlamıştı. Onlardan biri şöyleydi:

"Bir gün bir kuş fırtınalı bir denizin üzerinde üç küçük yavrusuyla uçuyormuş. Deniz uçsuz bucaksızmış, üzerinde dev gibi dalgalar yükseliyormuş. Anne kuş çocuklarını güçlü pençelerinin arasına alarak karşı sahildeki yuvalarına gitmek üzere bu vahşi denizin üzerinde uçarken, tam yarı yola geldiğinde rüzgar şiddetini iyice arttırmış. Bunun üzerine 'yavrularım sizin için yaşamımı riske atıyorum, büyüdüğünüzde, ben artık yaşlanmış olacağım, o zaman siz de bana böyle bakarsınız değil mi?' diye sormuş. Tüyleri henüz bitmemiş yavrulardan biri 'Sen beni güvenle taşıdığın için, ben de yaşlandığında sana bakarım' demiş. Anne kuş yavruya 'Yalan söylüyorsun yavrum' diyerek onu aşağıdaki suya bırakmış. Diğerine aynı soruyu sormuş, yine aynı cevabı almış ve onu da suya bırakmış. Bu kez üçüncüye aynı soruyu sormuş. Yavru ona şöyle cevap vermiş. 'Benim için yaşamını riske attığını biliyorum. Ama üzgünüm yaşlandığında sana bakacağıma söz veremiyorum. Ama büyüyüp çocuklarıma senin bize baktığın gibi bakacağıma söz veririm.' Bunun üzerine anne kuş, 'Çok akıllıca bir cevap yavrum. O halde ben de seni sımsıkı tutup karşı kıyıya taşıyacağım' demiş."

Glikl'in itirafı bu hikayeyle başlıyordu. Nitekim eski Yahudi geleneklerince ebeveynleriyle yaptıkları bir akitle çocuklar evlenseler bile yaşlı anne babalarına ölünceye dek bakmak zorundaydılar. Ancak bu daha ziyade Hıristiyanların âdeti olarak bilinmektedir ve bu yüzden çoğu genç kız anne ve babalarına bakmak uğruna evde kalmıştır.

Çocuklarına karşı her türlü sorumluluğunu hakkıyla yerine getiren Glikl, takip eden on yıl boyunca kızlarına güzel çeyizler hazırlamış ve hepsini evlendirmişti. Amsterdam, Bamberg, Berlin, Kopenhag, Metz ve hatta Londra'ya kadar genç bir dul olarak seyahat etmiş. Ona bir kadından ziyade dirayetli bir işadamı gibi bakmışlardı. Ama bütün bu şehirlerden ona evlenme teklifleri geliyormuş. Sonunda elli yaşına geldi-

ğinde çocuklarına karşı bütün görevlerini yerine getirmiş, kazandıklarının hemen hepsini çocuklarına harcamış ve evlenmemiş tek kızını Hamburg'ta bırakarak anlayışlı bir Yahudi bilim adamı olan Metz şehri halkının çok saygı duyduğu Hirsch ben Isaac Levy ile evlenerek Metz'e yerleşmişti.

Metz'de büyük bir saygınlıkla karşılanmış ve muhteşem bir düğün yapılmıştı. Glikl'in yeni evi onun için çok farklıydı. Fransızca bilmiyordu ama Avrupa'da yaşayan biri olarak birkaç kelimeye aşinaydı, ancak bunun yeterli olmamasından nefret ediyordu. Burada her şey büyüleyici güzellikteydi. Fransızlar dindar karakterli Almanlar'dan hem kişilik hem de yaşam tarzı açısından çok farklıydı. Birçok hizmetkarı vardı. Erkekler Paris modasına uygun olarak *perruques* peruk denen beyaz lüleli takma saçlardan takıyorlardı. Yahudi işadamları, Yahudi olmayanlarla ilişkilerini tartışıyorlardı, ama kocasının işleri hakkında bilgisi olmadığı için ona yardım edemiyordu.

Ancak daha iki yıl bile geçmeden, zengin, varlıklı Hirrsch ben Isaac birden iflas ettiğini açıklamış ve her şeyini kaybetmişti. Ama her şeyini, ev eşyalarını bile! Bu yüzden Hirsch büyük bir ruhu çöküntüye girmiş ve evindeki her şey icracılar tarafından mühürlenmişti. Glikl ve kocası neredeyse açlık içinde yaşamaya başlamıştı. Onun dedikodusunu yapan merhametsiz Hıristiyanlar, onlara borç para verip çok yüksek faiz uygulayan kocası yüzünden onunla alay ediyorlardı. Yaşamı boyunca saygınlık ve itibar için yaşamış onurlu bir kadın olarak, bu durum Glikl'in çok ağırına gitmişti. Büyük bir utanç ve acı içindeydi. Bu yoksulluktan bile beterdi. "Ben . . . bu şekilde yaşayamazdım, kendimi koruma altına almalıydım" diyordu. Bu arada Hirsch güçlükle borçlarını ödeyerek hapse atılmaktan kurtulmuştu. Ama geçinmek için paraya ihtiyaçları vardı. Bunun üzerine Glikl tekrar değerli taş satıcılığı yapmaya başlamıştı. Yine bölgenin tanınmış tüccarları arasına girmiş ama artık çok yaşlanmıştı. Yaşlı çiftin çocuklarından gelecek desteği kabul etmekten başka çareleri yoktu. Ama birden anne ve babasının kimsenin yardımını kabul etmediğini hatırlamış ve vazgeçmişti.

On yıl sonra Hirsch ölmüş ve Glikl tam yirmi iki basamakla çıkılan

küçük bir odaya taşınmıştı. Isınacak bir sobası bile yoktu. Hizmetçisiz, yemeğini kendisi pişirerek yaşamaya çabalıyordu. Topluluktan yardım almaktan utanıyordu ve sonunda dayanamayıp Metz'deki kızının yanına taşınmıştı. Kızı ona büyük bir sevgi ve şefkatle bakmış ve 1724 yılında yetmiş sekiz yaşındayken ölmüştü.

Büyük Bölünme

Glikl'in kitabını okuduğumda çok etkilenmiştim. Bundan tam üç yüz elli yıl önce doğan biri, bağlı olduğum jenerasyondaki pek çoğuna benzemiyordu. Bu içinde yaşadığım toplumda sık rastlanır bir ebeveyn modeli değildi. Artık hiçbir anne baba çocukları ve ailesi için böylesi bir özveride bulunmuyordu. Kuşkusuz her anne baba çocuklarına bakar, büyütür ve onların geleceğiyle ilgilenirdi ama on yedinci yüzyıl gibi karanlık bir devirde, vahşetin koz gezdiği, her gün faili meçhul cinayetlerin işlendiği, kötü ruhların kol gezdiği bir toplumda, genç, korunmasız, yapayalnız, beş parasız bir annenin sırf çocuklarına bakabilmek adına canını feda edip yollara düşmesi göz önüne alındığında, bu gerçekten ender bulunan bir insan modeliydi. Öte yandan hikayede Yahudi olanları öven, buna karşın olmayanları kınayan ve eleştiren bir hava olduğu kesindi. Glikl'in hikayesini okurken bir yandan Polonya ve Rusya ezgilerinden, diğer yandan kutsal kitaptan esintiler de buluyorsunuz.

Glikl'in yaşamı diğer tüm Yahudiler gibi şu üç ana prensipten oluşuyordu. İş, aile, gelenek. Ona göre kişi ait olduğu toplumun geleneklerini ve dinini asla sorgulayamazdı. Onun gözünde bu üç şey, yaşamda her şeyden önemliydi. Nitekim kitabında "Karınızı ve çocuklarınızı şefkatle sevin ve koruyun, bu *mitzvah* tanrının her erkeğe buyruğudur" diyordu. "Bu bir erkeğin öteki dünyaya gittiğinde sorgulanacağı ilk sorudur" diye özellikle altını çizerken çocuklarına dördüncü yüzyılda yaşamış Babilonya'nın en saygın hahamı olan Rabbah bar Huna'nın sözlerini hatırlatarak nasihat ediyordu. "işinizi her ne olursa olsun hakkıyla yapın, ona dört elle sarılın" diye yazmıştı. Nitekim Talmud'ta "İşinizi dürüstçe yaptığınızdan emin misiniz?"[8] diyordu. Böylece yaşamımız boyunca insanoğlunun bu konuda hep çelişkiye düştüğü ikaz edil-

mekteydi. Ancak tahmin ettiğiniz üzere onun bu derece zengin olduğundan yola çıkarak, sahtekarlık yaptığı ya da rüşvet aldığı gibi bir zayıflık gösterebileceğine inanmıyorum.[9] Bu doğrultuda Protestan sosyolog Max Weber, Glikl'in atalarının İbranice konuşan ilk Germen kolundan gelmiş olması nedeniyle, karakterinin diğerlerinden farklı olduğunu, bu nedenle ticaret zekası gibi diğerlerinde nadir görülen erdemlere daha fazla sahip olduğunu söylemekteydi. Nitekim bu kol Slav Almanya ve Bohemya kökenli olup Polonya ve Litvanya kökenlilerden farklı özelliklere sahipti. Oder nehri iş alanı açısından çok elverişliydi, bu nedenle batı kolu çok daha saygın ve onurlu bir yaşam standardına erişebiliyordu.

Buna karşın özellikle Polonya, din öğretisinin merkezi konumundaydı. Talmud eğitmenlerinin çoğu Polonya'dan çıkmıştı ve toplumun hemen hepsi bu okullarda eğitim görmüştü. Bu nedenle burası, Yahudi bir ailenin geleneklerini, dinini ve ticaretini istediği yönde yaşaması için ideal bir ortamdı. Eşlerin birbirine omuz vererek ailelerini sırtladığı, kocaları işte çalışırken, karılarının ev işleriyle ilgilenip ortak bir sorumluluk taşıdığı, geleneklerin oturduğu bir yerdi. Çocuklar daha küçük yaştan bu konuda öğrenim görmekteydiler. Buradaki Talmud öğrencileri ve hahamlar Glikl'in evlenmemiş kızı ve diğerlerinin yaptığı bağışlarla destekleniyordu. Nitekim Chaim'in babası öldüğünde, bir yıl boyunca dua okuyup yaşlı adamın anısına Talmud okunması için on haham kiralanmıştı. Ama Chaim babasının aksine dindar biri değildi. Onun kıymetli taş ve altın ticaretinde gösterdiği başarıya rağmen, Tevrat'ın kapağını açmamış ve yaşamı boyunca hiç ibadet etmemişti. Babası öldüğünde bir yıl boyunca kasabadan ayrılıp seyahat etmemesine rağmen, tek bir gün bile onun ruhuna ölüler için gönderilen *kaddish* duası okumamıştı.

Nitekim, *A Historical Atlas of the Jewish People*[10] (Yahudi Halkının Tarih Atlası) adlı dergide Profesör Eli Barnavi'nin yazmış olduğu bir makalede Alman Yahudileri ile Polonya Yahudileri arasındaki inanç farkına değinmektedir. Bu nedenle Glikl, her ne kadar Polonya'da din öğrenimi almış olmanın saygınlık ve itibar kazandırdığını ve bu dinin bü-

tün inceliklerini bilmek için onlarla birlikte yaşamak gerektiğini bilse de, kocasının ne işi ne de evliliği ile bu topraklarla bir ilişkisi olmadığını söylemekteydi. Ona göre doğu toprakları Talmud ve *tsores* (güçlükler) açısından yobaz inançlı kişilerin olduğu tutucu taşraydı.

"Oğlum Loeb Polonyalı Yahudilere borç para vermişti. Bu parayı geri ödemediler" diyordu ama paranın miktarından söz etmiyor sadece ima ediyordu. Şehirde veba salgını baş gösterdiğinde, özen göstermesine rağmen hastalık küçük kızına da bulaşmıştı, bu nedenle iki Polonyalı'dan yardım istemiş ama onlar "otuz Thalers ödeyene dek" yardım etmeyi reddetmişti ve Şabat günü hahamların dağıttıkları paralar sayesinde borçlarını ödeyebilmişlerdi. Keza Glikl'in iki kayınbiraderi Polonya'da baş gösteren Kazak ayaklanması sırasında yaralanmıştı, yaralı Polonyalı göçmenler Vilna'da Glikl'in babası ve büyük annesi tarafından tedavi edilmişler bu yüzden kadıncağız hastalığa yakalanmıştı. Dahası oğlunu Talmud eğitimi alması için Polonya'ya gönderdiği sırada Polonyalılar bir mektupla ondan elli ya da altmış Reichsthaler fidye istemişti. Mektubu oğlu göndermiş ve annesine "Yalvarırım tanrı aşkına çabuk olun! Gecikirseniz güçten düşeceğim. Tanrı beni Polonya'ya düşürmesin. Bize on kat fazla fidye teklif etseler bile bir daha buraya gelmem" dediğini yazmaktaydı. Sonunda oğlu sağ salim eve dönmüştü. Bu nedenle Germen Yahudileri Polonya'lı Yahudileri sevmiyordu. Polonya Yahudilerden *polnische wirtschaft* olarak söz ederken, Polonyalıların iş hayatı Germen Yahudiler tarafından dışlanıyor ve tutuculuklarıyla küçümsenerek hasta beyinli insanlar olarak nitelendiriliyorlardı.

Glikl yaşadığı bu olaylar yüzünden Polonyalı Yahudilere önyargılı bakışında haklıydı. Nitekim oldukça tutucu, yobazlık boyutunda dindar, modernlik karşıtı olup tipik bir ortaçağ zihniyeti taşımaktaydılar, bu nedenle batıdaki din kardeşlerinden çok farklıydılar. Yahudilerin batı dünyasıyla aynı paralelde yürümesine tepki gösterip kabul etmiyorlardı, bu nedenle Rönesans'ı yaşayan şehir olarak Krakow ve Prag kara listedeydi.

Batıyla doğunun arasındaki bu bölünme, on sekizinci yüzyılın başlarında Germen ve Slav dili konuşanlar olarak toplumun arasında bü-

yük bir sürtüşme oluşturacaktı. Nitekim orta ve doğu Avrupalı Yahudilerin birbirlerini aşağıladıklarını gençliğimde hatırlıyorum. Germen ve Avusturya Yahudileri, doğu ve ortodoks Yahudilerini aşağılıyor, onlar da aynı şekilde batılılara tepki göstererek hakaret ediyorlardı.

Bu doğrultuda Glikl'in on yedinci yüzyılda yazdığı hikayeler, bu hizipleşmenin modern safında yer alan batılı Yahudilere aitti. Diğer bir deyişle Glikl, modern çağa uyum gösteren, iki toplumun ortak kültür çatısı altında birleşmesini isteyen, bu doğrultuda ortak bir kalkınma göstermeye meyilli tarafa ait bir bireydi. Çünkü Glikl'e göre dilleri, gelenekleri, dinleri ve tarihleriyle her biri yüreğinde tanrı korkusu taşıyan Germen ve Slav Yahudileri hiçbir zaman ayrılamaz, parçalanamazdı.

Ama çok geçti. Glikl'in doğumundan iki yıl sonra başlayan bu bölünme giderek doğu Avrupa'da daha çarpıcı boyuta ulaşmış ve Yahudilerin *heym* toprakları Slav ve Germen şeklinde ikiye ayrılmıştı. Böylece Polonya ve Litvanya'nın aynı çatı altında birleştiği topraklarda Yahudi medeniyetinin de tek yürek olarak birleşmesi hayal olmuştu.

11

TUFAN

Çok değil bundan on yıl öncesine kadar Komünist Katoviçe bölgesi, Polonya'nın göz alabildiğine uzanan geniş bozkırları, ışıltıyla dönen değirmenleri ve zengin maden yataklarıyla kaplıydı. Şimdi ise üzerindeki masmavi gök, şeytanların istilasına uğramış gibi kesif kömür dumanlarıyla simsiyah bir renge boyanmış, genzinizi tıkayan keskin sülfür kokusuyla, kulağınıza gelen Sovyet endüstrisinin gürültülü makinelerinin durmak bilmez uğultusuyla, kurumuş maden yatakları, kuruma boyanmış, kırık dökük pencere camları ve aralarından horoz ibiği gibi yabani çiçekler ve otların fışkırdığı terk edilmiş fabrika yıkıntılarıyla, derin bir sessizlik içinde terk edilmiş bir çöl görünümündeydi. Yirmi yıl önce Silezya'nın bir parçası olan ve Moskova'nın en büyük sanayi gücünü oluşturan bu verimli bölgenin, yüzyıllar öncesinden başlayan bir tarihi olduğu, Germen İmparatorluğunun bitip, Avusturya ve Rus İmparatorluklarının sınırlarının başladığı Myslowice şehri yakınlarında bir bölge olarak bilindiği ve adının henüz Polonya olmadığı devri hatırlamak neredeyse imkansızdı.

Üç büyük imparatorluğun buluştuğu ve üzerinden geçen Dinyeper ile Dinyester nehirlerinin birleşerek Y oluşturduğu üçgenin içinde kalan Myslowice bölgesi, 1907 yılında şehrin meydanına dikilen yetmiş metre yüksekliğindeki hantal ve çirkin Bismark anıtının 1933 yılında yıkılması ve bölgenin Rusya'dan alınıp Polonya topraklarına dahil olmasıyla yok olan Myslowice, bugün ancak Myslovitz olarak bilinen bir rock grubunun adıyla hatırlanmaktadır.

1795 yılında bağımsız bir devlet olan Polonya, 1918 yılına kadar üç kez taksim edilerek, üzerinde göz alabildiğine uzanan geniş topraklar

neredeyse haritadan silinecek kadar daraltılmıştı. Ama bu durum, bu toprakların *heym* adını verdikleri Yahudi medeniyetinin yerleşim bölgesi olduğu gerçeğini değiştiremezdi.

Nitekim Germen ve Slav kökenli Yahudi halkının aşırı fakirlik içinde aynı kaderi paylaştığı bu topraklar, kuzey batı yönünde altı bin mil ötede Pasifik kıyılarına dayanan Rus imparatorluğu ile kuzey doğu yönünde Alman imparatorluğu ile birleşerek Fransa sınırlarına, güney yönünde ise 1683 yılında Prens Charles'ın büyük babası olan Kral Jan Sobieski'nin Osmanlıları Viyana kapılarından çevirdiği halde Balkanların güneyine ilerlemelerini engelleyemediği için Türklere kaptırdığı, bu nedenle tahrip edilip nüfusu azaltılmadan önce güvenli buldukları için Yahudilerin tekrar gelip yerleşmeye cesaretlendiği Bohemya, Moravya, Polonya, Galiçya, Slovenya, Hırvatistan, Bosna ve Montenegro, Macaristan ve Transilvanya'yı içine alan *Kaiserlich un Königglich* Avusturya imparatorluğu ve onun sınırlarında fırsat kollayan Prusya imparatorluğuna aitti. Bu doğrultuda atalarının üzerinde tam iki yüz yıl boyunca yaşadığı Polonya topraklarına geri dönen Yahudiler, üç imparatorluğun arasında *Dreikaisereck* sıkışarak kıskaca alınmış durumdaydılar.

1400'lerde tohumları atılan krizi, tanrının uzun süredir gözlemlediği belli olmalı ki, hava birden daramatik bir değişime uğramıştı. 1591 yazı ıslak ve soğuktu. Köylüler ürünlerinin şiddetli yağmurla gelen sellerle koruma paniğine kapılmış, hayvanlarını besleyecekleri ot ve kış için yiyecek tahıl temin etme telaşına düşmüştü. 1595 yılı 94'ten 96, 95'ten daha kötü geçmiş ve 1597'de büyük bir felaket olmuştu. Halk kıtlık ve sefalet içine düşmüş, binlerce kişi telef olmuş, sonunda *Great Dearth* büyük kıtlık baş göstermişti. Küçük buz devri diye adlandırılan büyük iklim değişikliğinin yaşandığı bu dönem kademeli olarak başlayıp, giderek derin göller buz tutmuş, dağlardan kopup gelen buz kütleleri, halkın yerleşim yeri olan vadilere inmiş ve şehre dondurucu bir kutup soğuğu hakim olmuştu. Bir rapora göre bu soğuk güneydeki uzak köşelere kadar uzanmış, İskoçya'da eskimo kayıkları görülmeye başlamıştı.[1]

Bu soğuk doğal olarak ekonomiyi felç etmiş ve toplumu içinden

çok güç çıkılır bir darboğaza sokmuştu. İngiltere'de Kral Charles'ın aşırı vergi oranları halkın ayaklanmasını takiben, giderek şiddetini arttırıp iç savaşa dönüşmüştü. Sonunda Westminster Sarayının ziyafet salonunu basan köylüler kralın gırtlağını kesmişti. Fransa'da parasızlık üzerine yapılan tartışmalar Paris parlementosunda uzayıp giderken, elebaşlarının adıyla bilenen Frondes isyanı çıkmış, Katalonya, Portekiz, Napoli, Sicilya, Danimarka hatta huzurlu bölge olduğu söylenen İsviçre'de bile halk ayaklanmaları başlamıştı. Yönetimler sorunu yeni para basmayla çözüm getireceklerine inanmıştı. Bu ise devalüasyonun kapıda olduğu sinyalini veriyordu. Uzun süren sancılı dönem sonunda enflasyon dalgası kırılıp atlatıldığında, ortalık sakinleşmiş gibi görünse de, bu sefalet tablosunun gerisinde Otuz Yıl Savaşları'nın bilinmeyen vahşet boyutu tüm gerçeğiyle ortaya çıkmıştı. Sonuçta Avrupa'nın Romalılar döneminde bile görülmedik vahşilikteki kana susamış saldırgan orduları sayesinde, Avrupa kıtası tıpkı kara tahtadan tebeşir siler gibi haritadan bir vuruşta silinmiş ve neredeyse yok olmuştu.

Bunların sorumluları yargı önüne çıkarılmış ve 1618 yılında Prag'da uzun süren duruşmalar başlamış ve sonunda Kral Naipleri Konseyi başkanı von Martinicz ve sekreteri pencereden atılmıştı. Bohemya, Macaristan ve Transilvanya'daki Protestanlar isyan çıkartmış ve otuz bin imparatorluk askeri kont von Tilly başkanlığında sınırları geçmişti. Bu Hus isyanına benzememekteydi. Sonuçta Prag yakınındaki White Mountain bölgesindeki çarpışmada isyancılar ele geçirilip idam edilmiş ve yirmi yedi kişinin başı Charles Köprüsüne asılmıştı. Kontlara ve düklere ait yaklaşık beşyüz toprak istimlak edilmiş, böylece Bohemya toprakları imparatorluğun paralı askerleri tarafından yok edilmişti. Bütün Protestan yöneticiler Katolik dinini seçmeye zorlanmış, aksi takdirde öldürülecekleri söylenmişti. Binlerce göçmen her şeyini kaybetmiş ama baş eğmek yerine Yahudiliği tercih etmişti. 1650'de Bohemya'nın Hıristiyan nüfusu savaş öncesi nüfusun yarısına düşmüştü. Bu bağlamda David Gans'ın rüyası olan Prag'taki topraklar bitmiş ama din düşmanlığı hâlâ bitmemişti.

Savaşa ve kana doymamışlardı. Bohemya topraklarında ardı gelmez

bir Katolik-Protestan savaşı baş göstermişti. Bu bir anlamda emperyalizm ve nasyonalizm savaşıydı. Diğer ifadeyle birbiriyle kıyasıya savaşa giriştiği büyük güçlerin savaşıydı. Sonuçta bir çok şehir harap olmuştu. Bu mide bulandırıcı tablo ünlü oyun yazarı Bertold Brecht'in *Mother Courage* (Ana Cesareti) adlı töhmet altında bırakılan duyguları anlattığı muhteşem oyunu, ya da Fransız Jacques Callot'un *The Great Miseries of War* (Savaşın Büyük Acıları) adlı yürek sızlatan eserinde olduğu gibi, ağaçlara asılmış cesetlerin kokuştuğu ve köylülerin öldürdüğü askerlerin yerlerde sürünerek merhamet dilendiği dehşeti anımsatmaktaydı.

Bu tüyler ürperten dönem sonunda Kutsal Roma Germen İmparatorluğunun gücü tükenmiş Germen tarafının toprakları irili ufaklı bölgelere ayrılmıştı. Bu arada tarihçi C. V. Wedgwood'un *The Thirty Years' War* (Otuz Yıl Savaşları) adlı klasik eserindeki notlara göre, nüfus yirmi bir milyondan on üç milyona düşmüştü. Bir başka bilimsel kayıda göre o sırada bir İsveç birliği tarafından iki bin şato, on sekiz bin köy ve bin beşyüz şehir tahrip edilmişti.[2] Bir başka kayıt 1618'de Würtemberg'ta üç yüz elli bin olan nüfusun 1648'de yüz yirmi bine düştüğünü gösteriyordu. Aynı şekilde 1618'de Magdeburg'ta yirmi beş bin olan nüfus, savaştan sonra dört yüz ev terk edilerek iki bin beş yüze düşmüştü.

Savaşın ortasında kalmış Yahudiler doğu Avrupa'da arasına sıkıştıkları bölgede şiddetli acı çekiyordu. Tarihleri ve deneyimleri onlara çok şey öğretmişti. Böylece bu toprakların eski sahipleri olan Yahudiler perişan köylüler olarak bir kez daha çoluk çocuk kalabalık konvoylar halinde yola çıkarak iyice doğuya göç etmişlerdi.

Bu gidişle onlar için kalıcı bir yerleşim yeri hiçbir zaman söz konusu olamayacak görünüyordu. Polonya-Litvanya toprakları üzerinde süreki sürtüşme yaşanırken, giderek Almanya ve çevresini de saracak olan bu savaştan kaçarak aslında bir bakıma kendilerini şanslı sayıyorlardı, ama aynı zamanda Otuz Yıl Savaşları sonunda Münster'de imzalanan Westphalia anlaşmasıyla, orta Avrupa'da yeniden yapılanarak gelecek iki yüz elli yıl boyunca hüküm sürecek yeni devletler arasında yer almaları söz konusu olamayacaktı. Diğer bir ifadeyle, kıtanın ortasındaki toprakların en eski sahiplerine burada bir odanın hacmi kadar bile yer

verilmeyecekti. Dahası gitmeyi tercih ettikleri kıtanın en doğusundaki uç bölgede, Polonya halkının "Tufan" olarak adlandırdığı ardı ardına gelen bir felaketler zinciri yaşayacaklarını bilmemekteydiler. Bu doğrultuda Polonya-Litvanya arasındaki birleşme onlara bir kar sağlamamış bu gelişmeden başkaları nasibini almış oluyordu.

Kazaklar

1647 yılı Avrupa için olduğu kadar Yahudiler için de önemli bir yıldı. Cennetin mucizeleri beklenirken, kötü kehanete benzer olaylar yaşanmaya başlamıştı. Nitekim bu dönem, ünlü Polonya'lı tarihçi Henryk Sienkiewicz'in (1846-1916) üç cilt halinde yayınlanan *With Fire and Sword*[3] (Ateş ve Kılıçlar Altında) adlı Nobel ödüllü kitabının yanı sıra Sanı Zimbalist ve Mervyn Le Roy'un 1951 yılı ortak yapımı olan *Quo Vadis?* (Nereye) adlı filmlerine de konu olmuştur. Filmde kitabın yazarının büyük bir çöküş yaşayan ulusu Avrupa'nın göbeğinde, atalarının topraklarında güçlerini kaybetmiş ve tam yüz elli yıl sonra haritadan silinmişlerdi.

Hikaye, Polonya-Litvanya'nın güney doğusunda Tatar hanlığının hüküm sürdüğü Kırım yarımadasının gerisinde uzanan Dinyeper ve Dinyester nehirlerinin suladığı bölgede geçiyordu.

Burası medeniyetin uğramadığı bir bölge olup, kuzeye uzanan geniş steplerle örtülüydü. Bu iki ırmağın kavis yaptığı Nij bölgesinde ise sürekli komşularına saldırılar düzenleyen Kazaklar yaşıyordu. Burası nehrin kavis yapmasıyla deniz üzerinde oluşmuş bir ada görünümündeydi ve azınlıkların kendilerine özerk toplum oluşturmaya hak tanınmasıyla burada bağımsız bir cumhuriyet kurmuş olan Kazakların steplerden istifade etmek istemesi, aynı çıkar peşinde koşan Tatarlarla dövüşerek bölgeyi savaş alanına çevirmelerine neden olmuştu.[4]

Sienkiewicz'in romanında anlattığı Polonya'nın gerçek hikayesi mitolojik güçler üzerine kuruludur. Nitekim Amerikalı romancı James Michener kitabının giriş sayfasında "Sienkiewicz'in Üç ciltlik kitabı sadece Polonya'nın tarihini anlatmakla kalmayıp, aynı zamanda o topraklar üzerinde yaşayan toplulukların değişik karakter ve ruh yapılarıyla çok sayıda romancıya da konu olmuştur"[5] demektedir. Bu doğrultuda

Katolik Polonya kendi toprakları üzerinde yaşam hakkı tanıdığı ama çoğu kötü niyetli olan düşmanlarıyla sürekli dövüşmek zorunda kalmıştır. Sienkiewicz'in romanında sözünü ettiği bir avuç kaybolmuş insan ise Yahudi halkıdır.

Bu doğrultuda Yahudilerin Polonya - Litvanya sınırlarının güney doğusundaki yeni yerleşim yerleri medeniyetin biterek Vahşi Doğu'nun başladığı yerdi. Diğer bir ifadeyle Martin Luther'in de onayladığı gibi, küçük bir Yahudi topluluğu olarak, ilk Hıristiyan misyonerlerinden önce Avrupa'ya giriş yaptıkları kapı ve yüzyıllarca huzur ve barış içinde yaşadıkları kıtanın doğu ucundaki sınır bölgesiydi. 1569 yılında Polonya-Litvanya'nın tek bir çatı altında birleşmesinden sonra, Polonya yönetimi sınırlarını doğu yönünde genişleterek, eski Slavca'da *ou kraina* diye bilinen Ukrayna'yı da topraklarının içine katmıştı. Böylece bu medeniyet yüzü görmemiş topraklar, yine medeniyet yüzü görmemiş, gittikçe büyüyen ekonomik krizle sancı çeken ve bu nedenle yeni bir yerleşim yeri bularak topraklarında çalıştıracağı kölelerin sırtından para kazanıp kayıplarını kapatmak için hırs içindeki Polonya kolonilerine açılmış oluyordu. Bu durum yüzyıllardır girişimcilikleri ile nam salmış küçük bir asil azınlık olarak gördükleri Yahudi halkın onlara danışmanlık yaparak öncülük etmesine neden olmuş, böylece bu kısıtlı topraklarda kendilerine ayrılmış bölümde yaşamaya zorunlu kalan Yahudiler eski evlerini istila etmiş bu kalabalık toplulukla rekabet edip kendilerine yeni fırsatlar yaratmaya yönelmişlerdi.

Ukrayna topraklarına yerleşen Yahudi halk, her zamanki gibi hemen kolları sıvayıp, bölgeyi kalkındırmış ve atalarının değerli topraklarında giderek yeniden çoğalmaya başlamışlardı. Kendilerine yeni ufuklar ve yeni fırsatlar yaratmışlardı. O bölgeye varışlarıyla birlikte büyüyüp zenginleşmeyi amaçlamışlar ve refaha kavuşmayı başarmışlardı. Bu nedenle Yahudiler Ukrayna'da medeniyetin anahtarı olmuşlardır. Bu doğrultuda bölgeyi zirai ve ekonomik yönden kalkındırmaya yönelen Yahudiler, taş ocağı madenleri ve un değirmenlerini işletip, alkol üretimi ve satışı ile uğraşmışlar ithalat ve ihracat yaparak atalarının topraklarında Yahudiliği seçen yeni din kardeşleriyle uyum içinde yaşamaya

çalışmışlardı. Bu nedenle Polonya'ca bir kelime olup içindeki köyleri, üretimi ve köylü halkıyla bir bölgeyi ifade eden *arenda* kelimesi çok çabuk olarak Yahudice'ye yerleşmişti. Polonya kralı "Şehirlerimizin ve şatolarımızın gelişimine ihtiyacımız olan geliri ve sürekli artan borçlarımızı ödemeyi, Yahudilerin bu bölgede yarattıkları ticari rekabet ortamı sayesinde hallettik" demektedir. Bu sayede Prens Piotr Zabrzeski'nin Krzemieniec bölgesinde sahip olduğu çok sayıda yatırım değer kazanmıştı, burası aynı zamanda ünlü kemancı Isaac Stren'in de doğduğu yer olup şöyle demiştir.

"Eski bir şehir olan Krzemieniec'i de içine alan New Zbaraz ve Kolsec şehirlerinin bulunduğu bölge, soyluların topraklarını köle gibi gördüğü köylülere işlettiği bölgeydi.... Toprak sahipleri bölgelerinde işlettikleri taverna, un değirmenleri ve daha birçok gelir kaynağından elde ettikleri servetlerine ek olarak tarlalarında çalıştırdıkları köylüler sayesinde gelirlerini ikiye katlamışlardı, malikanelerinde refah içinde yaşamaktaydılar. Miedzyboz Yahudileri lideri bay Efraim, bu toprak sahiplerinden biri olan Bay Mikolaj Wransowicz'e diğer gelirlerinden ayrı olarak üç yıl boyunca 9.000 zlotinin üzerinde para kazandırdıklarını söylemekteydi."[6]

Bu toprak sahipleri aynı zamanda yargıç konumunda bölgenin tek kanun güçleriydi, ceza verip infaz etme hakkına sahiptiler.

Bu doğrultuda kanunsuz ve vahşi topraklarla örtülü Ukrayna'nın ekonomisini sırtlayan Yahudiler, bu nedenle istismar edilmiş ve çok sayıda kötülükle karşılaşmışlardı. Örneğin aşırı miktarda gümrük vergisi ödemeleri istenmiş ve ağır vergiler altında ezilmişlerdi. Nitekim bu yönde 1580 yılında İbranice yazılmış kurtarılmış kayıtlar vardı. Tarihçi Shimon Dubnow'un kayıtlarında İbranice *Vaad Medinas Litoh* olan Litvanya'lı Yahudi topluluğun liderinin şu sözlerine rastlanmaktadır: "Halkımız, Hıristiyan yöneticilerinin uyguladıkları aşırı miktardaki gümrük vergileriyle büyük bir tehlikeyle karşı karşıyaydı. Onların ticaret deneyimlerinden istifade ettikten sonra bu çarkın dışına itiyorlar ve bu yolla kazandıkları neredeyse tüm kazançlarına el koyuyorlardı."[7]

Ama bu vergi değil, haraç kesmekti. Nitekim bu doğrultuda kullanılan Yahudi halkı, ödedikleri gümrük vergileriyle büyük ekonomik sancılar içinde kıvranırken, sessiz kalmaları ve hiçbir talepte bulunmamaları istenmekteydi. Kendilerine uygulanan bu çağdışı yöntem bir anlamda Nazi tatbikatının ayak sesleriydi denilebilir.

Bu arada Polonya'lı soylularla Yahudiler arasındaki anlaşma, onları bu adaletsiz ortamda tehlikelere maruz ve perişan kılmıştı. Bu güvensiz ortam geçmişlerindeki gibi huzurlu olmayıp, dinlerini de uygun şekilde icra etmelerini engelliyordu. Polonya yönetimi, onları gerek dinleri, gerek gelenekleri, gerek kültürleri açısından bölgedeki diğerlerinin öncüsü konumunda farklı bir sınıflamada tutuyordu ama, bu onlara karşı takınılan tutum bu farklılığı hisssetmelerini engellediği gibi, diğerlerinin de düşmanlığını çekiyordu. Bu durumda her iki yönden de istismar ediliyorlardı. Batıdaki şehir konsey üyeleri, doğu sınırlarında oluşan bu trajik durumu Krakow, Posen ve Lublin'deki hahamlara bildirerek içinde çok sayıda işadamının bulunduğu doğudaki topluluğun köylülerle aynı seviyede tutulduğuna dikkat çekiyorlardı. Nitekim Fransız askeri istihbarat görevlisi ve aynı zamanda Polonya krallığına bağlı bir mühendis olarak görev yapan Guillaume Le Vasseur de Beauplan 1650'de ilk kez ziyaret ettiği bölgede gördüğü manzara karşısında şaşkına döndüğünü söylemekteydi:

"Yahudiler büyük bir açlık ve sefalet içindeydi. Derebeyleri tarafından aşırı istismar ediliyorlardı. Şabat günü dinlenebilmek için haftanın üç günü çalışıyorlar ve iki misli güç sarf ediyorlardı. Derebeylerin atlarına bakıyorlar, besledikleri kaz, tavuk ve sülünleri, Noel ve Paskalya'da yemeleri için onlara veriyorlardı. Efendilerinin her türlü bakım ihtiyacını üstlenmişlerdi. Derebeyleri ise onları bu şekilde sömürmelerinin yanı sıra efendilerine hizmet ederek günahlarından arındıklarını söyleyerek onlarla alay ediyorlardı"[8]

De Beauplan'ın "haftanın üç günü çalışıyorlar" şeklindeki sözleri yeterli olmuş olmalı ki, 1602 yılında toplanan hahamlar kurulu ve şehir konseyi liderleri Yahudi halkının Şabat günü köle gibi çalıştırılmaya zorlanamayacağını savunmuşlardı.

"Hıristiyan köylülere Pazartesi'den Cumartesi'ye kadar haftanın her günü çalışıp Pazar günü ibadet hakkı veriliyorsa... Şabat günü ibadet etmek için Yahudilere de izin verilmeli. Yahudi toplumuna uygulanan bu zulüm, Mısır'da Firavun'un idaresinde bile yoktu, bizim dini öncülerimiz olan atalarımız Şabat gününü dinlenme günü olarak seçmişlerdir... Bu yüzden her nerede ve hangi Hıristiyan yönetimi altında olurlarsa olsunlar Yahudilerin bu değişmez ibadet kuralına hep uyulmuştur . . . onlara karşı bu hoşgörüsüz davranışlardan vaz geçip cömertliğinizi göstermelisiniz"[9]

Bu sözler yahudilere verilen bir ayrıcalık olarak düşünülmüş olmalı ki, dikkate alınmamış, onun yerine Şabat günü ibadet edebilmeleri için iki misli çalışmaya teşvik edilmişlerdi. Nitekim kayıtlara göre haftada yedi gün çalışmanın ne demek olduğunu bilmeyen Yahudiler zorunlu olarak bu karara baş eğmişler ve Şabat gününe dek işleri bitirebilmek için genellikle onlar çalışırken evde bırakmaya alışık oldukları eşlerini ve yetişkin çocuklarını da alarak insanüstü bir gayretle çalışmaya başlamışlardı.[10] Bu açıdan bakıldığında Ukrayna'daki köylülerin yaşamı Afrikalı-Amerika'lı zencilerler karşılaştırıldığında, *ante bellum* denen Kuzey Amerikalı çiftçilerin güney eyaletlerindeki tarlalarında kırbaçla çalıştırdıkları köle sınıfından farksızdı.

Bu dönemde topluluğun içindeki zengin işadamlarının yüzdesi yüzde ikilere düşmüştü. Diğer bir deyişle bu büyük zanaatkar grup, değirmenleri çalıştırıp ekmekler üreten, havralar işleten, kıymetli taş ticareti yapan, bilim kitapları yazan, tercümeler yapan, yeni icatlar keşfeden, diplomatik görevleri başarıyla gerçekleştiren, her türlü ticareti hakkıyla yapan, kraliçelerin beğeniyle giydiği şapkalar, ayakkabılar imal eden, kumaşlar boyayan, yazılar basan, sinagoglar inşa eden harika toplum, şimdi basit bir köylü işçi olarak çamurlar içinde yarı çıplak bir durumda karın tokluğuna çalışıyordu. Kaldıkları barakalar ahırdan farksızdı. Islak saman yataklarında üzerlerine örtecek örtüleri bile yoktu. Soğuktan donuyorlardı. Zorlukla buldukları çalı çırpıyı çömlekten yaptıkları sobalarında yakarak ısınmaya ve sırılsıklam olmuş giysilerini kurutmaya çalışıyorlardı. Hamursuz ekmeklerini tahta bir masa yaparak üzerin-

de açıp bu ateşte pişirip yiyorlardı. Üstelik onlara sözde ayrıcalık tanıyan Polonyalı yöneticileri tarafından aynı kefeye kondukları konuşmasını bile bilmeyen karacahil vahşilerle kader birliği etmişlerdi. Bu sefil nüfus Yahudi nüfusunun yaklaşık yüzde yirmibeşini oluşturmaktaydı. Ama her zamanki gibi yaşadıkları bu zulme rağmen, bölgeyi kalkındırmaları, düşmanlarının oklarının üzerlerine dönmesine neden olmuştu. Nitekim Polonyalı profesör Norman Davies'in bu konudaki görüşü şöyleydi:

Bölge Yahudileri yaşadıkları bu olumsuz şartlara rağmen kısa sürede ticaret ve yatırımlarla bölgeyi kalkındırıp tüm zorlukların üstesinden gelebildikleri için Polonyalı yöneticilerinin gözünde yaşamın ve ölümün efendisi konumuna çıkmışlardı. 1616 yılında Polonya krallığı yatırımlarının yarısından fazlasını o güne dek uğramadıkları bölgeye yapmaya başlamış ve krallığın Ukrayna'da yeniden değerlenen topraklarını Yahudilerin ellerine teslim etmişlerdi. Nitekim Prens Konstanty Ostrorog bölgedeki dört bin Yahudi ile ticaret yapmaya başlamıştı. Bu durumda ufukta bir çıkar çatışması söz konusuydu. Yahudi toplumu krallığın unuttuğu bu bölgeyi cazip hale getirmiş ve önemli yatırım alanı olmaya açmış oluyordu. Böylece adını bile anmadıkları çamur içindeki bölge birden değerlenmiş, bu doğrultuda Yahudiler de ekonomik ve sosyal anlamda sömürülmeye hazır semboller olarak ünlerine ün katmışlardı.[11]

Ancak Davies'in bu açıklaması her ne kadar bu hikayenin sonunu tatlıya bağlandığını ima eder türden görünse de, Ukrayna sınırlarını zorlayan tehlike karşısında buradaki medeniyetsiz, gelişmemiş komşuları tarafından çıkarılacak arbedede büyük bir zulüm görecekleri, hatta geleceklerinin büyük ölçüde tehlike altına gireceği ve tarihte uzun süre polemik konusu olacak büyük bir fırtınanın yaklaştığından haberleri yoktu.

Nitekim Yahudilerin batıdan doğudaki bu topraklara göçerek buraya yerleşmeleri sırasında 1600 yılında Litvanya güney kıyılarını Türklere kaptırmıştı. Osmanlı İmparatorluğu yönetimine giren topraklar, Karadenizden Adriyatik sahillerine kadar Osmanlı'nın eline geçmiş, bu doğrultuda Balkanlar, Romanya ve Macaristan bu çok güçlü imparator-

luğun emrine girmişti. Aslında Osmanlı sadece bu bölge için değil bütün Avrupa için tehlikeydi. Nitekim Viyana'yı almak için üç kez saldırmıştı. Bu durum halen Karadeniz'in kuzeyindeki Kırım Yarımadası bozkırlarında yarı vahşi bir yaşam süren ataları Moğolların torunları ve Osmanlının kölesi olan Tatarların da böbürlenmesine neden olmuştu.

Maharam olarak bilinen Lublin hahamı Meir (1558-1616) her gün sayısız tehlikeyle burun buruna gelen toplumunun bu vahamet altındaki durumunu şöyle özetliyordu: "Şanssız halkım acı içinde kıvranırken, bu topraklarda sahipsiz kalmış bir ulusun çocukları olarak her an yaşadıkları farklı bir gelişmeyle epileptik duruma gelmişti."

"Osmanlının bu zaferi Tatarları hareketlendirmiş ve çok geçmeden Volhynia bölgesi Tatarların istilasına uğramıştı. Bu durum karşısında Yahudiler çoluk çocuk bu çapulculara karşı silahlanmıştı. Ancak hayatlarında silah kullanmamışlardı. Hal böyle olunca yanlışlıkla adam vurmalar da söz konusu olmuştu. Nitekim Almanların *Büchse* adı verdikleri sabit bir duvarı hedef tayin ederek, pencereden atış yaparken, o sırada caddeden bir adamın bu atış talimi bölgesine girmesiyle yanlışlıkla vurulmuştu. Atışı yapan kişi bunu istemeden yaptığını söyleyerek çok üzgün olduğunu ifade etmişti. Hemen hamama gelip ağlayarak günah işlediğini, aslında bu silahı sadece korkutmak amaçlı kullandığını savunmuştu. Sonuçta yapılan mahkemede, bir nefsi müdafaa söz konusu olduğu için masum bulunmuş, ama haham yine de ona günahlarından arınmak için üç gün oruç tutma cezası vermişti."[12]

Lublin hahamı Meir yufka yürekliliğiyle ünlüydü. 1600 yılında yaşadıkları travma sonucu şiddetli sancılar içinde kıvranan ve hiç hak etmedikleri yerde olmanın kızgınlığıyla kendi yerinde tabiriyle epilepsi geçiren acılı toplumunun masum bireyleri için her şeyden önemlisinin dinlerini hakkıyla yerine getirememek ve farkında olmadan suç işlemek olduğunu çok iyi biliyordu. Bu nedenle onlara aşırı şefkat gösteriyor ve rahatlamaları için sıradan cezalar veriyordu. Nitekim değişik yerlerdeki birkaç sinagoga gidip dua etmesini ve diğer talimatlarını sıralayarak "bir yıl boyunca haftada üç gün oruç tut, alkol içme, şatafatlı yemekler yeme, yastık kullanma, temiz giysi giyme" demişti ve adamca-

ğızın insan öldürmek gibi istemeden işlediği ağır suç altındaki ezikliğinden kurtulmak için çabasını şöyle açıklıyordu:

"İlkin Ostrog halkının gittiği kutsal sinagoga gitmiş ve herkes çıktıktan sonra ağlayarak günahlarının affolması için tanrıya yalvarmıştı. Ardından sırasıyla Vinnitsya, Zaslavl, Ostropol, Sinyava ve nihayet Konstantinov'daki dindar topluluğun gittiği sinagoglara giderek talimatların hepsini yerine getirmişti.

Polonyalı yetkililerin bölgeyi amatör sivil yönetimlere bırakması sonucu bölgenin yeterince korunamadığı ortaya çıkmıştı. Oysa ki bölge güçlü bir korumaya ihtiyaç duyuyordu. Ancak bunun için yeterince insan gücüne sahip olmadıkları gibi ufak bir saldırıya karşı koyacak durumda bile değildiler. Bunun sonucunda tıpkı koskoca Roma imparatorluğunun Germen göçebe barbarlarına yenik düştüğü gibi tarihteki klasik hatalardan biri daha gerçekleşmek üzereydi. Nitekim iki büyük tehlike vardı. Litvanya sınırının hemen gerisindeki bu düşmanlardan biri Tatarlar diğeri ise Kazaklardı.

Yarı göçebe bir toplum olan Kazaklar, askeri idareyle yönetilmekte ve *za porozhe*, diye bilinen Dinyeper nehrinin kavis yaptığı Dij denilen çukur bölgede yerleşmiş olup nehir ticaretiyle uğraşmakta ve Polonya krallığını nehirden gelecek korsanlara ve çapulculara Tatar boylarıyla birlikte sınırda askeri üs görevi görmekteydiler. Nitekim Polonya krallığı on altıncı yüzyıldan itibaren kendilerine din olarak Ortodoks Hıristiyanlığın bir kolu olan Zaporozhiyanlığı seçmiş olan Kazakları resmi askeri birlikler olarak tanıyıp onları krallığın sınırlarını korumakla görevlendirmişlerdi. Bu doğrultuda on yedinci yüzyılda Kazaklar askeri alaylar halinde Polonya bayrağının renkleri altında sınırda savaşmışlardı. Ancak Kazaklar Ortodoks, Polonya ise Katolik'ti. Bu doğrultuda Polonya krallığı onların efendisi olduklarını ileri sürerken, Kazaklar bağımsız olduklarını iddia ediyorlardı. Bu durumda aralarında doğacak gerilim kaçınılmaz bir sonuçtu.

Nitekim 1620'de Polonyalı cizvit eğitimi almış toprak sahipleri, Dinyeper nehri kıyısında yer alan yüksek vadide yerleşmiş Kazakların sık sık bağımsızlık yüzünden çıkarttıkları ayaklanmalardan dolayı arala-

rı iyice gerilmişti. Bunun üzerine 1638 yılında kral onlarla yaptığı anlaşmayı bozarak kazaklara taktığı tacı geri almış ve onların asla bağımsız bir idareye sahip olamayacaklarını duyurmuştu. Bu durumun arada bir husumet yarattığı kesindi ama eski şansölye yine de birkaç yıl Polonya krallığına hizmetini sürdürmeye devam etmişti.

Ancak o sırada kralın bu davranışından cesaret alan toprak sahipleri Kazakların Ataman diye adlandırılan liderinin topraklarını istimlak etmiş, karısını kaçırmış ve daha da kötüsü küçük oğlunu feci şekilde döverek öldürmüşler, kendisini de tutuklatıp hapse atmışlardı. Ama kaçmıştı. Hatta bir tarihçi bu kaçışa Jacob Zabilenski[13] adında bir Yahudinin yardım ettiğini ve Kazak liderin tarafını tuttuğunu iddia etmektedir. Sonuçta kazak lideri eski düşmanı Tatarlarla birleşerek Polonyalı yöneticilerine saldırıya geçmişti. Boğdan denilen Tatar liderinin asıl adı Chmelnicki ya da Chmielnitsky olup Yahudiler tarafından Acımasız Chmiel olarak bilinmektedir ve Ukrayna'nın bağımsızlığı için savaşan babası olarak Odessa'da adına verilmiş bir cadde bulunmaktadır, bu cadde Sholom Aleichem Caddesi ile kesişmektedir.

Bu ilk kazak ayaklanması değildi ancak büyük bir ekonomik felakete neden olmuş ve bu ayaklanmanın sonu Yahudiler için tam bir facia ile bitmişti. Nitekim Polonya asilzadelerinin Baltık denizi kıyısından yaptığı tahıl ticareti durmuş, gümrük vergileri tahsil edilememiş, yün ve tekstil ticareti durmuştu. Bu durumda Polonya yetkilileri gelirleri kesilince her zamanki gibi Yahudilere yüklenmişti. Diğer yandan köylülerin baskısıyla karşı karşıya kalan Yahudiler yine arada kalmışlardı. Böylece bölgede büyük bir ayaklanma başlamıştı. Bu doğrultuda 1648 ve 1649 yılları arasında Ukrayna'dan başlayıp, Posen ve Vilna'ya oradan da Minsk'e kadar giderek Polonya krallığına karşı şiddet uygulamaya başlayan Kazaklar, Polonya yönetiminin kurtarıcı diye yapıştığı Yahudileri Polonya yanlısı hainler olarak ilan edip hedef tahtası durumuna getirmişlerdi. *Ukranian Eyewitness Chronicle*'ın[14] kayıtlarında bu durumdan şöyle söz edilmekteydi:

"Nerede bir *szlachta* Polonya soylusu ya da Yahudi görseler öldürüyorlardı, çoluk çocuk demeden boğazlıyorlar, soyluların mallarını talan

ediyorlardı. Bu günlerde parmaklarından kan damlamayan tek bir Kazak bile yoktu."

Ancak bir bakışta anlaşıldığı üzere Bu katliamlar sırasında Chmiel'in asıl hedefi Polonya asilzadelerinden ziyade Yahudilere yönelikti. Nitekim katıyıtlara göre "Eline silahı alan bütün Tatarlar Yahudilerin yerleşim yerlerinin çevresine kamp kuruyordu. Birbirlerine: 'gelin hep birlikte İsrail'i yok edelim' diyorlardı"[15] Bu doğrultuda tarihçiler Chmiel'in katliamının Roma imparatorluğu zamanında Kudüs Tapınağının tahrip edilmesinden bu yana, on ikinci yüzyılda gördükleri zulüm de dahil olmak üzere Yahudilerin uğradığı en büyük katliam olduğunu yazmaktadır. Bu katliam sırasında yüz binden fazla din kardeşlerini kaybetmişlerdir.

Nitekim Yahudi tarihçi Nathan Hannover, katliama kendisinin şahit olmadığını ama bir çok sağlam ve doğru kayıtları baz alan kaynaklardan edindiği bilgilere göre, Kazak isyanı sırasında Yahudilerin Chmiel tarafından sorgusuz sualsiz katledildiğini söylemektedir. Dolayısıyla asıl hedefin saptığı apaçık ortada olup, her ne kadar Chmiel'in kendisinin bu katliamı bire bir gerçekleştirdiği yeterince açık olmasa da, büyük ölçüde Yahudileri telef etme yönünde kontrolü elinde tuttuğu için olayların baş sorumlusu olduğu yazılı kaynaklarla sabittir. Ayrıca Yahudilere karşı bu husumetin nedeni de soruşturulmamıştır. Ancak bunun nedeninin Yahudilerin Polonyalı yetkililerce sözümona ayrıcalıklı tutulmasından dolayı olduğu kesindir. Nitekim bu katliamlar sırasında Polonyalı asillere ve Katolik rahiplere uygulanan şiddetin aynı ölçüde Yahudilere de uygulandığına dair kayıtların olması bu fikri doğrulamaktadır. Örneğin bir kayıtta "Yahudiler mezarlıktaki küçük kilisenin içine sokulmuştu. Ardından binanın kapıları kapatılıp ateşe verildi. Katolik rahiplerin canlı canlı derileri yüzülürken... mezarlıktan yıllar önce gömülen din adamlarının cesetlerini çıkartıp kemiklerini etrafa saçtılar"[16] yazmaktadır. Bu doğrultuda Kazak isyanı sırasında Yahudiler kadar Polonyalı asiller ve Katolik rahiplerin de çok sayıda kurban verdiği göz önünde olup, uygulanan tüyler ürpertici katliamların din üzerine planlanlandığı gerçeğini ortaya çıkarmaktadır. Nitekim "Mogila şehrinde, sekiz yüz soylu ve yedi yüz Yahudiyi karıları ve çocuklarıyla birlikte bo-

ğazladılar"[17] şeklinde bir kayıt mevcuttur. Ancak bütün yazılı verilere rağmen, bu olaylar bazılarına gerçekdışı birer hayal ürünü gibi gelmektedir. Bu nedenle uzun tartışmalara yol açmıştır. Örneğin bir Fransız tarih yazarı olan Prosper Merimee, *The Cossacks of the Past* [18] (Kazakların Tarihi) adlı kitabında, Kazak isyanı sırasındaki Polonyalı kurbanlardan söz ederken "İtiraf etmeliyim ki, bu rakam mümkün olmadığı için inanmıyorum. Yani şimdi on beş bin kişinin derisini mi yüzmüşler? Eğer doğruysa, bu sadece bir vahşet değil, barbarların sırf aptal olmayıp aynı zamanda hasta beyinli olduklarını da kanıtlamıştır" demektedir.

Gerçek rakam tam olarak bilinmemesine rağmen 50.000-1000.000 ya da 500.000 kişi din adına verilmiş şehitlerdir. Kudüs'teki İbrani üniversitesi profesörlerinden Shmuel Ettinger, "Yahudilerin 1648 yılı sonlarında, Dinyeper nehrinin suladığı Volhynia'daki yeni yerleşim bölgelerine gelmelerinden hemen sonra uğradıkları bu katliam 1648-1649 soykırımıdır ve Yahudiler 18 ve 19'uncu yüzyıllarda bu bölgede yaşayarak nüfus açısından büyük gelişme göstermişlerdir"[19] demektedir. Bu kayıttan anlaşıldığı üzere çektikleri bunca zulme rağmen, atalarının topraklarına tekrar geri dönmüşlerdir. Ancak bu gelişleri, önceki yıllara oranla çok daha olumsuz şartlarda olmuştur. Ukrayna katliamı Yahudilerin doğu Avrupa'ya kazandırdığı serveti bir anda yok etmiştir. Acımasız Chmiel'in zulmünden sonra bir zamanlar *golden medine* altın çağını yaşayan bölge toprakları bir daha bu fırsatı asla yakalayamamıştır.

Yoksulluk ve Utanç

Kazak isyanı on yedinci yüzyılın ortalarında Polonya ve Litvanya'nın büyük felakete uğramasına neden olmuştu. Nitekim bunun sonucunda yaşadığı uzun sersemlik döneminde çıkan irili ufaklı bir seri Tatar isyanını zorlukla bastırabilmiş ancak bundan istifade ederek kapısında bekleyen düşmanları nedeniyle kısa bir süre sonra iki büyük devle burun buruna gelmişti. Bunlardan biri İsveç istilası olup bunu Türklere karşı yaptığı savaş takip etmişti. Bu doğrultuda ardı ardına gelen savaşlarla Polonya tek kelimeyle dişini tırnağına takarak belki de tarihinde gösterdiği en büyük başarıyı elde etmişti. Nitekim Viyana'yı Osmanlı impara-

torluğunun elinden kurtarmak için Jan Sobieski'nin ordusuyla birlikte onlara karşı koyarak bir anda yıldızı parlamıştı. Ancak son olarak on sekizinci yüzyılın başında girdiği kuzey savaşlarında Polonya tamamen sıfırı tüketmişti. Açlık, hastalık ve yokluk Polonya ordusunu mahvetmiş ve 1676'da bıçak kemiğe dayanınca Yahudilerin Dört Ülke Konseyi'ndeki hahamın başlarını bir araya toplayarak onlara şu açıklamayı yapmıştı.

"Biz tanrıya ve size karşı günah işledik. Bu bizi her geçen gün rahatsız ediyor. Bizim için yaşamak gittikçe zorlaşıyor. Halkımız diğer ulusların arasında en sefili durumuna düştü. Bu durumda ayakta kalmamız bile mucize. Bundan böyle yapmamız gerekenin lordumuzun emirlerine sıkı sıkıya bağlı kalıp, sizin saygın deneyimlerinizden istifade etmek ve sizinle dostluğumuzu daha da pekiştirmek olduğunu anlamış bulunuyoruz"

On yedinci yüzyılın başlarındaki zengin Polonya-Litvanya ortaklığı meteliğe kurşu atacak hale gelmiş, ardı ardına yaşadığı savaşlar nedeniyle nüfusu üçte birin altına düşmüş, Polonya Krallığı borçları yüzünden tehlike altına girerek yıldızı bir anda sönmüştü. Çevresindeki Avusturya, Prusya ve Rusya gittikçe büyürken, onlar tersine bir gelişim göstermekteydi. Onlar yemyeşil ovalara sahip olup her geçen gün daha da güçlenirlerken, yaralı aslanın karşı koyacak gücü kalmamıştı. Bunun üzerine hemen parlamentoyu yeniden yapılandırarak *sejm* reform yapmaya yönelmişler ve bu doğrultuda Yahudiler'le yeniden entegre olup ilişkilerini düzenleme kararı almışlardı. Ama artık çok geçti. İç savaş kapıdaydı. Polonya'nın ekonomisi dibe vurmuş ve Prusya'nın ülkeye sahte para sürmesiyle[20] Polonya krallığı her zamankinden çok daha fazla Moskova'nın kuklası durumuna düşmüştü. Bu doğrultuda Prusya, Rusya ve Avusturya bu birleşmeden her gün bir ısırık daha kopartarak Polonya'yı giderek zor duruma sokmuşlardı. 1772 yılında *Rzeczpospolita* neredeyse yarı nüfusunu kaybederek bölgede üçüncü güç durumuna düşmüş ve toprakları yok denenecek kadar azalmıştı. 1791 yılında ise geri kalanı da elinden alınmış ve nihayet 1795 yılında Polonya-Litvanya birliği tamamen dağılmış ve üç şarlatan soyguncu imparatorluk doğu Avru-

pa'daki toprakların sınırındaki madenler ve kömür ocaklarına sahip çamurlarla kaplı Myslowice civarındaki bölgeye gözünü dikmişti.

Kazak isyanından sonra bu bölgede yaşamaya çalışan Yahudiler, azalan nüfuslarıyla ticaret yapmaya çalışıyorlardı. Ama kısıtlı imkanlarla sınırlı bölgede geçinmek için yeterince kaynak bulamıyorlardı. Şehir yönetim kurulları olan Kahal'lar, ticaret durmasına rağmen deneyimleri sayesinde topluluğu ayakta tutmaya çalışıyorlardı. Ekonominin dibe vurmasıyla ellerinde yaşamlarını idame ettirecek para yetersiz kalmıştı. Bu arada sürekli Polonyalı asiller hatta Papalık tarafından gittikçe artan borçlarını ödemeye zorlanıyorlardı. Katolik kilisesi zor durumdaydı ve Papa XIV'inci Benedikt bir gaf yapıp *Vix Pernevit* kanunlarına göre faizin yasak olduğunu söylemesine rağmen, Polonya kilisesi Yahudilerin kârlı yatırım yapan ekonomi uzmanları olduğuna Papayı ikna ederek, onları Polonya'nın borçlarını kapatmak üzere görevlendirmişti. Bu doğrultuda Yahudiler çok büyük bir borcun altına sokulmak isteniyordu. Bunun karşılığında onlara bir daha geri gitmemek üzere başta Krakow olmak üzere istedikleri şehirde kalma izni ile birlikte sayısız imtiyaz verilmişti. Ama meblağ çok büyüktü. Bu durumda borçları ödeyebilmek için ticaret hayatları boyunca uyguladıkları prensip kararını kırmaya zorlanıyorlardı. Borç parayla yatırım yapmak ve hiç tüketim yapmamak. Şehir meclisleri bu parayı kendi masrafları için ayırdıkları paradan ödemek durumundaydılar ve bunu ilk kez yapacaklardı. Krakow, Grodno, Opatow, Pins ve Posen borç içinde yüzüyordu. Bu durumda toplam borç yüzbinlerce hatta milyonlarca zlotiydi. 4 Zlotinin oldukça yüksek bir maaş olduğu düşünülürse, borcun miktarının büyüklüğü net bir şekilde anlaşılıyordu. Polonya krallığının uçan kuşa borcu vardı. Sonuçta topluluk kendi içindeki meslektaşlarına ve şehirdeki eski zengin müşterilerine başvurup, onlardan borç para istediler. Böylece Yahudiler tarihlerinde ilk kez alacaklı konumundan borçlu durumuna düşmüşlerdi. Birçok borçlu müşterilerinin onlara parasını ödemediği zaman duydukları aşağılayıcı duruma şimdi kendileri düşmüşlerdi.

Nitekim çok geçmeden 1710 yılında Lublin şehir komitesinden bir grup temsilci, zengin ve refah içindeki Amsterdam şehrinin hahamı

olan Zvi Hirsch ben Jacob Ashkenazi'nin kapısına dayanmıştı. Çok sayıda hahamın arkasını imzalayarak kefil olduğu ellerindeki borç senedinin ödenmesini talep ediyorlardı. Ekindeki mektupta Lublin şehir meclisi üyelerinin ricası yazılıydı, borçlarını ödeyemedikleri için çok sayıda Yahudi bilim adamından yardım istemek üzere batıya uzun seyahatler yaptıklarını belirtiyorlar ve hahama yalvarıyorlardı. Mektupta "paranın bittiğini göstermek için önlerine para keselerini boşalttık, böylece paranın bittiğini gözleriyle gördüler . . . İsrail'den gelen para tamamen bitti. Bu nedenle onların bizi lanetlercesine bakan kızgın bakışlarını görür gibiyiz. Tanrı esirgesin" yazıyordu. Topluluk bu büyük borçla töhmet altındaydı, mahvolmuştu ve bu senedin arkasına imza atmak, borcun ödenmemesi halinde hapis cezasına çarptırılmak demekti. "Bu kelime... titreyen elleriyle kendi mahkumiyetlerini imzalamış olan Lublin şehir meclisinin yaşlı liderlerini işaret ediyordu"[21]

Haham Ashkenazi başta kendisi olmak kaydıyla bu borcun ödenebilmesi için elinden geleni yapıyordu. Amsterdam Yahudileri de büyük miktarda bağışta bulunmuştu ama para tamamlanamıyordu, bunun üzerine haham sıkılarak Seferad Yahudilerinden de yardım rica etmişti. Oğlu "Oldukça büyük miktarda para ve değerli eşyalarını hatta onlar için önem taşıyan hediyelerini bile Lublin'in borcunu ödemek için hahamın kutsal ellerine teslim etmişlerdi" diyordu. Sonunda Lublin'in borcu bitmişti ama bu geçici bir çözümdü. Borçlanma devam ediyordu ve sırada başka şehirlerin de borcu da vardı. Bu durumda eldeki kısıtlı imkanlarla bu borçların temizlenmesi mümkün değildi.

Öte yandan topluluk bu borçları ödemek için büyük bir savaş vere dursun, Polonya parlamentosu 1764 yılında vergi sisteminde yeni bir reform yapmış ve Yahudileri Polonya ile entegre olup kendilerini Polonya vatandaşı olarak görmelerinden dolayı, mükafatlandırmak yerine çok âlâ bir ceza vermişti. Kahal'ların borcunu bir an önce ödemek için yeni kurulan sözüm ona modernleştirilmiş vergi sistemiyle Yahudilere yeni borç almamaları talimatı verilmiş ama akabinde Dört Ülke Konseyi toplantıya çağırılıp yeni kanun açıklanmıştı: "Eski vergi yasası tarafımızdan iptal edilmiştir . . . bu doğrultuda Yahudilerin ödediği Vatandış-

lık Vergisi kaldırılmıştır . . . bundan böyle şehir kurulları söz konusu değildir . . . toplantılar yapıp fikir tartışması yapamayacaklar ve bugüne dek alışageldikleri şekilde yaşayamayacaklardır. Bu kanun bugünden itibaren sonsuza dek geçerlidir"[22] Bu kanunu en ufak şekilde ihlal etmenin cezası ise 6.000 *Grivnas*, bir külçe gümüşe eşdeğerdi ve bugünkü Ukrayna'nın düşük para birimiyle bile kıyaslanacak olursa, müthiş bir meblağdı.

Topluluk sersemlemişti. Utanç içindeydiler. Kendilerini aşağılanmış hissediyorlardı. "Kaptanların, konsey liderlerinin, bir dinin öncülerinin, en ufak haysiyetleri kalmadığı gibi İsrail'in şerefi de yerle bir olmuştu"[23]

Yoksuluğun üzerine onursuzluk da eklenmişti. Bundan böyle Yahudilerin Yüksek İstişare Kurulu söz konusu olmayacaktı. Artık Yahudilerin kendi idareleri yoktu. *Sejm*'in verdiği bu karar, Polonya ile entegre olmuş Yahudilere karşı gerçekçi bir bakış değildi. Bu duyuru Polonya-Litvanya Yahudilerinin güç ve ayrıcalıklarını kaybetmiş olduklarının açık kanıtı ve Yahudi medeniyetinin çöküşünün başlangıcıydı.

Büyük işler başarmış bir topluluğun içinde bulunduğu durumu ve neler hissettiklerini söylemeye gerek yoktu. Ama çalışan sıradan kesim için bu durum Yahudiler adına belki de bir kayıp değildi. Nitekim çoğu "Polonya Krallığı toprakları üzerindeki tüm Yahudiler kanunlara saygılı ve onların çerçevesinde yaşayan adil insanlardır ve bu yönde gördükleri aykırılıkları bizim adımıza cezalandıracak kadar Polonyalıdırlar"[24] diyen Polonya yönetiminin bu sözleriyle diğerlerinin düşmanlık oklarını üzerlerine çekerek oligarşik düzenin bir parçası gibi görünmekten kurtulduklarını düşünüyorlardı. Bu doğrultuda yeni oluşumla bir anlamda özgürlüklerine kavuşmuşlar ve artık kontrol kendilerinden çıkmıştı.

Polonya'nın ekonomik sorunlarını çözmek ve borçlarını ödemek için uğraş verdikleri dönemde dinlerine aykırı düşen işler yaptıkları ve tabuları yıktıkları için büyük manevi sıkıntılar içinde yüzen hahamlık yetkilileri, bu işin üstesinden gelip başarabilmek için uzun süre kontolu sağlamakta güçlük çekmişlerdi. Bu dönemde yaşadıkları karanlık günlerden mantıklarını kullanarak çıkmak için büyük büyük çaba har-

camışlar ve buna mükafat beklerken aldıkları cevap karşısında, ilkin büyük şok yaşasalar da şimdi artık gün aydınlanmış ve özgürlüklerine kavuşmuşlardı.

Eski günlerde Hıristiyan karşıtı ayaklanmaları bastırmayı büyük ölçüde başaran Ülke Konseyleri, bir yandan yönetime hizmet verip, diğer yandan Yahudi topluluğunu güçbirliği içinde tutmaya çalışırken, Polonya yönetiminin onları dışlamasıyla kenara çekilmişler ve ortalık Polonya'yı parçalamak için pusuda bekleyen düşmanlarına kalmıştı. Nitekim bunun sonucunda *Dreikaisereck* (Prusya-Rusya-Avusturya) Polonya'yı aralarına sıkıştırıp yok etmişlerdi. Bu dönemde Yahudi topluluğu telafisi mümkün olmayacak derecede hasar görmüştü. Çağdaş bir yazar o dönemi şöyle özetlemektedir:

"Sınırlar kırmızıyla çizilmiş . . . kapılar tüm uluslara kapanmıştı . . . Bölgelerdeki şehir konseyleri artık söz konusu değildi. Artık onların liderleri bir araya gelmiyor hatta ortalıkta bile nadir görülüyorlardı . . . hepsi kendisini asi olarak gören yönetimden soyutlamıştı, sinagogları terk etmişler ve evlerine kapanıp, odalarında dua etmek için yüksekçe bir yer yapmışlardı. Bu İsrail'in düşüşünün başlangıcıydı"[25]

12

GERİLEME

Haaaham Elimelech
Çok neşeli biriydi
Haaaham Elimelech
Çok mutlu biriydi
Hemen çoraplarını çıkartır
İki de kemancı çağırır
Dans etmeye başlardı...

diye devam ediyor . . . derken devreye flütler, ziller, davullar ve diğer aletler giriyor ve birden masanın üzerine zıplayıp dans etmeye başlıyordu.

1970 yılında Eleanor Gordon Mlotek'in[1] *Mir Trogn a Gezang* adlı eski Yahudi şarkılarından oluşturduğu koleksiyonundan bu şarkıyı söylüyordum. Şarkının adı *Der Rebbe Elimeyleck*'ti. Yazılarında Moshe Nadir ya da Moses the Rare (Nadir Musa) adını kullanan Amerika doğumlu komünist düşüncedeki taşlamalarıyla ünlü Isaac Reis'in *Old King Cole* adlı çocuk şarkısından uyarlanmış olan bu şarkıyı çok seviyordum. Ancak 1923 yılında bu şarkı piyasaya çıkmadan dört yıl önce anonim bir folklor parçasından alınmış olduğunu keşfetmiştim. Bu durumda gerçeğin ortaya çıkabileceğini düşünemeyen yaratıcısının, bu noktayı gözünden kaçırıp piyasayı yeterince kontrol altına almayı başaramadığını düşünmüştüm.

Şarkı bir tür hicivdi. Ama çok sıcak ve esprili sözleri vardı. Yaşamını halkına adamış bir hahamın geleneklerinden kopmaması adına verdiği mücadelelerle dolu yaşam hikayesini anlatıyordu. Nitekim *Der Rebbe Elimeylech*, özellikle on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda gi-

derek artan toplumun arasındaki din sürtüşmesinden dolayı Yahudi olma ruhunun giderek yok olmasından ve Yahudilerin geleceğinin pek parlak görünmemesinden dolayı toplumdaki bu kötü oluşumu yok etmek için çabalamış biriydi. Bu doğrultuda Tsaddik tarikatının kurucusu olan Haham Elimelech'in[2] şarkısı, on sekiz ve on dokuzuncu yüzyıllarda bu durumu şiddetle protesto eden diğer tüm din adamlarının da şarkısı olmuş ve *Tsaddik- Righteous One* (Dürüst İnsan) ya da İbranice *Admor* denilen *Our Lord, Teacher and Rabbi*[3] (Yol göstericimiz, eğiticimiz ve Hahamımız) dedikleri hahamın ünlü şarkısı, onun tam yüz elli yıl sonra bile unutulmasını imkansız kılmıştı.

Elimelech ben Eliezer Lipmann Weisblum (1717-87) Polonya'da Gdansk'a giden Sandomir yolu üzerinde nehir kıyısında küçük bir ticaret merkezi olan Le zajsk'ta hâlâ hatırlanmaktadır. Yaşamının yarısını en az kendisi kadar ünlü olan erkek kardeşi Zusya ile birlikte, köy kasaba dolaşarak geçiren hahamın İbranice *ohel* denilen türbe şeklindeki mezarı, şehrin yeşillikler içindeki tepesinde parlak demirlerden bir kafes içinde özel koruma altına alınmıştır. Şehrin Yahudi mezarlığı Hitler'in *Wehrmacht* buldozer komandoları tarafından tahrip edildikten sonra, şehrin merkezinde bulunan taşları tekrar yerine konmuştur. Hemen bitişiğindeki yerde mezarlığın koruyucusu olarak oturan orta yaşlı bayan Krystyna, hahamın mezarlığını çevreleyen özel demir kafesin anahtarını evinde saklayıp, hacılara mezarını göstermek için gerektiğinde gidip almaktaydı. Bu iş ona Lezajsk hahamıyla birlikte tutuklayıp Gestapo'nun hücreye attığı babasından miras kalmıştı. Ancak o sırada onları kurtaracak nüfuz sahibi hiçbir tanıdıkları ve akrabaları yokmuş ve tek yaptıklarının buradaki aileler tarafından umutla kurtarılmayı beklemek olduğunu söylüyordu. Sonunda onları haham Elimelech kurtarmış ve babası hahama olan minnettarlığını ona özel bir mezar yaptırarak ödemek istemişti.

Katolik Krystyna onun ateşli bir taraftarıydı. Onu mezarlıkta kendisine tahsis edilmiş özel yerinde ziyaret ettiğimde hemen kapının yanındaki raftan içinde hahamın kutsal sözlerinin bulunduğu üzerinde *No'am Elimelech* (Elimeleck'in sözleri) yazan kalın ve mavi ciltli büyük

kitabı almış ve bana dönüp "Eğer bilmiyorsanız, size tercüme edebilirim" demişti "Her Yahudi *Tsaddik* tarikatına ait bu değerli sözleri bilmeli" Onun bu sözleri bana çok şaşırtıcı gelmişti. Demek ki Katolik Polonya Yahudilerinin Tsaddik ruhani liderlerinin epey etkisinde kalmıştır ve bu etki hâlâ yok olmamıştı.

No'am Elimelech adlı kitaptaki hahamın sözleri, kurucusu olduğu tarikatın lideri olarak toplum için çok kutsal ve değerliydi. Tsaddik tarikatına bağlı bir Yahudi, ayakları dünya üzerindeyken, kafası cennette olmalıydı. Nitekim "Bu tarikata bağlı kişiler cismen bu dünyada ama ruhen öteki dünyada yaşamalı" şeklindeki sözleri, kişinin dürüstlükten ayrılmaksızın, dünyevi güzelliklerden nefsini arındırıp, isteklerine gem vurması ve "Tsaddik dini gereği Tanrının tüm buyruklarını harfiyen yerine getirmesi" demekti. Eğer bu şekilde ruhunu arındırıp günah işlemezse, ruhu göğe yükselecek ve başına gelen tüm kötülükler ondan uzaklaşacaktı. Bu nedenle onun görüşlerini ve bu konudaki talimatlarını takip ederek tarikatı maddi olarak destekleyenler, bu şekilde dünyeviliğin zevklerinden uzaklaşarak ona olan borçlarını bir tür "fidye"[5] olarak verdiklerine inanmışlardı. Bu doğrultuda onun geride bıraktığı sofranın üzerindeki lezzetli yiyecekleri yiyen Tsaddik'ler kapının ardındaki kartal bakışlı düşmanlarına karşı tarikatı koruma altına almışlardı. Nitekim "Her kim Tsaddik tarikatıyla ilgili öğreti verir ve tarikata bağışta bulunursa, onun uçsuz bucaksız hikmetinden nasibini alacaktır" diye yazmıştı Elimelech. "Onlar bunun karşılığını mutlak alacaklardır, ama günah işleyip kötü yola sapanlar ve Tsaddik yaşam tarzını reddenler Tevrat'ı inkar etmiş olmaktadırlar ve bu yüzden cennet onlara yasaklanmıştır" demekteydi.

Ancak kolaylıkla tahmin edileceği üzere Tsaddik hareket bir süre sonra, kapının önünde yüzükoyun yatmış pusuda bekleyen bir düşman gibi toplumun büyük kesimi tarafından atalarından miras kalmış kokuşmuş bir zihniyet olarak nitelendirilmiş ve özellikle on dokuzuncu yüzyılda büyük karmaşa ve patırtıya yol açmıştı. Bugün onun ailesi, yoldaşları, yardımcıları ve çok sayıda inananı ve Tsaddik tarikat üyeleri tarikata "bağış" yapıp yolundan ayrılmadıklarını kanıtlamak için uzun kuy-

ruklar oluşturup mezarını ziyaret etmektedirler. Bu açıdan bakıldığında, tıpkı Amerikan başkan adayları gibi çok sayıda hahamlık onun mezarını ziyaret etmek için turlar düzenlemekte ve seçim kampanyasına katılır gibi kasalarından büyük miktarları tarikata yapacakları bağışlar için ayırmaktadırlar. Bu doğrultuda bir Tsaddik tarikat üyesi tarikatın ekonomi çarkının nasıl döndüğünü şu sözlerle anlatmaktadır:

Tarikatımızın kurucusu olan Zaddik'in sarayının bakımı ve her türlü ihtiyacı, yapılan bağışlarla oluşan ve ayrı bir yerde tutulan fondan karşılanmaktadır. Bu fon tipik bir ekonomik sistemle yürütülmektedir. Bu fondan tarikatın bütün ihtiyaçları karşılandığı gibi hisse senedi ve tahvil alınarak bu paranın miktarı çeşitli yatırımlarla çoğaltılmakta ve bu paradan devlete vergi ödenmektedir"[6]

Ancak Tsaddik tarikatının çoğu üyesinin bu doğrultuda yaşadıkları hayattan dolayı yüzlerinin kızarıp utanmaları gerektiğini samimiyetle söylemek zorundayım. Nitekim ünlü *(Admor)* tarikat liderinin Rozdol'lu Judah Zevi olarak bilinen erkek kardeşi "İnsanların neden beni de ziyaret edip, para vermediklerini anlamakta güçlük çekiyorum. Ben de bu tarikatın bütün inceliklerini biliyorum ama *Tsaddikler* beni *Axis Mundi,* liderin yardımcısı yerine koymuyorlar" diyebilme cesaretini göstermiştir. O bunu anlayamazken, ben de Çernobil'in İbranice *Maggid* denilen saygın vaizi Mordechai'e verilen paralarla muhteşem bir evde lüks içinde yaşamasını ve etrafında onun bakımını üstlenip tüm ihtiyaçlarını gideren ve "otuz yedi dürüst adam"[7] adıyla nam salmış kişilerin kendilerini nesillerine adayarak güya Talmud eğitimi vermelerini ve sitayişle anılmalarını anlayamıyorum. Nitekim bu soruyu benim gibi çok kişi kendisine sormuş olmalıydı ki, bu sorular doğrultusunda yaşanan gelişmeler topluluğun sürülmesi için büyük tehlikeler arz etmişti.

Çok sayıda Tsaddik tarikat üyesinin lüks içindeki sarayları yapılan bağışlarla döşenmekteydi. Nitekim bunlardan biri Medriboz'lu Baruch (1757-1810) adında bir Tsaddik üyesi olup tarikat liderinin torunuydu. Kendisinin bu yolda ilerleyen dürüst bir kişi olduğunu savunan Baruch için ikinci yüzyılda yaşadığı sanılan Kabalist yazar Shimon ben Yochai, *Book of Splendeour* (Sihirler Kitabı) adlı eserinde, rüyasında *Zo-*

Ihar'ın ona göründüğünü ve "Sevgili Baruch'um sen mükemmel bir insansın" dediğini yazmaktadır. Bu arada Baruch, tam bir Polonyalı aristokrat gibi yaşamaktadır ve ona yapılan saldırılara karşı her biriyle düelloya tutuşup dövüşmek için sarayında görevlendirdiği akıl danışmanı Hershele Ostropover'e "saray nazırı" olarak bordro çıkartıp maaş ödemektedir. Bu bana Hindistan'ın kutsal gurularının Rolls Royces marka arabalarıyla müthiş bir lüks içinde yaşadıklarını hatırlatmıştı. Bu doğrultuda Tsaddik tarikatı kendi içinde görev dağılımı yapmıştı. Nitekim tarikatın giderek yapılanmasıyla ilgilenenler "Şekilciler" maddi kaynak temin edenler "Maddeciler" olarak ikiye ayrılmıştı.

Ancak bu beklenmedik oluşumların artması ve din bilimcisi olarak görev yapan tarikat lidelerinin halkın üzerinde oligarşik bir düzen kurması, sıradan halkın buna tepki göstererek tanrıya ibadet etmek için farklı yollar seçmesine ve giderek dinden soğumasına neden olmuştu. Nitekim tarikatlar sadece inançlarını soymakla kalmayıp, onların evlerinden, servetlerinden olmasına ve ümitlerinin istismar edilmesine neden olmuştur.

Yasaklara İzinli Kılınanlar

On yedinci yüzyıl Polonyası'ndaki kriz, Kazak isyanı, İsveç istilası veba ve salgın hastalıklar, kıtlık, kuraklık, kraliyetin dirayetini koruyamaması, Türkçe *Hayda!* diyerek Türk'lerin Tatarları imparatorluğun üzerine kışkırtması, bu nedenle Türk'lerle yapılan zorlu savaşlar ve 1600 ile 1660 yılları arasında içinde çok sayıda din dönmesi Yahudi'nin olduğu iddia edilen Elimelech'in şehrinde büyük sıkıntılar doğurmuş, çok sayıda bina ateşe verilerek tahrip edilmişti. Ardından kendisine ait Lancut bölgesinde Lord Lézajsk ile Tatarlar arasında çıkan savaşta bu bölgedeki evlere saldırıp içindekileri esir almışlardı. Sonrasında İsveç istilasına uğrayan şehirde Gustav'ın azametle yürüyüşü karşısında halk çil yavrusu gibi kaçışmış, bu beklenmedik olaylara doğrudan Yahudiler'i ilgilendiren bir yenisi daha eklenince, artık kesinlikle dünyanın sonunun geldiğine inanmışlardı.

Orta doğuda bir Mesih göründüğü ve İsrailoğullarını kutsal kitapta

vaat edilen ülkeye götüreceğine söz verdiği söylentisi ortalıkta dolaşıyordu. Bu kişinin adı Sabbatai Zvi ya da Shabbetei Zevi olup Türkiye'de eski adıyla Smyrna, İzmir olan şehirde kümes hayvanları ve koşer yiyecekler satan bir esnafın oğluydu.

Akli dengesi yerinde olmadığı yönünde semptomlar gösteren bir tür akut manik defresif hastası olduğu söylenir. Nitekim sık sık geçirdiği nöbetlerle gelgitler yaşıyor, zaman zaman kendisini dünyanın zevklerinden mahrum ederek münzevi hayatı yaşıyor, oruç tutuyor, kendisini kırbaçlıyor ve tamamen içine kapanarak uzun süre ortalıkta görünmüyordu, bazen de hastalığından dolayı çılgınca hareketler yapıyor, ilahi bir gücü olduğunu söylüyor, Yahudi dininin kanunlarına karşı gelerek garip ve şaşırtıcı davranışlarda bulunuyor, kendisini tanrı yerine koyup buyruklar vererek Mesih olduğunu söylüyordu. Ancak söyledikleri halka inandırıcı geldiği için büyük yandaş toplamıştı ve Yahudi Mistizmi konusunda ünlü analizci Gershom Sholem onun anormal taraftar kitlesinden dolayı Yahudi dini tarihinde Kudüs tapınağı yıkıldığından beri[8] yaşanmış en büyük dini karmaşaya neden olduğunu ve yarattığı tarikat hareketinin sonunda Yahudi halkında da aynı ölçüde büyük tahribat yarattığını söylemektedir.

1665 Kabalacı bilim adamı Gaza'lı Nathan[9] Zvi'nin uzun süredir beklenen mesih olduğunu ve kendisine İsrail soyunu temsilen on iki havari atadığını söylemişti. Bu haberle birlikte Yahudi dünyası karıştırmış ve tek kelimeyle pandomina kopmuştu. Almanya ve İtalya'daki halk Zvi'nin beyaz bir ata binip, Kudüs civarında yardımcılarıyla birlikte dolaştığını konuşuyordu. Herkes onun giysisi ve tavırlarından dolayı Müslüman olduğunu düşünüyordu. Her şeyden önce eğer bir Yahudi ise tanrı tarafından görevlendirilmiş olan ve halkın *Boruch atoh Adoshem, Eloheinu Melech ho-olom, matir issurim* (Tanrının kutsadığı saygıdeğer lordumuz, o bizim tanrımız, kainatın yasaklara izinli kralı) şeklinde taltif ettiği Mesih, Yahudi dininde mundar sayılan koşer olmayan yiyecekleri nasıl yiyebiliyordu? Polonya'da ise onun Yahudi bir kızla evlendiğini konuşuluyordu. Kazakların istilası sırasında öksüz ve yetim kalmış ve Mesih'e sığınmıştı Ancak kadını görenler onun düşük ahlak-

lı biri olduğunu söylemekteydi. Fas'ta Müslümanlar arasında onun mucizeler yarattığından ve Mekke'nin fethinde kaybolmuş on kabileye öncülük ettiğinden söz edilmekteydi. Hıristiyan dünyasındaki söylenti ise Zvi'nin onlara 1666 yılında ikinci İsa'nın geleceğini duyurmasıydı.[10] Çağımız tarihçilerinden Heinrich Graetz, *History of the Jews* (Yahudilerin Tarihi) adlı kitabında, Zvi'nin İngiltere'de de sahiplenilmesinin nedenini ise, Cromwell zamanında İsa'nın ikinci kez geleceğine inanmış olup kendilerini *Fifth Monarchy Men of Cromwell* olarak ilan eden Cromwell'in Beş Monarşi Adamından biri olan Zvi'nin babasının bu yönde Smyrna'da bir misyoner olarak çalıştığı ve bu dönemde oğlunun beynini yıkadığı şeklinde açıklamaktadır. Amsterdam'da ise Hıristiyan rahip Petrus Serrarius, Mesih'in geliyor olduğunu duyurmuştu. Londra'da olanları Samuel Pepys şöyle diyordu:

"Bütün şehir bir ya da iki kez ortada görünmüş olan ve herkesten 10 Pound alarak 100 Pound toplayan bir Yahudiden söz ediyordu. O kişi şu anda Smyrna'daydı ve iki yıl içinde Doğunun Prensi, Büyük Zat, Dünyanın Kralı ilan edilmişti ve şimdi İngiltere'de de aynı söylentiler çıkmıştı, onun Mesih olduğu iddia ediliyordu. Onun bir arkadaşı 1 Pound'a muhtaç Yahudi'nin bu duruma gelmesini garip karşılıyordu. Öte yandan 1666 yılı içindeydik ve onun söylediklerine göre bu yıl Hıristiyanlar için büyük bir yıl olacaktı. Neler olacağını tanrı bilir!"[11]

Haber Yahudiler arasında tıpkı orman yangını gibi hızla yayılmıştı. Kadın erkek herkes bu yeni Mesih'in gelişinin heyecanını yaşıyordu. Hafta bir kez oruç tutuyorlar, dini usullerle yıkanıp arınıyorlar, vücutlarına nefis körletme yönünde eza çektirici işkenceleri yapıyor, çırılçıplak soyunarak karların üzerine yatıyorlar, ellerine Zvi'nin temsili resminden oluşmuş pankartlar alıp caddelerde 21'inci ilahiyi söylüyorlardı: "Kralımız seninle coştuk, sen bizim kurtarıcımızsın, senin gelişinin mutluluğunu yaşıyoruz!" Pinsk, Vilna ve Lublin'de Yahudiler ayaklanmıştı. İş ve ticaret hayatı tamamen durmuştu. Birkaç haham halkın geçirdiği bu histeri nöbetine karşı koymaya çalışmış ama başaramamıştı. Herkes evlerini satıp, vaat edilen topraklara gitmek üzere eşyalarını toplamaya başlamış-

tı. Hollanda, Almanya, Polonya ve İtalya'daki şehir liderleri Yahudi liderlere mektuplar göndererek İsrail'in yeni kralına bağlılıklarını bildiriyorlardı. Bu konuda orta doğudaki Haham Leib ben Ozer şöyle demekteydi:

"Birden ortalıkta yüz binlerce insan, kadın erkek, küçük çocukların dilinde bile kehanet sözleri dolaşmaya başlamıştı, tek bir kelime İbranice bilmedikleri halde Zohar dilinden kelimeler telaffuz ediyorlardı. Halkın arasında epileptik durumlar görülüyordu. Çoğu yere düşecek gibi öne arkaya hızla sallanıp duruyor ve sanki acı çekmelerine neden olan şiddetli bir darbe yemiş gibi ağızlarından köpükler gelene dek nöbet geçiriyorlardı. Kabala öğretisi gündeme yerleşmişti, etrafta yoğun halde sihir, keramet, kehanet sözleri uçuşuyordu. 'Kralımız Shabtai Zvi, Tanrımız, kralımız, Mesih'imiz, dünyanın ve cennetin kralı, o cennetin krallığından bizim için gönderildi"'diye bağırıyorlardı . . . Ne yöne gitsek, aynı sözleri duyuyorduk. Etrafta yeni Mesih'in erkek ve kadın peygamberlerinden bir şirket oluşmuştu. Her gün başka bir kehanet sözüyle ortalık çalkalanıyordu. Ama en gözde söz, Shabtai Zvi'nin doğru ve dürüst bir insan olduğu ve kurtarıcımız olarak yeniden dünyaya gelmiş olduğuydu"[12]

1666 yılı Şubat'ında Zvi'nin tutuklandığı haberi tek kelimeyle bomba etkisi yaratmıştı. Osmanlı İmparatorluğu yetkilileri tarafından yakalanan Zvi, kutsal kitapta *Migdal Oz,* Güçlü Kule[13] olarak geçen Gelibolu kalesinde, siyasi suçluların hapsedildiği zindana atılmıştı. Ancak padişah, onun sergilediği anormal davranışlardan dolayı meczup olduğuna karar vererek, genellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun başını belaya sokacak olduğuna inandığı bu tip kişilere anında uyguladığı kelle vurdurma cezasını ona vermemişti.

Ama bu karar onun için ölümden çok daha dramatik bir son hazırlamıştı. Nitekim 1666 yılı Eylül ayında olayın Polonya'da hızla yayılmasıyla, halk büyük bir şaşkınlık içindeyken, bir Polonya'lı Kabalist olan Lemberg'li Nehemiah ha-Kohen'in onu Osmanlı'lara ihbar ettiği anlaşılmıştı. Sonuçta padişahın veziri Köprülü Ahmet Paşa tarafından sorguya çekilen Zvi, Müslüman olmaya zorlanmış, aksi takdirde kellesinin

vurdurulacağı söylenerek ölümle yaşamak arasında bir tercih yapması istenmişti. Bunun üzerine Zvi padişahın eteğine yüz sürüp, kutsal kitapları Kur'an'ın üzerine yemin ederek Müslüman olmuş, ardından başına ipek sarık sarıp, kaftan giyerek kılıç kuşanmış ve Aziz Mehmet Efendi adını alarak Kapıcıbaşı olmuştu. Böylece Osmanlı İmparatorluğunda suçluların infazını gerçekleştiren cellatların kapısının önünde nöbet tutan Kapı Ağalığı göreviyle ödüllendirilen Zvi'ye özel bir daire tahsis edilmişti.

Bu arada Polonya'da Nehemiah ha-Kohen'in Zvi'yi ihbar ettiği haberi hızla yayılmış ve büyük tepki almıştı. Nitekim Polonya'ya döndüğünde hain olarak ilan edilerek topluluktan kovulmuş ve halk arasında yaşayabilmek için adını değiştirmek zorunda kalmıştı.

Nathan Gaza, Zvi'nin din değiştirme haberiyle gerisinde hayal kırıklığına uğrayan suskun ve tövbekar bir halk bıraktığını ama bir o kadar da tersi yönde yandaş toplamaya devam ettiğini söylemektedir. Nitekim Zvi'nin mahkum edildiği haberiyle Kabala öğretisine ait kitaplar, risaleler, mektup ve belgelerin çoğu atılıp yok edilmişti, ama bu durum büyük bir kesim üzerinde kışkırtıcı etki yaparak yandaş sayısını arttırmakla kalmayıp en önemlisi Yahudi dininde Mesih hareketlerinin başlamasına ve giderek hızla kök salmasına neden olmuştur.

Alman ve Avusturya hahamları ise haberi duyunca utanç duymuşlardı, eski ateşleri birden sönmüştü, bu durum karşısında yutkunmakla yetinip konu hakkında tek kelime dahi etmemeye karar verip hiçbir şey olmamış gibi davranmışlardı. İtalya'da Kabalizm'e ait bütün dokümanlar ve kayıtlar yırtılıp yakılmıştı. Ancak uzak doğuda Mesih hareketleri kolay bastırılamıyordu. Nitekim aynı şekilde Bohemya, Moravya, Polonya ve Litvanya'da çok sayıda Zvi taraftarı onun Osmanlı padişahını önce ikna etmeye çalıştığını ama başaramadığını söyleyerek ona inanmaya devam etmiş, sonuçta birçok Yahudi onun yandaşı olabilmek adına Müslümanlığı seçmişti. Böylece küçük bir Yahudi kökenli Müslüman grup oluşarak Selanik'e yerleşmiş ve Müslüman dinini seçen Selanik Yahudileri olarak adlandırılmışlardı. Onlara Türkiye'de kısaca *Doenmeh*, dönme denmekteydi. Türkçe'de bu kelime yirminci yüzyılda

aynı zamanda travesti anlamında da kullanılmaya başlanmıştır. Bazıları ise Zvi'nin din değiştirmesini Kabala öğretisindeki mistik olaylara bağlamışlardı. Sonuçta bütün bunlar Zvi'nin zaferini ilan etmekteydi. Nitekim Kabalist Jacob ben Moses Temerles bu konuda şöyle demektedir:

"Doğru ya da yanlış, ne olursa olsun sonuçta liderimizin mistik özellikler taşıdığına inanıyorduk. Bu doğrultuda halkımın inanç ve duygularını içine gömmesi ve bütün bunların saklı kehanetlerde yazılı olduğunu kanıtlayamamasından dolayı çektiği üzüntüyü yüreğimde hissediyordum. Sonuçta büyük ya da küçük, onun Tanrı tarafından görevlendirildiğine inanmış ve buyurduğu emirler doğrultusunda yaşayan bir kitle oluşmuştu. Bu kurtuluşumuzun onun ellerinde olduğuna dair kesin inancımızın kanıtıydı"[14]

Onun bu sözlerine her ne kadar tepki gösterilse de, Tevrat ve Talmud'ta, Kabala öğretisinin kitabı olan *Zohar*'ın içindeki kehanetlere ve bunlara emsal gösterilen olaylara yer verilmesi, kendisini peygamber olarak ilan edip bunun kanunen geçerli olduğunu küstahça duyuran kişilerin giderek artmasına neden olmakla kalmayıp, bunun tersini savunmayı zora sokuyordu.

Öte yandan Yahudi toplumu en son Zvi'den haber aldıklarında, onun Topkapı Sarayı'nda bir çardağın altına oturmuş Yahudice vatan şarkıları söylediğini duymuşlardı. Onun bu garip ve hazin tavırlarını gören padişah, gerçekten hasta olduğunu anlayıp acıyarak Balkan'larda küçük bir şehre tayin etmiş ve kendi haline bırakmıştı. 1676'da ellinci yaş gününün hemen ertesinde öldüğünde günahlardan arınma günü anlamına gelen Kefaret Günü'ydü.

Holy Creed of Edom

İsrailoğullarına onları vaat edilen topraklara geri döneceğine söz veren ama büyük bir hayal kırıklığına uğratan sahte Mesih'in ölümünden sonra, Yahudi toplumu içindeki Mesih hareketleri yarı yarıya kırılmıştı. Onları geri döndüreceğine dair söz verdiği topraklar ise Polonya-Litvanya'nın güney doğu köşesindeki Dinyester ve Bug ırmaklarının su-

ladığı Podolia bölgesi olup aynı zamanda 1672 ile 1699 yılları arasında Türk'lerin de ilgilendikleri ve bu doğrultuda doğu Avrupa Yahudilerinin önemli rol üstlenecekleri bir yerdi.

Diğer bir ifadeyle burası Yahudilerin, Rusların ve Türklerin buluştukları, dolayısıyla bölgede Yahudilik, Müslümanlık ve Ortodoks Hıristiyanlık dinlerinin bir arada bulunduğu ortak bir bölgeydi. Nitekim yirminci yüzyıl tarihçisi Arnold Tonybee, tek kelimeyle üçlü kültür karmaşasının yaşandığı bu verimli toprakları, yeni bir sosyal yapılaşma ve her birinin mensubu olduğu dini yaymaya oldukça cesaretlendirici ve teşvik edici bir yer olduğunu söylemektedir. Bu doğrultuda Yahudiler bekledikleri Mesihin kendilerini buraya getirmeye vaat ettiğini, Hıristiyanlar Kabala öğretisinde de *agape,* sevgili diyar olarak sözü edildiği üzere azizlerinin İsa'nın burada yeniden doğacağını söylediklerini, Müslümanlar ise burasının kendi atalarının ilk yerleşim bölgesi olarak kendilerine ait olduğunu ileri sürmekteydiler. Bölgedeki Hıristiyanlar, dinlerini yaymak üzere *Doukobour* adı verilen mezheplere ayrılmıştı, bunlardan biri *sobranie* olarak adlandırılan pasif Hıristiyanlar olup dini bir zat kimliği taşımaksızın, ibadet edecekleri bir araya toplamak, onlara ekmek ve tuz dağıtmak gibi görevlerle dine pasif yönde hizmet etmekteydiler. Müslümanların arasında ise Osmanlı Türkleri olan Bektaşi tarikatına bağlı Sufi'lerin yanı sıra peygamberleri Hz. Muhammed'in damadı Hz. Ali'nin liderliğini yaptığı Alevi tarikatına bağlı Alevililer vardı ve tarikatın kadınları aynı şekilde aynı şekilde yiyeceklerini fakir olan diğerleriyle paylaşarak günahlarından arındıklarını düşünüyorlardı.

Bölgedeki Yahudilerin Sabbatai Zvi'nin seçmiş olduğu Müslüman mezhebi Sufizm'den etkilenmemeleri mümkün değildi. Nitekim *Dhikr* adı verilen ve tanrının adını sık sık bağırarak anmak anlamına gelen zikir hareketleri onlara tanıdık gelmişti. Sufi şair Niyazi Misri, onların bu sırada ilahi bir şarkı söylediklerini dile getirmektedir. Yazar Harvey Stanner[15] şairin Arnavutluk'taki mezarının, Bektaşilerin yanı sıra Sufi hacılar tarafından da 1965 yılına kadar düzenli olarak ziyaret edildiğini söylemektedir.

Bu doğrultuda Podolia bölgesindeki Yahudiler Sufilikten etkilen-

mişlerdi. Osmanlı Türklerinden oluşan tarikat üyeleriyle kaynaşmaları çok doğaldı. Nitekim sınırın hemen ötesindeki kutsal toprakların büyük bölümüne sahip olan Osmanlılarla atalarının toprakları açısından coğrafi bakımdan komşu olmalarının yanı sıra dünya nimetlerine değer vermeyip ahirete inanan ve kardeşliği amaçlayan Sufiliği kendi dinlerine çok yakın bulmuşlardı. Diğer bir neden ise onların Sufilik inançları doğrultusunda oluşan kaynaşma sonrası, doğu Slav topraklarında hakir görülüp istenmeyen toplumun tekrar saygınlığını ve kişiliğini kazanmış olmasıydı. Bu durum onların içinde saklı tutup açmaya niyetli olmadıkları Slav ve Germen Yahudileri şeklindeki bölünmeyi gündeme getirmiş, bu doğrultuda bir yanda eski zihniyete sahip gelenekçi, vakur ve ciddi din adamlarının temsil ettiği, diğer yanda sıradan bir vatan duygusuyla bu topraklara kalben bağlı olanların oluşturduğu toplum bu sayede tekrar bir kaynaşma göstermişti.

Öte yandan Zvi'nin ölümünden sonra, toplum üzerindeki bunaltıcı etkinin yatışmasının bekleyen Sabbataycılar, tarikatı sahiplenmiş ve onu kanıtlama çabasına girmişti. Bu doğrultuda üretilen teoriye göre Mesih ben Dovid, Davut peygamberin torunuydu ve bu mezhebin asıl kurucusuydu ve yerini Yusuf peygamberin oğlu Mesih ben Joseph'e vermişti. Bu açıklama toplumun kafasını karıştırmak ve yanlış yola sevk etmek için yeterliydi. Nitekim bu doğrultuda yine göstericiler ortaya çıkmış ve verimli Bohemya, Moravya, Polonya ve Litvanya topraklarından nasibini almaya yönelmişlerdi. Sonuçta yeni Mesih ben Joseph başkanlığında atılan tohumlar filiz vermeye başlamış ve Hıristiyan toplumunu da kurtaracak olduğu söylenen ikinci Zvi ilan edilmişti. Bu bağlamda, Zvi'nin ölümünün hemen ardından Bohemya, Macaristan ve Kuzey İtalya toprakları boyunca gezen Eisenstadt'lı Mordechai (1650-1729) toplumun Zvi'nin ruhunun ölmeyip yaşadığını ve çok değil "üç yıl içinde" yeni *Moshiach* Mesih'in geleceklerine inandıklarını iddia ettiklerini söylemiştir. Bu sözler üzerine çok geçmeden Grodno'da bir brandy damıtıcısı olan Zadok adında bir Mesihin ardından bu kez Vilna'da nalbantlık yapan Heshel Zoref (1633-1700) adında başka biri çıkmış ve Polonya'nın Sabbatayların peygamberi olduğunu ilan etmişti.

Hiç eğitim almamış biriydi ama kehanetler doğrultusunda kendi halinde yaşıyor ve eğitimsiz olduğu için sık sık Vilna'daki sinagogdaki kürsüde ağladığı görülüyordu.[16] Sonunda otuz yılını harcayıp yazdığı ve içinde kabul edilemez ve hazmedilemez çok sayıda mistik olayın, kehanetin ve de en önemlisi *Shema Yisroel* gibi Yahudi dininin en önemli ayeti hakkında kendi inançları doğrultusunda yaptığı sarsıcı açıklamalarla dolu beş bin sayfalık *Sefer ha-Zoef* Zoref'in Kitabı, geleceğin Tevrat'ı olarak ilan edilmişti. Moravya'da ise Loebele Prossnitz, Zvi'nin peygamberi olarak ortada türemiş ve en önemlisi o sırada yaşamakta olduğu halde Judah ben Jacob'un kendi ruhunda yeniden doğduğunu ileri sürmüştü. On sekizinci yüzyıl boyunca Moravya ve Silezya topraklarını boydan boya dolaşan ve bu sayede çok sayıda yandaş kazanan Polonya'lı Sabataycılardan bir diğeri olan Jacob Chayyim Falk ise komik kehanetleriyle ünlüydü. Nitekim sonunda sahtekar olduğu anlaşılmış ve Köln büyücüsü olarak yakılmasına ramak kalmışken tabanları yağlayıp beş parasız şekilde Londra'ya kaçtığı halde, kısa sürede Londra Kulesi yakınlarındaki sinagogun yanında bir ev ve simya laboratuvarı açmıştı. Nitekim Yahudilerin *Ba'al Shem* dedikleri yaratıcının adıyla kendisini özdeşleştiren Londra halkının ise Doktor Falk adıyla çağırdığı Jacob Chayyim Falk, 1782 yılında öldüğünde gerisinde büyük bir servet bırakmıştı.

Bu sahte peygamberlerin içinde tartışmasız en ünlü maceraperest ise tarihçi Heinrich Graetz'in tarif ettiği üzere Padolia'da küçük bir kasaba olan Korolevka'lı Jacob Leib'ti (1726-91).

.....on sekizinci yüzyılda türemiş sahte peygamber arasında en kötü, en sahtekar en düzenbazıydı, tek kelimeyle alçağın tekiydi. Kendisini arif ve ilim irfan sahibi biri gibi gösterip, kötü niyetli olduğunu, büyük bir maharetle gizlemekteydi. Bunu aklıyla o kadar güzel başarmıştı ki, ölümünden sonra bile ona hala hayranlık duyup inananlar vardı . . . kendisinin önce Muhammed'e inanan biri olduğunu söyleyip, ardından Hıristiyanlığa hizmet ettiğini açıklıyor, gömlek değiştirir gibi din değiştirip, tüm dinleri istismar ediyordu."[17]

İlk etapta bunu okuyanların kızacakları kesin, nitekim bu çok doğal ve oldukça haklılar. Ancak Leib kendi ruhunda sürekli ikilem yaşadığı için kendisini kandırırken toplumu da kandırıyordu. Yirmi beş yıl Osmanlı imparatorluğu yönetimi altında yaşarken Sufi tarikatını seçerek, Yahudi Müslüman olup *Doenmeh* dönme adını almıştı, ardından 1750 yılında Polonya'ya dönerek Seferad Yahudilerine katılmış ve *Ladino* olarak bilinen İspanyol İbranicesi konuşmaya başlamış, hemen ardından Seferad Yahudilerinin arasında çok sayıda bulunan Hıristiyan Frenk'lerden etkilenerek *Frenk* tarikatını seçmiş ve bu doğrultuda soy adını da değiştirerek Frank yapmıştı. Bununla da kalmayıp kendisini Zvi'nin peygamberi ilan ederek akabinde Sabatayların lideri olmayı başarmış ve inançları Moravya, Padolia, Galiçya ve Macaristan boyunca hızla yayılmıştı. Bunun üzerine bölgedeki hahamlar onun faaliyetlerini durdurmak üzere alarma geçmiş ve sonunda onu ancak 1756 yılında durdurmayı başarabilmişlerdi. Nitekim Frank Sabatayların lideri olarak bir sinagogun kapılarını kapatarak seks ayini yaparken basılıp tutuklanmıştı. Sorgusu sırasında kendisinin bir Türk vatandaşı olduğunu söyleyerek, ayinde çıplak olarak tutuklanan kadınların kısmetini açtığını ileri sürmüştü. Kadınlar da onun sözlerini doğrulamış ve pişman olduklarını dile getirmişlerdi. Akabinde Türkiye'ye kaçmış ve tekrar Sufi olarak kendisini bu kez tamamen Müslümanlığa vermiş ve bu kararıyla Osmanlı İmparatorluğu din yetkililerini çok mutlu etmişti.

Frank çok geçmeden Polonya'ya tekrar dönmüş ve büyük bir tepkiyle karşılaşmıştı. Hahamlar onu toplumun ahlakını bozup istismar ettiği için zararlı kişi ilan ederek bu doğrultuda emsal gösterip Sabatay tarikatının toplumdaki etkisini büyük ölçüde yok etmişler, ardından Brody'de toplanan Dört Ülke Konseyi onu topluluktan ihraç etmişti. Ancak çok geçmeden sürpriz bir gelişme yaşanmış ve zavallı bir adamı bu şekilde dışlamanın yanlış olduğunu duyuran Hıristiyan Frenkler ona kucak açmıştı. Bu sayede hemen Katolik dinine dönen Frank, böylece Katolik dinine bağlı mezhep olan Frenklerle doğru yolu bulduğunu ilan etmişti. Nitekim bu tarikatın inancına göre Tanrı herkesin içinde saklıydı ve insanlığın ona ulaşması için Mesih'e ihtiyacı yoktu, ona ko-

laylıkla ulaşabilirdi. Kralların Kralı diğer bir deyişle Büyük Kardeşimiz bizi hep gözlemekteydi. Bu doğrultuda Mesih, Frank'ların kendisiydi. Bu tarikatın inancına göre üzerinde yaşadığımız topraklar *Creed of Edom* (Cennetin Topraklarıydı) Önemli olan buradan içeriye girebilmeyi becerebilmekti. Burada kimseye tahakküm etmek yoktu, bir Mesih'in gelmesi de şart değildi. "Sadece Musa'nın kanunlarını yerine getirmek bu kapıdan içeriye girmek için yeterli" diyordu. Nitekim Musa'nın *Holly Creed of Edom* (Cennetin Kutsal Toprakları) şeklinde sözünü ettiği bu topraklar için kutsal kitapta yazıldığı üzere "Ve Musa ona inanan havarilerini Edom üzerine gönderdi" diyordu. Bu nedenle Abraham, Isaac ve Jacob cennetin kutsal toprakları *(Holly Creed of Edom)* üzerinde yaşamıştı.

Frankistler iyi eğitimli ve varlıklı insanlardan oluşuyordu. Ancak Yahudilerin çoğu *Holly Creed of Edom*'a tepki gösterip bu inancı kabul etmese de, bazıları kanuni bulmuştu. Onları çeken iki neden vardı. Birincisi onları kurtarmayı vaat eden karizmatik bir lidere ihtiyaçlarının oluşuydu. İkincisi ise "Tevrat'ta yazılı Musa'nın kanunlarını yerine getirmenin cennetin kapısından içeri girmek için yeterli" şeklindeki ibareydi. Bu doğrultuda Jacob Frank'in faaliyetleri topluluk içinde şaşırtıcı boyutta ilerlemişti.

Işığı Hep Parlayan Büyük Ba'al Shem Tov

Frank'in fenomenlerinin sayısının gittikçe artması, Podolia'daki *heym* topraklarındaki Yahudi topluluğun içindeki daha ziyade az eğitimli kişiler tarafından çapraşık bulunan inancın yayılmasını önlemeye yönelik bir telaşa ve bu doğrultuda özellikle Osmanlı topraklarına ait güney doğu sınırındaki Yahudilerin tekrar ayaklanmasına neden olmuştu. Hıristiyanlığın ve Müslümanlığın aynı potada yaşandığı Podolia topraklarında Zvi'nin başlattığı Mesih hareketinin devamı olarak Frank'ın önlenemez başarısı sonucu toplum içinde yaşanan bu bölünme, hahamların dini yayma konusunda yetersiz olduğu kanısının yerleşmesine ve bu yüzden ışıklarının sönmesine neden olmuştu. Nitekim topluluğun büyük çoğunluğu Talmud öğretisine ve eğitmenlerine direnç

göstermeye başlamıştı. Dahası bu direnç gittikçe büyüyordu. Halk kendilerine başka din öncüleri arayışına geçmişti.

Önce bir sapkınlıkla başlayıp akıl karıştıran ve giderek büyük bir çoğunluk tarafından benimsenen aşırı uç felsefeler sonucu kaçınılmaz olan gündeme gelmiş ve gerek halk gerekse din adamları açısından dinde büyük bir dejenerasyon yaşanmaya başlamıştı. Nitekim Polonya yakınında küçük bir kasaba olan Przysucha'da yeşil çatısı altında muhkem duvarlarla çevrili olup eskiden tahıl ambarı olarak kullanılan Sinagogun aslında amacına tamamen zıt yönde hizmet ettiği ortaya çıkmıştı. Duvarlara asılmış demir halkalar ve zincirler vardı. Bunlar *kuna* denilen ceza çengelleriydi. Suçlular haham tarafından cezalarını çekmek üzere boynundan ya da kollarından bu çengele asılmaktaydı. Şabat ayini boyunca burada asılı kalan insanlara ibadete gelenler gelip geçerken tekme atıyor, yüzlerine tükürüyorlardı. Onlara her türlü hakareti ve saldırıyı yapmak haham tarafından serbest bırakılmıştı.

Przysucha sinagogu 1750'de inşa edilmiş ama duvarları üzerindeki metal zincir halkalar sonradan ilave edilmiş olup Polonya'nın değişken ve soğuk havası nedeniyle üzerinden geçen yaklaşık yüz elli yıl boyunca pas tutmuştu. Bu halkalar Tevrat ve Talmud öğreticisi bilim adamı konumundaki hahamların halkın üzerindeki oligarşik baskısının kanıtlarıydı. Nitekim Litvanya topluluğunun temsilcisi Yahudiler bu olayı şiddetle kınamışlardı. "Siauliai (Schaulen) şehri Yahudi sakinleri olarak hahamlarımızın bu halini görünce göz yaşı döküyorduk . . . Aralarında şeytan ruhlu canilerin olabileceği aklımıza gelmezdi. Bizden para sızdırıyorlar, kuruşumuza dek alıp bizi soyuyorlar, bu sayede zengin oluyorlardı"[18]

Oysa ki eski hahamları gerek bağışlıyıcılıkları, gerekse doğru bilgi aktarımı açısından onların gözünde büyük saygınlıkları olan kişilerdi. Ancak Dört Ülke Konseyinin dağılmasının ardından Polonya-Lituanya birleşmesinin bozulması ve sonrasında Yahudi toplumunun fikir ayrılığına düşmesiyle on sekizinci yüzyılın ortasında toplumla birlikte yönetim de büyük ölçüde tahribata uğramıştı. Bu doğrultuda Ortodoks Yahudiliğinin gelişmesi mümkün değildi.

Podolia, doğu Galiçya ve güney doğuki diğer bölgelerdeki Yahudi

zanaatkarlar ve esnaf kendilerini bu şekilde baskıcı ve yanlış bir tutumla yöneten hahamların çevresinden çekilmiş sinagoglara gitmemeye başlamışlardı, kendi oluşturdukları grupların başına dini bir lider atayıp ibadet ediyorlardı. Polonya'da *Jewish Company of Tailors of Plock* (Plock'lu Yahudi Terziler Loncası) şeklinde bir esnaf birliğinin çok sayıda üyesi vardı. Başlarında *gabai'im* dedikleri üç mutemet ve beş muhasebeci bulunuyordu. Böylece kendi bağımsız *kehile*'lerini kurmuş olmaktan gurur duyduklarını bu sayede Hıristiyan'lara ait lonca sistemiyle rahat ettiklerini ileri sürüyorlardı. Üstelik üyelerinin hiçbir kâr sağlamadığını ve para ödemek zorunda olmadıklarını söylüyorlardı.[19] Bu arada kendi dini inançlarıyla paralellik gösteren ve Türkiye sınırları boyunca gittikçe genişleyen Sufilik mezhebinin mistik inançlarını benimseyerek *chavures* adıyla anılan Sufilik Kardeşliğinin üyesi olmuşlardı. Bu doğrultuda meditasyonlar yaparak ibadetleri sırasında kendilerinden geçip ritim tutmak ya da bazı bedensel hareketler sergilemek gibi bir ibadet tarzını seçip, Ortodoks Yahudiliğinden giderek uzaklaşmışlar, sıradan halkla bütünleşmişlerdi.

Bu doğrultuda oluşan yeni vaizler, azizler gibi kutsal adamlar konumundaydılar. Ne Tevrat, ne Talmud ne de kafa karştırıcı Kabala öğretisini tercih etmediklerini söylüyorlardı. Nitekim güç anlaşılır Eski Kabala Öğretisi[20] değişmiş, onun yerini daha entelektüel bir tarz olan Pratik Kabala Öğretisi[21] almıştı. Bu doğrultuda sihir ve büyüyle dünyanın kontrol edilip, yönetilebileceği vurgulanıyordu. Gershom Sholem "bu dönemde sihir ve büyü yönünde yapılan yoğun çalışmaların sonucunda Talmud eğitimi neredeyde dibe vurmuş ve Yahudi dini ortaçağın skolastik fikir yapısıyla özdeşleşmişti"[22] demektedir. Nitekim kırsal bölgelere seyahat ettiğinizde, muska yazan, büyü yapan ve tıpkı Hıristiyanlık'taki şeytan çıkartmak gibi insanların ruhunu esir aldığına inanılan kötü ruhları kovan, hastalara şifa dağıtan, delileri akıllı eden çok sayıda üfürükçü ve medyumla karşılaşmanız mümkündü. İlahi gücü olduğuna inanılan bu kişilere Efendi gibi dini bir şahsiyet unvanı verilerek bir anlamda İyiliklerin Efendisi *Ba'al Shem* ya da *Ba'al Shem Tov* denmekteydi.

Bu doğrultuda zavallı gözüyle bakılan Kabalistler unutulup gitmişti.

Bunlardan sadece bir tanesi ayakta kalabilmişti. Nitekim çok sayıda yandaşı onun hakkında hikayeler anlatıyorlardı. Bu hikayeler Avrupa Yahudilerinin dinde devrim yaratacak bir değişime gitmelerine neden olmuştu. Bu kişinin adı Israel ben Eliezer olup diğerlerini gölgede bırakacak asıl *Ba'al Shem Tov*'du. İbranice'de *Ba'al Shem Tov*, *B-Sh-T*'ya da kısaca *Besht* kelimesiyle kısaltılmıştır.

Bu doğrultuda Israel ben Eliezer'in, *Praises of the Besht* [23] (Besht'e Lutf Edilenler) adlı efsaneler ve mucizelerle dolu hikayelerinin bulunduğu kitabı damadının sekreteri tarafından koruma altına alınıp, Rus Ortodoks azizlerine ait eski ahitle aynı değerde tutulan kitaplar sınıfına dahil edilmiştir. Elli beş yıl önce yayınlanan kitapta, özellikle ölüm kavramının olağanüstü açıklaması nedeniyle on dokuzuncu yüzyılda büyük ölçüde hayranlık toplayarak çok sayıda satmasının yanı sıra yaklaşık on bin kopyası basılmıştır.[24] Doğum yeri tam olarak bilinmemesine rağmen, 1700 yılında Podolia yakınında küçük bir kasaba olan Okop'ta doğduğu söylenmektedir. Ancak hiçbir haritada görünmemektedir. Takipçileri tarafından sade bir vatandaş olup Talmud eğitimi almadığı söylenmektedir. Gençliğinde güçlükle geçinen çok fakir biridir, bu nedenle küçük çocuklara din eğitimi verip, sinagoglarda bekçilik yapmıştır, evlendikten sonra ise tarla çapalayıp hanlarda koruma görevlisi olarak çalışmıştır. Otuzlu yaşlarının ortalarında medyum ve şifa dağıtıcılığı yapmıştır. Sonrasında dini yaymak amaçlı çok sayıda seyahate çıkan Ba'al Shem, vaaz verip, muska yazmak, hayalet ve kötü ruhları kovmak yönünde büyük nam kazanmıştır. Bunun sonucunda *"Işığı Hep Parlayan Büyük Ba'al Shem Tov"*[25] unvanına sahip olmuştur.

Olağanüstü karizmatik bir kişiliğe sahip olması nedeniyle yaşamının sonuna doğru çok sayıda hahamlık karşıtı din görevlisi ve vaizin katılımıyla apayrı bir Tssadik harekatın öncüsü olmuştur. Nitekim Bar-Ilan Üniversitesi profesörlerinden Dr. Avraham Rubinstein bu harekat için" İkinci tapınağın yıkılmasıyla birlikte aşağı doğru grafik çizen Yahudi dini, her ne kadar farklılıklar arz etse de mantıklı bir gidişat göstermesi nedeniyle ilk kez yukarı doğru bir çıkış göstermiş ve Yahudi halk tarafından yasal bir oluşum olarak kabul edilerek fenomenler kazanmış-

tır"[26] demektedir. Bu doğrultuda Israel ben Eliezer'in başkanlığındaki yeni Kasidizm, güney doğu Avrupa'daki Yahudilerin yaşamına yeni bir şekil vermiştir.

Kısaca anlattığımız Besht'in yaşamı hakkında detaylara sahip değiliz. Ancak hiç kitap yazmadığı ve kimsenin yazdığı yazılara ve verdiği vaazlara karşı çıkmadığı bilinmektedir. Bu konuda çıkarılan rivayetler ve hikayeler doğrultusunda edindiğimiz bilgiler, onun sözlerinin büyük değişim yarattığı ve tabuları yıktığı yönündedir. Nitekim ona ait bir takım doküman bulunduğu söylenmiş ama bulunan evrakların boş kağıtlardan ibaret olduğu ve üzerinde hiçbir şeyin yazılı olmadığı görülmüştür. Ancak öldükten sonra onun dudaklarından dökülen bazı düstur haline gelmiş sözlerinin toplandığı bir kitap yayınlanmıştır. Nitekim onun takipçilerinden biri olan Jacob Joseph onun bu sözlerini yazılı olarak şöyle ifade etmektedir: "Efendimin söylediği çok söze şahidim ama bir süre sonra yanlış algılanacağından korktuğum için açıklamak istemiyorum"[27]

Besht'in felsefesinden bize kalanlar aslında çok özel olmayıp yabancı değildir. Nitekim çoğu Protestan diniyle yıkanmış öğretilerden ibaret olan felsefesi, çağdaşı John ve Charles Wesley kardeşlerin kurduğu Methodist mezhebinin fikirlerinden net bir şekilde anlaşılmaktadır. İlahilik ve din kavramının bireysel olmadığı vurgulanan mezhebin görüşlerinin, bireyin ibadetini sadece kendisi için değil toplumu adına yapması gerektiği şeklinde özetlenebilir. Nitekim "Kişi tanrıya toplumunun kuruluşu için dua etmelidir" demektedir. Bu doğrultuda Ben Eliezer'in "Kişi ruhunun huzura ermesi için dua ederken, bunun toplumun huzuru olduğunu bilmelidir" demesi mezhebin onun fikirlerini benimsediğini açıkça ortaya koymaktadır. Bu felsefe ise Kabala öğretisi ile örtüşmektedir. Nitekim "tanrıya sığınmak" anlamına gelen *devekut*, kişinin bir kereye ait değil yaşamı boyunca dua etmesi ve daima tanrıya sığınması üzerine kuruludur. Onun aynı doğrultudaki bir diğer sözü ise bu felsefeyi daha açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Nitekim kişinin iş ve sosyal yaşamının önemini vurgulaması, dinin en önemli görevinin bir toplumun uyum içinde yaşaması üzerine kurulu olduğu gerçeğini

öne çıkartmaktadır. "Bir erkek işini hakkıyla yapar ve tanrıya sığınırsa, tanrı onu ödüllendirecektir" demektedir. Bu doğrultuda başka bir felsefe de ortaya çıkmaktadır. Kişinin sosyal yaşama bağlılığı hayattan ve yaşamın zevklerinden tat alması anlamına gelmektedir. Çünkü tanrı kullarının yarattığı nimetlerden tat almasını ve mutlu olmasını istemektedir. Aksi takdirde yaşam onun için bir yük haline gelerek kişiyi bunaltacaktır. Nitekim "Çok fazla ibadet ve sofuluk çılgınlığa ve melankoliye yol açar" demekle bunu vurgulamak istemektedir.

Satır aralarından anlaşıldığı üzere Sabatay ve Frankistlerle aynı paralelde bir felsefe olduğu kesindir. Nitekim Besht'in takip ettiği felsefe Kabala öğretisinde, dünyanın tanrının "kutsal kıvılcımlarının" örneklerinin sunulduğu ilahi bir ortamdan ibaret olduğu söylenmektedir. Kainatta görülen her şey tanrının onayı doğrultusunda kullarına sunulmuştur. Bunlardan kişinin kendisini soyutlaması tanrının gönderdiği nimetlere sırt çevirmesi anlamına gelmektedir. Nitekim Jacob Frank da kendi adına bu kıvılcımlardan payını aldığını şöyle ifade etmektedir: "Bir Yahudi beni domuz eti yerken görmüştü. 'Ne yiyorsun?' diye bağırdı. Ben de ona "Tanrının kutsal kıvılcımlarıyla yaratıp bize sunduğu bir nimeti" cevabını vermiştim. "Neden onu elimin tersiyle itip, sırt çevireyim?" Bu doğrultuda Israel ben Eliezer, Yahudi dininin kuralları gereği asla yasak yiyecekleri yemezdi ama onun ara sıra tütün içmesine rağmen genellikle keyif verici şeylerden uzak durduğu rivayet edilmektedir.

Israel ben Elezer'in diğer vaizler gibi son Mesih unvanı taşıyan Mesih ben Josep ve Mesih ben Dovid'in izinden yürüdüğü ortaya çıkmakla birlikte, prensipleri açısından Sabatay mezhebi peygamberlerinden Heshel Zoref ile de benzerlik taşıdığı anlaşılmaktadır. Nitekim Zoref'in talimatlarını içeren yazılarını kopya edip dağıttığı bilinmektedir[28] Kayınbiraderine gönderdiği bir mektupta Yahudilerin Yeni Yılında cennete yükseldiğini ve tanrıyla buluştuğunu söylemektedir. Onun bu sözleri, Müslümanların inançlarıyla aynı paralelde seyreden Sufi inançlarına göre peygamberleri Hz. Muhammed'in *Mi'raj* (Miraç) şeklinde ifade edilen cennete yükselip Tanrıyla buluştuğunu akıllara getirmektedir.[29] Nitekim ona mektubunda "Rüyamda efendimize ne zaman Mesih'in ge-

leceğini sordum. Bana 'onun fikirlerinin çığ gibi yayılmış olduğunu gördüğünde geldiğini anlayacaksın.....' diye cevap vermişti, derinden sarsılmıştım. Ne zaman geleceğini merak ediyorum" diye yazmıştı.

Mesih hareketlerinin sonucu oluşan ve Israel ben Eliezer ile aynı dönemde ortaya çıkıp aynı doğrultuda fikirlere sahip Frankistler, bu örnekleri günümüzde de yaşatmaya devam etmişlerdir. Nitekim Besht'in torunu olan Bratslav'lı Nachman'ı Mesih olduğuna ikna ederek seçen tarikat üyeleri, 1994 yılında ise son Tsaddik liderleri olan Lubavitch'li hahamdan kısa bir süre sonra yedinci ve son liderleri Menachem Mendl Shneerson'un önderliğinde yollarına devam etmişler, onun doksan iki yaşında New York'ta ölümünün ardından ise tarikatın bazı takipçileri onun Mesih ben Joseph olduğunu ve kıyamet gününde Mesih ben Dovid olarak tekrar doğacağını söylemişlerdi.

Tsaddik tarikatının son üç jenerasyon liderleri, onlardan oldukça etkilenen doğu Avrupa Yahudilerinin aynı yolda ilerlemelerine neden olmuştu. Ancak 1760 yılında Israel ben Eliezer'in ölümünden sonra izinden yürüyen ve *Moggid* olarak bilinen Mezhirech'li Büyük Vaiz Dov Baer'in yeterince mücadele vermesine rağmen başarısız kılınarak her ne kadar bu duruma çok gücenmiş olsa da asasını Besht'in fikirlerinin bir başka savunucusu olan Polonnoye'li Jacob Joseph'a kaptırmıştır. Bu başarısızlığı bir malubiyet olarak nitelendiren Dov Baer, Tsaddik öğretinin kurucu teoristidir. Nitekim *Moggid* güney doğudaki Yahudilerin arasına misyonerler göndermiş, bu sayede çok sayıda haham ve bilim adamını etkilemiştir. Ancak tarikat asasının Jacob Joseph'e geçmesiyle, ele geçen kayıtlarda Joseph her ne kadar "her şeyi hocamdan öğrendim"[30] dediyse de tarikatın felsefesini belli kurallara oturtma yönünde girşimlerde bulunmasının yanı sıra Yahudilerin eski gelenekçi liderlerine saldırıya geçerek, acı sözlerle eleştirmesi, hahamlık hiyerarşisine şiddetli zararlar vermiş ve geleceğini tehlikeye sokmuştur.

Bu doğrultuda üçüncü nesle kadar gelenekçi hahamların elinde olan öğreti, Dov Baer'in öğrencileri olan kişilerin yanlış yönetimi sırasında bölünmelere yol açmıştır. Bunların arasında Lezajsk'li Elimelech, erkek kardeşi Hanipol'lü Zusya, Vitebsk'li Menahem Mendel, Çerno-

bil'li Nahum, Lyady'li Shneur Zalman, Kozienice'li Israel, Berdichev'li Levi Isaac ve diğerleri gelmektedir.

Bu kişilerin çok sayıda olması, aralarındaki sürtüşmenin giderek gerginliğe dönüşmesini kaçınılmaz kılmış ve sonuçta *Tsaddik* tarikatından kopmalar başlamıştı. Nitekim birbirlerine acı sözler söylemeleri sonucunda Jacob Isaac ve Lublin şehri medyumu[31] öğretmenleri Lezajsk'lı haham Elimelech'den ayrılarak kendi dergahlarını kurmalarına yol açmıştır. Bu doğrultuda, on dokuzuncu yüzyılın başlarından hemen kısa bir süre sonra hahamlık sınıfı yenilgiye uğramıştır. Nitekim ancak Polonya'nın güney doğusundaki küçük şehir ve kasabalarda etkisini sürdürmeye devam edebilmiş ve tıpkı sadece saraylarda geçerli bir dil gibi bu bölgede monarşik bir idare gibi kalmıştır. Bu doğrultuda Czortkow, Belzer, Tomashover, Radzyner, Gurer, Slonimer, Lubavitcher, Satmarer adlı hahamlar ve diğerleriyle sınırlı kalabilmiştir. Aynı kardeşlik zinciri altında birleşen hahamlar, azizler gibi bir arada yemek yiyip ibadet ederek yaşamaktaydılar ve bir anlamda kendilerini dış dünyadan soyutlamışlardı. Lubavitch'te Schneerson hanedanlığına bağlı Menachem Mendel ise diğerlerinden farklı olan görüşlerini şöyle dile getirmekteydi:

Yaratılışın gerçeği bu değildir. Yaratılışın gerçeği gördüklerimizle sınırlı değildir. Asıl gerçek insanın ruhunda gizlidir ve o kişinin dünyaya bakış açısıyla ilgilidir. Onun ilahi gücünü idrak edebilene kadar baktığımız şeyi anlamış olduğumuzu söyleyemeyiz... Bizim bakış açımız onun Tanrının varlığınının bir parçası olduğunu okuyabilmekle aynı paraleldedir. Bunu okuyabilen kişi ise onun tarafından kutsanmış demektir.

Bu Vahdet-i Vücut, diğer bir ifadeyle Yaratılışın Felsefesiydi. Bu doğrultuda Tsaddik tarikatının bu düşünce sistemi, kapı komşuları Osmanlı İmparatorluğunun din kardeşleri olan Sufilikle yarı yarıya örtüşmesi sonucu aralarında doğan kaynaşmanın nedenini açıkça ortaya koymaktaydı. Ancak eğer bu tespit doğruysa, Yahudilerin dini Sufiliğin ötesinde bir felsefeye sahipti. Bu nedenle Sufizm çok az sayıda Yahudi tarafından benimsenmişti. Ancak Yahudi dini Sabatayların Mesih hareketiyle büyük yara almış ve dejenere olmuştu. Bu doğrultuda oluşan Tsaddik tarikatının aşırı yandaş kazanması toplumda gelenek ve dinle-

rine karşı bir inançsızlık oluşturmuş ve bunun giderek büyümesi büyük bir tatminsizliğe yol açmıştı. Sonuçta Ukrayna, Galiçya ve Polonya'lı Yahudiler tarafından bir yaşam felsefesi olarak benimsenmişti. Nitekim bu bölgelerde geniş ölçüde uygulanan felsefe Nazi Katliamına kadar sürmüştür. Yahudi yazar I. L. Peretz 1908 yılında bir konferansta bu konuda şöyle bir konuşma yapmıştır:

Zavallı Yahudiler, zavallı cahil Yahudiler birbirlerinden ayrıldılar. Bunun nedeni hem Talmud öğreticisi olduğunu söyleyip hem de kesesini şişiren zengin adamlara güvenlerinin kalmamasıydı. Çünkü yaptıkları bağışlar zengin adamların midesini doldurmaya yetmemişti. Hal böyle olunca zengin adamların Talmud öğretisi giderek onlara zevk vermemeye başlamıştı. Sonuçta uzun ve meşakkatli yolculuklarına rağmen sıkı sıkıya asıldıkları yaşamdan kopartılmış ve yalnız bırakılmışlardı. Bu sayede ortalığı boş bulan Tsaddik felsefe de gelip hemen yerleşmişti. Ama Tevrat sadece bir tek kişinin görüşlerine mal edilemez. O herkesindir.[32]

Hahamların yanlış tutumuyla Yahudi topluluğunun dinin aslından uzaklaşarak, geniş ölçüde keramet kısmıyla ilgilenmesi Yahudi medeniyeti üzerinde oldukça ciddi sonuçlar doğurmuştu. Yahudi toplumu geri gitmişti. Avrupa modern çağı kucaklarken, yarım milyondan fazla Yahudi asırlar öncesinde yaşıyor, dinin sadece fantezi kısmıyla ilgileniyordu. Nitekim on dokuzuncu yüzyıl hiciv şairlerinden biri bu konuda şöyle bir şiir yazmıştı.

Buraya gelin kedi beyinli filozoflar
Buraya gelin de hahamın masasından az da olsa bir şeyler öğrenin
Bir buharlı gemi icat ettiniz diye kendinizi bir şey sanmayın
Haham mendilini denizin üzerine örtse geçemezsiniz
Demiryolu icat ettiniz diye kendinizi üstün zeka sanmayın
Haham şiddetle hapşırsa ya da gülse tamamen işe yaramaz hale gelir
Haham evde yalnızken ne yapıyor biliyor musunuz?
Üç dakika içinde dakika başı cennete gidiyor.
Üçüncü Şabat yemeğini kutlamak için.[33]

1831'deki Kolera salgını sırasında Zydaczoe hahamı Hersh, hastalıktan kurtulmak için herkesin beş kitaptaki ilahileri ezbere okuduktan sonra tutacakları oruç sonrası, *mezuzahs* denilen evlerindeki koşer yiyeceklerden fakirlere dağıtım yaparak günahlarının affolacağının garantisini vermişti.[34]

Aynı zamanda Tsaddik inanca göre kadınların çok modern olmasının dinen yasak olduğunu duyurmuştu. Nitekim Besht'in kızı Odel "çok dürüst bir kızdı" bunun nedeni "ruhunun çok üstün olmasıydı" Bu yüzden çok sayıda erkek ona saygı duyuyordu. Bu doğrultuda Tsaddik tarikatı üyesi Frieda adlı bir kadın Tevrat ve Tsaddik inancı üzerine yorumlar yazmıştı. Daha çok sayıda kendi darbı meselleriyle ünlü bu dönemde türemiş kadın yazar vardı. Ancak onların yazdıklarına bakıldığında, bu kadınların hemen hepsinin on birinci yüzyılda Fransa'da Troyes'de yaşamış hikmet sahibi bir filozof olan Rashi'nin yaşlandığında babasının adına yazılar yazan kızından beri Yahudi dinini bilmedikleri anlaşılıyordu.

Nitekim aynı zamanda yeni asrın Kabalistlerinden olan tarihçi Shimon Dubnow, Tsaddik harekatın kafa karıştırıcı etkisine değinerek "Tsaddik inanç Rus-Polonya Yahudilerini ilkin parlak göstermiş olabilir ama kalplerindeki entelektüelliği karanlığa boğmuştur"[35] demiştir.

Şiddetle Direniş

Bugün Polonya'nın Vilno şehrinde dolaşırken buranın artık bir Komünist şehri olduğuna inanmak çok güçtü. Şehri birlikte dolaştığımız yanımdaki Rus hanım arkadaşıma "bu şehrin tam on yıl önce Sovyetler Birliğinin bir parçası olduğunu biliyor muydun?" diye sordum. Etraftaki şık ve modern giyimli, saçları son moda taranmış bayanlara, caddenin iki tarafında yan yana sıralanmış görkemli binalara, şık dükkanlara, marka arabalara bakıyordu. Binalar on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl mimarisinin zarif örneklerinden oluşuyordu. Mağazalardaki ürünler bu şehirde paranın gücünün geçerli olduğunu kanıtlıyordu. Bu haliyle ilk bakışta Kapitalist bir şehir görünümündeydi. Birden caddenin kal-

dırımları üzerine gömülü parlak metal levha üzerindeki yazıyı keşfetmişti. Üzerinde Sovyet Sosyalist Lituanya Cumhuriyeti yazıyordu.

Bütün bu gördüklerimden sonra buranın bir zamanlar Yahudilerin şehri Vilnius ya da Vilna olduğuna inanmak imkansızdı. Nitekim 1897 yılında yapılan sayımla şehrin nüfusunun yüzde kırk birini Yahudiler oluşturmaktaydı. Bu binalar inşa edilmeden önce iki metre yükseklikte bir duvarla örtülü olup tam karşısında bugün bir bölümü Amerikan Konsolosluğu olarak kullanılan Dominikan Manastırısının bulunduğu caddenin üzerinde eskiye ait bir kalıntı ya da bir iz ararken birden oldukça silikleşmiş İbranice yazılar gözüme çarpmıştı. Onları çözmek ve hecelemek mümkün olmasa da görmekten mutlu olmuştum. Aksi takdirde üzerinde yeni adıyla Gaon caddesi olan bu caddenin eskiden Yahudi caddesi olduğunu kimse bilemeyecekti.

Gaon Caddesi

Otel sahibine "Neden Gaon Caddesi?" diye sordum.

"Burada uzun yıllar yaşamış ünlü bir Yahudi bilim adamının adı olduğu için" diye cevap vermişti.

1797 yılında ölümünün ikiyüzüncü yıl dönümünde, her ne kadar yeterince doğru söyleyemeseler de okudukları milli marşın ardından Litvanya yönetiminin Vilna Gaon'un bir kahraman olduğunu belirten sözleri karşısında duygulanmamak mümkün değildi. Nitekim "onun entelektüel görüşleri, humanist felsefesi, hoş görüsü, her zaman için Yahudilerle Hıristiyanların birbirleriyle olan ilişkisini olumlu yönde etkilemiştir, onun Erasmus'un humanist felsefesine sahip oluşu, bilimsel araştırmalarının yanı sıra yaptığı dini çalışmalarda da ne derece başarılı olduğunu kanıtlamaktadır"[36] demişlerdi.

Ancak bu güzel sözler, Gaon Eliyahu, ya da İbrani İncili'nden alınmış olup Onur ve Deha anlamına gelen Ha-Gra[37] kelimesinden türetilmiş soyadıyla ünlü Vilna Gaon, asıl adıyla Elijah ben Solomon Zalman'ın (1720-97) özelliklerini anlatmaya yeterli değildi. Modern Ortodoks Yahudiliğinin kurucusu ve babası olan ünlü bilim adamı, Tsaddik hahamlara karşı oldukça şiddetli direnç göstermiştir. Yanı sıra Yahudi toplumu arasındaki Slav ve Germen şeklindeki bölünmeyi ele alarak,

onları yeniden bir araya getirip tek bir çatı altında entelektüel bakış açısıyla birleştirmeye yönelik olarak çok çaba sarf etmiştir. Nitekim özellikle soykırımdan sonra, Avrupa Yahudileri, Litvanya kökenlileri "Litvaklar" ve Gaon'un ülkesi olup Tsaddik oluşumun en fazla yerleştiği Polonya'dakiler ise "Polaklar" şeklinde ikiye ayrılarak *heym* topraklarından uzak diyarlara gitmişler ve Tsaddik inancın giderek yerleşmesiyle gerek birbirlerinden gerekse din ve geleneklerinden uzaklaşarak yaşamlarını farklı kutuplarda sürdürmeye çalışmışlardı.

Bu doğrultuda Elijah ben Solomon, sanki farklı renk ve ırka sahip insanlar gibi biri doğuda Beyaz Rusya ve Ukrayna'nın bozkırlarında, diğeri batıda Prusya ve Saksonya sınırlarında yaşadıkları bölgenin değerlerini sahiplenerek *heym* diye sarıldıkları topraklarda iki ayrı kutup halinde yaşayan ve böylece Slav ve Germen diye ikiye ayrılan ulusu, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda topluma hizmet ettiği dönemde dönemde bir araya getirmek için çok büyük çaba harcamıştı. Bu açıdan bakıldığında Vilna Gaon Yahudi ulusunun en güçlü temsilcisiydi.

Aynı amaçla bu bölünmeyi körükleyerek Yahudi medeniyetinin geleceği için büyük dir tehlike arz ederek adeta düşmanlık yapan aşırı bağnaz Tsaddik inanç ve felsefeyle kıya sıya mücadele edip onu kırmak için direnç göstermiştir. Bu doğrultuda küçük yaştan beri bu yanlış zihniyetle yıkanmış beyninin ürettiği bir anısından söz ederek, on üç yaşındayken bir Golem çizip ona ilahi bir ad taktığını ve ulaşılmaz güçlere sahip korkunç bir adam olarak canlandırdığını söylemektedir. Nitekim gece yatağına yattığında "Onun tepemde görünmesiyle kendimi kandırıyor, tanrının beni koruduğuna inanıyordum"[38] demektedir.

Tıpkı Prag'ta yaşamış Dovid Gans gibi o da Talmud eğitimiyle sınırlı kalarak dünyevi bilgilerden yoksun bilim adamlarını ağır bir dille eleştirip "üzerimize tıpkı çağlayarak gelen sular akacak olan neslimiz, bir gün sesini yükseleterek bize sizin zenginliğiniz nasıl bir zenginlikti? diye soracak" diye suçlamıştır. Ancak onun sadece eski İbranice ile yazılmış yazılarının okunamaması nedeniyle, aslında dünyevi bir eğitim almış matematik, coğrafya, astronomi, müzik ve tıp alanında geniş bilgiye sahip bilim adamının iki yüz yıl öncesine ait modası geçmiş biri

olarak düşünülmesine neden olmuştur. Kabala öğretisine de ilgi duyup sihir, büyü ve muska yazımı gibi konular üzerine çalışmalar yapması, kendisine ruhani bir kimlik sağlamış olmakla birlikte, bir süre sonra bunun toplumu yanlış yola sevkettiğini fark ederek "lanetlenmiş" bir felsefe olarak ilan edip, bu doğrultuda toplum içinde saygınlığa erişmiş Maimonitleri bile ağır sözlerle eleştirmiştir.

✡

On sekiz yaşında evlendiği bilinen Elijah ben Solomon, 1748 yılında Vilna'ya gelip yerleşmeden önce Almanya ve Polonya arasında seyahat eden ve kendisini dinine adamış bir bilim adamıydı, Vilna'ya geldiğinde ise öğretmenlik yaptığı küçük bir öğrenci gurubu olup atalarının kendisine bıraktığı mirasla geçiniyordu,[39] şahsına ait özel bir evi olmadığından dolayı kendisine ücret ödemeksizin verilen bir odada çalışmalarını sürdürmekteydi. Kimsenin kendisini görmemesi için perdelerini sıkıca çektiği odasında geceleri mum ışığında çalıştığı ve uyanık kalmak için ayaklarını buzlu suya soktuğu söylenmektedir. Nitekim oğlu onun gecede iki saat uyku uyuduğunu söylemiştir. Son derece mütevazı bir kişi olan Elijah, otuz bir yaşına geldiğinde gününün en önemli iki büyük muhalif görüşe sahip hahamından biri olmuştur.[40] Nitekim o dönemde toplumun Polonya'dan dışlanması ve akabindeki bölünmeye büyük tepki göstererek "Kimim ben? Uzak diyarlardan bu topraklara düşmüş, bir zamanlar genç bir adamken şimdi yılların yaşlandırarak emekliye ayırdığı, sözleri dinlemeye gerek duyulmayan bir bunak mıyım?" demiştir.

Nitekim onun bu sözleri toplum içinde yeterince etkili olmuş olmalı ki, özellikle Tsaddik inanç topluma yerleşmeye başladığında, Vilna şehrinin sakinleri bu yeni türeyen bağnaz oluşuma aşırı tepki göstermiş ve bundan büyük mutluluk duyarak kendisini soyutladığı odasından dışarı atıp onlara katılmıştı. Onun bu davranışı karşısında büyük şaşkınlık yaşayan şehir *Kehile*'sinde görev yapan Tsaddik tarikatın mensubu sözde meslektaşları ona "Bunlar ne yapıyorlar?" diye sorduğunda "Şiddetle karşılık veriyorlar" cevabını vermişti. Onun bu cevabı kendisinin

Tsaddik karşıtı bir din adamı olarak *Mitnaggedim*, Protestocular listesinin başında anılmasına neden olmuştu.

1772 yılında başlayan bu tepki harekatı doğrultusunda, Vilna şehri Kehile'si kapatılmış ve tarikat liderlerinin içeride kendileri için özel olarak yaptırdıkları ibadet odaları kapatılarak, tarikatın liderleri tutuklanmış, kitapları toplatılıp meydanda yakılmış ve takipçileri topluluktan ihraç edilmişti. Ardından üzerine Gaon adını yazıp bunun kendisinden geldiğini özellikle belirterek onlara "Dinsizler" şeklinde bir mektup göndermişti. Tsaddik tarikatın ilk yayınlarından biri olan *Testament of the Ba'al Shem Tov*[41] (Ba'al Shem Tov Ahidi) piyasaya çıktığında, şehir konseyindeki savaşçılar bölümünde yerini alan Elijah ben Solomon, bu dinsizlerin hemen topluluktan ihraç edilmesini, onlarla kimsenin evlenmemesini, onların elinden bir şey yenmemesini, hatta ölülerinin bile gömülmemesini söyleyerek "Onlardan kurtulmak için çalışmak her gerçek Yahudi'nin görevi olmalıdır, onları kovmalı ve bu pislikten kurtulmalıyız. Onlar dindar değil, kalpleri kötülükle dolu günahkarlar ve İsrail'in bedenindeki çıban başlarıdır" demiştir.

Onun bu sözleriyle ortalık iyice kızışmış ve Tsaddik tarikat liderlerinden olan Vitebsk'li Mendel ve Lyady'lı Shneur Zalman, Gaon'la bir toplantı talebinde bulunmuşlar ve bu toplantı sırasında Gaon'un kendilerine çok kaba bir tarzda yaklaştığını iddia etmişlerdi. Gaon onlara en ufak bir fiziki müdahalede bulunmamasına rağmen, Menachem "Kapıyı yüzümüze iki kez çarptı" şeklinde bir iftirada bulunmuştu. Yahudi toplumunun dostu olan ünlü Alman romantik şair Adalbert von Chamisso, o sırada sinagogun dışında büyük bir arbede yaşandığını söylemektedir. Nitekim tarikatın teoristi olan *Glusker Moggid*'in kapıda görünmesiyle üzerine çullanan kalabalık, onun yayınladığı on üç kitabı gözünün önünde yırtıp sinagogun avlusunda yakmış ve onu kötü bir dille aşağılamıştı. Bu arada ortaya çıkan Gaon'un ise bu kalabalık tarafından koruma altına alındığı söylenmektedir.[42] Ancak daha sonra bu konuda çıkan söylentilere bakıldığında, aslında *Glusker Moggid*'in diğerleri tarafından kullanıldığı ortaya çıkmaktadır. Nitekim on dokuzuncu yüzyıl antolojisinde[43] uydurulmuş komik bir parodi bulunmaktadır.

Bu protestoya öfkelenen Altona'daki[44] ortodoks hahamı Moggid'in merdivenlerden atıldığını iddia ettiğini söylemiştir.

Gaon Tsaddik inancın arbede çıkartarak yıkılamayacağının bilincindeydi. Yahudi topluluğuna zarar veren ve geleceğini tehlike altına sokan bu inancın yok edilmesi için köklü bir çözüm bulması gerektiğine inanıyordu. Toplumun damarlarına işleyerek onları zehirleyen bu kan durdurulmalıydı. Bu aynı zamanda insanlığın iyi ahlaklı olması yönünde geniş bir felsefeye sahip Yahudi dini için büyük tehlikeydi. Toplum bu yobaz din adamlarının kendi çıkarları doğrultusunda kurdukları tarikatlardan arınmalıydı. Sonuçta ortalıkta sık sık boy gösterip çıkan arbedelerde ön planda yer alması, taşıdığı ilim irfan sahibi kimlikle ters düşüyordu. Bunu kendi yerine biri yapmalıydı. Bunun üzerine onun izinden yürüyen Volozhin'li Chayyim öğrencilere bir seminer düzenleyerek, yeshivahlarda verilen eski tip eğitimi Yahudi gençlerinin kafasından söküp atmaya soyunmuştu.

Kendisini yetiştirmiş iyi bir bilim adamı olarak, eskiden beri *pilpul* denilen sistemi kabul etmemiş hatta bunu öğrenmeye bile gerek duymamıştı. Polonya'daki yeshivahlarda eğitim görürken şahit olduğu gibi bu garip sistemle kelimeleri bir tip arız vezni olarak tanımlanabilecek prosopopoeia[45] ya da metalepsis[46] veya anthimeria[47] gibi bir sistemle üzerlerine işaretler koyup bölerek ayrıştırmaya, gruplara ayırarak kafa karıştırmaya gerek yoktu. Öğrencilerine "Bu tip aptalca oyunlar oynamak insanın doğasında vardı" diyerek bunun saçma bir oyundan ibaret olduğunu vurgulamaya çalışıyordu. Bununla zaman harcamak yerine ticaretle uğraşıp, para kazanabilir ya da marangozluk yaparak zanaatkar olabilirlerdi. "Dini metinlerdeki kelimeleri ayrıştırmaya gerek yok"[48] diyordu. Onlara bu metinlerdeki harflerin normal bir harf olduğunu ve bu şekilde kabul edilmesi gerektiğini, ancak önemli olan şekil değil içinde taşıdığı felsefi anlamdı. Bu felsefeyi öğrenmek onu öğrenmek için yeterliydi.

Yeshivahlar Gaon'un yaşadığı dönemde hiç açılmamıştı. Ancak 1797 yılında ölümünün ardından Tsaddik inançla onu protesto eden kitle *Mitnaggedim* arasındaki gerginlik yeniden hortlamış ve kazan kay-

namaya başlamıştı. Tarihçi Heinrich Graetz "Tsaddik tarikatı ve onun yolunda gidenler, onun mezarının etrafında dans edip içki içerek ölümünü kulamışlardı" demektedir. Eskilerden olup ona diş bileyen Pinsk hahamı,[49] Tsaddik tarikat üyelerini geleceklerini yok eden öğretmenler, miraslarını ellerinden alan tehlikeli kişiler olarak ilan ederek bu vatanın düşmanları oldukları yönünde Rus yöneticilerine şikayet ettiklerini esefle karşıladığını anlatmıştır. Bu ihbar üzerine içlerinde Shneur Zalman'ın da bulunduğu yirmi iki Tsaddik tarikat üyesi tutuklanıp, St. Petersburg'taki zindana atılmıştır. Ama Zalman çarın aracılığıyla bir süre sonra serbest bırakılmasına rağmen, üç yıl sonra tekrar suçlanarak hapse atılmış ve ancak 1801 yılında çarın ölmesiyle ilan edilen genel aftan istifa ederek dışarı çıkabilmiştir.

Ancak bu inancın kökünün kurumaması çevredeki tüm şehir, kasaba ve köylerde oturan Yahudi halkı ikiye bölmüş ve giderek kardeş kardeşi, çocuklar anne babalarını suçlamaya başlamış ve aile fertleri arasında büyük bir düşmanlığa neden olmuştu. Bir grup Rus yöneticilerini desteklerken, diğeri Tsaddik inanç içinde buna karşı çıkınca bu durumdan istifade eden Ruslar kendi çıkarı doğrultusunda onları birbirine kırdırmıştır. Sonunda öğretmeni Elijah ben Solomon'un olumsuzluklar olumlu ortam yaratılarak iyilikle çözümlenebilir şeklindeki sözlerini hatırlamış ve hemen 1803 yılında Vilna ile Minsk arasındaki sık ormanlık bölgede bulunan doğum yeri olan Volozhin'deki yeshivahta öğretmenlik yaparak genç nesilden öğrencilere ders vermeye başlamıştır. Bu doğrultuda Gaon'un başlatıp kendisinin devam ettirdiği bu sistem sayesinde onlara sert çıkmadan iyilik ve sevgiyle yaklaşan Haham Chayyim,Yahudi toplumu modern eğitimin ışığı doğrultusunda uyanışa geçirmiştir.

Bugün yaklaşık yirmi bin nüfusuyla Beyaz Rusya'da küçük bir kasaba olan Volozhin'de dolaştığınızda köşeyi döner dönmez karşınıza köhnelikten tanınmaz hale gelmiş, sıvaları dökülmüş, kırmızı kiremit çatılı ve iki katlı bir bina çıkacaktır. 1950'li yıllara kadar aslını koruduğu söylenen binanın üzerinde *kulinaria* yazmaktadır. Bu bina Litvanya Yahudilerinin, imparatorluk sınırları içinde yaşadıkları dönemde ne derece etkili olduklarını kanıtlamasının yanı sıra Yahudi entelekuel mirasının

da hâlâ var olduğunu göstermektedir. Nitekim bugün Ortodoks Sinagoglarının Sidney'den San Francisco'ya kadar yayılmış olması, bunun en bariz kanıtıdır. Bu bina Volozhin'li Chayyim'in kurduğu yeshivahtı. Diğer adıyla *Eyts Chayyiim,* onun yaşam ağacıydı.[50]

Gaon'un çağdaş fikirleri doğrultusunda onun bu ilk girişiminden sonra Volozhin'den başlayarak, Tsaddik inancı yıkmak adına çok sayıda yeshivah kurulmuştur. Bu okullar soykırıma kadar Litvanya Yahudilerinin oluşturduğu en önemli eğitim kurumlarıydı. Nitekim profesör Haim Hillel Ben-Sasson bu konuda şöyle demektedir:

Şehir, kasaba ve köylerden çok sayıda genç zengin ya da fakir ayrımı yapılmaksızın eşit şartlarda buralarda eğitim görüp fikirlerini ve düşüncelerini diğerleriyle çağdaşlık ortamında paylaşmaktaydılar. Haham, vaiz, tacir, ya da dükkan sahibi hangi meslek grubundan olursa olsun, Ortodoksluğun gerçek anlamını öğrenip, entelektüel bir kimlik kazanarak burada eğitim almaktan gurur duyuyordu. Yeshivahların bu etkileyici ortamı, onları içine çekiyor ve Yahudi entelektüel mirasının değerine vakıf oluyorlardı. En önemlisi bu okullar giderek yayılıyordu.[51]

Şair Chayyim Nachman Bialik, on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Volozhin'deki bu yeshivahta kendisinin de eğitim gördüğünü söyleyerek "burası insanların küflenmiş ruhlarını yücelten bir yerdi" demektedir.

Ancak *Eyts Chayyiim* ne yazık ki kurtarılamamıştır. Nitekim 1892 yılında Rusya yönetimi Yahudileri bu binaları kendi eğitim düzeni içine çekmeye zorlamış ve sonuçta Eğitim Bakanı Kont Dalianov, yeshivahın kendi sistemlerine göre yönetilmesi gerektiğine karar vermiştir. Bu doğrultuda eğitim bir günde on iki saatle sınırlandırılmış ve haftada üç saat Rusça dili dersi vermek zorunlu tutulmuştur ve okulun başına getirilecek yönetici haham Rus yönetimi tarafından tayin edilecektir. Bu durumda bütün bu değişikliklerin yeshivahların geleneksel yapısına ters düştüğü söylenerek *Eyts Chayyiim* için kapatılma emri verilmiştir.

Bu doğrultuda Polonya, Galiçya, Rusya, Macaristan ve Ukrayna'daki Yahudi toplumunun öğretim anlayışı yenilenmişti. Nitekim eskiye dönük Tsaddik zihniyetçiler ve buna karşı çıkanlar olarak ikiye ayrılan toplum, modern çağa giriş yapan Avrupa ile entegre olmasını engelle-

yen bu hatadan sapmıştı. Bu doğrultuda aşırı bağnaz, yeniliklere kapalı ve onlara şiddetle karşı çıkan, eskiye dönük yaşayan, Tevrat, Talmud ve Kabala öğretisiyle bütünleşmiş olan koyu gelenekçilerle onlara şiddetle karşı çıkanlar tek bir eğitim çatısı altında çağdaşlık yolunda birleşmişti. Bunların sayısı giderek artarak Avusturya ve Almanya'da da kurulmuş, böylece mantıklı ve modern eğitim zihniyeti giderek Yahudi toplumu içinde yerleşmişti. On sekizinci yüzyılda yeni kurulan ve İbranice *Haskalah* ya da *Haskoleh* denilen ve gerek Yahudi, gerek bu dini sonradan seçenlerin hepsinin kabul ettiği bu yeni oluşum, toplumun her kesimi tarafından benimsenmiş oluyordu.

13

. . . ve DÜŞÜŞ

1729 Yılında doğmuştur. Fakir bir hattatın oğludur. Krakow'lu haham Moses Isserles Rema'nın torunu olduğu söylenir. Kambur ve kekemedir. Menachem Mendel (1729-86) Yahudiler tarafından Dessau'lu Musa, Hıristiyanlar tarafından Mosses Mendelsshon olarak bilinir. Musevi dinindeki hurafe ve batıl inançlara karşı çıkarak, Yahudilerin Avrupa toplumuyla entegre olabilmesi için eski tabuların yıkılması gerektiğini savunmuştur. Bu doğrultuda Yahudi dininin kurallarını, kendi pozitif felsefesiyle yorumlayan ve Yahudi medeniyetini Avrupa kültürüne tanıtmayı amaçlayan çağdaş fikirlere sahip bir din filozofudur. Yahudi toplumunu kalkındırmak için yaptığı cesur girişimler nedeniyle halkının arasında çok önemli bir yeri vardır. Klasik devirde dine bakış ile modern din anlayışı arasında bağlantı kurarak Leibniz ile Kant'ın felsefesinin sentezini yapmıştır. Derin din bilgisinin yanı sıra pozitif bilim, sanayileşme, endüstri ve kalkınma konusunda da çok iyi bir gözlemcidir, modern çağın insanlığa katkılarına kucak açarken, beraberinde getirdiği tehlikeleri de analiz etmiştir. Nitekim "Montgolfier kardeşlerin buluşu uçan balon, ilimde büyük bir devrimdir" diye başladığı sözlerine "Bu icadı insanlığın rahatı ve beğenisi için gerçekleştirmişlerdir ama beraberinde neler getireceğini hesaba katmamışlardır" demiştir. Aynı zamanda piyano çalmaktadır, Bach'ın öğrencisidir[1] ve daha sonra Mozart ve Felix Mendelssohn-Bartholdy'den de ders almıştır. Ayrıca Alman oyun yazarı Lessing'in *Nathan the Wise* (Akıllı Nathan) adlı oyununda başrol ve Mozart'ın *Die Entführung aus dem Serail* (Saraydan Kız Kaçırma) adlı ünlü operasında Selim Paşa'yı oynamıştır. Yahudi İn-

cili ve Maimonit tarikatı felsefesinin yanı sıra, Sokrates ve Platon gibi ünlü filozofların teorilerini Almanca yorumlaması nedeniyle, uluslararası bir üne sahiptir. On sekizinci yüzyıl Marx, Freud ve Eistein gibi toplum bilimci ve teoristlerin görüşleri hakkında kendisinden sonraki neslin aydınlanması için yaptığı yorumları, yirminci yüzyıl Yahudi gençlerinin yaşam ve sosyal toplum anlayışına ışık tutmuş ve onları *shtadlan* eski din anlayışıyla oluşmuş tabuları yıkmak konusunda cesaretlendirmiştir.

Moses ben Menachem Mendel, Tevrat ve Talmud öğretileri yönünde tüm Yahudi çocukları ve gençleri gibi klasik bir eğitim almıştır. Talmud'u ilkin Dessau hahamı olan babasından öğrenmiştir. Babasının Prusya'ya başhaham olarak atanmasıyla oraya gitmiştir. On dört yaşında bu ülkeye gittiğinde tek kelime Almanca bilmemektedir. Ama çok zeki ve çalışkan bir öğrencidir. Kısa sürede bu dili okuma ve yazmayı öğrenmiş, ayrıca Polonya'lı bir hahamdan matematik, Fransızca ve genç bir Yahudi tıp öğrencisinden İngilizce dersleri almıştır. Yanı sıra Prag'lı bir Musevi doktordan Latince öğrenip, para kazanabilmek için Latince'den İngilizce'ye tercümeler yapmış ve bu doğrultuda İngiliz felsefe bilimcisi John Locke'un *Essay Concerning Human Understanding* (İnsan Anlayışının Temel Taşları) adlı kitabını Latince'ye çevirmiştir. Bu kitap onun felsefeye ilk adım atışı olmuş ve yirmi bir yaşına geldiğinde, felsefe öğretmenliğinin yanı sıra ipek kumaş üzerine manifaturacılık yapan bir dükkanda çalışmaya başlamıştır. Kazandığı paralar onu bir kitapçı dükkanı sahibi yapmış ve aynı zamanda çalıştığı manifatura mağazasına ortak olmuştur. Otuz üç yaşına geldiğinde evlenmiş ve modern Avrupa'nın kültür çatısı altında yer alabilmeleri yönünde eğittiği altı çocuk babası olmuştur.[2]

Balayını çalışarak geçirmiş ve bu çalışmaları doğrultusunda edindiği deneyimini kanıtlayan "Metafiziksel gerçekler . . . matematiğin gerçekleri gibi hassas dengeler üzerine kuruludur" sözleriyle Berlin Bilimler Akademisi tarafından ödüllendirilmiştir. Ayrıca Immanuel Kant'ın düşüncelerine karşı tez oluşturan çalışmaları akademi tarafından bir kese içinde elli duka altınla ödüllendirilmiş, bu nedenle karısı onunla gu-

rur duyduğunu dile getirmiştir. Sonraki ödülü ise kral Frederick the Great (Büyük Frederick) tarafından "Yahudileri Koruma" görevi gibi yüksek bir makamın kendisine verilmiş olmasıdır. Nitekim üyelik için bütün özelliklere sahip olmasına rağmen sırf sünnetli olduğu için akademi tarafından üye seçilmemesi yönündeki kararı onamayı reddeden kral, ona verdiği bu unvanla birlikte Yahudileri vergi ödemekten de muaf tutmuştur.

Mendelssohn ona ve ulusuna karşı kullanılan bu aşağılayıcı sözlerin etkisini çok çabuk üzerinden atabilen özgüveni oldukça fazla biriydi. Bu nedenle onun gözünü hiç kimse hatta kral bile korkutamazdı. En büyük merakı değişik lisanları konuşmaktı. Bu nedenle Alman dilini iyice öğrenip kültürüne dair geniş bilgi sahibi olduktan sonra, o sıralarda moda olan Fransızca'ya merak sarmıştı. Ancak Fransızca'dan şikayet ediyordu. "çok dönek bir dil, insan onu öğrenirken tez hazırlar gibi çok fazla güç sarfediyor" diyordu. Ama sonunda bu dili de az çok konuşmaya başlamıştı ve bu konuda pratik yapmak için delice bir cesaretle öğrendiği bazı Fransızca cümleleri kullanarak kral Frederick'e Fransızca'yı eleştiren bir metin yazmıştı. Onun bu cesur girişimi, Almanca'yı küçük yaşlarda öğrenmiş olduğuyla bilinen kambur Yahudi lakaplı Mendelssohn'un kralın huzuruna çıkmasına ve o sırada söylediği sözlerinin dillere destan olmasına neden olmuştu. Nitekim kral onu huzuruna çağırdığında, kendisini şöyle savunmuştu. "her kim dokuz kuka oynar gibi işin içinden çıkılmaz bu terimleri sıralamışsa, her kim bu saçma kelime dizinini yaptıysa, kral ya da köylü farketmez, bu sözlerime kendisinin çanak tuttuğunu ona söylerim."

Moses daha sonra oldukça zor bir görev edinmiş, Yunan filozoflarının yaşamı ve teorilerini Yunanca aslından okumak için Hıristiyan bir kitap satıcısı olan arkadaşı Nicolai'den ona bu kitabı bulmasını istemişti. Nicolai daha sonra onun bu kitabı Yunanca lügat ile birlikte okuduğunu, bunun üzerine ona bunu bu şekilde öğrenemeyeceğini söylediğini ama onun "Evet, evet ben Latince ve İngilizce'yi de böyle öğrendim. Sadece pratik yaparken birisinin bana canlı lügat görevi görmesi. yeterli" dediğini söylemiştir. Bunun üzerine Nicolai ona Rector

Damm'i tavsiye etmişti. Nicolai o günleri mutlulukla hatırladığını ifade ederek "Çok bilgili ve değerli bir adamdı, haftada iki kez Cumartesi ve Çarşamba günleri onun evine gelirdi, böylece üçümüz birkaç saat Homer'i okuyor ve ünlü Yunan yazarları üzerine sohbet ediyorduk"[3] demiştir.

Daha sonra Platon'un çalışmalarını da Yunanca aslından okuyan Moses, Yunanlı filozofun ruhunu ve düşüncelerini kendi fikirleriyle birleştirerek onun *Phaedo* adlı eserinden esinlenip Phadon adıyla kendi felsefe kitabını yayınlamış ve kitabın giriş sayfasında şöyle bir açıklama yapmıştı:

Bu kitabı yazarken Platon'u arkamda hissediyordum. Onun maddiyata önem vermeyen yüce ruh yapısı, bizler tarafından yeterince anlaşılamamış görünüyordu, onun sığ fikirlere sahip, hayalperest biri olduğu sanılıyordu. En azından öyle olmadığını anlatmak istedim. Belki de onun felsefesini anlayamamamızın nedeni, eski dilde yazılmış felsefe dilini anlayamadığımız içindi. Buna karar veremiyordum.

1767 yılında Phadon yayınlandığı anda çok satılanlar listesine girmişti. On beş baskı yapmış ve bütün Avrupa dillerine çevrilmişti. Goethe'den Mozart'a kadar herkes ondan bir kopya edinmişti. Yahudi bilim adamı, gözlem ve anlayış yeteneğini konuşturduğu eseriyle, Alman kültürünün kalbinde bir anda yer etmişti.

Ancak bu başarıya karşı bazı çatlak sesler de çıkmıştı. Aslında bu doğaldı. Elbette kendisini kıskananlar olacaktı. Nitekim Johann Kaspar Lavater oldukça hırslı ve başarılı İsveçli bir rahip olup insanların kişilik ve ruhlarının bir bakışta yüzünden nasıl anlaşılabileceği üzerine hazırladığı tezinde uluslararası bir başarı kazanmak amacıyla Moses'i kullanmıştı. Ancak onun tezinde Moses için söylediği "anlayış ve mükemmel uyum . . . iyi huy, çabuk ve doğru sezgi, nezaket, ama sanki kıt zekalı" şeklindeki sözleri, onun Hıristiyan dünyasında parlamasına mı, yoksa kötü nam salmasına mı neden olduğu tartışılır. Nitekim 1769 yılında onun tohumlarını attığı bu sözler meyvesini vermiş ve çevresinde onu dibe çekecek çok sayıda soylu suikastçi belirmişti. Bu doğrultuda Lavater ona ya Hıristiyanlığı karalamasını ya da din değiştirip bu dine dön-

mesini söyleyerek meydan okumuştu. Dinini ve atalarını terk etmeye asla niyetli değildi. Ama bu olaylar Moses'ı çok üzmüştü. "Bir ulusu karalamak adına, ona mensup bir kişinin zaferi, politik malzeme olarak kullanılıp başarısına gölge düşürülemezdi" Buna karşılık verebilirdi ama Hıristiyan dinine saldırıya geçmek politik olmazdı. Ayrıca o dini yermek "zıtlık gösteren bir kişi" olarak anılmasına neden olacaktı. Sonunda yabancı bir birey olarak dikkat çekmemek için ılımlı ve sakin davranmayı yeğlemişti. Bu durum Moses kadar diğerlerinin de öfkelenmesine neden olmuştu. Ancak Lavater'e öfkelenirken Moses'ı da iğnelemeyi ihmal etmiyorlardı. Nitekim Göttingen'li sevilen bir doktor ve darbı meselleriyle ünlü hikayeci Georg Lichtenberg[5] " Hiçbir şey beni Lavater gibi tacizci, saldırgan, basiretsiz bir gevezenin, onun tam tersi özelliklere sahip aklı selim bir düşünür olan Mendelssohn gibi birini kötüleyerek cennetin kapısından girmeye çalışması kadar öfkelendiremez. Oysa ki bunu yapmak yerine Mendelssohn'un yaptığı gibi başkasının eli ve aklını kullanıp büyük beğeni toplasa çok daha iyi ederdi" diyordu.

Moses bu haksız ve acımasız saldırılara karşı istediği gibi cevap verememesi sonucu sinir hastası olmuş oldukça sancılı günler geçirmiş sık sık geçirdiği sinir krizleri nedeniyle birkaç ay çalışamamıştı. Gördüğü tedavi sonucu iyileştiğinde ise çok değişik bir adam olmuştu. Lavater'in kendisine yaptığı saldırılar sonucu hiç sinirlenmediği gibi ona kendisi gibi cevaplar vererek Avrupa'nın sayılı filozofları arasında olduğunu ona kanıtlamış ve Yahudiliğini unutturmuştu. O andan itibaren olaylara daha objektif bir gözle bakarak halkının kalkınması ve onların kaderinin değişmesi için elinden geleni yapmaya karar vermişti.

Dresden'deki Yahudiler sürgünle tehdit ediliyordu. Saksonya bölgesinin kendisine hayranlığından istifade ederek bunu durdurmayı başarmıştı. Ardından Avrupa'nın yeni yapılanma politikası doğrultusunda, İsviçre Yahudilerine karşı saldırıya geçilmişti. Aralarında iyi bir dostluk oluşan Lavater'in Yahudilere destek vereceğini söylemesi üzerine ondan yardım istemişti. Koenigsberg'teki topluluğun ibadet ettiği sinagogun başına hükümet tarafından bir müfettiş atanmıştı. Bunun nedeni

ettikleri duaların sözleriydi. Özellikle "Tanrı hepimizindir ve ona verdiği nimetler için şükretmeliyiz"[6] diye başlayan duanın içindeki sözler Hıristiyan karşıtı bulunmuştu. Onlara duanın İsa'nın doğumundan çok önce yazıldığını ve "Onlar bir saçmalığa ve hiçliğe boyun eğmişlerdi / onları korumaya muktedir olmayan bir tanrıya dua ediyorlardı, şeklindeki uygunsuz buldukları ibarelerin eski devirlere ait olup modern Hıristiyanlıkla ilgisi olmadığını söylemişti. Onun ikna edici sözleri karşısında karardan vazgeçmişlerdi, ancak bu cümleler bütün dua kitaplarından kaldırılmıştı.

Mendelssohn aynı dönemde Prusya hükümetine hukuk yönünde bir hizmet vererek Yahudilerin evlilikle ilgili kanunlarını İbranice'den Almanca'ya tercüme etmiş ve onu hahamlıkla sınırlı çevreden alıp sivil mahkemelere taşımıştı, ayrıca *Jusiurandum More Judaico*, Yahudi Yeminlerini de Almanca'dan tercüme ederek içinde yeminler kısmı bulunmayan Yeni Ahide ilave etmiş, bu hizmeti karşılığında Avusturya hükümeti tarafından Yahudilere sosyal ve sivil haklar tanınmasını sağlamıştı. 1782'de *Toleranzpatent* -Avusturian Edict of Tolerans adı altında çıkartılan bu anlaşmayla Yahudiler birtakım haklar edinmiş ama aynı paralelde tartışma konusu da olmuştu. Nitekim onlara göre Yahudiler Mesih'in kendi topraklarında yeniden doğacağını iddia ederek, onun gelmesini ve Zion'a götürmesini bekliyorlardı. Bu saçmaydı. Yahudiler bunca zamandır bilinmeyen bir yer ve olmayacak bir bekleyiş uğruna herkesle savaşmışlardı. Bunun üzerine Moses onları savunmaya geçerek, Mesih hareketlerinin ruhani oluşumlar olduğunu, dünyevilikle bağdaştırılamayacağını, bunun her toplumda görüldüğünü ileri sürmüş ve birkaç kişinin başlattığı bir hareketin tüm topluma mal edilemeyeceğini söylemişti. Kuşkusuz onun bütün bu çabaları ikna gücü sayesinde olumlu sonuç vermişti ama *Toleranzpatent* çerçevesi dahilinde Yahudilere verilen bütün haklar bu şekilde bir taahhüdü gerektiriyordu. Diğer bir ifadeyle Avrupa toplumuna ancak kendi şartları doğrultusunda asimile olmaya zorlanırken, bugüne dek yaptıklarının savunmasını yapmak durumunda bırakılıyorlardı. Nitekim onun Yahudi din literatüründe önemli bir yer edinmesini sağlayan *Jerusalem or On*

Religious Power and Judaism, (Kudüs ya da Din Gücü Üzerine ve Yahudilik) adlı kitabı, ondan tam altı yüz yıl önce yazılmış olan Maimonit'lere ait *Guide to the Perplexed* (Kafası Karışık Olanlar İçin Rehber) ile bağlantılar taşıyan Yahudi dinini bu yönde ayrıntılarıyla analiz eden önemli bir eser olmasına rağmen kitaptaki fikirleri oldukça gelenekçi ve yazım şeklinin bir romana benzediği iddia edilerek eleştirilmişti. Mendelssohn'un Yahudi toplumunun çıkarları adına bu eleştirilere ses çıkarmayıp sakinlikle karşılaması, o dönemde hamile olup kendisiyle ilgilenmediği yönünde şikayet eden karısının onu acizlikle suçlamasına enden olmuştu.

Bu açıdan bakıldığında Moses Mendelssohn sadece bir düşünür değil, aynı zamanda halkını dili ve değerlerine sahip çıkmaya yönlendirirken, yaşadıkları toplumda saygı görebilmek için modernleşmek yolunda taşıdıkları sorumluluğu da hatırlatan bir eğitici görevi üstlenmiştir. Örneğin eski İbranice'yi öğrenmelerini, ama günlük konuşma dili olarak kullanmamalarını öğütlemiştir. Bunun toplum kimliğini unutmak olmadığını belirterek, dili çağdaşlaşma yönünde ağırlıklardan arıtıp saflaştırmak gerektiğini söylemiştir. Nitekim bu yönde yazdığı içinde İbranice hecelerden akronim örnekleri bulunan *Rambeman*[7] adlı kitabı toplumda oldukça hayranlık uyandırmış ve saygı duyulmasına neden olmuştur.

Ancak her zaman olduğu gibi onun modernleşme yönünde yaptığı bu girişimler birbirinden ayrılmış olan Slav ve Germen kökenli Yahudiler arasındaki düşmanlığı tırmandırmış ve halkın büyük çoğunluğu üzerinde yanlış anlaşılmıştır. Onun danışıklı dövüş yaptığı gibi bir önyargıya kapılmalarının sonucu, hiç istemediği halde Yahudi medeniyetinin tarihten silinmesine neden olmuştur.

Nitekim ona göre İbranice çağdaşlaşma yönünde ilerlemeye müsait bir dil olmayıp engel tanıyan bir dildi. Dilin saflaştırılması gerekiyordu. Örneğin Almanca bir ulusun kültürünü tanıtmaya en uygun dildi. İbranice'den sonra onun diğer aşkı olan Almanca içinde her seviyeden halkın anlayabileceği argo kelimeler nedeniyle dünyanın kabul ettiği bir dildi. Ama İbranice gülünç Talmud eğitimi sayesinde içindeki onca

değerli sözlerin çocuklar tarafından anlaşılamamasına neden oluyordu. Bu nedenle sekiz yıl harcayıp Tevrat'ı ve Talmud'u yorumlarıyla birlikte Almanca'ya çevirmişti. Bu onun İbranice dilinden Avrupa'ya kazandırdığı ilk literatür örneği olmuştu. Bu şekilde içindeki kutsal sembol-ler ve yorumlar anlaşılabilir hale gelmişti. Bu Yahudi toplumunun Avrupa kültür dünyasına attığı ilk adımdı. Halkının uzun yıllar sırf bu nedenle ilerleyemediğini, dışlandığını ve bu nedenle umutsuzluk içine girdiğini söylüyordu. Sonucu ne olursa olsun halkının Almanca terimlerle konuşmasını sağlayacağına kendisine söz vermişti.

Bu doğrultuda gittikçe Almanlaşan halkının yaşadıkları toplumla daha kolay kaynaşacağına inanıyor, böylece hem İbranice hem de Germen ve Slav dillerini konuşan Avrupa Yahudilerinin geleceği için en iyisinin bu olacağını düşünüyordu. Bu doğrultuda Berlin'de Yahudi gençlerinin ücretsiz gidecekleri bir dil okulu açılmasını desteklemişti. Ama bunun sonuçlarının ne olacağını düşünememişti. Nitekim 1770 yılında yüksek sınıftan, Saksonya'lı bir soylu diplomat[8] elinde bir haritayla ona yaklaşıp Kutsal Topraklar'da bağımsız bir Yahudi devleti kurmasını önermişti. Bu bir nabız yoklamaydı. Onun fikrini reddetmişti. Çünkü halkının bunca baskıya direndikten sonra gücünün ve inancının tükendiğini, özgürlük adına bu derece uzun bir yolculuğa çıkmaya gönüllü olmadıklarına inanıyordu. Bu ancak Avrupa'nın yeniden sosyal yapılanmaya gitmesine neden olacak büyük bir politik hareket sonrasında zorunlu hale gelebilirdi. Onun bu öngörüsü şaşırtıcıydı, nitekim İsrail Çocuklarının bağımsız bir devlet kurması, Avrupa'nın genelini kapsayan bir savaş ya da onu oluşturan güçlerden birinin diğerlerine baskın çıkması sonucu gündeme gelecekti.

Ama toplumunu Almanca konuşmaya yönlendirmesinin bu doğrultuda neler getireceğini dikkate almamıştı. O toplumunun Almanca konuşarak kendi özgüvenini sağlayacaklarına ve Yahudi halkının ancak bu doğrultuda bir Avrupa kimliği taşımasının mümkün olabileceğine inanıyordu. Bu asimilasyonun Yahudi halkını kültürel olarak geri götüreceğini, Yahudi mi yoksa Alman mı oldukları yönünde bir kimlik bunalımına gireceklerini, buna zorlanmaları sonucu "evlerinde Yahudi,

sokakta Alman" olacaklarını düşünememiş, bu anlamda onlara iyilik yapmamış olduğunu önceden görememişti. Nitekim bir dilin, bir ulusun idrak ve anlayışını değiştirecek kadar gücünün olabileceğini gözardı ederek büyük bir hata yapmıştı. Üstelik Yahudi halkı kendilerini önce Alman sonra Yahudi hissediyordu. Ya da hiç biri. Bu korkunç bir şeydi. Ne acıdır ki, ulusunu çok seven, onun için gecesini gündüzüne katan ünlü bir din adamı ve filozof, istemeden oluşturduğu bu Alman Yahudilerinin, iki dilin karmaşası altında saf bir dil kullanmak şöyle dursun, adlarını bile yanlış yazdıkları için Hıristiyanlığa dönen dönmeler olduklarını kendi elleriyle kanıtlayacaklarını hesap edememişti.

Avrupa ile asimile olmak adına bilinç altlarında hep saklı tuttukları Ortodoks kanunlarını bir tarafa itip onun yerine Reform'a uğramış yeni Yahudi dinini yerleştirerek, Almanca konuşup Almanlaşmış bir ulusun Alman Burjuvaları olarak saygı görmesi ne kadar acıydı. Onun rasyonalist bir yaklaşımla dinin gerçeklerini tartışması sırasında ağzından çıkan sözlerin toplumu aşırı derecede ters yönde etkileyip geri tepmesi sonucu çok sayıda Yahudi'nin ateizmi tercih etmesi ne büyük felaketti. Nitekim *Phadon* adlı kitabında "eğer ruhlarımız ölümsüzse, bu bizim şu anda bir rüyada olduğumuzu kanıtlıyor" diye yazmıştı. "Biz de tıpkı hayvanlar gibi karnımızı doyurmaya yönlendirilmiş yaratıklarız, sonra biz de onlar gibi ölüp gidiyor ve yok oluyoruz" diyordu. Bu Darwin'in insan soyunun hayvanlardan geldiğini iddia ettiği teziyle örtüşmekteydi. Bu doğrultuda Mendelssohn'un kafasında taşıdığı fikir onlar tarafından, eğer bizler birer hayvansak, o zaman yaşadığımız rüya aleminde ruhlarımızın ölümsüz olduğuna inanmamıza gerek yok, şeklinde algılanmıştı.

Sonuçta Moses ben Menachem Mendel'in bu çabaları ne yazık ki istediği sonucu vermemiş ve 1795 yılında amacına ulaşamamış olarak ölmüştü. Gerisinde tahmin ettiği gibi Avrupa ile entegre oldukları için onlara kucak açan bir Avrupa olmamıştı. Ne Habsburg, ne Hohenzollern ne de Romanow'lar onları kucaklamış, ne Avusturya onlara Almanca konuştukları için özel vatandaşlık hakları tanımıştı. Dahası toplum kimliğini kaybederek kendi öz dillerine adapte olmakta zorlanmış ve

Yahudilikten giderek uzaklaşmışlardı. Sonunda Habsburg Galiçya topraklarından daha da doğuya giderek Moskova rejiminin altına girmişlerdi. Bu doğrultuda onun Avrupa ile entegre olma fikri, geride topraklarına sadece ideolojik olarak kan ve ruh bağıyla bağlı, nostaljik duygular taşıyan Romantik Nasyonalist bir toplum bırakmıştı. Nitekim Avrupa'nın *ein Reich, ein Volk, ein Führer*... felsefesiyle *Tek Lider* ve *Tek Çatı* altında birleşmeye karar verdiği dönemde, onlara Avrupa topraklarında bir oda bile verilmediğini görerek büyük bir hüsrana uğrayacaklardı.

Bu doğrultuda *Haskalah* -Yahudilerin aydınlanması- yönünde onlara liderlik yaparak bunun için oldukça önemli atılımlar gerçekleştirmesine rağmen, Mendelssohn'un modernleşme tezinin ne yazık ki yeterince başarılı olamadığı ortaya çıkmaktaydı. Ancak yaşadıkları bu olumsuz gelişmenin doğuda yerleştikleri dönemde, rönesansın zorunlu olduğunu anlayıp kendi öz dillerini saflaştırmaya yönelmek ve her Yahudi gencin bunu günlük dil olarak kullanmasını sağlamak için çaba sarfetmeleri yönünde onları kışkırttığı kesindi. Bu nedenle kışkırtıcılık yaptığı için onlara gülümsediğini görür gibiyim. Nitekim yeni neslin eğitime aşırı önem vermesi, Mendelssohn'un hayal ettiğinden de öte aydın ve çağdaş bir toplum yaratacak ve Avrupa'daki atalarının toprakları hakkında her ne kadar romantik bir milliyetçilik yaşasalar da, kültürleri unutulup gitse de, bir gün mutlaka Yahudi dili Avrupa dilleri arasında yerini alacaktı.

Yahudi Olma Sorunu

Polonya Litvanya topraklarının doğusunda, diğer bir deyişle Hıristiyanlığın doğu ucundaki son tabyası, üçüncü Roma konumundaki Rus sınırına dayanan bölgesinde kurulmuş Moskova şehrinde vatan topraklarından uzakta, kendi dillerini konuşup geleneklerini rahatlıkla icra edebilmek için ayrı bir ulus olarak yerleşen Yahudiler, Polonya yönetimi tarafından ayrıcalıklarının ellerinden alınmasıyla bu bölgede toplanmışlardı.

Bu kez de Moskova'nın otokrat yönetimi altında "Yahudi olma sorununu" yaşıyorlardı. Bu doğrultuda Yahudi olmak, ideallerini terk etmek ve zorla bu topluma ayak uydurmak demekti. Çarın verdiği elin-

deki sopayla her köşe başından çıkan Rus askerlerinin Yahudileri, gerçek kimliklerini unutturup zorla Rus olduklarına ikna ettirmek demekti. Bunun için ilkin Yahudilerin yüzyıllar boyu yaşadıkları Polonya'ya girmeleri yasaklanmıştı. O andan itibaren Rus İmparatorluğunun bir parçasıydılar.

1804 yılında gelen ikinci emir Rusya'yı kalkındırmaktı. Özellikle nüfusun az olduğu Ukrayna'nın güney doğusundaki ve Karadeniz sahilindeki köy ve kasabalara dağılarak Karadeniz'den yapacakları ticaretle kıyı şehirlerindeki ticareti canlandırıp geliştereceklerdi.

Ama çarın bu hayalleri Napolyon'un aniden Rusya'ya girmesiyle kursağında kalmıştı. Dahası Napolyon yarı Yahudiydi ve ülkeye girer girmez Albay Jozef Aronowicz, Berek Joselewicz ile birlikte Berek'in oğlu Joseph'i Yahudilere öncülük etmesi için Ruslara karşı süvari subayı olarak atamıştı. Yahudiler özgürlüklerini ilan etmiş görülüyorlardı ama diğer tarafta çarın kuvvetleri Berdichev'li Levi Isaac gibi önemli bir Tsaddik lider tarafından maddi açıdan destekleniyordu. Ayrıca diğer bir Tsaddik olan Lyady'lı Shneur Zalman, Napolyon'un devreye girmesiyle özgürlüklerinin ellerinden gideceğinin korkusuyla takipçilerini dört bir yana salarak Ruslar adına casusluk yapmak üzere görevlendirmişti. Nitekim "Eğer Napolyon kazanırsa, gittikçe zenginleşen, yükselen ve büyüyen İsrail, Babanın Cenneti'nden[9] payını alamayıp fakirleşecek" diyordu. Onun sözümona dinine bağlı ama gözü hep parada olduğunu açıkça ortaya koyan duygulu cümlesi günümüz yaşlı Hıristiyan yazarlarından biri olan John Wesley'in sözlerini akıllara getiriyordu: "Zenginlik arttığında, dine olan inanç aynı doğrultuda azalır"[10] demişti. Ama ne yazık ki Tsaddik liderin isteği gerçekleşmesine rağmen, sonuç değişmemişti. Nitekim Napolyon'un yenilip 1812'de Moskova'dan çekilmesiyle, Çar hemen Yahudileri Moskova'dan iç kesimlere çalışmaya gitmeleri yönünde zorlamıştı.

Ömürleri kırsal topraklarda geçmiş olan Yahudiler böylece alışık oldukları topraklara yakın bir yerde, sınırdaki kırsal bölgeye yerleşmişler ve bu bölgedeki Vilna gibi şehirlerin nüfusunu şişirerek oldukça yukarı çekmişlerdi. Örneğin Lodz'ta 1793 yılındaki Yahudi nüfusu, şehrin

nüfusunun yüzde beşiyken, 1897 yılında yüzde otuza çıkmıştı. Keza Varşova'da 1781 yılında yüzde yirmişlerde olan Yahudi nüfusu 1882 yılında yüzde otuzların üzerine çıkmıştı. Polonya'da *Second World War Jewish Historical Institute* (İkinci Dünya Savaşı Yahudileri Tarihi Enstitüsü) adı altında kurduğu yüksek öğrenim kurumunda görev yapan tarihçi Artur Einsbach, yüzyılın ortalarında şehirde neredeyse tamamı denilecek kadar yüzde doksanbirlere varan bir Yahudi nüfusu olduğunu söylemektedir.

Bu durum doğal olarak geçim sıkıntısını da beraberinde getirmişti. Dolayısıyla bazıları endüstri sektöründe iş bulurken, bazıları seyyar satıcılık yapmaya başlamıştı. Ama çoğu işsizdi ve bu durum üç kişiden birinin bağışlarla ayakta durmasını sağlıyordu. Sonuçta yaşamları boyunca ilk kez günlük ücret karşılığı çeşitli işlerde çalışan işçilerden oluşan bir Yahudi Prolaterya sınıfı doğmuştu. Bu sınıf toprak sahiplerinin tarlalarında çalışıp onlara hizmet veriyordu. Toplumdaki sosyal denge bozulmuştu. Nitekim aşırı fakirlik ve yoksulluk sonucu bu Yahudi köylü sınıfının politik kutuplaşmalar doğrultusunda başlayan Sosyalist ve Komünist hareketta büyük rol oynayacaklarını tahmin etmek o an için oldukça zordu.

Öte yandan katı Moskova rejimi onları Rus olmaya zorluyordu, Yahudi çocuklarının Rus okullarına gitmesi emredilmiş, Yahudi nüfusunu azaltmak için erken yaşta evlenmeleri yasaklanmıştı. Dahası Çar I'inci Nicolas 1825'te tahta çıktığında "Rusya'nın nüfusunu otuz yıl boyunca dondurun" demiş ve Yahudilerin geleneksel giysileriyle etrafta dolaşmasını yasaklamıştı, daha da önemlisi kendi içlerinde kurdukları Kahalları 1844 yılında *ukaz* denilen bir bildiri yayınlayarak iptal etmişti. Bildiri şöyleydi:

Bu bildiri ile gelenekleri doğrultusunda yaşamakta inat edip sadece kendilerini desteklemeye yönelen Yahudiler artık aşırı nüfus artışı gösterip şikayet konusu olamayacaklardır . . . saygıdeğer Majesteleri İmparator, Yahudilere yeni bir sosyal sınıf tayin etmişlerdir . . . bundan böyle bağımsız Kahallar iptal edilmiştir, herkes imparatorun ve yönetimin emrinde çalışan sıradan vatandaşlardır.[11]

Bu sözler yüzyıllardan beri kendi kurdukları Kehile yönetimiyle

kontrollerini sağlayarak kendi yağlarıyla kavrulmaya alışmış Yahudilerin tüm haklarının ve özgürlüklerinin ellerinden alınması anlamına geliyordu. Bu bildiriye göre yaşamları sınırlanmış, kimlikleri yok edilmişti. Artık ibadetleri sınırlanmış, dini toplantıları yasaklanmıştı. Bu onların Avrupa toprakları üzerindeki maceralarının bittiğini işaret ediyordu. Nitekim Çarın 1844 yılında yayınladığı bu bildiri, onların bu kıtada istenmediklerini ve hep ayrı tutulacaklarını ilan ederken, gelecek yüzyılda 1948 yılında İsrail Devleti resmen kurulana dek Avrupa Yahudilerinin kendi kaderlerine terk edildiği anlamına geliyordu.

Çarın Rus Yahudilerine uyguladığı işkence bununla da bitmemişti. Nitekim yaşamım boyunca duyduğum en aşağılayıcı ve onur kırıcı[12] ikinci bir bildiriyle, tıpkı Nazi çalışma kamplarında olduğu gibi, Yahudileri işe yarayanlar ve yaramayanlar olarak seçip ikiye ayırmıştı. İşe yaramayanlar askere alınıp eğitimden geçiyor, ardından Rusya adına çalışmaya zorlanıyordu. Yahudiler tam yirmi beş yıl bu zulümü çektiler. Yahudi gençleri evlerinden alınıp Kiev ve Perm'de eğitim görmelerinin ardından bin kilometre ötedeki Brest ve Nizhniy-Novgorod'ta çalıştırılmıştı. Kırım savaşı boyunca binlerce ergenlik çağındaki hatta daha da küçüklerin akıbeti meçhuldü.

Özgürlük yanlısı Rus sosyalist yazar Alexander Herzen bir grup Rus askerinin sokakta bir konuşmasına şahit olmuştu:

"Çoğu sekiz ya da dokuz yaşındaki çocuklar evlerinden alınıp toplandı. Onların bazıları denizci oldu, bazıları ne olduysa oldu bilemiyorum. Önce onları Perm'e götürme emri verildi. Sonra emir değişti ve Kazan'a götürülmeleri söylendi. Bunun üzerine onları yüz kilometre daha öteye götürdüm. Orası felaket uzak bir yer." Bu arada asker mesafeyi eliyle göstererek çok uzak olduğunu ifade ediyordu, ardından onların yarısının yok olduklarından söz ediyordu. Bunun üzerine yolun kenarında duran üçüncüsü "Ne oldu salgın hastalığa mı tutuldular?" Bunun üzerine asker "Ya salgın hastalıktan öldüler, ya da sinek gibi öldürüldüler. Sonuçta Yahudi bir çocuk, zayıf yaratık, uyuz kedi gibi, on saat çamurun içinde çalışıp bisküvi yiyerek ayakta kalmayı başaracak güç onda ne gezer. Onları biliyorsun. Babaları yok, anneleri yok, doğru dürüst barınacak yerleri

yok, öksüre öksüre mezarın dibini boylamışlardır. Onların ne faydası dokunacak sence? Küçücük çocuklardan ne bekliyor?"[13]

1855 yılında Çar ölünce yerine geçen Çar II'inci Alexander, Rus tarininde reformcu bir liberal olarak bilinmektedir. Köleliği kaldırmış, Yahudi çocuklarına uygulanan zulmü yasaklamış, onların özgürce yaşamalarını sağlamış ancak Rusça öğrenmelerini şart koşmuştu. 1874 yılında Orta Asya'ya kadar sınırlarını uzatmak istemesi sonucu ek birliklere ihtiyaç duymuş ve genel bir orduya çağırma duyurusu yayınlamıştı. Bu birliklere alınacak askerler için toprakları üzerinde yaşayan tüm yabancı uyruklular dahildi. Ancak bu kez sadece altı ve yedi yaşındakileri seçecekti. Bu duyuru Ukrayna topraklarında doğduğu için Rusça konuşan Polonya asıllı Joseph Conrad'ın askerlikten muaf tutulmasına neden olmuştu. Sonuçta küçük yaşta aldığı Rusça eğitim onun hayatta kalmasını sağlamıştı.[14] Ancak bu durum her gün korkulu gözlerle akıbetini bekleyen çok sayıdaki Yahudi çocuğun ailesinin onları Rusça öğrenmeye zorlamasına neden olmuştu. Böylece Rusça bilen çok geniş bir Yahudi toplumu oluşmuştu.

Alexander sözünü tutması yönünde iyi bir adamdı, onları birlikte kalkınma yönünde cesaretlendiriyordu. Gençleri demiryolu inşa etmek üzere yol, maden ve tekstil mühendisliği, hukuk, tıp, gazetecilik, edebiyat, resim, heykel, müzik ve benzeri güzel sanatlar alanında eğitim almaya yönlendiriyordu. Yahudiler onun sayesinde Avrupa ile entegre olma hayallerinin gerçekleşmesinin mümkün olabileceğine inanmışlardı. Bu doğrultuda giderek geçmişlerinden kopmuşlar, 800 yıllık eski mirasları olan dillerini terk etmişlerdi. Bu aşamada *Haskoleh* devreye girmiş ve yeni çarın yönetimi altında, Yahudiler kendilerine aydınlık bir dünyanın kapılarının açıldığına inanmışlardı.

Kamçı Etkisi Yaratan Sözler

"Polonya'ya ilim ve aydınlanma Isaac Leib Peretz sayesinde gelmiştir. Zamosz Yahudi literatürünün büyük yıldızının yaşadığı ve ilimin kök saldığı yerdir."

Bugün Zamosz'daki UNESCO binasında bulunan dünyanın ilim mi-

rasçıları listesindeki bu sözlerin güzel ve gurur verici olduğu kadar doğruluğu da itiraz götürmez bir gerçektir. Isaac Peretz Yahudi literatürünün yeniden doğuşuyla özdeşleşmiş bir isimdir. Onun saygın kişiliği ve öncülüğünde 1580'de şehrin yapılanmasını sağlayarak örnek bir model oluşturan Jan Zamojski, bu sayede Polonya'nın babası unvanına sahip olmuştur. İtalyan mimar Bernardo Marondo ile birlikte şehrin geniş pazar meydanının çevresini muhteşem pempe ve renkte Gotik tarzı mermer sütunlarla çevirerek elli iki metre yüksekliğinde bir kule ve çift taraflı merdivenlerle geniş bir antreye çıkılan muhteşem bir yapı inşa ettirmiştir. Yanı sıra bir Yahudi havrası ve içi kırmızı, yeşil ve altın sarısı renklerle dekore edilmiş bir sinagog yaptırarak, Seferad Yahudilerinin ibadet etmesi için onları yeniden şehre davet etmiş ve burada yerleşmelerini istemiştir. Daha sonra bu nüfusa Kazak isyanı sırasında kaçan binlerce Yahudi daha eklenmiştir. Peretz'in kökeni ise Seferad Yahudilerine dayanmaktadır.

Bu nedenle Zamosz onların sayesinde kimlik değiştirerek kültür ve sanat şehrine dönüşmüştür. Bu doğrultuda söylemek gerekirse Zamosz şehrine *Tsaddik* inanç ve felsefe hiçbir zaman gelememiştir. Peretz'e göre şehrin kapısından bu tarikata bağlı bir hahamın girmemesi için sınır bekçileri Yahudiler konmuştu. Nitekim ne zaman bir araba görünse durduruluyor ve *"Kudie?* Nereye?"diye soruluyor, "Nazad" cevabı alındığında "Nereden geliyorsan oraya dön" deniyordu.[15]

Zamosc'lu haham Israel, şehre matematik bilimini Moses Mendelssohn'un getirdiği söylemektedir. Keza bölgenin ünlü doktoru Shloyme Ettinger, çok sayıda ünlü ballad, şiir ve dramanın bu şehirdeki Yahudi sanatçıların arasından çıktığını ileri sürmektedir. Ama hiçbirinin adı açıklanmamıştır. Nitekim burada yaşamak için Eichenbaum takma ismini alan Jacob Gelber'in Öklid'in teorilerini İbranice'ye tercüme etmesine burada izin verilmiş hatta kendisinden özellikle talep edilmiştir. Alexander Zederbaum, kendi şehri Odessa'yı terk ederek dinden dönenlerin özgürce düşüneceği bir şehir olduğuna inandığı bu şehirde en önemli iki eseriyle anılmaktadır. Bunlardan ilki İbranice yazılmış *Ha-Melitz -The Advocate* (Savunucu) adlı bir gazete olup Rusya'da haftada

bir yayınlanan ilk İbranice gazete olmuştur. Diğeri ise onun ilavesi özelliğindeki *Kol Mevasser-The Voice that Announces* (Duyuruların Sesi) dir. Peretz'in zamanında şehrin en zengin adamı olan Abraham Luxemburg buarada muhkem duvarlarla çevrili villasında güzel kızı Rosa ile birlikte yaşamıştır. Çok zeki bir kızdır ama güzelliği dolayısıyla dikkat çektiği için kendisini sürekli korumak zorunda kaldığı caddelerde dolaşmak istememiş ve bu nedenle bütün gün evde oturup kitap okumuştur. Kırk sekiz yaşına geldiğinde Rus ordusu subayları tarafından tutuklanarak götürülen Rosa, Berlin'deki devrim harekatına öncülük ettiği ve Alman komünist partisi üyesi olduğu iddia edilerek öldürülmüştür.

Şu an şehirde U Perec olarak onun adını taşıyan bir cadde bulunan Jacob Peretz başarılı bir avukattır. Ve 1870'lerde bu caddede, Moses Mendelssohn'dan sonra uzun ortodoks Yahudileri giysileri yerine Alman tarzı bir ceketle bir Berlin'li gibi dolaşmıştır, bu nedenle Peretz özellikle *Haskoleh* yasalarına uyum gösterilmesini duyurarak "halk kısa ve modern giysiler içinde dolaşacaktır" diyerek halkın bu doğrultuda giyinmesine öncülük etmiştir. Ayrıca sosyal ilişkileriyle diğerlerine örnek olmuştur. Nitekim yoğun iş saatlerinden sonra müşterilerini evine davet ederek onlarla yemek yediği, boş zamanlarında şiir yazıp, Yahudi karşıtlarına atıfta bulunan hiciv sözlü şarkılar bestelediği söylenmektedir.

Bir Haskoleh takipçisi olarak *maskil* olarak bilinen Peretz eski İbranice'ye pek fazla rağbet etmeyen biridir. Bu dilin edebiyatın gelişmesine sekte vurduğuna ve arıtılmış bir dille edebiyata hizmet edecek olan çok sayıda *maskilim* ile Yahudi literatürünün genişleyeceğine inanmaktadır. Ancak bu farklı bir eğitimle ancak mümkün olabilmektedir. Bu nedenle Polonyalı fakir çocuklar için bir okul yaptırmış ve hukuk işlerinden arta kalan zamanda bu okullarda ders vermeye başlamıştır. En önemlisi bu okulda çalışan kesim için gece sınıfları açmıştır. Ancak ne acıdır ki, bir süre sonra şehrin Yahudileri onun sosyalizm yanlısı olduğu yönünde şehir yöneticilerine şikayette bulunmuştur. Sonuçta okul kısa bir süre sonra 1889'da kapatılmış ve çalışma izni geri alınmıştır. Bunun üzerine Peretz "Rusya yetenekli bir Yahudi avukatı kaybetti" diyerek Varşova'ya taşınmış ve çevredeki çok sayıda *shtetlach* denilen

küçük köy ve kasabaları dolaşarak, yazılarına hammadde teşkil edecek konular aramaya başlamıştır.

Bu arada Kiev'de Shalom adında bir yazarın Yahudi halkına ait hikayelerden oluşturduğu *The Popular Jewish Library (D Yiddishe Folks-Biblyotek)* adında bir kitap çıkardığını duymuştur. Bu haber Yahudi literatürünün genişlediğine dair güzel bir haberdir, ayrıca hem paraya hem de hikayelerini okuyacak bir okuyucu kitlesine ihtiyacı vardır. Sonunda "Ben insanlarımın yaşamlarını inceleyerek, onlar hakkında yaşam hikayeleri oluşturan bir yazarım . . . ama ne yazık ki kutsal bildikleri öz dilleri İbranice'yi konuşuyor. O zaman bir yazar için yazılarının okunması mümkün olamıyor . . . ama halkına bunları aktaramazsa o yazar ne işe yarar?"[16] şeklinde bir mektup yazarak Shalom Jacob Abramowitsh adlı sözü edilen kişiye göndermişti. Shalom Jacob Abramowitsh, aslında yazılarında Mendel adlı bir kitap satıcısının adından etkilenerek Mendele Moykher Sforim adını kullanmaktaydı ve bu isim altında yazdığı çok sayıda eserle modern Yahudi literatürünün yerleşip ilerlemesinde önemli katkısı olmuş bir yazardı. Ayrıca kendisinden başka Sholom adıyla anılan ve modern edebiyata büyük katkılar sağlamış önemli bir kişi daha vardı. Bu kişi genç bir yayıncı olup asıl adı Sholom Rabinovitz olmasına rağmen, Sholom Aleichem adıyla ün yapmıştı.

Bu üç kişi, Abromowitsh (1836-1917), Peretz (1852-1915) ve Sholom Aleichem (1859-1916) on dokuzuncu yüzyıl Yahudi literatürünün gelişmesinde öncülük etmişler ve çok önemli rol oynamışlardır. Hepsi geleneksel tarzda Tevrat ve Talmud eğitimi almışlardır. Hepsi Yahudi toplumunun aydınlanması üzerine emek vermişler ve Yahudi toplumunun cahillikten kurtulup fakir ve sefil bir halk olarak anılmasını önleyerek, layık oldukları saygınlığa kavuşmaları için büyük çaba sarf etmişlerdir. Yeshivahlarda öğretilen Tsaddik inancı dışlamışlar ve toplumu bu inanç ve felsefeden uzak tutmaya çalışmışlardır. Ama bunu başarmak için öncelikle onlarla iletişim kurmaları gerekmektedir. Bunu nasıl yapacaklardır? Bunun için Yahudi toplumunun kolay anlaşılır saf bir dile ihtiyacı vardır. Pek azı komşularından Polonyaca ve Rusça öğrenmiştir.

Doğu Avrupa'nın bir ucunda oturan bir yazarın günlük dil olarak İb-

ranice'yi tercih eden toplumunu modern bir dil yapısı altında buluşturması çok zor bir iştir. Diğer aydınlık fikirli düşünürler ya da bazı yazarlar gibi Yahudi ulusunu modernleştirmek adına bu dile argo kelimeleri yerleştirmekle işin çözülemeyeceğinin bilincindedirler. Onlar Yahudi ulusunun geçmişindeki en büyük zenginliğin İbranice olduğunu biliyorlardır. Ancak bu dilde Tsaddik felsefenin yerleştiği çok sayıda eser vardır. Önemli olan tipik ortaçağ zihniyetiyle yazılmış *Bove Buch* gibi bu kitapların içindeki hikayelerde yer alan saçma ve küçültücü kelimeleri çıkartıp onların yerine başka kelimeler yerleştirerek anlaşılır hale getirmektir. Bunu da ancak hiciv diliyle halkın kafasına yerleştirebileceklerine inanmaktadırlar. Nitekim Peretz, diğer yazarların bu dile sonradan yerleştirdiği argo kelimelere de tepki göstermektedir. Bu doğrultuda gerek argo gererekse kendisinin bile anlamakta zorluk çektiği dini terimleri ayıkladığında ortaya bir boşluk çıkmaktadır. Bu durumda toplumuna duygularını anlatabilmek için karşısında yetersiz bir dil söz konusudur. Ntekim bu konudaki duygularını şöyle anlatmaktadır.

Onlarla nasıl konuşacaktım? Duygularımı, kalbimdeki sızılarımı, kafamdaki düşünelerimi, onlara nasıl anlatacaktım? Etrafımda dolaşan insanlarımla konuşabilmek için yeterli bir dile sahip değildim. Duygularımı İbranice olarak anlatamıyordum, çünkü bu kelimelerin anlamını bile bilmiyordum. Argo kelimelerle ise bu dili kirletmek istemiyordum. Bu durumda yeni bir dil oluşturarak onlarla konuşmak zorundaydım.[17]

Böylece Yahudi literatürüne yeni bir model oluşturulmuştu. Bu batı aksanlı bir Yahudice idi. Böylece Yahudi dünyası Moses Mendelssohn'un dillerine yerleştirmeye çalıştığı Alman kökenli dili tecih ederek koyu gelenekselcilik kokan anlaşılmaz kelimelerle dolu dillerini terk etmişlerdi. Her şeyden önemlisi bu yeni dilde birbiriyle benzerlik taşıması nedeniyle, Slav dilinden olduğu kadar, kuzey Litvanya, Polonya ve doğu Ukrayna dillerine ait lehçeler söz konusuydu. Bu dil yüzünden ikiye ayrılmış olan gerek Slav kökenli doğu, gerekse Germen kökenli Yahudiler tarafından da anlaşılmaktaydı. Artık kelimeler anlaşılır hale gelmişti ve bu dil daha sonra *Klal Sprach* olarak adlandırılmıştı.

Peretz "Bircilik" anlamına gelen "Monish" adlı ilk şiirini bu dille yaz-

mış ve şiiri Sholom Aleichem tarafından Modern Yahudi Edebiyatı'na ait ilk örnek olarak yayınlanmıştı. Şiirde dili saflaştırıp anlaşılabilir bir hale getirmek için büyük bir görev üstlendiğini ve bugüne dek bunun yapılamamış olmasından dolayı üzüntüsünü dile getirmektedir.

İbranice argo bir dil olamaz
İçinde uygunsuz sözlere yer yoktur
Açık saçık tek bir kelime bulamazsınız
İçinde sadece sevgi sözcükleri vardır
Ama şaka yollu çok çarpıcı sözlere de rastlanır
Bu sözler kamçı etkisi bırakır
Sanki bir zehir gibidir
Bazen güldürür, bazen korkutur
Bazen çok acıdır
Ama çoğunlukla düşündürür[18]

Bu üç yazar arkadaşları, meslektaşları ve ailelerinin tepkisinin nasıl olacağı yönünde heyecanlıydılar. Nitekim hemen hepsi bu üç ismin bir araya gelmesinin tesadüf olmadığını anlamışlardı. Shalom Rabinovitz, takma ad kullanıp Sholom Aleichem olduğunu açıklamıştı. Ailesi onun argo kelimeler kullanan diğer yazardan olamayacağını çok iyi biliyordu. Shalom Yankev Broido aile isminden vazgeçip Abromowitsh adını almıştı. Belki de buna karar vermesinin bir diğer nedeni Rusya'daki askerlik görevinden muaf tutulmak içindi. Şimdi gerçek kimliği ile anılmaktan mutluydu. "Kafam çok karışıyordu. Yahudi ismimle yazmanın ünüme zarar vereceğini düşünüyordum"[19] diye yazmış ve akabinde ilk hikayesini haftada bir yayınlanan *Ha-Melitz* gazetesine göndermişti. Hikayesindeki kahraman küçük bir kitap satıcısı olan Senderl Moykher Sforim idi. Senderl, İbranice Alexander demekti. Şu anda ünlü bir tüccar olan Alexander Zederman, hikayedeki kahramanın hikayesini okuyunca, bu büyük benzerlik karşısında yazarın kendisiyle dalga geçildiğini düşünmüştü. Ancak çok geçmeden asıl adı Mendele Moykher Sforim, olan Alexander Zederman kendisine sormadan adını hikayesinde kullanan kişinin çocukluğundan tanıdığı Shalom Abromowitsh olduğu-

nu anlayıp çok mutlu olmuştu.

Aydınlanma yönünde büyük çaba harcayarak sonunda amaçlarına ulaşan bu yazarlar, Yahudi halkı koyu gelenekçi bir dil ve zihniyeti terk etmeleri yönünde cesaretlendirmişlerdi. Bunu unutmanın en güzel yolu hiciv sanatıydı. Bu doğrultuda ünlü hiciv yazarı Joachim Neugroschel'in *No Star Too Beautiful* [20] (Çok Güzel Yıldız Yoktur) adlı her sayfasında Yahudi geleneklerine, örf ve adetlerine, yaşam şekillerine dair esprili taşlamaların yer aldığı İbranice'den İngilizce'ye çevrilmiş hikayelerinden esinlenerek yeni hikayeler oluşturmuşlardı. Örneğin bunlardan biri Mendele'ye ait "Küçük Adam" adlı bir hikaye olup, daha ziyade Polonya'da belli bir bölgede toplanmış Yahudi toplumunun kökleşmiş ve esneklik taşımayan tutucu yapısına ait çeşitli örneklere yer verilmişti. Yitsik Avrom küçük bir adamdı. Hypocritia'da doğmuştu ve onun tren yolculuğunu konu alan *Shem and Japhet on a Train* (Shem ve Japhet Trende) adlı hikayede yazar Yahudileri hoşgörüsüz Hıristiyanlarla karşılaştırmaktaydı:

"Biz Yahudiler özellikle yurt dışına çıkarken çok telaşlıyızdır, geç kalmamak için etrafımızdakileri itip kakarız. Tanrı bizi korusun! Yola çıkmadan sadece kendimiz için değil, bizi götürecek makinist ya da kaptan için de dua ederiz. 'Tanrım lütfen onu koru ve seyahatimizi güvenli kıl!' deriz. Ama Hıristiyanlar öyle değildir. Onlar hiç umursamazlar, soğukkanlıdır. Kalkış platformu üzerine gelip, ellerini kavuşturup yüzünüze donuk donuk bakarak öylece beklerler. Üçüncü anonsu duyana dek yerlerinden bile kıpırdamazlar. Ama üçüncü anonsla birlikte herkesi itip kakarak trene binerler. Sizce aramızda ne fark var?"

Buna bir başka örnek ise Aizik Meyer Dik'in 1868 yılında yazdığı *The Town of Herres* (Kötülükler Şehri) adlı eser olup içinde Moskova yönetiminin Yahudilerin erken yaşta evlenmesini ve aşırı çocuk yapmasını yasaklayan Ukaz bildirisine göndermede bulunmaktaydı. Nitekim şöyle diyordu:

"Anladığım kadarıyla bundan böyle bir kadın çocuk doğuramayacağına göre on altı yaşında evlenip ancak tek bir çocuk yapabildiği kocasından da boşanmak zorunda kalacak. Çünkü adam çocuk doğurmayan

karısını ne yapsın? Bu durumda evliliği tehlike altında demektir. Ama yine de mutlu olmalı. Kızı onu da yapamayacak!"

Bu açıdan bakıldığında hikayelerdeki kahramanlar genellikle kahramanlar, kötü ve hasta ruhlu bir yönetimin ya da kültürün kurbanlarıdır. Örneğin Peretz'in Kabalist zihniyete göndermede bulunduğu kısa hikeyesini 1891 yılında yazmış olup hikayesinde tanrının onu iyi bir kul olarak kabul etmesi için kendisini her şeyden mahrum eden bir hahamdan söz etmektedir. Ancak hahamın bu konuda psikolojik olarak mutlu olup ruhunu rahatlatmaya ihtiyacı vardır. Bunun üzerine eski bir hikaye aklına gelir. Bir haham, çok fakirdir, yiyeceği kıttır, bu yüzden Pazartesi ve Çarşambaları oruç tutamamaktadır. Sonunda açlıktan ölür. Ve Peretz hikayeyi şöyle bağlamaktaydı. "Haham, eğer birkaç gün oruç tutsaydı' diye içini çeker 'hiç değilse ölümü kolay olurdu.'

Mendele, Peretz ve Sholom Aleichem, on dokuzuncu yüzyıl Yahudi edebiyatının parlayan yıldızları olmuşlardır. Ancak sert tonları ve sivri dilleri ilk etapta şok etkisi yaratsa da, aslında yazdıklarının suçlama değil, nostaljik yönde esprili bir hatırlatma olduğu onlarla aynı duygulara sahip heyecanlı okuyucular tarafından fark edilmiş ve çok geçmeden okuyucularının sayısı giderek artmıştır. Nitekim Isaac Linetzki'nin 1867 yılında Eleştiri kişiye ne kazandırır? şeklinde bir başlıkla kendi çocukluğuna ait anılarından derlediği *The Polish Lad* (Polonyalı Çocuk) adlı kitabında Yahudi bir *cheder* okul öğrencisinin hayatından kesitler bulunmaktadır. Ondan bir pasaj şöyledir:

Her taraf kir içindeydi, sarnıcın etrafı yosun ve pislik tutmuştu . . . üç çocuk eteklerini yukarı sıvayıp bu pisliğin içinden yarı sürüyüp yarı sekerek geçmişlerdi... İleride uzun, dar ve düşecek gibi sarsak duran iki kişilik bir masa vardı. Üzerindeki tahta kalem çizikleri, mürekkep lekeleri, çentik izleri, çivi başları ve budak izleri bulunuyordu. Masanın gerisinde çok sayıda çocuğun yan yana sıralandığı tahta sıralara sırtlarını duvara dayayıp oturmuşlardı. On kişiye bir dua kitabı düşüyordu. Zaten ağır olan kitap içerdeki rutubetten üç misli ağırlaşmıştı . . . Kapının aralığından bitişik oda görünüyordu. Orada öğretmenin karısı vardı. Yüzü ter içindeydi. Başında yağ içinde kirli bir eşarp vardı. Fırına

elindeki kürekle ekmek sürüyordu. Fırının yanında öğretmenimiz gurur ve heybetle oturuyordu. Üzerine ipek gabardinden *tallit katan* siyah uzun robunu giymişti. Elbisesinin üzerine sarı renkli dört köşe ipek dua şalını atmış, saçsız başına tıpkı çaydanlık kapağı gibi duran kirlenmiş kepini *yarmulka* geçirmişti. Bir elinde yedi kuyruklu siyah tepsi gibi şapkasını tutuyor, diğer eliyle robunun düğmeleri açık yakasından görünen kıllı göğsünü kaşıyordu.[21]

Dönemin modern yazarları Yahudi halkının günlük yaşamıyla ilgili olayları gerçekçi bir dille anlatmaya susamış oldukları için oldukça çarpıcı boyutta sergilemekteydiler. Bu doğrultuda her ne kadar zalimce bir saldırı olarak görülse de *The Polish Lad*, fantastik bir başarı yakalamıştı. Bütün meslektaşları onu beğeniyle alkışlamışlardı Örneğin bunlardan biri kikayenin gerçek kahramanı yazar Mordkhe Spektor idi ve Tsaddik gencin yaşamına dair hikaye hakkında şöyle demişti:

Tsaddik genç kitapta anlatılan ortamda büyüdü ve o kitabın içindekilerle beyni yıkandı. Bunları okudu ama bir yazar oldu. Linetzki'nin konusunu ettiği Polonyalı genç, Tsaddik eğitimi aldığı zaman, kendisi de bunun ne olduğunu bilmiyordu. Bunun uğursuz ve bağnaz bir yol olduğunu bilmiyordu. Üstelik kitap bir tane olduğu için yazılanları da yeterince anlayamıyordu . . . bu yüzden elden ele dolaşan kitap sonunda dua kitabı olmaktan çıkmış, büyükannemin eski pazen geceliğine benzemişti.[22]

Bir Shakespeare Trajedisi

On dokuzuncu yüzyıl Yahudi literatürüne damgasını vurmuş bu yıldızlar, Yahudi toplumunda bir kültür harekatına neden olmuş ve halk Hıristiyanlarla omuz omuza vererek Rus imparatorluğuna karşı özgürlük başkaldırısında bulunmuşlardır. Nitekim Çar I'inci Nicolas'ın zulüm ve şiddet içeren yönetimi sırasında tüm hakları ellerinden alınan Yahudi halkı, II'inci Alexander zamanında kendisini bulmuştur. Birkaç yıl sonra ümitleri tekrar yeşermiş, ancak 13 Mart 1881 Pazar günü Çar Alexander'ın bir askeri kutlama töreninde ünlü anarşist Prens Peter

Kropotkin'in onun arabasının altına bir bomba fırlatmasıyla büyük bir faciaya şahit olmuş ve tekrar acı içine gark olmuşlardı.

Bombanın fırlatılmasıyla araba durmuştu. Çok sayıda çarlık askeri yaralanmış ama çarın danışmanı ona arabadan inmemesini, kendisini hasarlı da olsa bu arabayla götürebileceğini söylemişti. O ise ısrarla dışarı çıkmak istiyordu. Askerleri dışarıda ağır yaralar içindeyken, onları bırakıp gitmek istemiyordu . . . ve arabanın kapısını açmıştı . ... o sırada atılan ikinci bir bomba Alexander ile onun arasında patlamış ve ikisi birden ölmüştü. Gerçi her ikisi de ağır yaralı olarak birkaç saat yaşamışlardı.

O sırada Alexander karlar üzerinde yatıyordu, yaralarından fışkıran kanlar karın üzerinde kıpkırmızı bir göl yapmıştı. Acılar içinde kıvranan Çar'ı yattığı yerden alacak tek bir saray görevlisi bile yoktu. Hiçbiri ortalıkta görünmüyordu. Bunun üzerine bir grup subay onun yanına yaklaşıp yerden kaldırmış, bir kızağa koymuş ve titreyen bedeninin üzerini asker paltosuyla örtüp çıplak başına asker şapkası giydirmişlerdi. O sırada bir kağıdın içine sardığı bombayı koltuğunun altında saklayarak büyük bir risk alan ama ne pahasına olursa olsun görevini yerine getiren suikastçi anarşist yakalanıp asılmış, askerler çevredeki yaralılara yardıma koşmuştu...

Böylece Çar II'inci Alexander'ın yaşamı bir trajediyle son bulmuştu. Halk bu olaya bir anlam vermemiş ve çok şaşırmıştı. Sonuçta Rus halkı için çok şeyler yapmış olan Çar devrimcilerin elinde yok olmuştu. Bana mı?...diye bakan gözleriyle bir Shakespeare trajedisi oynanmış ve perde kapanmıştı.[23]

Bu trajedi saadece çara mahsus değildi. Olayın ardından onları gönülden destekleyen Çarın hazin sonu karşısında çok üzgün olan Yahudiler perişan bir halde Rusya'nın hiyerarşik sosyal düzeni altında ait oldukları yere geri dönmüşler ve bir süre sonra çıkacak fırtına öncesi sessizlikte hiç değilse bir süre rahat yüzü görmüşlerdi. Ama bu olay onların Rusya'ya endüstriyel ve kültürel anlamda katkıda bulunmalarına rağmen buradaki yaşamlarının garanti altında olmadığını onlara göstermişti. Ne derece başarılı olsalar da sonuç değişmeyecekti. Nitekim kısa sürede gösterdikleri başarı, Hıristiyan yurttaşlar, özellikle çarlık reji-

mi bürokratları, toprak sahipleri ve orta sınıf aydınlardan oluşan bir kesim tarafından Yahudi karşıtı bir görüşün yerleşmesine neden olmuştu.

Öte yandan, Polonya'nın vatanseverlik politikasıyla dışlanarak rencide olmalarının ardından Rus İmparatorluğunun baskıcı yönetimi altına girerek şiddetli zulüm gören, bu nedenle hırslarını içlerinde sürekli bastırmak zorunda kalan Yahudiler, kendileriyle aynı şekilde haksızlığa uğramış isyancıların Çar II'inci Alexander zamanında patlamasıyla, bu hareketin cazibesi altında onlara katılmak istemişlerdi. Bu doğrultuda 1863 yılında çara karşı ayaklanan milliyetçilerden oluşan isyancı cephe, "sizin özgürlüğünüz bizim özgürlüğümüzdür" diyerek Yahudilere bu yönde şevk vermişler ve sonunda Yahudiler bu olaylarda piyon olarak kullanılmışlardı. Nitekim çıkan ayaklanmalar sırasında Gesia Gelfman adındaki bir Yahudi kadın, çara karşı yapılan suikastten sorumlu tutulmuş ve tutuklanıp ölüme mahkum edilmişti. Ama hamile olduğu için öldürülmeyip müebbet hapse mahkum edilmiş ve bir kız çocuk dünyaya getirdikten hemen sonra karın zarı iltihaplanmasından ölmüştü.

Sonuçta tek bir kurban bile Rusların Yahudilere düşmanlığını sergilemek için yeterli olmuş ve çok sayıda Rus vatandaşının Yahudilere karşı ayaklanmasına neden olmuştu. Rus yönetimi ise başından def etmek için bahane ararken, bu olayların sorumlusu olarak Yahudileri göstererek içindeki Yahudi düşmanlığını kusması için uygun bir ortam bulduğunu düşünerek Yahudi karşıtı harekatı özellikle durdurmak istemeyip daha fazla körüklemişti. Nitekim 1881'de Kiev, Konotop, Nizhniy- Novgorod, Nyezhin, Pereyaslav, Odessa, Smyela ve Varşova'da, 1882'de Balta'da, 1883'te Ekaterinoslav ve Rostov-on-Don'da ve 1884'te tekrar Nizhniy-Novgorod'ta olmak üzere Yahudiler şiddetli saldırılara uğayıp cinayetlere kurban gitmiş, malları evleri talan edilmişti.[24]

Bunun üzerine Çar'lık bir bildiri yayınlayarak Yahudilerin koruma altına alınması emrini vermiş, böylece onlara acımasız saldırılar düzenleyen halk zorunlu olarak onlarla iyi geçinmek zorunda kalmıştı. Akabinde yayınlanan Mayıs kanunlarıyla Yahudilere yatırım yapma ve ortak olma hakları verilmişti. Halkın buna tepki göstermesi sonrasında, Rus Ortodoks Kilisesinin baskısıyla[25] yeni bir karar çıkartan Çarlık, Yahudilerin üçte bi-

rinin sınır dışı edileceğini, geri kalanının ise Rusya'da kalıp topluma ayak uydurması kararını duyurmuştu. Böylece Ruslar artık onlara bir oda dışında binlerce yıllık topraklarında hayat hakkı tanımıyordu.

Tıpkı çarlığın kararı gibi Yahudiler de buna iki kademeli cevap vermişlerdi. Önce dua şallarına sarılıp Mesih'in gelip onları kurtarmasını beklemişler ve sinagoglarına kapanmışlar, ardından bu topraklardan çıkıp daha kalkınmış topraklara kaçmaya, böylece bir gün Yahudice konuşmak özgürce yaşamak ve ana dillerini, yok edilen kültürlerini yeniden yapılandırma düşüncesiyle (Zionist) Siyonist bir akımın öncüsü olmanın hayalini kurmuşlardı. Diğer şık ise burada kalıp bütün baskılara katlanmak ve imparatorluğun bireyleri olarak Polonya, Litvanya, Macaristan Romanya ve Rusya da yaşamak demekti. Çarın suikasti onlara bir anlamda kendi sonlarını göstermişti. Onları neyin beklediğini belliydi.

Her geçen gün gelişen olaylarla şaşkın durumdaydılar, sosyal demokrasi onlara cazip gelen bir rejimdi. Eşitlik ve eşit haklarla özgürce yaşamak zaten onların değer yargılarına uyan bir ideolojiydi. O sırada yerleşen insanlığın özgürlüğü ve eşit haklara sahip olmasını savunan Marksizm onlar için eski ahidi yeniden okumak gibiydi. Nitekim bu devrim harekatı sonraki yıllarda birçok Yahudinin aktif politikaya atılmasına neden olmuş ve bu doğrultuda isim yapan birçok önemli kişi kendi toplumlarından çıkmıştı. Trotsky /Lev Davidovich Bronstein, Menshevik kolunun temsilcileri Pavel Akselrod ve L. Martov, *nom de guerre,* Ha-Melitz gazetesinin kurucusunun büyük oğlu Yuly Osipovich Tsederbaum, 1920'de çıkan Rus Bolşevik isyanında yer alacak Berlin'den Rosa Luxemburg, Münih'ten Kurt Eisner, Macaristan'dan Béla Kun ve daha birçoklarının yanı sıra hepsinin kurtarıcısı unvanına layık görülen Lazar Moiseyevich Kaganovich de vardı. Kaganovich 1893 yılında Kiev yakınlarındaki Kabana'da doğmuştu, ihtilalci olarak eğitilmişti, 1911 yılında Stalin'in partisine üyeliğinden kısa bir süre sonra onun sağ kolu olmuştu, Moskova metrosunun kurucusu, ulaştırma, iletişim ve ağır sanayi örgütünün başı, SSCB' nin ilk müsteşarı, Khrushchev ve Brezhnev'in akıl danışmanı olup 1930 yılında Rus Yahudilerine karşı işlenen cinayetlerden sorumlu tutulmuştu ve içlerinde

1991'de 98 yaşında hazin bir şekilde ölen Kazakların acımasız lideri Bogdan Khmielnitsky (Chmiel) de vardı. Bütün bu isimler ve daha bir çoğu sonu çok kanlı şekilde biten Bolşevik isyanına şahit olmuşlardı.

Ama nedense çoğu Sosyalist ve Komünistlerin ortak isteği Yahudilerin etkinliklerini kırmaktı. Çoğu bu harekatın Yahudileri etkisiz hale getirip onların sonunu getireceğine inanıyordu. Bu durumda köylü ve işçi kesiminde büyük bir Yahudi düşmanlığı doğmuştu. Yahudileri ayrı bir toplum olarak dışlıyorlardı. Bu aşamada insanın aklına Alman Sosyalist August Bebel'in (1840-1913) Sosyalizm'in Aptalları adlı yazısında sözünü ettiği, sınıfların özgürlüğünü mümkün kılmak için onları öncelikle dinden uzaklaştırmak gerektiğine inanmış zihniyete gönderme yaptığı cümleler geliyordu. Sonuçta bu durum onların karşı cephe olarak Yahudi Sosyalist Politikacılar Grubu oluşturmasına ve diğerlerine direnişe geçmelerine neden olmuştu. Yazarlar, düşünürler diğerlerine Sosyalizm'in din düşmanlığı değil bir insanlık harekatı olduğunu duyurmuşlardı. Bu doğrultuda Yahudi entellektüeller grubu oluşmuş ve hiciv tarzı yazılarıyla kendilerine yapılan bu saldırılara karşılık vermişlerdi. Nitekim 1891 yılında I. L. Peretz onlara şöyle seslenmiştir: "Yüklendiğiniz büyük görevi hakkıyla yerine getirdiğinizi sanmayın. Sizin bu yaptığınız insanlığa hizmet etmek değil... Siz bu kıt zihniyetle kendi ulusunuza bile hizmet edemezsiniz. İnsanlık tek bir grup insanla sınırlı değil. Asıl önemli grup dünya denilen bu sahnede baş rol oyuculuğu üstlenmiş, farklı kültür ve geleneklerine hep sahip çıkarak gerçek anlamda büyüklüğünü konuşturmuş uluslardan oluşuyor . . . siz önce kendi toplumunuzu kurtarmaya bakın"[26]

Ekim 1897'de bir grup işçi, zanaatkar ve entelektüel, Gaon zamanından beri ilk kez Vilna'da bir araya gelmiş ve Yahudi Algemeyner Yidisher Arbeter Bund in Lite, Polyn un Rusland, Genel Yahudi İşçileri Litvanya, Polonya ve Rusya Birliği adı altında bir birlik kurmuşlardı. Bu birlik giderek genişlemiş ve Yahudi işilerinin haklarını korumaya yönelik grevler, boykotlar düzenlemeye başlamışlardı. Bu durumda Zion'a dönüş yolunda binlerce yıldır hayalini kurdukları Ziyonizm'den vazgeçerek ataların mirasını terk eden Yahudiler, *Bund* adı verilen işçi der-

neklerinin *doykeyt* zorunlu üyeleri küçük burjuvalar olarak uluslararası işçi harekatının parçası olmuşlardı.

1898 yılında Bund'lar dokuz delegesinden üçü Rusya Sosyal Demokrat Çalışma Partisi'nde görevli olup partinin tabanını oluşturan Bolşevikler ve Menşeviklerden sayılmaktaydı. Rus toplumu içinde halkların sınıflandırılmasına karşı savaş ilkesiyle çalışan bir parti gibi görünmesine rağmen, asıl amaçları çarlık rejimini yıkmaya yönelik olduğundan, Rus İmparatorluğu yönetimi altındaki birçok farklı ulusun Nasyonalist bir görüşle gitikçe dalgalar halinde seslerini yükseltmelerini koz olarak kullanıyorlardı. Nitekim kurulan dernekler sayesinde Almanlar ve Balkan kökenliler başta olmak üzere Polonyalılar, Ukraynalılar ve Finler Rus yöneticilere başkaldırmaya başlamışlardı. Gittikçe tehdit eden dil sorunu sonunda Avusturya ve Macaristan'ı ikiye bölmüş, Macaristan karşı safta yer alırken, Avusturya, Rus İmparatorluğunun yanında yer almıştı. Sıra Yahudilere gelmişti. On bir saat boyunca yapılan araştırmalar sonucunda onların Avrupalı bir ulus olarak farklı dil ve geleneklere sahip olduğunu kanıtlayıp onları da bu çarkın içine dahil etmişlerdi. Nitekim *Bund* 1904'te bu kararı şöyle kayıt altına almıştı:

Yahudilerin kendilerine ait bir dile sahip olmadıkları için bir ulus olmadıkları söylenmişti... Ancak 1897 yılı istatistikleri Yahudi halkın yüzde 80-90 civarının bir Avrupa halk dilini ana dil olarak konuştuklarını göstermektedir. Bu onların konuşma dili değil midir? Bu durumda konuşma dilleri olduğu kanıtlanmıştır. Nitekim Yahudi literatüründe isim yapmış Peretz ve Abramowitsh gibi Avrupa literatüründe yer almış önemli yazarlar sayesinde büyük gelişme göstermiştir.[27]

Bu durumda Avrupalı Yahudiler kimlikleri ve dilleri kanıtlanmış olarak gruplaşmadaki yerlerini almışlar ve iki savaş arasında kalmışlardı. Bir tarafta Avusturya ve Rusya imparatorluk yöneticileriyle, diğer tarafta kendi toplumu içindeki Siyonizm inancıyla kutsal topraklara dönmekte ısrar edenlerle savaşacaklardı. Nitekim bu gelişmelerin Yahudi kimliğini inkar etmek demek olduğu için sızlanan gruptan Siyonist lider Theodor Herzl, 1896 yılında şöyle yazmıştı. "Bu sefil dili konuşmak, bu varoş dili konuşmak, bizi sinsice mahkumiyet altına soktu"[28]

Onun ısrarla bu topraklarda yaşamanın İbranice konuşmamakla ilgisi olmadığını söylemesi üzerine, *Bund* "Ama Hıristiyanlar, İbranice bilmiyorlar" demiştir.

1905'teki Rus isyanı ve aşırı politik baskının başarısızlığa uğraması, Rusya'daki Yahudi sosyalizminin kök salmasına ve bu doğrultuda dil ve diğer toplum değerlerinin değer kazanmasına neden olmuştu. Bu doğrultuda Polonya'dakiler daha uzun süre olmak üzere Rusya'daki *Bund* yönetimleri yirmi yıl daha devam etmişti. Bu başarıda en büyük rol Yahudi literatürüne imzasını atan aydınlarındı. Nitekim her ne kadar Çar yönetimi son gelişmelerle değişik bir politik çehreye bürünse de, bu geçici dönemde hiç değilse Yahudi dilinin farklı bir dil olarak tanınması yolunda büyük bir zafer elde edilmiş oluyordu. Sonuçta Yahudi dili 1906 yılında İngiliz sömürgesi olan Güney Afrika kolonileri tarafından bile resmen tanınmış ve Yahudiler Avrupa kültürüne sahip Avrupa dilini konuşan bir ulus olarak kabul edilmişti.[29] Böylece Yahudi ulusu Avrupa'ya kabul edilmek için dil sorununu çözmüş oluyordu.

Sonuçta Sholom Aleichem ve Peretz başkanlığındaki Yahudi kültür hareketleri 1908 yılında Avusturya imparatorluğu tarafından Czernowitz'de bir konferans tertip edilmesine neden olmuş ve genç Yahudi aydınlar bu konferansa davet edilmişlerdi. Bu durum Yahudi entelektüel dünyasının üç büyük babasının dil üzerine gerçekleştirmiş oldukları devrimin meyvesiydi. Konferansa sadece Peretz katılmıştı. Sholom Aleichem diplomatik bir dille hasta olduğu mazeretini ileri sürmüştü. Abramowitsh benzer bir mazeret ileri sürmüştü. Genç bir romancı ve oyun yazarı olan David Pinsky, yazılarından dolayı gelemeyeceğini beyan etmiş ama onun yerine parlak bir genç olan Sholom Asch katılmıştı. Sonuçta toplantıya on dördü Rusya'dan, biri Romanya'dan ve içlerinde çok sayıda öğrenci, tüccar, yayıncı, esnaf ve düğün salonu sahibi *badkhn* olmak üzere toplam yetmiş delege katılmıştı. En önemlisi bir gözlemci bu toplantıya hepsinin kendi maddi imkanlarıyla katıldığını söylemiştir.[30] Ancak toplantı bir keşmekeş içinde geçmiş ve şiddetli tartışmalar yaşanmıştır. Bunun nedeni Yahudi dilinin ulusal bir kimlik taşıyıp taşımadığı üzerindedir. Sonuçta büyük çoğunluk tarafından

onun diğerleri gibi ulusal bir dil olduğu kabul edilmişti.

Konferans haberini Sosyalist Krakow adlı gazete manşet olarak yayınlamıştır. *Sosyal Demokrat* başlığı altında yayınladığı haberde "Avusturya'da yapılan konferans'ta Yahudilerin dili resmi dil olarak tanınmıştır"[31] demektedir. Bazı Yahudi üniversite öğrencileri kimliklerini beyan edip gazeteye yazı yazmak üzere müracaat etmişler ama Germen dili konuşan topluluk içinde *Hottentot* ya da *Malay* dilini ana dili olarak konuşanların oranının "Yahudi" kimliği taşıyanlara göre daha fazla olduğu ileri sürülerek Yahudi gençlerin girmelerine yasak konmuştu.[32] Sonunda büyük mücadeleler sonrası 1910 yılında Avusturya yetkilileri Galiçya Yahudilerinin ulusal dili olarak kabul etmiş ve Viyana tarafından diğer dokuz ulusal dilden biri olduğu onaylanmıştı. Bu durum ülkenin caddelerinde protesto edilmiş ama Avusturya imparatorluğu yetkilileri bunları yapanların tutuklanıp hapse atılacağını duyurmuştu.

Tüm sekteye uğratma çabalarına rağmen, imparatorluk bürokratları tarafından da benimsenmesi Yahudi dilinin şaşırtıcı derecede saygınlık ve itibar kazanmıştı. Buna öncülük eden aydın yazarların çıkardığı çok sayıda politik kitapçık, felsefe yazıları, din ve ahlak üzerine öğütler, bilimsel çalışma kitapları ve daha birçok eser çok sayıda okur tarafından büyük beğeni görmüş ve ilerlemeye aç toplum üzerinde geniş bir etki yaratmıştı. Bu doğrultuda kısa hikaye ve roman yazarları olan Peretz, Abramowitch, Sholom Aleichem, S. Ansky, Sholom Asch, Dovid Bergelson, H. Leivick, Der Nister ya da Pinhes Kahanovitch, David Pinsky, Mordkhe Spektor ve daha birçoğu gerçekleşen rönesansın asıl kahramanı olup sahnedeki yerlerini almışlardı.

Dil engelinin aşılmasını takiben uluslararası bazda girişimlere başlanmış ve bu eserlerin diğer dillere çevrilmesi gündeme gelmişti. Bu doğrultuda Sholom Aleichem'in yanı sıra oldukça zorlu çevirilerin üstesinden gelen Isaac Bashevis Singer ile birlikte Isaac Babel ve Ilya Ilf ya da diğer adıyla Ilya Arnoldovich Fainzilberg[33] Yahudi okuyucular arasında büyük beğeni toplayan uluslararası üne sahip isimler olmuşlardı. Özellikle Arnoldovich Fainzilberg, sadece kısa hikayeleriyle değil hiciv yazılarıyla da ünlü bir yazar ve çevirmendi. Bu doğrultuda yazdık-

ları çoğu eser büyük beğeni kazanıyordu. Dan Miron onların yazdıkları eserlerin özellikle *shtetl* denen köy ve kasaba yaşamı içinde sıkışıp kalmış, geçmişe dönük anılarla yaşayan halk arasında aşırı duygusal ve göz yaşartıcı[34] bulunduğunu söylemekteydi. Bu bir anlamda aynı konuda yetersiz kalmış olmanın verdiği eziklikle söylenmiş, beğeniyle eleştiri arasında sözlerdi ama kim ne söylerse söylesin başarıları ortadaydı. Nitekim *Poetics Today* adlı gazete de bu eserlerin aşırı duygusal taşra insanının üzerindeki etkisine değinmişti ama bunu eleştirmek yerine Yahudi literatürünün bu şeffaf yapısının modern literatürle bağdaştırılması yönünde büyük başarı elde ettiğini ileri sürerek bu durumu şöyle açıklamıştı.

Yahudi aydınlar eserlerini Rusça, Polonya'ca gibi diğer dillere de çevirmişler ve bu sayede Yahudi dilini uluslararası boyuta taşımışlardı.... Yahudi literatürünün direği olan Mendele, Peretz ve Sholom Aleichem gibi önemli isimlerin aileleri, eşleri ve çocukları Rusça ve Polonya'ca konuşmaktaydı. Bu sayede günlük yaşamdan çok sayıda olayı hikayeye dökmekte zorluk çekmedikleri gibi, uluslararası alanda ilerleme kaydetmelerini önleyen dilleri nedeniyle yaşamlarını bir sır olmaktan çıkartarak modern dünyaya adım atmalarına ön ayak olmuşlardı.[35]

Böylece bu konuda verdikleri savaş bütün dünya tarafından onaylanmış oluyordu. Bu olayı Nobel ödüllü Isaac Bashevis Singer şöyle demiştir.

Yahudi dili düzyazı şekli Polonya'da çok sayıda doktor, avukat, öğretmen, parti lideri, *gimnazist* olarak adlandırılan ortaokul öğrencileri ve üniveriste öğrencileri tarafından kullanılmıştır. Ve en önemlisi Yahudi Komünistler, *Chaluts* Zionist liderler, değişim ve diğerlerleriyle bağdaşma yanlıları... Galiçyalı doktorlar, sağlık merkezlerinde görevli bayanlar, Polonya tiyatrolarında, kafeterya ve kabarelerde görev yapan Yahudi genç kızlar arasında sürekli konuşulmasına rağmen hiçbir zaman garip kelimelerle başkalaşıma uğratılmamıştır.

Bashevis Singer bunun nedeninin yazarların hedef kitlesi olan taşranın yeterince kelime haznesine sahip olamadığına bağlıyordu. Bu kitle

tanımlamak istedikleri çiftçi, avcı, balıkçı, madenci, sporcu, demiryolu işçisi, mühendis, polis, asker, kaptan, at yarışçısı, üniversiteli gibi kişileri sadece tek bir kelime şeklinde öğrenebilmişlerdi. O nedenle bunlara ilaveler yaparak ya da değiştirerek benzer bir isimle adlandıracak bir kelime haznesine sahip değillerdi. Yazarın çiçek tarhındaki çiçekler bununla sınırlıydı . . . hitap ettiği kesimin yaşam alanının dışına çıkamıyordu.[36] Yahudi dili aslında çok zengin bir kelime haznesine sahip olmasına rağmen, yazarlar öncelikle zorunlu olarak Yahudi kimliğini kanıtlayabilmek için uğraş vermeleri nedeniyle kısıtlı çevreden çıkıp konularını evrensel boyuta taşıma konusunda eksik kalmışlardı. Dünya literatüründe yer alabilmek için öncelikle bu sorunu halletmeleri gerektiğini biliyorlardı.

Sonuçta Yahudi ulusal hareketi yeterince başarılı olamamış olabilirdi. Belki de bunun için çok geçti. Ama amacına ulaşmıştı. Ama asıl önemlisi burada kalıcı bir vatan hayalinin suya düşmesiydi. Nitekim çok geçmeden araya girecek büyük politik güçler, doğu Avrupa Yahudilerinin bu topraklarda başlı başına bir otonom devlet olarak kendi kültürleri çerçevesinde yaşama hayaline son verecekti. Yaklaşan kanlı savaşla bütün Avrupa telaşa düşecek, Rusya ve Avusturya tacından olup çarlık rejimi sona erecekti.

Avusturya prensi ve karısının 1914 Haziranında bir suikaste kurban gitmesi 1. Dünya Savaşı'na neden olmuş ve onu takiben Rusya'da iç savaş çıkmıştı. Polonya, Ukrayna ordularının oluşturduğu kızıllar, Rus ve Alman imparatorluk güçlerinden oluşan beyazlara savaş açmış, böylece çıkan isyanlar sırasında Yahudilerin *heym* topraklarına ölüm ve felaket çökmüştü. Yahudiler bazı Ukraynalılardan bu savaşlar sırasında onlar için Ukraynalıların beyazlara göre çok daha tehlikeli olduğunu öğrenmişti. Nitekim Ukraynalı general Petlyura'nın çapulculardan oluşan güçleri özellikle Yahudilerin yerleşim yerleri olan 400 şehre planlı olarak saldırmış 1.000 kişilik bir güçle 50.000'den fazla insanı katlederek Yahudi düşmanlığını açıkça sergilemişti. Rusya'da Menşevik'in idaresindeki *bund* yönetimleri olaylara kayıtsız kalırken, 1917 yılında İmparatorluk Bolşevik'lerle *coup d'etat* barış anlaşması için masaya oturmuştu.

Ancak barış görüşmeleri sonuçsuz kalmış, çok uluslu imparatorluk parçalara ayrılmış, bu durumda kendilerine yer verilmediğini gören Yahudilere bir kez daha hayallerini terketmek düşmüştü. Nitekim görüşmeler sonrası Avusturya-Macaristan imparatorluğu artıklarla yetinmek zorunda kalırken, yeniden doğan Polonya ile birlikte perişan haldeki Yahudiler de Polonya adına sevinmişler, ancak Versay Anlaşması'nın Polonyalı olmayan azınlıkların belli haklara sahip olacağı şartında Yahudileri ayrı tutmasıyla toprakları karanlık bir kıtaya dönmüştü. Ancak Sovyetler Birliği Yahudilere ulusal bir millet kimliği tanımış, dillerini kabul etmiş ama dinlerini Markizm ya da Leninizm olarak belirleyip onlara yerleşim bölgesi olarak 14.000 metrekarelik balçık çamurla kaplı doğu sınırındaki Siberya topraklarını vermişti. Şaşırtıcı şekilde bazıları oraya gitmeyi kabul etmişti. Nitekim onların bu davranışı Khrushchev'in "işte Yahudi bireyselciliği" diye suçlamasına neden olmuştu. Ancak bu göstermelik toprak parçası kalıcı bir çözüm olamazdı. Nitekim Stalin'in SSCB üzerindeki paranoyası, o topraklar üzerinde yabancı bir ulusun, uluslar arası proleterya kapsamında yaşamasını zorunlu kılacağı gün gibi aşikardı.

Böylece Yahudiler anavatanlarından kademeli, planlı ve acımasız bir yöntemle sürülmüşlerdi. Nitekim bunun başlangıcı 1765 yılında Polonya Ulusal Kurulunun Şehirler Konseyini iptal etmesiyle başlamış ve aslında o gün verilen karar Yahudi Medeniyetinin sonu olmuştu. Ardından 1795 yılında Polonya'nın üçüncü kez bölünmesiyle, Polonya'dan dışlanmışlar ve Moskova'ya gelişleriyle birlikte Çarlık rejimi altına girerek bu günlere gelmişlerdi. Çarın 1844 yılında Kahal yönetimlerini iptal etmesiyle, basit bir köylü sınıfı olarak bu topraklara yerleşme hayalleri kökünden sökülüp atılmıştı. 1881 yılında Çar II'inci Alexander'ın suikaste uğramasıyla, akıbetlerini ilk sinyalleri verilmiş ve sonuçta kaçınılmaz yaşanarak doğu Avrupa Yahudilerinin atalarının toprakları olan Avrupa kıtasının doğusunda, dinleri ve geleneklerinde özgür kılınarak, belli bir dile sahip ulusal bir kimlik altında, Hıristiyanlarla eşit haklara sahip, literatürleri benimsenerek, değerleri bilinerek, saygınlık ve itibar içinde başlı başına bağımsız bir ulus olarak asla ka-

bul edilmemişler ve edilmeyeceklerdi. Nitekim Birinci Dünya Savaşı birçok etnik imparatorluğa son vermiş ve hastalık teşhis edilmişti. Bu doğrultuda 1881 yılında ölümcül hastalığa yakalanmış Yahudi medeniyetinin sonunun da ilk sinyalleri verilmiş ve bu tarihten yaklaşık elli sekiz yıl sonra Hitler, üzerinden yarım yüzyıl geçse bile hâlâ tüyler ürperten işlediği insanlık dışı cinayetlerle hikayeye son noktayı koymuştu.

Kaçış

İnsanlar sızlanmayı kesip, başlarını önlerine eğerek daha önceki yıllarda sayısız saldırılar, kılıçtan geçirilmeler, zulümler yaşadıkları topraklardaki everine geri dönmüşlerdi. Yahudi dünyasında yaşadıkları kötülükler çoğunu daha fazla beklemeye gerek olmadığı kanısına vardırmıştı. Sonuçta büyük bir kaçış başlamıştı. Bu kaçışa destek veren Ortodoks Kilisesi görevini fazlasıyla yerine getirmenin verdiği mutlulukla onları daha fazla tahrik etmek için, Rus İmparatorluğu yönetimindeki Yahudi nüfusunun dörtte üçünün atalarının topraklarını ve kimliklerini terk etmeye karar verdiğini söylemekteydi.

Londra Üniversitesi profesörlerinden John Klier son kitabında "Kazanmak için kaybetmeye değer"[37] diyordu. Nitekim birçok Yahudi karşıtının tam aksine Yahudi göçmenler bu toprakları artık kendileri terk etmek istiyordu. Gidecekleri yerde hoşgörüyle karşılanacaklarına dair bir garantileri yoktu, ama küçük bir kasaba *shtetl* içine sıkışıp klostrofobi altında sınıflara ayrılarak, *Tsaddik* zihniyetin ya da hahamlık oligarşisinin aşırı tutucu baskısı altında, yaşamları ve özgürlükleri kısıtlanarak yaşamaları ve bu şekilde başarıyı ve serveti yakalamaları mümkün değildi.

Bu doğrultuda kimi batı Avrupa'da Almanya, Hollanda, Fransa, İtalya ve İngiltere'ye gitmeye karar vermişti. Ama İspanya'yı düşünmek bile istemiyorlardı. Burası onların bilinç altında bile yasakladığı bir ülkeydi. 1492'deki sürgünü hiç unutmuyorlardı. Yahudiler İspanya'da yaşanan 1868'deki köklü reforma kadar o ülkeye adımlarını atmamışlardı. Annem kırk yıl önce tatil için gidecek bir yer ararken, turistlerin akın ettiği İspanya sahillerini önerdiğimde, istemediğini belirtmek için kaş-

larını kaldırmıştı. 1960 yılına kadar sürgün kararının acılarını çok taze olarak yaşadılar.

Aslında birçok Yahudi göçmen Avrupa'da bir yere gitmek istemiyordu. Daha ziyade huzur bulacakları Güney Afrika, Avusturalya, Karaib Adalarını ve büyük çoğunluğu Amerika'yı tercih ediyordu. Ancak hiçbiri istediği yere gidemedi. Çoğu fahiş miktarda ücret ödemelerine rağmen, çok kötü şartlarda yaptıkları yolculuklarla farklı yerlere götürülmüşlerdi. Hollanda Amsterdam'a gitmek isteyenler, tek bir kelime bile Yahudice bilmeyen acente yetkilileri yüzünden günlerce denizin üzerinde sefil bir halde bekleyerek, yanlış prosedür yüzünden kabul edilmedikleri için, kendilerini Arjantin Buenos Aires'te ya da Amerika yerine Galler'deki Cardiff'te bulmuşlardı.

Sonuçta büyük bir nüfus Amerika'ya göç etti. Bu yüzden kendilerini rüyalarının ülkesindeki *golden medine* altın topraklara kavuşturan Rus Yahudilerine teşekkür etmeliyiz. Albert Ballin'in geçmişi hakkında fazla bir bilgi yok. Babası Joel, Hamburg'ta ikinci el giyim eşyası satan bir esnaftı. Almanca yazmayı bilmiyordu ama işini götürüyordu. 1842'deki büyük yangında dükkanı yanmıştı. On yıl sonra başka işler yapmayı denemişti. Sonunda hiçbir deneyimi olmadığı halde büyük bir risk alarak yolcu taşımacılığı işine girmişti. Kısa sürede tanınmış ve sonunda Amerika'ya mülteci taşıyan ve bu işi organize eden biri olarak, göçmenlerin umut kaynağı olmuştu.[38]

On dokuzuncu yüzyılın ortasında ekonomik ve politik baskılar sonucu yaşamlarından endişe eden insanlar, güvenilir ülkelere göç etmeye başlamıştı. 1848 devrimi sonrası Amerika altın arayıcılarının rüyası olmuştu. Almanlar, Avusturyalılar, Çekler, Polonyalılar, Litvanyalılar, Macarlar, Ruslar ve diğerlerinden oluşan Hıristiyanların çoğu Bremen ve Hamburg'tan kalkan gemilerle seyahat ederken kendilerine en ucuz bileti ayarlayan acenteleri tercih ediyorlardı. 1841-1846 yılları arasında Bremen'den Amerika'ya 115.000, Hamburg'a 11.000 göçmen gitmişti. Hamburg'taki armatörler aşırı talepten doymuş durumdaydı ve Balin bir kez daha doğru karar verdiğini anlamıştı.

1874'de baba Ballin öldüğünde 86 yaşındaydı ve oğlu Albert babasının görevini devralmıştı. Çarın suikaste kurban gitmesinden sonra Yahudiler Avrupa'daki sonlarının ne olacağının sinyallerini almıştı ve nitekim akabinde huzur bulamadıkları bir ortamda kalmışlar, gördükleri zulüm ve aşağılanmadan bıkmışlar, verdiklerinin mücadelenin abesle iştigal olduğunu anlayarak huzur bulacakları başka bir diyara göç etmeye karar vermişlerdi. Sonuçta milyonlarca Yahudi Kuzey Almanya'ya iş bulmaya gidiyordu. Açlık, sefalet ve yoksulluk had safhadaydı. Ancak nasıl gidecekelrini bilemiyorlardı. Sonunda Hamburg'tan Albert Ballin'in onlara bu konuda yardım edeceğini öğrenmişlerdi.

Albert Ballin bu süre içinde yaptıkları organizasyonlarla yeğeni Edward Carr'ın da yardımıyla yolcu taşımacılığı işini iyice öğrenmişti. 7 Haziran 1881'de 800 yolcusu olmuştu. Bu rakam devam eden iki yıl boyunca 16.500'e çıkmıştı. Gemileri Almanya'ya göçmen götürüyor, pamuk ve değişik sanayi ürünleriyle geri dönüyordu. Bu gemilerde seyahat etmenin bedeli kişi başına 300 - 500 Pound arasındaydı, bugünün değerleriyle 500 - 800 Dolar. Sonunda sırf bu güzergah için Hamburg-Amerika Packet Company'nin kısaltılmışı olan HAPAG[39] adlı gemiyle göçmen taşımaya başlamıştı. *Haben alle Passagiere auch Geld?*- Herkesin yeterli parası var mıydı? 1886 yılında Hapag ona hem çok para hem de prestij kazandırmış ve sonunda babasının yarı yarıya ortak olduğu şirketin tüm hissesini alarak başına geçmişti. 1888 yılında ona limanda bir görev teklif edilmişti. 1899 yılında şirketin bütün hissesini almıştı. Çok geçmeden Ballin Hapag adlı taşımacılık şirketiyle dünya çapında ün yapmıştı.

Ballin'in yönetimi altında Hapag, Hamburg limanında Veddel'de 5.000 göçmenin aynı anda barınabildiği büyük bir göçmen şehri kurmuştu. Göçmenler gemiye binmek için aileleri ve çocuklarıyla birlikte burada bekliyorlardı. Bu nedenle onların koşer yiyecek alabilmeleri için kantinler kurmuş ve bir Sinagog inşa ettirmişti. 1901 yılında buranın resmi açılışı yapılmıştı. Göçmenler burada gemiye binmeden önce on dört günlük bir karantinada tutuluyorlar, ardından gemiye binerek on iki ile on dört günlük bir yolculuktan sonra Ellis Adası yoluyla Ballin'in deyimiyle Yahudi'lerin yeni şehri New York'a varıyorlardı. Diğerlerindan bazıları Hamburg'u,

bazıları ise Hull limanı üzerinden İngiltere'nin kuzey doğu kıyılarınına geçip, oradan trenle batı sahilindeki Liverpool'a, oradan da Atlantik okyanusunu geçerek Amerika'ya gitmeyi tercih ediyorlardı.

Çok zengin olan Ballin, şehirde kendisine "Little Postdam" adında muhteşem bir villa inşa ettirmişti. Şu anda bu villa UNESCO enstitüsü olarak kullanılmaktadır. Yahudi kimliğinden hiçbir zaman vazgeçmeyen Ballin imparatorluk mensuplarıyla eşdeğerde bir yaşama sahip olmuş ve soylulardan kurulu bir çevre edinmişti. Nitekim sonunda Alman imparatoru Wilhelm ile çok yakın dost olmuştu. Her ne kadar kraliçe ve diğer saray erkanı tasvip etmese de İmparator ona "dostum" diye hitap ediyordu.

Sonuçta bir Hıristiyanla evlenmişti. Ama hiçbir zaman Yahudi köklerini unutmamıştı. Hiçbir zaman halkına sadakatten vazgeçmemişti. Bu nedenle soydaşlarının hayallerine kavuşması için elinden geleni yapıyordu. Onlara çok yardım etmişti. 1914'de Amerikan başkanı Wilson'un barış planını imparatora kabul ettirmek için çok çaba harcamış ve onu ikna etmeye çalışmıştı. Ama imparator kabul etmemiş ve Almanya çökmüştü. İmparator tahtından indirilmiş, tacı başından alınıp sürgüne gönderilmişti. Ertesi gün Albert Balin fazla dozda uyku ilacı alarak intihar etmişti.

1947 yılında, Hapag'ın büyük direktörünün bu şehre verdiği hizmetler göz önüne alınıp, onun ırkına yapılan şiddetin sorumlusu Nazi yönetimin utanç izlerini silmek için Hamburg şehir konseyi, bugün halihazırda Hapag Lloyds Haus Company olan, Hapag'ın ana binasına Ballindamm adını vermişlerdi. Burası binlerce göçmenin Veddel'de umutla kurtuluşu bekledikleri yerdi. Bu doğrultuda Ballin on binlerce göçmeni, Hamburg taşımacılık şirketi garantisi altında Amerika'ya salimen ulaştırmıştır. Her yıl 15 Ağustos olan doğum gününde tüm göçmenler kendilerini Avrupa'nın kokuşmuş zihniyetinden kurtarıp özledikleri medeniyete güven içinde kavuşturan, bu sayede binlerce yıllık tarihlerini yıkmak için üzerlerinde şeytani fantaziler üreten bir imparatorluğun kurbanı olmalarına izin vermeyen, Hitler'in soykırımından önce onları bu ülkeye ulaştırarak, dehşet verici savaş yıllarını yaşamaksızın

hayatta kalmalarını sağlayan, ama onlara çok geçmeden Avrupa'nın alevler içinde yanacağının sözünü veren Ballin'e sonsuz minnet duygusuyla kadeh kaldırırlar.

14

KIŞ ÇİÇEKLERİ

1901'de Londra'lı gazeteci George Sims "Yağmurlu bir gündü" diye başladığı yazına şöyle devam ediyordu.

"Bardaktan boşanırcasına yağan yağmur eşliğinde ilk göçmen grubunu taşıyan gemi limana yanaşmayı beklerken, hepsinin sırılsıklam olduğu görülüyordu. Onlara baktım. Bir adam açlıktan aşırı şekilde zayıflamış, iskelete dönmüştü. Gözleri yuvalarından çıkmıştı. Kadınlar başlarını incecik bir şalla sarmıştı. Çocuklar geminin uzun süre limanda beklemesinden sıkılmış, feryat figan ağlayıp, huysuzlanıyorlardı. Sonunda karaya ayak bastıklarında, korkunç bir izdiham içinde yığınla tepelenmiş valiz ve eşyalarını koruma altına alma telaşına düşmüşlerdi, panik içindeydiler."

Sims onlarla Yahudi'ce konuşmak istemiş ama çoğu üzerinde adres yazılı kağıtları ona göstermişlerdi. Bir an önce üzerinde bir arkadaş, bir akraba ya da bir pansiyonun yazılı olduğu adrese ulaşmak istiyorlardı. Çoğunun daha önce buraya gelip yerleşen arkadaşları, kardeşleri ya da akrabaları vardı. Bazıları ise acente tarafından ayarlanmış pansiyonlara ya da ailelerin yanına yerleşiyorlardı. Özenle ve büyük bir dikkatle sakladıkları para ve valizlerini onları biri karşılamaya gelene dek ellerinde sımsıkı tutuyorlardı.[1]

Yıllar sonra bir çok göçmen Londra'ya ve New York'a varış anılarını yazmışlardı. Sıcak bir battaniyenin altında huzur içinde yatarken, yaşadıklarını düşünüyorlardı. Örneğin Polonya'lı Haham Salomon Ginsburg'un oğlu Hamburg'a vardığında 15 yaşındaymış ve cebinde yalnızca 3 Fenik varmış.

"Beni New York'a götürecek bir gemi bulamamıştım. Sonunda Londra'ya büyük baş hayvan ve at taşıyan bir gemi bulmuştum. Beni de almaya razı olmuştu. Dalgaların insanı serseme çevirip, altüst ettiği bir denizde çok kötü bir yolculuktan sonra Thames nehrinin kıyısındaki limana varmıştık. Bu yolculuğu ve Londra'ya nasıl geldiğimi asla unutmayacağım. 1882 yılı Eylül sabahıydı. Karaya ayak basar basmaz burnuna mis gibi taze ekmek kokusu gelmişti. Fırından içeri girip cebimdeki 3 Fenikle bir somun ekmek almıştım. Bu ekmeği ne kadar çabuk bitirdiğimi tarif edemem. Üç gündür açtım.

Londra'nın doğu ucunda dükkanı olan bir dayım vardı. Bana kucak açtı ve bir kitapçıda iş buldu. Dükkan sahibi tipik bir Ortodoks Yahudisiydi. Bana ticareti ve özel ders vererek İngilizce'yi de öğretmişti."[2]

Liverpool üzerinden Amerika'ya ve Hıristiyanlığa dönerek din değiştirip Brezilya'ya gidenlerin dışında Londra'da yerleşenler de vardı. Bu doğrultuda yaklaşık 100.000 göçmen genellikle şehrin doğu ucundaki Whitechapel, Stepney, Hackney, Bethnal Green'de yerleşip burada etnik bir azınlık oluşturmuşlardı. Burası şehrin en kaba saba insanlarının, şehir fedailerinin, gündüz ev hanımlığı gece fahişelik yapan kadınların yaşadığı, polisin sabahın dördünde ateş ettiği, bu yüzden Bengladeş'ten geldiklerinden uzun bir süre sonra ev sahibi olabilmiş bir göçmen ailesinin korkudan içine sığındıkları French Huguenot Protestan Kilisesinin bulunduğu bölgeydi. Brick Lane[3] üzerinde birbirine bitişik iki bina halindeki Huguenot Kilisesi daha sonra Methodistlerin Şapel'i, ondan sonra Sinagog, 1976 yılından itibaren ise camii olarak kullanılmıştır.

Bu nedenle yaklaşık beş kilometrelik bir alan içinde renkli bir keşmekeşin yaşandığı topluluğun içinde çok sayıda nostaljik anıya sahip kişi vardı. Örneğin bunlardan biri Israel Zangwill olup baştan ayağı bir İngiliz beyefendisi olup buraya ilk gelen göçmen ailelerinden birinin oğluydu. O günlere ait anılarını duygusal bir filme ad olmuş *Children of Ghetto* (Getto Çocukları) olarak anlatıyordu.

Topluluğun çoğu bakkal, terzi, tekel bayisi, kürk, kumaş, hırdavat,

kapkacak satıcılığı yapıyorlardı. Kendi ifadelerine göre az konuşup, çok çalışıyorlar ve onlara bugünleri gösterdiği için tanrıya şükrediyorlardı. Asla çok fazla yemek yemeyip, içkiden kendilerini tamamen uzak tutuyorlardı. Çocuk yapmak için iffetli ve namuslu eşleriyle mübah günlerde bir araya geliyorlardı (senenin altı ayı bu birleşmeye izin vermiyordu) Kanun ve din kitapları okuyorlar, yaşanan ibadet karmaşasında her kafadan bir ses çıkınca, hahamlığın yorumları doğrultusunda hareket ediyorlar ve sonuçta Şabat günü çalışılmayacağını ama hafta arası çalışmaları gerektiğine karar veriyorlardı.[4]

Yahudi mahallesine yeni gelenlere *greeners* (çömezler) denmekteydi. Bu ülkeye gelirken, taşı toprağı altın olduğu söylendiği için hepsi kuruşsuz olarak gelmişti. Nitekim çok geçmeden yabancı bir ülkede rüyalarına kavuşmuşlardı. Birçoğu az ücretle işçi çalıştıran pastacı, şekerci, halı ve deri ticareti yapan, giyim eşyası, kemer, eldiven, şapka gibi aksesuvarlar ya da çizme ve ayakkabı satan havasız, sağlıksız ve rutubetli dükkanlar içinde çalışırken, Yahudiler gibi tekstil işini tercih eden Fransız Protestanların bir kısmı da Huguenots kilisesinde ölü defnetme işleriyle uğraşıyorlardı. Fabrika işçilerini koruma sendikası, onların haklarının istismar edilmesini önlemek için müfettişler göndermesine rağmen, aşırı derecede sömürülüyorlardı. Nitekim İngiliz gözlemci Sims'in anlattıkları karşısında şaşkınlık vericiydi.

Rus çömezler geldiklerinde yiyecek paraları yoktu. Bütün gün bir fincan çayla duruyorlardı. Geldiklerinde üzerlerindeki para yirmi dört saatlik yiyecek ihtiyaçlarını karşılamıştı. Aldıkları parayla açlıktan ölmeden nasıl yaşayacaklardı? İşçi Bulma Komitesi onlara onlara sabah 6:30'dan ertesi sabah 2:30'a dek çalışacakları ve sadece bir saat yemek molası verecekleri bir iş olduğunu söylemişti. Kabul etmişler ve Londra'da Varşova'da olduğundan çok daha fazla çalışıyorlar ama seslerini çıkartmıyorlardı. Çünkü göçmenlik bürosu onlara Londra'nın taşı toprağının altın olduğunu söylemişti.

Ancak hepsinin bu sefil ve insanlıkdışı yaşama ayak uydurması mümkün olmuyor, bazılarının bünyesi kaldırmayabiliyordu. Nitekim genç Rus Yahudilerinden biri sonunda dayanamayıp kendisini asmıştı.

Henüz yeni evliydi, Londra'ya genç karısı ile birlikte gelmişti. Burada daha rahat bir yaşama kavuşacaklarına inanmışlardı. Bir ayakkabı tamircisinde haftada 1 Pound'a çalışıyordu. Bu durumda çok fazla kazanabilmek için yirmi dört saat çalışmaya başlamıştı. Sonunda aklını kaçırmış ve kendisini karısıyla birlikte yaşadıkları küçük odada asmıştı.[5]

Ancak Sims'in gözlemlerine göre İşçi Bulma Kurumu nadiren de olsa işçiler için buldukları işlerde onları açgözlü patronların istismar etmesine mani oluyordu. Ancak çoğu patron "Hiçbir örümcek yakaladığı sineğin kanını emmeden bırakmaz" zihniyetindeydi. Sims'e göre bu durum patronun olduğu kadar işçinin de onu sömürmesine neden olmaktaydı.

Fakirlik içinde boğuşarak hayatta kalmaya çalışan Londra'lı Ortodoks Yahudileri ise fırıncılık, kasaplık, balıkçılık, bakkallık, kuyumculuk, ikinci el giyim eşyası, borsa simsarlığı, dini aksesuvar satıcılığı, koşer yiyecek satıcılığı, koşer et için kurban kesiciliği, sünnetçilik kısacası Yahudi dünyasının sınırları içinde ihtiyaç duyulan her türlü şeyin ticaretini yaparak geçiniyorlardı. Bu yüzden çoğunun dükkanı Pazar yerinde olduğu için, kaabalığın içindeki bağırış çağırışlar arasında Fransızca, Almanca, Rusça, Polonyaca ve İbranice'ye çalan bir Yahudice ve nadiren İngilizce duyulmaktaydı.[6]

Bu şartlar altında bazı dükkan sahipleri gerçekten çok zengin olmuşlardı. Bir aile 400 yıllık eski Pazar yeri olan Petticoat Lane'deki[7] kendisine ait dükkan sayesinde Londra'nın dışındaki Epping Ormanı yakınında elma ağaçları içinde bir bahçesi, geniş bir yüzme havuzu ve özel bir sinagog olan yazlık bir villa yaptırmıştı.[8]

Bu arada kültür faaliyetleri de devam ediyordu. Yahudi yazar Sholem Asch'ın büyük oğlu gazeteci David Mazower'e göre, bazı evlerde İbranice kitaplar ve broşürler basılıyordu. Nitekim 1880'lerde başlayan bu moda giderek yaygınlaşmış ve 1890'larda Siyonist, Sosyalist ve Marksist ideolojiler hakkında Yahudi yayınları çıkarılmaya başlamıştı. Keza göçmenler için bir Yahudi tiyatrosu kurulmuştu.[9]

Aynı doğrultuda Charlie Chaplin'in ilk kez halkın önüne çıktığı Cambridge'teki müzik ve konser salonundan esinlenerek Whitecha-

pel'de ahşap çatılı Sinagog'tan bozma binaya Wonderland (Harikalar Diyarı) olarak adlandırılan Music Hall London açılmıştı. H. Chance Newton onu şöyle anlatmaktadır.

Üzerinde oyunlar, skeçler oynanıp şarkılar söylenen oldukça geniş bir sahnesi vardı. Genellikle ilkin İbranice söylenen oyunun ya da şarkının sözleri, bir Yahudi çevirmen tarafından İngilizce'ye çevriliyordu. Bu oyunlarda genellikle kolsuz, bacaksız, iskelet ya da garabet tiplerin seçildiği mizansenler tercih edilmekteydi. Yahudilerin yazdığı bu oyunlar sırasında yeni gelen çömez göçmenlere, doğu yakasının bir ucunda oturan diğer yabancılara hiç değilse bir an nefes alıp mutlu olmaları sağlanıyordu. Bu yüzden kapanıncaya kadar kimse oradan ayrılmıyordu.[10]

Londra'daki göçmenlerin tek eğlencesi olan küçük gösteri dünyası içinde bir de Yahudi tiyatrosu vardı. Tiyatronun oyuncuları onlara bir gecede dört beş farklı oyun sergiliyorlardı. Bu durum soyunma odasında korkunç bir trafiğin yaşanmasına neden olmaktaydı. Radikal Rus bir gazeteci olan Morris Winchewsky "Eğer bizim konfeksiyon atölyelerinde işçi çalıştırma şartlarımız kötü olarak adlandırılıyorsa, Yahudilerin tiyatrosu feciydi"[11] demişti. Herkes sefalete ödül verilmeyeceğini biliyor ve kimse bir ödül beklemiyordu.

Belki sefil çalışma şartları altında kötü oyunlar sergiliyorlardı ama en azından yöneticileri tarafından hoşgörüyle karşılanıyorlardı. Belki de bu karışık kimlikli topluluğu eğlendirmeye olduğu kadar 1881 yılından sonraki olaylarda Avrupa'daki Sosyalist harekatta öncü görevi üstlendikleri için, Londra'nın doğu ucundaki Yahudiler politika dünyasının da odak noktasını oluşturmuşlardı. Nitekim 1907 yılında Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi, diğer bir deyişle Bolşevik Partisinin habercisi, Whitechapel Road üzerinde bir binada faaliyete başlamıştı. 1917 yılına kadar Lenin buraya sık sık uğramasına rağmen, Stalin, o civarda tutttuğu daireye gelip kalmaktaydı. 1911 yılında bir grup Letonya'lı anarşist Sidney Caddesinde Bayan Betsy Gershon'un oturduğu bu daireyi silahlarla tarayıp ateşe vermiş ve bina alevler içinde yanıncaya dek Genel Sekreter Winston Churchill İtfaiyenin geçmesine izin vermeyip harekatı yönetmişti.

Politik hareketler kötü şartlarda çalıştırılıp acı çeken işçiler arasında çok etkili olmaktaydı. Nitekim Rudolf Rocker, oldukça kötü şartlarda çalışan bir işçiyken sonunda *Der Arbeter Fraynd - The Workers' Friend* (İşçi Arkadaşlar) adlı sol ideolojide bir gazetenin editörü olmuş ve portresi uzun süre Whitechapel Kütüphanesinde asılı kalmıştı. Bunun üzerine işçiler tahrik olmuş ve onlara karşı direnç göstermek amacıyla işçi dernekleri kurmuşlardı. Örneğin bir Yahudi Mobilyacı İşçiler Derneği kurulmuştu. Komünist partisi mensubu olup 1930 sonrası militanlık yaptığı söylenen[12] Solly Kaye'ye göre bunun hemen ardından Ulusal Mobilya Ticareti Derneği adı altında bir dernek kurulmuştu. Ayrıca Yahudilerin kurduğu Yahudi Fırıncılar Derneği sonrasında, Kassoff ekmek fabrikası kendi ekmeklerinin üzerine etiketini yapıştırmış, böylece gelenekçi Yahudilerin malına sahip çıkma felsefesi tüm göçmenler tarafından kabul edilip toplum içine yerleşmişti.

Şehrin doğu ucundaki Yahudilerin, doğrudan olmasa da dolaylı yoldan İngiliz toplumu üzerinde kültürel bir motif oluşturarak etkili oldukları şüphe götürmez bir gerçekti. Bu doğrultuda kendileri küçük ama kültürleri büyük olduğu fark edilen Yahudiler, sadece yaşayışlarıyla değil, dilleri yüzünden de büyük bir kıskançlık ve düşmanlıkla karşılaşmışlardı. Ancak buradaki en önemli nokta, bu dil düşmanlığı sadece Hıristiyanlar tarafından değil, şehre çok önceden gelip yerleşmiş Britanya Yahudileri tarafından da sergilenmekteydi. Çoğu Seferad Yahudisi olan ve tıpkı İngiliz aristokratları gibi yaşayan bu kesim, bu nedenle kendilerini İngiliz değil Britanya Yahudisi olarak adlandırmaktaydılar ve Rusya'dan gelip Thames nehri kıyısında adeta fırtına esitecek kadar kalabalık güruhlar halinde dolaşan soydaşlarının konuştuğu kaba saba dil karşısında dehşete düşüyorlardı. Bu durum yıllardır huzur içinde yaşayıp ev sahipleri tarafından saygınlık gören bu kitlenin, rahatsız olmasını ve geri gönderilme tehditi altında olduklarını hissedip korkuya kapılmalarına neden olmuştu. Üstüne üstlük, ülkenin başbakanıyla araları sıkı fıkı olan topluluklarının lideri Benjamin Disraeli, bu dili onaylamıştı, bu nedenle araları bozulursa ne yapacaklardı? Nitekim 1841 yılında kurulan *Jewish Chronicle* gazetesine, o sıralarda Yahudi tiyatro-

sunun sergilediği bir oyunu izlediğini belirterek "Oyunlarda Jüdich-Deutsch (Yahudi- Alman) hoş bir dil konuşuyorlar. Bu topluluğun gelişmesi ve dillerinin yaygınlaşması için onları cesaretlendirmeliyiz."[13] demişti.

Nitekim *Jewish Chronicle*'da yer alan bu görüşünde haklı çıkmıştı. Çok değil Birinci Dünya Savaşı'ndan birkaç yıl sonra, 1920'lerde topluluk oldukça zenginleşip gelişerek, hava kirliliğininin had safhada yaşandığı, boğucu, caddelerinde her gün sayısız suç işlenen varoş semtleri Stepney ve Whitechapel'den yavaş yavaş ayrılarak daha modern banliyölere gitmeye başlayarak, sınıf atlamayı başarmışlardı. Bu defaki yönleri daha sağlıklı olan Londra'nın kuzey batı kesimiydi, bu doğrultuda tanrı korkusu taşıyan Yahudilerin çoğu Stoke Newington ve Stamford Hill'e gitmeyi tercih etmişlerdi. Ancak Yahudi dili, küçük banliyölerden geniş caddelere çıktıklarında, önlerinde geniş teraslar bulunan tek tip villaların olduğu, semt sakini soydaşlarının sadece İngilizce konuşmayı tercih ettiği, erkeklerin ancak mahallenin berber dükkanında diğerleriyle iddiaya tutuştuğu ya da Kalabaryan[14] felsefesine sahip iki Macar'la tartıştıkları sırada Yahudice konuşmayı seçtiği daha modern semtlere taşındıklarında, istenmeyen kaba tınısından hemen bir çırpıda kurtulamamıştı.

İkinci nesil bu lisanı anlıyordu ama akıcı konuşamıyordu, geleneklerini biliyor ama yeterince gözlemleme şansı olamadığı için yerine getiremiyordu. Üçüncü nesil ise neredeyse hiçbir şey bilmiyordu. Çoğu dişçi, doktor, avukat, yazar ve ressam olup kendilerini geleneklerinden mümkün olduğunca soyutlamışlardı. Örneğin Whitechapel'da yetişmiş olan David Bomberg, bir ressam olup Londralı Sanatçılar Grubu'nun da üyesiydi, mesleğinde oldukça ileri gittikten sonra gelenekleri konusunda araştırmaya yönelmiş ve bu doğrultuda Siyonist liderler hakkında çalışmalar yapmak üzere Filistin'e gitmişti. Ancak bu konuda yaptığı resmin propaganda anlamına geleceeini söyleyen diğerlerinin iddiası karşısında sessiz kalmayı tercih ederek onları haklı bulmuş ve bu resmi yapmaktan vazgeçmişti.

Bu doğrultuda, Atlantik Okyanusunun öte yakasında her geçen gün

sayılarının artması sonucu, çocukları ve torunları Amerikan vatandaşı kabul edilen Yahudiler, kendilerini yeniden doğmuş gibi hissederek gittikçe yaşadıkları topluma entegre olmuş ve genellikle New York'un doğrusunda, Manhattan adasının güney ucunda, nehrin doğu kolunun hemen yanındaki Williamsburg sınırları içinde kalan Brooklyn'de ucuz kiralık apartmanlara yerleşmişlerdi.

1863 yılında bir göçmen bu bölgede Amerikan devrimi öncesi İngiliz Teğmen James Delancey'e ait 300 dönümlük elma bahçelerinin bulunduğu yol olan 97, Orchard Caddesinde, kırmızı briketten altışar katlı, tam yirmi iki apartman inşa ettirmiş ve bu sayede yerleşim yeri sahibi olarak çok büyük servet edinmişti. İçindeki 7.000 kiracıyla o devirde tam bir keşmekeş yaşanan bu binalar yaklaşık 140 yıldır hâlâ ayakta durmaktadır ama o zamanki komşuluktan eser kalmamıştır.

Nitekim yüz küsur yıl önce bu caddelerde aşırı bir canlılık ve gürültü hakim olup şehirde doğunun farklı insanları sayesinde değişik bir lezzet hakimdi. O günlere ait siyah beyaz fotoğraflara bakıldığında, sakallı, kürk şapkalı, siyah uzun çizmeli, manşonlu ve ipek eşarplı büyüklerinin yanında etekleri yerleri süpüren elbiseleriyle caddede alışverişe veya gezinti çıkmış genç kızlar ve kasketli kısa pantalonlu erkek çocuklar görülüyordu. Cadde boyunca uzanan dükkanlarda koşer kümes hayvanları, göçmenlerin en fazla ihtiyaç duydukları eşya olan valiz, ikinci el giysi, pasta, şekerleme, sıcak patates gibi meze türleri ve kitap satılıyordu, yanı sıra çok sayıda, terzi, berber dükkanı, sökük dikicileri, tuhafiyeciler vardı. Ayrıca o devrin olmazsa olmazı *shleppers* çok şık melon şapka ve papyonları müşterilerin satın almasına teşvik etmek için sanki milli bayram gibi ellerindeki bayrakları sallayan çığırtkan satıcılar sıralanmaktaydı.

Bugün bu caddeler artık bomboş. Sadece kumaş toptancıları, çeşitli malzeme depoları ve kuyumcular mevcut. Bu doğrultulda konuşulan diller de çok farklı. O günlerde duymaya çok alışkın olduğunuz Yahudi-Alman lehçesi yerine Kuzey-Güney Çin lehçesi ya da İspanyolca kulağınıza gelmekteydi. Bu doğrultuda 97, Orchard Caddesi de geçmişi en çok hatırlatan yerdi.

Okyanusun öte yakasındasındaki tehlikeli ve gürültülü bölgeden ayrılıp bu caddeye taşınan Yahudiler girmiş oldukları yeni dünyada, bu kez de rutubetli, kasvetli, sadece bir tanesinin güneş yüzü görebildiği, genellikle musluklarından su akmayan, tuvaletin dışarıda olduğu dap daracık üç odadan ibaret apartman dairelerine taşınmışlardı. İlk gelen çoğu Yahudi göçmen yıllarca bu zor şartlar altında yaşamıştı.

Topluluğun içinde gezindiğimizde, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısı boyunca Avrupa kıtasında batıdan doğuya doğru geniş dalgalar halinde akan ardı arkası kesilmez göçün temsilcilerinden olup bir zamanlar onların olduğu halde sonsuza dek terk etmek zorunda bırakıldıkları ve artık dönmelerinin imkansız göründüğü *heym* topraklarından ayrılarak, onlara *golden medine* denen altın çağlarını yaşayacaklarına dair söz verilen ABD'ye gelip yerleşen biri Almanya, biri Polonya ve biri de Litvanya'dan olmak üzere üç ailenin hikayesi oldukça dikkat çekiciydi.

Örneğin 1850'de birlikte seyahat etme şansı bulamayıp birbirlerinden ayrı olarak buraya gelen Natalia-Julius Gumpertz çiftinin hikayesi oldukça hazindi. Natalia, Silesya-Breslau'ya yirmi mil uzaklıktaki bir kasabadandı. Ancak Prusya'lı kocası Julius, Almanca bilmesine rağmen Yahudice konuşmayı tercih ettiği için buraya geldiklerinden birkaç yıl sonra garip bir şekilde ortadan kaybolmuştu. 7 Ekim sabahı çalışmak için evden çıkmış ve bir daha ondan haber alınamamıştı. Bunun nedeni büyük bir olasılıkla yaşadıkları semtte ağırlıklı olarak kullanıldığı için, günlük dil olarak Yahudice konuşmayı tercih etmesiydi. Bunun üzerine Natalia hemen oradan ayrılıp şehrin yukarı doğu yakasına taşınmış ve Almanca konuşan komşularının arasına yerleşmişti. Bu dönemde New York, Berlin ve Viyana'dan sonra en kalabalık Alman nüfusun olduğu şehir haline gelmişti.

Bir başka çift olan Harris ve Jennie Levine, 1890'da balayı yaşadıkları dönemde Varşova'nın kuzeyindeki küçük bir kasabadan yola çıkıp bu ülkeye gelmişler ve Brooklyn'e taşınmadan önce şehrin aşağı doğu yakasındaki bu tehlikeli bölgede beş yıl oturmuşlardı. 1901'de çok istemelerine rağmen Albert Ballin'in Hamburg-Amerika arası sefer yapan

gemilerinden biriyle gelemedikleri için altı çocuklarıyla birlikte Atlantik Okyanusunu *Graf Waldersee* adlı 12.830 tonluk, dört direkli, tam orta yerinde koca bir baca olan çok eski tip bir yük gemisiyle geçmek zorunda kalan Rogearshevsky'ler de benzer bir travma geçirmişti. Litvanya'da şimdiki adı Telsiai olup küçük bir yeshivah şehri olan Telsi'den yola çıkarak yolculuklarını kademeli olarak gerçekleştirmişlerdi, o tarihten beri yeni yerleşim yerlerinde Yahudi geleneklerine sıkı sıkıya bağlı yaşıyorlarmış. Kocası Abraham semtin Sinagogunda topluluğun liderliğini yapmasının yanı sıra bir terzide ütücü olarak çalışıyormuş, ancak 1918 yılında yorucu iş temposuyla genç yaşta verem olup ölmüş. Yüzyıllık geçmişe sahip ve hep tek vücut olarak yaşamış olan Yahudi halkın Germen ve Slav olarak ikiye ayrılmasının Rogardshevsky'ler için çok önemli olduğu görülüyordu. Nitekim bu iki grubun artık birleşmeleri gerektiğine inandıklarını diğerlerine belirtmek için kendilerini bir süre sonra Rosenthal olarak çağırmaya başlamışlardı. Sonuçta uzun yerleşimleri boyunca din kardeşleriyle bir bütün halinde olmaları gerektiğinin bilincindeydiler.

Ancak tabii ki topluluğun içinde bu uzun yolculuk sonrası istediklerini bulamayan ya da onlar için çok farklı olan bu yaşama ayak uydurmayı başaramayıp geri dönenler de vardı. Yüzyıllık *heym* topraklarını Amerika'ya gelmek için terk eden ve kendilerine çok yabancı bu topraklarda yeni bir yaşam kurmaya çalışan Yahudiler, bunu başaramayınca Doğu Avrupa'ya geri dönmüşlerdi. Belki de yüzyılın gelecek yarısında bunu tekrar yapmayı çok isteyecekler, hatta döndükleri için pişmanlık bile duyacaklardı. Ama yaşamak için yeterli parayı kazanamamaları ya da kazanacak ortamı bulmakta zorluk çekmeleri nedeniyle perişan oldukları için geri dönmek istemişlerdi. Bu yüzden ümitsizliğe kapılıp intihar eden çok sayıda insan vardı. Bunlardan biri New York'lu ressamların babası olarak bilinen Philip Guston (Goldstein) idi ve iş bulmak konusunda sarf ettiği yoğun çabaları sonuç getirmeyince, istenmeyen tabloların kolleksiyoncusu olmak ona ağır gelmiş ve aşağılanmış olduğunu hissederek yaşamına son vermişti.

Ancak bunca güçlüğe rağmen çoğu ısrarla ayrılmayıp burada kalmış

ve Amerika'nın kendilerine sunduğu nimetlerden istifade etmesini bilerek servet sahibi olmuştu. Nitekim bu doğrultuda ilk gelen New York'lu göçmenlerin büyük çoğunluğu dil, din ve geleneklerine sıkı sıkıya bağlı sebatkar insanlardı. Bu yüzden gelişip çoğalmak için çok çaba harcamışlar ve kısa sürede şehirde büyük bir Yahudi kolonisi oluşturmuşlardı. Bu nedenle onlara farklı ve renkli kültürleriyle, kışın çok nadir çıkan, her biri birbirinden değerli kış çiçekleri demek çok yerinde bir tabir olacaktır.

Bu özel topluluğun içinden çok sayıda yazar ve şair de çıkmış ve New York'taki Yahudi halka kültürel yönden olağanüstü büyük hizmetlerde bulunmuştu. Nitekim yayıncılık endüstrisindeki eksikliklerini fark ederek bu açığı telafi etmek için hemen harekete geçmişler ve bu konuda çok sayıda kısıtlı imkanlara sahip yazarı Yahudilerin mükemmel kişilik yapısını yansıtacak eserler yazmaya zorlamışlardı, ardından bu kitapları caddelerde satarak uluslarının kültür ve sanat kimliğini diğerlerine duyurmuşlardı. Sonunda çok sayıda kısa hikaye, skeç ya da *skits* yazılmış ve ilk *Di Yidishe Tsaytung- The Jewish Newspaper* (Yahudi Gazetesi) ile 1870 yılında Amerikan Yahudi Basını doğmuştu. Bu doğrultuda özel yeteneğe sahip birçok gazeteci, çok sayıda dini, politik ve sosyal yayın çıkmasına önayak olmuş ve bunun sonucunda dincilere, sosyalistlere, anarşistlere, komünistlere, gülmeye ihtiyacı olanlara, kadınlara, tiyatro ve spor meraklılarına, kısacası toplumdaki her grup insana hizmet etmişlerdi.

Bu isimler arasında Yahudi literatürüne damgasını vurmuş olan Sholom Aleichem, Sholem Asch, H. Leivick ve Singer Kardeşler, Israel Joshua ve 1897 yılında *Forverts -Forward* (İleri) adlı günlük yayını çıkartarak dini bilgiler içeren ekleriyle birlikte tam on bir yerleşim yerinde çeyrek milyondan fazla basılıp Chicago'nun en uzak köşesine kadar ulaştırılmasına önayak olan Isaac Bashevis vardı. *Forverts* bugün hâlâ haftalık olarak yayınlanmaktadır.

Yaratıcı yeteneklerin kendilerine çalışma ortamı bularak saygınlık görmesi, onları her geçen gün biraz daha *heym* topraklarına geri dönmekten uzaklaştırmış ve çoğunun New York dışında Londra ve Buenos

Aires gibi şehirlere de yerleşmesine neden olmuştu. Nitekim sanat yeteneklerini konuşturma arzusunda olan Yahudi müzisyenler, besteciler, şarkıcıların yanı sıra tiyatro yönetmenleri ve film yapımcıları ordusu oluşmuştu. Bu doğrultuda açılan iki düzine Yahudi tiyatrosunda oynanan oyunlar 1900 yılında iki milyondan fazla seyirci bulmuş ve onunla aynı paralelde gelişen sinema meraklıları, çok sayıda film yapılmasına ve sinemanın bir iş kolu haline gelmesine neden olmuştu. Klezmer'in Yahudi ezgileri taşıyan eğlence ve düğün müziklerini içeren plakları en uzak şehirlere bile dağıtılmaktaydı. Bu plaklarda Yahudilerin bütün yaşamı vardı. Örneğin 1918 yılında bir tiyatro şarkısı olan *Lebn Zol Kolombus - Long Live Columbus* (Çok Yaşa Kolombus) sözlerinden esinlenilerek "A *shtetl* is Amerike!"[15] adlı şarkı oluşturulmuştu.

Ama *shtetl* Amerika, Yahudi medeniyetine dar bir bakış açısı getirmişti, para kazanma ve ticaret hırsı doğrultusunda, geride bıraktıkları *heym* topraklarında yaşarken hissettikleri, coşkuyla taşıdıkları amatör ruhu kaybetmişler, eskiden olduğu gibi, acı anıları paralelinde hikayelerinde kullandıkları hiciv dilini ya da göz yaşartan duygusallığı unutmuşlardı.

Gerçek Yahudi tarihi kaybolmuş, ruhlarında her zaman hissettikleri yüzyıllık Yahudi medeniyeti gerçeği yok olmuştu. Sanki doğu Avrupa Yahudileri bilinmeyen bir zamanda bilinmeyen bir kimlikle sihirli bir güç sayesinde *Heym* topraklarından fakir ve sefil bir halde alınmışlar, birden göz açıp kapayıncaya kadar başka bir toprağa kondurulup soylu İsrailoğulları oluvermişlerdi. Bu noktada yüzyıllar önce Dovid Gans'ın "Sanki dün doğmuş gibiyiz" dediği cümle akla gelmekteydi. Geçmişin büyük anıları çok gerilerde kalmıştı. Oysa ki, bu kadınlar ve erkekler sadece Yahudi halkını değil, Avrupa'nın ve dünyanın tarihini oluşturan çok önemli kişiliklerdi ve hepsi unutulup gitmişti. İtalya'dan gelen dindar Kalonymos ailesini, Regensburg'ta muhteşem bir evi olan büyük servet sahibi Samuel Belassar'ı, Ratisbon'da aldığı küçük bir eğitimle *Shmuel Buch* gibi bir eser yazarak Protestan Reform'una damgasını vurmuş, dünyaca ünlü liderlere kafa tutan Rosheim'li Josel'i, bilim ve felsefe üzerine önemli eserler bırakmış iki ünlü filozof olan Rema ve

Maharal'ı, Yahudilerin modern Avrupa dünyasıyla aynı paralelde ilerlemesi için çabalayan ve onların çok büyük bir aşama kaydetmesine ön ayak olan Dovid Gans'ı, ülkesi ve halkına karşı büyük sevgi besleyen, geleneklerine ve ailesine çok güçlü bağlarla bağlı, Ortaçağ'ın ilk kadın Yahudi hikaye yazarı olan çalışkan Glikl Hamelin'i ve yaşadığı dönemde her ne kadar tam olarak istediğini alamasa da Yahudi dilinin saflaştırılıp anlaşılır hale getirilmesi ve bir Avrupa dili olarak kabul edilmesi yönünde harcadığı çabalarla bu gelişmeye önayak olan ve saflaştırılan dille yazılmış sayısız Yahudi edebiyatı örneklerinin tüm Avrupa'da yayınlanmasını sağlayan, bu sayede müzik ve felsefe alanında Yahudilerin varlığını duyuran Moses Mendelssohn'u artık kimse hatırlamıyordu.

Ancak ne olursa olsun, *shtetl* Amerika onların son durağı değildi. Bu gerçeği hepsi biliyordu. Yahudi dünyası aslında heym toprakları için ölüyordu. Amerikan *shtetl* çoğu için bir anda önlerinde parlayan sihirli bir bir maceradan öteye gidemiyordu. Binlerce yıllık eski Yahudi ateşi düşmanlarının ayaklarıyla söndürülmüş ve soğutulmaya çalışılmıştı. Ama bu ateşin görünüşte sönmesi, onların kalplerinde yanan ateşi söndürmesi anlamına gelmiyordu. Ya da yanarken koparılıp alınmış, ancak kökü yok edildiği için kurumuş yarı yanık bir yaprak gibi anılarında hep saklı kalmıştı. Ancak ne yazık ki yaşadıkları ortamda bunun tersini kanıtlayan kişiler de vardı. Örneğin *Forverts* adlı günlük yayının eğitim ve eğlence yönünde bilgiler veren modern Sosyalist editörü Abraham Cahan ısrarla Yahudilerin geçmişinin olmadığı yönünde iftira atıyor, onları İngilizce konuşup Amerikan kültürüyle kaynaşmaya yönlendiriyor ve yazdığı yazılarla okuyucu kitlesini bu yönde ateşliyordu.

Bu kadar tahrik ve teşvikin sonunda kaçınılmaz olan gerçekleşmiş ve *tout court* Amerikan Yahudileri bir daha dönmemek üzere köklü olarak Amerika'ya yerleşmişlerdi. Örneğin geldiklerinden yedi yıl sonra Julius Gumpertz, on dört yıl sonra ise Harris Levine Amerikan vatandaşı olmuşlardı. Okyanusun kaba dalgaları arasında boğuşarak tekrar 4.000 mil geri gidip geldikleri yere dönmek istememişlerdi. Böylece Yahudi göçmenlerin iki ve üç nesil sonrası da Amerikan vatandaşı olarak dünyaya gelmiş, tek bir kimlik altında, tüm uluslararası müsabaka-

lara Amerika adına katılarak, sadece Amerika'ya değil, tüm dünyaya Amerikan Yahudilerinin gücünü kanıtlamışlardı.

6 Ekim 1927 Günahların Affedilme Günü'nde, Yom Kippur'dan bir gün sonra Warner Brothers'ın kurucu ortağı Sam Warner da ölmüştü. Öldüğünde Warner Brothers'ın stüdyosunda *Jazz Singer* (Caz Şarkıcısı) filmini çekmekteydi. Aynı anda karşılıklı konuşmaların gerçekleştirildiği ilk uzun metrajlı filmdi ve New York Warner tiyatrosunda gösterime girdiğinde, Yahudiler akşam güneş batar batmaz buraya gitmeye başlamışlar ve böylece modern film dünyası Yahudilerin önderliğinde tüm sinemaseverlere açılmıştı.

Filmlerin konusu neydi? Tabii ki ilk etapta Amerikan Yahudilerinin yaptıkları uzun yolculuğun hikayesinin yanı sıra Amerika'ya adım atışlarıyla birlikte girdikleri modern dünyadaki yaşamları üzerine kuruluydu. Nitekim filmin açılış sahnesinde, Günahların Affedilme Günü'nün arife akşamı Orchard Caddesindeki Sinagog'ta Haham rolündeki Rabinowitz'in okuduğu "Kol Nidrey" duası duyulmaktaydı. Kapanış sahnesi ise bu yöndeki yeteneğini keşfederek ona her türlü desteği veren ve her zaman arkasında olduğuna inandığı babasına büyük saygı duyan, oğlu Jakie rolündeki Al Jolson piyano çalmaktaydı. Esmer tenini ondan aldığı belli olan annesi ise, Winter Garden Theater'ın ön sıralarında yerlerini almış bir grup insan arasında onu dinlemekteydi.

The Jazz Singer Amerika Yahudilerini kalbinden vurmuş bir filmdir. Bu filmde kendi yaşamlarını ve kendi dünyalarını bulmuşlardır. Bu nedenle yeni gelenler arasında da konuşulmuş olmalı ki, fenomenleri sayesinde film üç buçuk milyon dolarlık gişe rekoru kırarak büyük bir zafere imza atmştır. Bu para o gün için çok büyük bir meblağdı.

Ancak bu başarı bir tesadüf ya da şans eseri değildi. Nitekim Jakie Rabinowitz'i oynayan Al Jolson'un gösteri dünyasında uzun süre konuşulan büyük rol yeteneği tüm Amerika tarafından onaylanmıştı. 1959 yılında önemli İtalyan yazarlarından Italo Calvino ilk kez New York'u ziyaret ettiğinde, üniversiteler gibi Amerikan bankalarının da tümüyle Yahudilere kapalı olduğunu görüp şaşırmıştı. Ancak çoğu Yahudi genç bunun en iyisi olduğunu, çünkü zeki Yahudi öğrencilerinin girdikleri

üniversitelerde sınavlardan oldukça yüksek not almaları, bu doğrultuda en çok tercih ettikleri tıp ve bankacılık alanındaki kariyerleri boyunca olağanüstü başarılara imza atmalarının onların yaşamını zor kıldığını dile getirmişlerdi. Bu yüzden, bankacılık, tıp, sanat ve ağır sanayi dallarında eğitim yapmamaları için böyle bir önlem alınmıştı. Bu durum Yahudilerin ne yazık ki yeni evlerinde de kıskanıldığını göstermekteydi. Nitekim burada da kendilerini göstermek için popüler bir kültür etkinliği yaratmışlardı. Calvino bu yöndeki doğru gözlemini "Şehirde yayınlanan kitapların yüzde yetmiş beşi, tiyatroların yüzde onu, hazır giyim endüstrisinin büyük bir kısmı hep Yahudilere ait"[16] şeklindeki sözlerle dile getirmişti.

Neal Gabler'in ünlü eseri *An Empire of Their Own : How The Jews Invented Hollywood* [17] (Kendi İmparatorlukları: Yahudiler Hollywood'u Nasıl Keşfettiler) adlı kitabında, onların Amerika'da kurduğu film imparatorluğundan söz etmekteydi. Warner Brothers, Samuel Goldwyn, Universal film stüdyolarının kurucusu Carl Laemmle, Metro Golden Mayer (MGM) film şirketinin kurucusu Louis B. Mayer, 20th Century Fox'un sahibi William Fox, Paramount'un sahibi Adolf Zukor, kısacası Amerika film dünyasının hepsi Yahudilere aitti. Bir vaizin ve koşer kasabın oğlu olan Israel Baline, A.B.D'nin ünlü sloganları olan Tanrı Amerika'yı Korusun, Burası Çok büyük bir ülke, Burası Mr. Jones'un Ordusu vb. sloganları yazan şehrin aşağı doğu semtinden yetişmiş bir gençti ve Irving Berlin adını kullanmaktaydı. Büyük şarkı sözü yazarı olup Yahudi olduğu halde Yahudice konuşmayan Jerome Kern, Berlin için "O burada bulunduğu için Amerikan müziği yapmıyor, o zaten ruhunda Amerikan müziği ezgileri taşıyor" demişti. Nitekim *White Christmas* (Karlı Noel) onun en popüler şarkısı olup Hıristiyan din ayinlerinde, özellikle dini bayram ve şenlik günlerinde şarkı şeklinde koroda söylenmekteydi. Tam yirmi beş dile çevirilmiş 500 değişik versiyonu mevcuttur. Berlin bu şarkıları çocukluk anılarından esinlenerek yaptığını söylemektedir. Nitekim bugün doğum yeri olan Mogiev'de kışın çocukların kar tanelerinin sesini duymak için ağaçların tepesine çıktıklarını *the treetops* (Ağaçların tepesinde) adlı şarkıyı oluşturduğu-

nu söylemektedir. New York Queens College'inin profesörlerinden olan Emanuel Goldsmith ise "İbranice bilmiyorsanız Amerikan kültürünü anlayamazsınız" demiştir.[18]

Bu başarılı isimler aslında hiç hak etmedikleri halde, doğu Avrupa'daki heym topraklarından acımasızca sökülüp atılan Yahudilerin yeni yerleştikleri topraklara uyum sağladıklarını kanıtlamakla birlikte, onlara her konuda yeniliğe önderlik ettiklerini, en önemlisi geçmişlerini unutmadıklarını göstermekteydi. Nitekim çok sayıda öncü oldukları konulardan bir diğeri de hazır yiyecek sektöründe çığır açan bir buluştu. Bu konuda mutfak tarihçesi üzerine araştırmalar yapmış yemek kültürü uzmanı olan bir arkadaşımın anlattıklarının[19] doğru olduğundan eminim. Nitekim Yahudi göçmenler Albert Ballin'in gemileriyle Hamburg'tan New York'a yaklaşık on beş gün süren uzun yolculukları sırasında karınlarını doyurabilmek için yanlarına koşer et tuzlaması ve daha önceden tuz, kıyma ve biberle yoğurarak hazırladıkları geniş ve yassı köftelerden almışlardı. Onları yeni yerleşim yerlerinde alelacele tavada altüst ettikten sonra bir ekmeğin arasına koyup, yanına bir dilimsoğan da ekleyerek yediklerinde bu yiyeceğin bir gün adeta başlı başına bir sektör oluşturan hamburger imparatorluğunu yaratacağını ve ilkin *Aunt Babette's Cook Book of 1889*[20] - Babette Teyze'nin 1889'lu Yıllara Ait Yemekler Kitabı'nda yayınlanacağını akıllarına bile getirmediklerini söylüyorlardı.

Yahudiler her ilkbaharda Mısır'dan çıkışları anısına bir festival düzenlerler. Binlerce insanın katıldığı bu festivalde, yiyeceklerle donatılmış masaların başına oturulup "Bu ekmeği huzurla yerken bizi Mısır'dan çıkaran babamıza hamd ederiz. Karnı aç olan herkes gelip yiyebilir"[21] diyerek herkesi bu geniş sofraya davet ederler. Ama ne yazık ki bir Hamburger Festivali söz konusu değil. Hamburg -Amerika arasındaki uzun seyahatleri sırasında günlerce yedikleri ekmek arası köftenin, çok geçmeden hamburger adı altında Adelaide'den Anchorage'a, Beijing'den Aşkabaad'a, Bombay'dan Buenos Aires'a kadar tüm dünya tarafından benimsenip oldukça sevilen bir yiyecek olacağını o günlerde akıllarına bile getirmediklerini söylüyorlar. Ama Doğu Avrupa'dan çı-

kışlarına sevinemedikleri için bir şölen söz konusu olamayacağı için "Bu yiyecekler Yahudi Medeniyetinin anavatanından kopartıldıktan sonra okyanusun azgın dalgaları arasında bilinmeyene doğru yaptıkları uzun yolculukları sırasında telef olmadan kurtuluşları anısına hazırlanmıştır. Karnı aç olan herkes buyursun yesin" şeklinde bir söz de mevcut değil.

NOTLAR

Giriş

1 Dovid ben Solomon Gans (1541-1613)

2 Roman Vishniac, *A Vanished World*, (Kaybolan Dünya) Farrar, Straus & Giroux, New York, 1983

1 Bist a Yid?

1 Howard Jacobson, *Roots Schmoots : Journeys Among Jews,* (Yahudilerle Seyahat) Penguin Yayınları,1993

2 Henry Sapoznik, The Compleat Klezmer (Klezmer'in Tüm Eserleri),Tara yayınları, 1987

3 Steven J. Zipperstein, Stanford News, 22 May 1996 and Imagining Russian Jewry : Memory, History, Identity

(Rusya Yahudileri: Anıları, Tarihleri, Kimlikleri), Washington Universitesitesi Basın Eğitim Dalı 1999)

4 David Grupper and David G. Klein, The Paper Shtetl, a Complete Model of an East European Jewish Town, (Doğu Avrupa Yahudilerinin yaşamlarına ait kesitlerin yer aldığı karton resimlerden oluşan bir çalışma) Schocken Kitapları, 1984

5 Bernard S. Bachrach, Jews in Barbarian Europe (Barbar Avrupa'daki Yahudiler) Coronado Press 1977

2 The Jews of Rome (Roma Yahudileri)

1 'And thou shalt make a candlestick of pure gold: of beaten work....And six branches shall come out of the sides of it; three branches of the candlestick out of the one side, and three branches of the candlestick out of the other side' (Ve saf altından yapılmış elyapımı bir şamdan vardı.....Ve onun ortadaki kolundan çıkmış, bir tarafında üç, diğer tarafından üç kolu vardı) Exodus, 25:31-32 (Kutsal Kitaptaki Mısır'dan Çıkış'a ait 25:31-32 bölümden alınmıştır)

2 'Make thee two trumpets of silver;....that thou mayest use them for the calling of the assembly....; Numbers 10:2 (Orada iki gümüş boru vardı;.....bir araya toplanmak için bunları çalıyorlardı.....; Kutsal Kitap 10:2 numaralı bölümlerden alınmıştır)

3 'Thou shalt also make a table of shittim (Acacia) wood....And thou shalt overlay it with pure gold, and make thereto a crown of gold round about....And thou shalt set upon the table shewbread before me always; Exodus 25:23-30 (Orada on iki kişilik bir Akasya ağacından yapılmış bir masa vardı....Ve üzeri ve çevresi saf altınlarla süslüydü .....Ve kutsal ekmeğimiz hep onun üzerinde yoğurulurdu; Kutsal Kitap - Mısır'dan Çıkış 25:23-30)

4 Flavius Josephus, The Wars of the Jews or History of the Destruction of Jerusalem (Yahudi Savaşları ve Kudüs'ün Yağmalanmasının Tarihi)

5 Persius, Satire 5

6 Juvenal, Satire 6

7 Cecil Roth, A Short History of the Jewish People (Yahudilerin Kısa Hikayesi), Macmillan, 1936

8 More boringly, others derive the name from Latin piper (Çok delikli Latin diğerlerinden farklı flüt)

9 Flavius Josephus, Jewish Abtiquities 2.80 (Antik Devir Yahudileri)

10 Glenn R. Storey, 'The Population of Ancient Rome; Antiquity 71 (1997) (Eski Roma'nın Nüfusu)

11 Tacitus, Histories 5:55

12 'Corpora hominum salubria et ferentia laborum' Historia, v.6

13 Juvenal, Satire 14

14 Ibid, 3

15 Tractate Shabbat, 33b.

3 From the Mediterranean to the Baltic (Akdeniz'den Baltık'a)

1 PHOBOUMENOI TON THEON HUPSISTON

2 Jewish Encyclopedia (Musevi Ansiklopedisi)

3 Salo Wittmayer Baron, A Social and Religious History of the Jews, Columbia University Press, 1976 (Yahudilerin Din ve Sosyal Tarihi)

4 Acts of the Apostles, 6.1 (Dinden Dönme Hareketleri)

5 Tatarlar aslen Türkçe konuşan bir halk olup kuzey doğu Siberya kökenlidirler. Moğolların lideri Cengiz Han'ın göçebelerine katılarak Moğollarla birleşmişlerdir, Avrupalılar Tatarları işgalci göçebe toplum olarak adlandırmaktadır (ya da Latince adıyla onlara cehennemden gelen Tartarus'lar demişlerdir)

6 S. M. Dubnow, The History of the Jews in Russia and Poland, Jewish Publication Society of America, 1916 (Rus ve Polonya Yahudilerinin Tarihi)

7 Writing in the Encyclopaedia Judaica (Musevi Ansiklopedisi'ndeki yazılardan alınmıştır)

8 Colossians 3:11

9 Modern batı Yahudileri kendilerini Germen topraklarında Ashkenazim tarikatına bağlı olarak yaşayan Ashkenazlar ve 1492 yılında İspanya'dan kovulan Sephardim tarikatına bağlı Seferadlar olarak sınıflandırmaktadırlar. Antik çağda Anadolu'nun Lydia bölgesinin başkenti olan Sardis çevresindeki orijinal el yazmalarından elde ettiğimiz bilgilere göre Seferad'lar Obediah adlı bir İncil'i kutsal kitap olarak kabul etmişlerdir. Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında bu bölge Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Yunan kolonilerinin, Lidyalı göçmenlerin ve İber yarımadasını fethetmelerinden sonra Müslümanların da yerleşim yeri olmuştur. Öte yandan Yahudi İncil'inde yazıldığı üzere, Ashkenaz, yaratılışın kitabı Genesis'ten yola çıkarak aslını aramaya koyulan ve dönüşünde Nuh'un büyük oğlu olduğunu öğrenen Gomer'in soyunun adıdır. Nuh, Shem, Ham ve Japheth olarak sıralanan nesle göre, Japheth'in oğulları Gomer, Magog, Madai, Javan, Tubal, Meshech ve Tiras'tır. Gomer'in ise Ashkenaz, Riphath ve Togarmah adında üç oğlu vardır. Tanrı bu üçünün içinden Ashkenaz'a Babilon topraklarına gitmesini ve Jeremiah'ın kitabında yazılan 'Onları Ararat, Minni ve Ashkenaz krallıkları altında topla' şeklindeki emre uymasını söylemiştir. Bu doğrultuda Ashkenaz'ların Germen topraklarına on birinci yüzyıldan çok önce geldikleri anlaşılmaktadır. Yapılan dil ve tarih araştırmaları ve kutsal kitapta yazılanlara

göre Gomer'in soyu Cimmerians olarak bilinen bir İran'lı halk olup Avrasya steplerinin batı ucundaki bölgede hüküm sürmüş ve M.Ö. 500 yılında çevreye dağılmışlardır ve büyük bir olasılıkla adlarını, o dönemde yaşadıkları yer olan Crimea (Kırım) yarımadasından almışlardır, daha sonra yine İran'lı bir halk olan ve Semitikler olarak *a Shkuz* (Skyths) bilinen ve aynı soydan geldikleri söylenen İskitlerle bir araya gelmişlerdir. Nitekim o bölgede *Shkenaz* olarak bulunan bir yazı üzerinde yapılan araştırmalarda özellikle gibi bazı harflerin İbrani harflerine çok benzediği görülmektedir. Böylece אשכנז yerine אשכנז kullanılmıştır. Asya- İran diliyle yazılmış zamanın jeopolitik yapısını açıklayan eski metinler, Jeremiah'ın kitabında sözünü etiği Ararat, Minni ve Askenaz krallıkları İskitlerin yaşadıkları topraklar olan bugünkü Kürdistan ve Ermenistan'a ait Urartu topraklarını işaret etmektedir. Bu doğrultuda birinci Hıristiyan milenyumunda doğu Avrupa Yahudilerinin aslı olan Ashkenaziler, Karadenizin steplerinde ortaçağ coğrafyacıların İskitya diye adlandırdığı bölgede birlikte yaşadıkları İskitlerle nerede ve ne zaman karşılaştıkları tam olarak bilinmemekle birlikte aynı soydan gelmektedirler.

10 The Itinerary of Benjamin of Tudela, Critical Text, translation and commentary by Marcus Adler, OUP, 1907 (Benjamin Tudela'nın Seyahat Kitabında yayınlanan Marcus Adler'in çeviri ve yorumlarından alınmıştır)

11 Paul Wexler'in The Ashkenazic Jews: a Slavo-Turkic People in Search of a Jewish Identity (Ashkenazi Yahudileri: Slav kökenli Türk Toplumu İçinde Yahudi Kimliği Araştırması) Slavica Publishers Inc. 1993

12 Kevin Allen Brook, The Jews of Khazaria (Hazar Yahudileri) Jason Aronson Inc. 1999

13 Arthur Koestler, The Thirteenth Tribe (On Üçüncü Kabile) Hutchinson&Co. 1976

14 a.g.e.

15 Dunash Ibn Labrat (c.290-c.90)

16 The Jews of Khazaria (Hazar Yahudileri)

17 Aleksander Giesztor, Yahudilerin Polonya'daki ilk yerleşimlerine ait The Jews in Poland (Polonya'daki Yahudiler) editörler Abramsky, Jachimczyk ve Polonsky, Blackwell, 1986

18 The Salzburger Formellsammlung

19 Koestler, The Thirteenth Tribe (On Üçüncü Kabile)
20 Şabat ayinleri ve tatil günlerinde ibadet sırasında okunan kutsal kitabı sol kolun altında taşımak için kullanılan küçük deri kılıf
21 Encyclopaedia Judaica (Musevi Ansiklopedisi)
22 Brook, The Jews of Khazaria (Hazar Yahudileri)
23 Norman Davies, God's Playground, a History of Poland, vol. 1,OUP, 1981 (Tanrının Oyun Sahası, Polonya Tarihi)
24 W. Reddaway (ed) The Cambridge History of Poland, CUP 1941-50 (Polonya'nın Cambridge Tarihi)
25 Al Masalik wa-al-Mamalik by the Arab geographer al-Bakri (1074 yılında ölen Arap Coğrafyacı)
26 Adolf Hitler'in Yahudi Karşıtı piskopatik ırkçı politikası dünyaca bilinmesine rağmen, onları hoş karşıladığını belirten görüşlerini kısaca özetlediği konuşmasından alınmıştır. "Biz Yahudi ırkının sadece dilinin bize uygunluğunu tartışıyoruz, gerçeği söylemek gerekirse, genetik bakımdan görüş farklarımız olsa da, Yhaudi ırkıyla bir sorunumuz yok . . . Yahudi ırkı, her şeyden önce, topluluk ruhu taşıyan bir ırktır." Adolf Hitler, Politisches Testament : Die Bormann, Diktate, Şubat ve Nisan 1845. (Hamburg'ta 1981 yılında yayınlanmıştır)

4 The Remaking of Western Europe (Batı Avrupa'nın Yeniden Yapılanması)

1 Massimo Livi-Bacci, A Concise History of World Population (Dünya Nüfusunun Özet Tarihi), Blackwell, 1997
2 A. Fitzgerald, The Letters of Synesius of Cyrene, London 1926 (Cyrene Mektupları)
3. In David Hackett Fischer, The Great Wave, Price Revolutions and the Rhythm of History, OUP, 199 (Büyük Dalga, Değer Devrimleri ve Tarihin Ritmi)
4 James William Brodman, Ransoming Captives in Crusader Spain, University of Pennsylvannia Press, 1986 (Haçlı İspanya'nın Fidye Tutkusu)
5. A. Mitchell Innes 'What is Money?', Banking Law Journal, May 1913 (Para Nedir?, Bankacılık Kanunları)
6. Doris Stenson, English Society in the Early Middle Ages (Ortaçağda İngiliz Toplumu), Penguin Books, 1951
7. Bishop Agila quoted in Gregory of Tours, Historia Francorum.

8. Cassiodorus, Variae, book 2
9. Adolf Helfferich, Westgothischer Arianismus und die Spanische Ketzergeschichte, Springer, Berlin, 1860
10. Musevi Ansiklopedisi (Encyclopaedia Judaica)
11. Gesta Caroli Magni ad Carcassonam et Naribonam, Philomena in the Codex Laurentianus of Florence of ninth century.
12. Dr. Bernhard Blumenkrantz of the Center Nationale de la Recherche Scientifique in Paris, qoting Gustave Saige, Histoire des Juifs du Languedoc antérieur au XIVe siécle, Paris, 1881
13. Jewish Encyclopedia (Yahudi Ansiklopedisi)
14. John Peckham in Gilbert Dahan, Les intellectuels chrétiens et les juifs au moyen age, Cerf, Paris, 1990
15. John Geipel, Mame Loshn, The Making of Yiddish, Journeyman Press, 1982
16. Matzref le Hokhman (the Crucible of Wisdom) Encyclopaedia Judaica (Musevi Ansiklopedisinden çevrilmiştir)
17. Bishop of Speyer: Grant of Lands and Privileges to the Jews, (Yahudilere Bahşedilen Topraklar ve Haklar)1014
18. The other is Levi ben Gershom, known as Gersonides (Gersonides olarak bilinen diğeri Levi ben Gershom)
19. Stephen E. Sachs, The 'Countinghouse Theory' and the Medieval Revival of Arithmetic (Karşı Teori ve Aritmetiğinin Ortaçağ'da Yeniden Canlanışı, http://www.stevesachs.com/papers/paper_90a.html
20 The History of Accounting-International Encyclopedia, New York (Hesaplama Tarihi-Uluslararası Ansiklopedi)
21 'Whan that Aprille with his shoures soote, The droghte of March hath perced to the roote...Thanne longen folk to goon on pilgrimages'
22 According to a witness, Pulcher of Chartres, in his History of the Expedition to Jerusalem
23 Mainz Anonymous
24 Ibid
25 Bachrach, Jews in Barbarian Europe (Barbar Avrupa'da Yahudiler)
26 Writing in the Encyclopaedia Judaica (Musevi Ansiklopedisinden)
27 G.G. Coulton, The Medieval Village, CUP, 1925 (Bir Ortaçağ Kasabası)

28 a.g.e

29 a.g.e

30 a.g.e

31 Shir Yedidoth, Song of Friendship, Cracow, 1644 (Kardeşlik Şarkısı)

32 Sefer Chassidim

33 Fischer, The Great Wave (Büyük Dalga)

34 Responsum by Rabbi Israel ben Chayyim of Bruna (c.1400-80) (Haham Israel ben Chayyim'in Kayıtları)

35 Letter dated c.1200 by Rabbi Eliezer ben Yitzchak of Bohemia, quoted in Brook, The Jews of Khazaria (Bohemya'lı Haham Eliezer ben Yitzchak'ın kayıtları ve Hazar Yahudileri)

36 Quoted in Wexler, The Ashkenazic Jews (Wexler'in Ashkenaz Yahudileri)

5 At the Crossroads (Yolların Kesiştiği Yerde)

1 Israel Abrahams, Jewish Life in the Middle Ages (Ortaçağda Yahudilerin Yaşamı-Amerikan Yahudileri Yayınları) Jewish Publication Society of Amerika, 1986 quoting Joseph Wertheimer's Jahrbuch für Israeliten (Yearbook for Jews) published in 1856 (Aynı kuruluşun 1856 yılında yayınladığı Yahudi Yıllığı)

2 Abrahams, Jewish Life in the Middle Ages (Orta Çağda Yahudilerin Yaşamı)

3 Solo Baron, A Social and Religious History of the Jews (Yahudilerin Sosyal ve Din Tarihi)

4http://www.metmuseum.org/works_of_art/viewone.asp?dep=9&item=26.72.68

5 Abrahams, Jewish Life in the Middle Ages (Ortaçağda Yahudilerin Yaşamı)

6 Davies, God's Playground (Davies'in Tanrı'nın Oyun Sahası)

7 a.g.e

8 Encyclopaedia Britannica (Britinya Ansiklopedisi)

9 Encyclopaedia Judaica (Musevi Ansiklopedisi)

10 Robert D. King 'Migration and Linguistics as Illustrated by Yiddish in Reconstructing Languages and Cultures, (Göç ve Dilin Yeniden Yapılandırılması üzerine) eds Edgar C.Polemé and Werner Winter, Mouton de Gruyter, 1992

11 C. Roth and I. H. Levine(eds), The Dark Ages, Jews and Christian Europe

(Karanlık Çağlarda Yahudiler Ve Hıristiyan Avrupa) 711-1096, New Brunswick, NJ, 1966

12 Baron, A Social and Religious History of the Jews (Baron'un Yahudilerin Sosyal ve Din Tarihi)

13. Sefer Chassidim

14. 'A woman must not put on men's clothing and a man shall not wear women's clothing' (Bir kadın erkek kıyafetiyle dolaşamaz ve bir erkek bir kadının kıyafetini giyemez) Kutsal Kitap Deuteronomy, 22:5.

15. Tractate Bava Batra,10a

16. By a synod convened in Germeny around 1220, says the Encyclopaedia Judaica (Musevi Ansiklopedisinden)

17. In Bachrach, Jews in Barbarian Europe (Barbar Avrupa'da Yahudiler)

18. http://www.panorama-miast.com.pl/33/html/wloclawek.htm

19. Quoted in James Buchan, Frozen Desire, an Inquiry into the Meaning of Money, Picador, 1997 (Paranın Değeri Üzerine Bir Araştırma)

20. Fischer, The Great Wave (Büyük Dalga)

21. Isidore Loeb 'Reflection sur les Juifs; in the Revue des Etudes Juives, 1891

6 The New Yiddish World (Yahudilerin yeni Dünyası)

1 The late Dr Basil Greenhill, Director of the Greenwich Maritime Museum, Dreams, Relaities, Montages, BBC Radio 3, 21 November 1983

2 Sefer Chassidim

3 Rabbi Israel ben Hayyim Bruna, 'Teshuvot Mahari Brunna 71' from Avraham Yaakov Finkel, The Respona Anthology (Cevap Antolojisi) Jason Aronson Inc. 1990

4 'Le cour est une mer, dont sourt/ Vagues d'orgueil, d'envie orages..../ Ire esmeut debats et outrages / Qui les nefs jettent souvent bas: / Traison y fait son personage / Nage aultre part pour tes ebats' Quoted in Huizinga, The Waning of the Middle Ages (Hastalıklı Ortaçağ)

5 Hoveden, The Annals, comprising The History of England and of Other Countries of Europe from AD 732 to AD 1201, translated by Henry Riley, H.G. Bohn, London, 1853 (M.S 732- 1201 yılları arasında İngilere Tarihi ve Diğer Avrupa Ülkelerinde Yaşanan Tarihi Olaylar)

6 'O Fortuna
velut luna statu variabilis
semper crescis aut desrescis;
vita detestabilis nunc obdurat
et tunc curat ludo mentis aciem,
agestatem, potestatem
dissolvit ut glaciem'

'Thou shalt not seethe a kid in his mother' milk', Kutsal kitap Exodus 23:19, 34:26

'Neither shall a garment mingled of linen and woollen come upon thee' Levitus, 19:19. The materail is called linsey-woolsey in English, and was probably the original meaning (French :tiretaine. ' a kind of cloth, half wool, half linen; OED) of the word tartan.

Stated in Wexler, The Ashkenazic Jews (Wexler'in Ashkenaz Yahudileri) http.//www.heraldica.org/topics/jewish.htm

11 Davies, God's Playground (Davies'in Tanrının Oyun Sahası)

12 http://www.backtowhen.com/pages/tudor_and_historical_goods/jewellery/pilgrim_badges/

13 Encyclopaedia Judaica (Musevi Ansiklopedisi)

14 'A shprakh iz a diyalekt mit an armey un a flot' staed in the 1945 article 'Der yivo un di problemen fun undzer tsayt' (Yivo and the Problems of our time) (Yivo ve zamanımızın sorunları) in the periodical Yivo-bleter (Yivo pages) 25.1.13. YIVO stands for 'Yiddisher Vissenshaftlicher Institut' : Yiddish Scientific Institute.

15 In Wexler, The Ashenazic Jews (Wexler'in Ashkenazi Yahudileri)

16 Peter Wapnewski, 'Über die Miniatur des Süezkint im Codex Manesse', ZEIT magazin, Hamburg, 1988

17 'Ich var uf der toren vart
mit miner künste zware,
daz mir die harren nicht went geben
des ich ir hof wil fliehen
und wil mir einen langen bart
lan wachsen griser hare

ich wil in alter juden leben
mich hinnan fürwer ziehen.
Min mantel der sol wesen lanc,
Tief under einem huote,
Demüeteclich sol sin min ganc
Und selten me ich singe in hovelichen sanc,
Sid mich die herren scheiden von ir guote'

18 Dietrich Gerhardt, Süsskind von Trimberg, Peter Lang, 1997

19 The Melochim Buch

20 The Shmuel Buch

21 Song of Songs. 3:11

22 Shloyshe She'orim (The Three Gates) by Sore bas Tovim (Sarah daughter of the Good Ones), probably the pseudonym of a man (Üç Kapı) Sore bas Tovim tarafından (Tanrının En İyi Kullarından birinin kızı Sarah) Kutsal kitapta yazıldığı iddia edilen sözler.

23 Encyclopaedia Judaica (Musevi Ansiklopedisi)

24 Martin Przybillski, Spuren des Kulturtransfers zwischen Juden und Christen in der deutschen Literatur des Hoch-und Speatmittelalters (Habilitationsprojekt), University of Würzburg, 2001

25 Taken from the English 'Sir Bewes of Hamptoun' and ultimately derived from the Anglo-Norman 'Boeve de Haumtone'

26 'Drum libe hern ir solt schouen
Was umglik kumt fun den besen weibn,
Seht was Schlome HaMelech buchr schrejbn,
Wie er sucht ein frou ein rejne,
Un al sejn tag fand er ni kejne'

27 Genesis (Yaratılış) Kutsal Kitap 49.9

28 A theme repeated by Rabbi Yomtov Lipmann Muelhausen, appointed Judex Judaeorum of Prag in 1407: 1407 yılında Prag Judex Judaeorum'da atanan Haham Yomtov Muelhausen'in sözleridir. 'Deceive none, either Jew or non-Jew' (Yahudi olsun ya da olmasın kimse aldatılamaz)

29 Sefer Chasidim (Dinarlık Kitabı) translated by Avraham Yaakov Finkel, Jason Aronson Inc. 1997 (Avraham Yaakov Finkel, Jason Aronson tarafından çev-

rilmiştir)

30 Encyclopaedia Judaica (Museviler Ansiklopedisi)

31 'Brengt der shadkhn mir a khosn
An Oysnam fun ale
Heyst er Vladek, nor a tsore-
Vladeks name heyst oykh Sore,
Punkt vi ikh, zayn kale-
Oy, vil zi nisht di kale'
Eleanor Gordon Mlotek'in Mir Trogn a Gezang, Favourite Yiddish Songs of Our Generation (Neslimizin En Sevilen İbranice Şarkıları, 1989, 5'inci baskı, Workmen's Circle Education Department.

32 Kölelik on beşinci yüzyılda Polanya'da, 1588'de Litvanya'da kaldırılmış 1679 yılında Rusya'da tarım alanlarında çalıştırılan toprağa bağlı köleler köle sayılmamış, ancak evde çalıştırılanlar ancak 1723 yılında kölelikten kurtulmuştur.

33 Synod of Breslau (Breslau Kilise Meclisi kayıtlarından alınmıştır) "Quum adhuc Terra Polonica sit in corpore christianitatis nova plantatio, ne forte eo facilius populus christianus a cohabitantium Iudeorum superstitionibus et pravis moribus inficiatur'

34 Encyclopaedia Judaica (Museviler Ansiklopedisi)

35 Report by V. A. Dymshits at http://judaica.spb.ru/artcl/a2/Azer_e.shtml

36 Solomon ben Jehiel Luria (c.1510-74), the Maharshal

37 Abrahams, Jewish Life in the Middle Ages (Ortaçağda Yahudilerin Yaşamı)

38 Noted by Abraham ben Meir de Balmes (c.1440-1523), physician, philosopher, translator and grammarian in his book Mikneh Avram, Latin: Peculium Abrae (Abraham's Property) (1440-1523 yılları arasında yaşamış ünlü bir doktor, filozof, çevirmen ve dil bilimci olup en önemli kitabı Mikneh Avram-Abraham'ın Görüşleri'dir)

39 Tractate Megillah, 32b

40 İbranice'de gemore nign olarak bilinemektedir

41 Kudüs'teki İbrani Üniveristesi profesörü Chaim Ben-Sasson'un Museviler Ansiklopedisindeki sözlerinden alınmıştır.

42 Talmud, Baba Metzia, 33a

43 Mizbeach haZahav (The Golden Altar - Altın Sunak), on altıncı yüzyılda Ma-

harshal'ın öğrencisi olan Merzich'li Haham Shlomo ben Mordechai'ın eserinden alınmıştır.

44 Haham Mordechai Breuer'in 1996 yılında Kudüs'te Moshe Arend'e sunulmuş olan The Study of Tanach in the Yeshiva Curriculum adlı eserindeki Frankfurt Hahamı Yosef Haan'ın sözlerinden alınmıştır.

45 Orchot Zaddikim

7 Political Consolidation (Politik Yapılanma)

1 Barbara Tuchman'ın A Distant Mirror -the Calamitous Fourteen Century (Dar Görüş- Kötü On dördüncü Yüzyıl) adlı eserinden alınmıştır, Random House

2 1978 Flaman tarihçi Johannes de Beka

3 Fischer'in The Great Wave (Büyük Dalga)

4 Jewish Encyclopaedia (Yahudi Ansiklopedisi)

5 Tuchman, A Distant Mirror (Dar Görüş) adlı eserinden alınmıştır

6 Claudia Roden, The Book of Jewish Food: An Odyssey from Samarkand to New York, Knopf, 1996 (Yahudi Yemekleri: Semerkant'tan New York'a destansı bir yolculuk adlı eserinden alınmıştır)

7 İbranice : Bes Chatanes

8 Atasözleri, 11:21

9 Abrahams, Jewish Life in the Middle Ages (Ortaçağda Yahudilerin Yaşamı)

10 Morenu ha-Rav Shelomo Luria (Öğretmenimiz Haham Solomon Luria)

11 Myer S. Lew, The Jews of Poland : their political, economic, social and communal life in the sixteen century as reflected in the works of Rabbi Moses Isserles (Haham Moses Isserles'in on altıncı yüzyılda Polonya Yahudilerinin politik, ekonomik, sosyal ve toplumsal yaşamı üzerine yaptığı çalışmalarından alınmıştır) E. Goldston, London, 1944.

12 Encyclopaedia Judaica (Museviler Ansiklopedisi)

13References in Brook, The Jews of Khazaria (Brook'un Hazar Yahudileri adlı eserinden alınmıştır)

14 Andres Bernaldez'in Historia de los Reyes Catolicos adlı eserinden alınmıştır

15 'Anthropological Structure of the Jewish People in the Light of Polish Analyses' Jewish Journal of Sociology, 1960 (Polonya'da yaşadıkları süre içinde Yahudilerinin antropolojik Yapısı üzerine Çalışmalar)

16 Museviler Ansiklopedisindeki "İngiliz'e Mektup' adlı kayıttan alınmıştır
17 Coulton, The Medieval Village (Coulton'un, Bir Ortaçağ Köyü adlı eserinden alınmıştır)
18 Davies'in God's Playground-Tanrının Oyun Sahası adlı eserinden alınmıştır
19 Myer S. Lew'ün The Jews of Poland- Polonya Yahudileri adlı eserinden alınmıştır
20 Museviler Ansiklopedisi
21 Nathan Hannover'in 'Yeven Matsulah' -The Deep Mire - Derin Bataklık ve Abrahams'ın Jewish Life in the Middle Ages - Ortaçağda Yahudilerin Yaşamı adlı eserlerden alınmıştır.
22 a.g.e
23 Yahudi Ansiklopedisi
24 Museviler Ansiklopedisi
25 Rashi: respona no.159
26 Museviler Ansiklopedisi
27 English State Papers, İngiliz Hükümeti Kayıtları
28 Natalie Zemon Davis'in Women on the Margins, Three Seventeenth Century Lives (Kenardaki Kadınlar, Üç on yedinci yüzyıl kadınının Yaşamı) Harvard University Press, 1995.
29 Wer ein Jude ist, das bestimme ich
30 Revue des Etudes Juives, 1888 adlı Fransızca kayıtlardan alınmıştır.

8 The Reformation (Reform)

1 Darkhei ha-Nikkud ve-ha-Neginot (The ways of Punctuation and Accentuation - Noktalama ve Vurgulama Tarzları)
2 İbranice : Berechiah Natronai ha-Nakdan, French : Benedictus le Puncteur.
3 The Quaestiones Naturales
4 İbranice Mishlei Shu'alim
5 The Anglo-Saxon Chronicle (Anglo Sakson tarih kayıtları)
6 1911 yılında Kiev'deki kanlı Beilis olayları doğrultusunda Çarlık rejimi yöneticilerine başlatılan soruşturmalar sonrasında, 1946 yılında Kielçe'de yapılan benzer duruşma sırasında kırk iki Yahudinin planlı bir katliamla caddelerde dövülerek öldürüldüğü soruşturulmaktaydı, o sırada Henryk adında bir Polonya'lı

çocuk içeri girerek olaylar sırasında bir grup Yahudi tarafından kaçırıldığını ve evinden uzakta kalmaktan çok korktuğu o günlerde onlar tarafından kanının çekildiğini söylemişti. Yaklaşık on yıl önce, o olaylar sırasında bir akrabasını kaybetmiş olan Haham, Henryk'le karşılaşmış ve sonrasında Henryk'i evinde ziyaret etmişti. Haham onun tarafından çok güzel karşılanmış ve bir saat bundan tam elli yıl önceki olayları konuşup sohbet etmişlerdi. Konuşmanın sonunda Haham, Henryk'e dönerek 'O gün söylediğin yalanı hatırlıyor musun ve nelere mal olduğunu biliyor musun?' diye sormuştu. O ise sadece 'Tahmin ediyorum' diyerek omuz silkmişti.

7 John Wycliffe, Speculum Secularium Dominorum, Opera Minora, ed. John Loserth, Wycliffe Society, London, 1913, p.74; cited in the introduction to the Wycliffe New Tastement

8 Wycliffe'in 'For it is made that all people should now it' -Bu yapılanları bütün insanlar bilmeli- şeklinde önsözünün
yer aldığı İngiliz İncili'nden alınmıştır.

9 Vojtech Rankuv of Jesova, diğer adıyla Yargıç Adalbertus Rankonis de Ericinio olarak bilinmektedir.

10 Museviler Ansiklopedisi

11 Museviler Ansiklopedisinden isimsiz bir yazar tarafından yazılmıştır.

12 1957 yılında Norman Cohn'un The Pursuit of the Millennium (Yüzyılın İzlerini Sürmek) adlı eserindeki Articuli et errores Taboritorum, an anti Taborite tract adlı sözlerinden alınmıştır, Secker& Warburg.

13 David Gans'ın Tsemach Dovid adlı eserinden alınmıştır.

14 Vestnik zidovskych nabozenskych obci v ceskoslovensku (Guide to Jewish religious communities in Czechoslovakia) no.11,1949. (Çekoslovak'yadaki Yahudi din toplumları rehberinden)

15 Solo Baron'un A Social and Religious History of the Jews (Yahudilerin Sosyal ve Din Tarihi)

16 H. H. Ben-Sasson, 'The Reformation in Contemporary Jewish Eyes' (Çağdaş Yahudilerin Gözüyle Din Reformu) Proceedings of the Israeli Academy of Sciences and Humanities 4, 1970 (Israil Bilim ve İnsan Akademisi Çalışmalarından alınmıştır)

17 Sebastian Franck, Chronik, Geschichte und Zeitbuch aller Sachen und

Handlungen, 1531

181. Kracauer, 'Rabbi Joselmann De Rosheym' -Haham Rosheym'li Joselmann-ile ilgili Revue des Etudes Juives 16, Paris,1888 adlı çalışmadan alınmıştır.

19 Wider die rauberischen und mörderischen Rotten der Bauern.

20 Der gantz Jüdisch glaub.

21 Von den Juden und ihre Lügen.

22 Vom Schem Hamphoras und vom Geschlecht Christi.

23 Eine Vermahnung wider die Juden

24 Nuremberg'te yapılan Uluslar arası savaş Suçluları duruşmasınsa Julius Streicher, Martin Luther'in On the Jews and Their Lies -Yahudiler ve Yalanları Üzerine adlı kitabında, 'Yahudiler koynumuzda beslediğimiz yılanlardır. Onların sinagogları yakılmalı ve hepsi yok edillmeli' şeklindeki sözlerinden yola çıktıklarını ileri sürerek 'biz de aynen öyle yaptık' demiştir.

25 1936 yılında Lutherci Almanlar Hitler'i Yahudilere karşı uyguladığı şiddeti protesto ettiklerinde, ondan şöyle bir yanır almışlardı: 'Neyin şikayetini yapıyorsunuz? Yüzyıllar boyu öğretilerinize konu olacak bir şey yapıyorum' demiştir

26 Nachmanides ya da Ramban (1194-1270) olarak bilinen İspanyol Haham Moses ben Nachman'ın sözlerinden alınmıştır: Tisnaheig tomid ledabeir kol devorecho benachas lechol odom uvechol eis, uvezeh tinotzeil min haka'as (Daima herkese karşı ılımlı konuşun ve öfkenize hakim olun)

27 Ad quaestiones et obiecta Judaei ciiusdam Responsio

28 Richard Stauffer'in The Humanness of John Calvin adlı eserinden alınmıştır.

29 Eser George Shriver tarafından tercüme edilmiştir, Abingdon Press, 1971

30 19 Mayıs 1772'de Lordlar Kamarası'nın Nutku'ndan alınmıştır.

31 Saul Judisch, Padua'lı Haham Katzenellenbogen'in oğludur.

9 The Yiddish Renaissance (Yahudi Rönesansı)

1 Fischer, The Great Wave (Büyük Dalga)

2 Ben Sasson'un (ed) A History of the Jewish People (Yahudi Tarihi)

3 Yahudi Ansiklopedisi

4 a.g.e

5 Lew'li Haham Samuel Adels'in The Jews of Poland (Polonya'daki Yahudiler) adlı eserinden alınmıştır.

6 Elchanan Reiner'in Science in Context adlı bilimsel yayınındaki 'On altıncı yüzyılda Ashkenazi soyunun Yeni Bilime Yaklaşımı' adlı bölümden alınmıştır. Vol. 10:4,1997.

7 a.g.e

8 Yesh Nochalin.

9 Khochmah yavanit (Talmud'tan)

10 Tsemach Dovid (Dovid Gans'ın The Shoot of David- David'in Atış Alanı)

11 Cecil Roth'un The Jews in the Renaissance- Rönesans'ta Yahudiler, Harper & Row,1959

12 Tractatus de duabus Sarmatiis, 1517

13 'devorekho be-Mor Over Rekuhim' adlı şiirden

14 Elchanan Reiner'in Science in Context adlı bilimsel yayınındaki 'On altıncı yüzyılda Ashkenazi soyunun Yeni Bilime Yaklaşımı' adlı eserinden alınmıştır.

15 The Babylonian Talmud'un Michael L. Rodkinson tarafından tercüme edilmiş şekli olan History of Talmud'tan alınmıştır

16 Haham Jedaiah ben Abraham Bedersi, Iggereth Hinatzelut.

17 Me'il Tsedakah (The Robe of Righteousness- Dürüstlük Cüppesi)

18 Glenys Patterson, The University: from Ancient Greece to the 20th Century- Antik Yunandan yirminci yüzyıla) Dunmore Press, 1997

19 The thirty-third day - otuz üçüncü gün- İbranice rakkamlarla 'lg' ya da lag olarak geçen bu günler Yahudilerin Fısıh Bayramı ile (Hıristiyanların Paskalya'dan elli gün sonraki Hamsin Yortusu ile aynı gün olan) Şavuot, Tevrat'ın verildiği günle başlayan Haftalar Bayramı arasındaki otuz üçüncü gündür. (Leviticus, 16:9) Bu tek günlük ibadet kutsal kitapta *Mi-crame* olarak geçmekte olup perhiz günüdür. Aynı zamanda evlenmek için en uygun gündür.

20 Haham Moses Isserles'in İbranice öğretisi sırasında sesli harflerle sesiz harflerin okunuşunu açıkladığı sözlerinden alınmıştır.

21 Harvard Üniversitesi, Ekim 1988'de Tradition and crisis revisited -Gelenekleri Yeniden Gözden Geçirme Sorunu adlı konferanstan alınmıştır.

22 Torat ha-Olah.

23 İbranice: Mahalloch ha-cochavim.

24 İbranice: hokrim be-tiviot

25 Hugh Trevor-Roper'ın Princes and Artists, Patronage and Ideology at Four Hapsburg Courts -Habsburg Saraylarında Prensler ve Sanatçılar, Hükümranlık ve İdeoloji - adlı eserinden alınmıştır, Thames&Hudson, 1991.

26 Fynes Moryson Gent. tarafından Latin diliyle yazılmış metin ilk kez İngilizceye çevrilerek, Almanya, Bohmerland, İsviçre, Hollanda, Danimarka, Polonya, İtalya, Türkiye, Fransa, İngiltere, İskoçya ve İrlanda'ya gönderilmiştir. London, Beale, 1617, (modern baskı: Glasgow: James MacLehose & Sons, 1907-8)

27 Morenu (öğretmenimiz) Ha-Rav (Haham) Liwa (Loew)

28 Journal of the History of Ideas, 1997 Fikir Tarihi Gazetesinde yayınlanmış 'Jewish Thought and Scientific Discovery in Early Modern Europe' -'Modern Avrupa'nın Kurulduğu İlk Yıllarda Bilimsel Keşifler Üzerine Yahudi Düşünceleri' adlı yazıdan alınmıştır.

29 Be'er ha-Golah

30 a.g.e

31 He-Chassid Morenu Dovid Gans ba'al Tsemach Dovid

32 André Neher, David Gans, disciple du Maharal de Prague, assistant de Tycho Brahe et de Jean Kepler, Klicksieck, 1974, David Maisel tarafından 'On altıncı yüzyılda Yahudi Düşünceleri ve Bilimsel Devrim' olarak çevrilmiş çalışmadan alınmıştır, OUP,1986.

33 Nechmad ve Na'im.

34 Science in Context, 1997'de yayınlanan 'Irenism and Natural Philosophy in Rudolfine Prague - İmparator Rudolf zamanında Prag'taki Barışçılık Felsefesi Üzerine' adlı bölümden alınmıştır.

35 Gans, Tsemach Dovid

36 Johann Cristoph Friedrich von Schiller'in The History of the Thirty Years' War - Otuz Yıl savaşları adlı eserinin A.J. W. Morrison tarafından tercüme edilmiş eserinden alınmıştır.

10 Wide Horizons (Geniş Ufuklar)

1 Davies, God's Playground - Tanrının Oyun Sahası

2 a.g.e

3 Norman davies'in The Hearth of Europe - Avrupa'nın Kalbi, OUP, 1986

4 Maria Cholewo-Flandrin (ed), La Pologne de XVIII e siécle vue par un precepteur Français, Huber Vautrin, Paris,1966.

5 Museviler Ansiklopedisi

6 Glückel Hameln'in Anıları, Marvin Lowenthal tarafından çevrilmiş notlardan alınmıştır, Schocken Books, 1977

7 a.g.e

8 Rabbah diyor ki ; 'Tanrı'nın huzuruna yargılanmak üzere geldiğinizde size şu sorular sorulacaktır : İşinde hep dürüst müydün ? Tevrat'ı okumak için kendine zaman ayırdın mı? Tevrat'ın ilk şartı olan emri hep uyguladın mı? Ki o, bana eş koşmamaktır. Her ne durumda olursan ol, başın belada olduğunda ümidini kaybetmeden Tanrı'ya inanmaya devam ettin mi? Hep aklını ve mantığını kullandın mı?' Talmud, Tractate Shabbat, 31a

9 Eli Barnavi (ed) A Historical Atlas of the Jewish People- Yahudilerin Tarih Atlası, Schocken Books, 1995.

10 A Historical Atlas of the Jewish People 'An Examination of the idea of Jewish space in the life 1646-1724 - 1646-1724 Yılları Arasında Yahudilerin Yaşam Görüşü Üzerine Bir Sınav- adlı eserden alınmıştır.

11 The Deluge (Tufan)

1 Fischer'in The Great Wave, Büyük Dalga

2 Herbert Langer, The Thirty Years' War - Otuz Yıl Savaşları, C.S.V. Salt tarafından tercüme edilmiştir, Press,1980.

3 Ogniem i mieczem

4 Henryk Sienkiewicz, With Fire and Sword : a Tale of the Past - Ateş ve Kılıçlar Altında : Geçmişe Dair Bir Hikaye, vol. 1, Fredonia Books, 2002

5 Hippocrene Books, 1991

6 Dubnow, History of the Jews in Russia and Poland - Rusya ve Polonya'daki yahudilerin Tarihi

7 a.g.e

8 Guillaume Le Vasseur de Beauplan, La description d'Ukranie, Rouen, 1650.

9 Museviler Ansiklopedisi

10 Paul Magocsi, A History of the Ukraine - Ukrayna'nın Tarihi, Univeristy of Washington Press, 1996

11 Davies, God's Playground - Tanrının Oyun Sahası

12 Jacob R. Marcus, The Jew in the Medieval World - Ortaçağda Yahudiler, Harper & Row, 1965

13 Nathan Hannover

14 Litopys Samovydtsia

15 Shabbetai ben Meir ha-Kohen, Megillah Afah

16 a.g.e

17 a.g.e

18 Les Cosaques d'Autrefois

19 Museviler Ansiklopedisi

20 Fischer, The Great Wave - Büyük Dalga

21 Moshe Rosman ' The indebtedness of the Lublin Kahal in the 18th Century - On sekizinci yüzyılda Lublin Kahal'ının (Şehir Meclisi) Borçları' ve A. Teller'ın (ed) Studies in the History of the Jews in Old Poland - Eski Polonya'daki Yahudilerin Tarihi Üzerine Çalışmalar, adlı eserlerden alınmıştır, Scripta Hierosolymitana, vol. 38, Magnus Press - Kudüs Üniversitesi, 1998

22 Museviler Ansiklopedisi

23 a.g.e

24 Nathan Hanover

25 Hillel ben Ze'ev Wolf, Hellel ben Shachar (Venus, the morning star - Venüs, sabah yıldızı)

12 Decline....(Gerileme)

1 Mlotek, Mir Trogen a Gezang

2 Yahudi dininde Hahamlık soyundan gelenlere 'Rebbe' denmekte ve bu kişiler genellikle Tsaddik Lider olarak adlandırılmaktadır, Tsaddik olmayan diğerlerine ise 'Rov' denmektedir.

3 Adonai, Morenu ve -Rabbi

4 Şehrin her dilde ayrı bir adı vardı. Latince Lemburga, Yunanca Leopolis, Polonya'ca Lwow, Rusça ve Çekçe Lvov, İtalyanca Leopoli olup genellikle Levensburg denmekteydi.

5 Pidyoynes

6 Money for Household Expenses : Economic Aspects of the Tsaddik Courts - Tsaddik Saraylarının Ekonomi Görüşleri ve Masrafları' üzerine Tel Aviv Üniversitesi Dr David Assaf'ın konuşmasından alınmıştır, Scripta Hierosolymitana, vol.38; Teller (ed), Studies in the History of the Jews in Old Poland - Eski Polonya'daki Yahudilerin Tarihi Üzerine çalışmalar.

7 Tsaddik dilinde (Lamed Vov - Eksik kusurlu) anlamına gelen harf

8 Museviler Ansiklopedisi

9 Abraham Nathan ben Elisha Hayyim Ashkenazi

10 Tsaddik inanca göre 666 sayısı ölümden sonraki hayatı çağrıştırdığı için uğursuz saylarak kutsal kitaptan çıkartılmıştır. 'Let him taht hath understanding count the number of the beast : for it is the number of a man; and his number is six hundred threescore and six' 13:18

11 Entry for 19 Şubat 1666 (19 Şubat 1666'ya Giriş)

12 Harris Lenowitz, The Jewish Messiahs : From the Galilee to crown Heights (Yahudi Mesihler : Galilee'den Krallık Tacına) OUP, 1998

13 Atasözleri, Darbı Meseller 18:10 'The name of the Lord is a Strong Tower: the righteous runneth into it, and safe it - Tanrı'nın adı güçlü bir kuledir: bu kulede dürüst insanlar vardır ve onun tarafından korunur'

14 Lenowitz, The Jewish Messiahs- Tahudi Mesihler

15 Harvey Sarner'in Rescue in Albania : Jews in Albania Rescued from Holocaust-Arnavutluk'tan Kurtuluş: Arnavutluk'taki Yahudilerin Soykırımdan kurtuluşu, Brunswick Press, 1997

16 Museviler Ansiklopedisi

17 Heinrich Graetz, Popular History of the Jews - Yahudilerin Popüler Tarihi, 1889

18 Haim Hillel Ben-Sasson tarafından çevrilmiş eseri Geschichte des Jüdischen Volkes, Münich , 1980

19 Pinkas Hakehilot, Encyclopedia of Jewish Communities, Poland - Polonya'daki Yahudi Toplulukları Ansiklopedisi, vol.4, Warsaw and District, Yad

Vashem, Jerusalem, 1989

20 Kabbalah Iyyunit

21 Kabbalah Ma'asit

22 Gershom Sholem, Kabbalah, Hippocrene Books, 1988

23 Shivchei ha-Besht

24 Josef Perl (ed), Über das Wesen der Sekte Chassidim, A. Rubinstein, Jerusalem, 1977

25 In Joseph ben Meir Teomim, Nofet Tsufim Ray Peninim (The Honeycombs' Flow, Many Pearls), 1772

26 Museviler Ansiklopedisi

27 Todedot Ya'akov Josef (The Annals of Jacob Joseph - Jacob Joseph'in Tarih Kayıtları)

28 Shabbetai of Raschkow

29 Tanrının emirlerine itaat etmeyen Israil çocuklarının cezalandırıldığı on yedi kişik heyetten söz edilmeketdir.

30 Todelot Ya'akov Yosef

31 Hozeh MiLublin olarak bilinmektedir

32 Peretz'in 1908'deki Czernowitz'deki Dil Konferansındaki konuşmalarından alınmıştır

33 'Kum aher, du filosof, mit dayn ketsishn meykhl.
Oy kum aher tsum rebns tish und lern a bisl seykhel.
A dampfshif hostu oysgetrakht und nemst dermit zikh iber;
Der rebbe shpreyt zayn tikhl oys und shpant dem yam ariber
An ayzenban hostu oysgeklert und meynst du bist a khorets;
Der rebbe spet, der rebbe lakht, er darf dos oyf kapores
Tsi veystu den, vos der rebbe tut beys er zitst b'yekhides?
In eyn minut in himl flit und pravet dort shaleshides'
Benyiman -Wolf Eherenkranz 1826-83, Velvl Zbarzher'in yazıları

34 Ralph Mahler, Hasidism and the Jewish Enlightenment - Hasidizm ve Yahudilerin Aydınlanması, Jewish Publication Society of America, 1985

35 Yahudi Ansiklopedisi

36 Lawrence Schiffman, 'The Selling of the Gaon : Lithuanians Retell History to Approach Jews - Tarihini Yeniden Yazan Lituanya'nın Yahudilere Yaklaşı-

mı, Jewish Sentinel, October 1997

37 Ha-Gaon Rabbi Eliyahu

38 Hayyim of Volozhin, Sifra de Zeni'uta (Vilna Gaon'un yorumlarından)

39 Haham Moses Rivkes, 1672 yılında ölmüştür

40 Jacob Emden ve Jonathan Eybeschuetz. 1751 Yılında Hamburg'un baş hahamı olan Eybeschuetz muskalara yazdığı şu sözlerle suçlanmaktaydı: 'İsrail'in Tanrısı Y.....H adıyla başlarım ki, gücünde Tanrının gücünü ve güzellikleri saklayan Shabbethai Zebi'nin günahkarları cezalandıran nefsiyle yazılmış bu muskayı taşıyan kişiye kötü ruhlar uğramayacak, başına kaza, bela gelmeyecektir.' Musevi Ansiklopedisindeki kayıtlarda 'Çoğu Germen kökenli haham Eybeschuertz'e karşı gelmiş, Polonya ve Moravya'daki hahamlardan destek görmüştür' yazmaktadır.

41 Tsavva'at ha-Ribash

42 Adalbert von Chamisso (1781-1838), Abba Glusk Leczeka

43 Avusturyalı bilim adamı ve şair Max (Meir Halevy) eserinden alınmıştır

44 Jacob Emden

45 Hayal mahsulü kişilere can verip hayata geçirmek, cansız bir cisme can verip konuşturmak

46 Etkili olabilmek için başkalarının ruhuna bürünebilmek, onların yerine geçebilmek

47 İsimleri fiil olarak ya da tam tersi şekilde kullanmak

48 Haham Elijah ben Solomon, Derech Chayyim (The Road of Life- Yaşam Yolu), Krakow, 1589

49 Avigdor ben Joseph Hayyim

50 Kabala öğretisinde ünlü bir kelime oyunu, Chayyim'in adı cinas yapılarak nükteli sözlerle söylenmekteydi.

51 Museviler Ansiklopedisi

13 . . . and Fall (. . . ve Düşüş)

1 Johann Philipp Kirnberger (1721-83)

2 Kompozitör olan oğulları Felix ve Fanny'nin dışında, Moses Mendelssohn'un büyük oğlu Joseph ünlü naturalist Alexander von Humboldt'un daimi müşteri-

siydi, kızı Dorothea *Florentin* adlı romanıyla, romantizmin en ünlü örnekleri arasına adını yazdırmıştı, diğer kızı Henriette, dönemin aydınlarının gittiği bir salonun müdavimiydi, yine oğlu Philipp Veit zamanın önemli ressamları arasındaydı, diğer oğlu Arnold, sosyalist düşüncedeki politik görüşleriyle ünlü filozof Ferdinand Lasalle'nin yakın dostuydu. Yine oğullarından Franz ve Ernst soylularla yakın dostluk kurdukları için adları asiller sınıfında geçmekteydi.

3 F. Nicolai 'Etwas über den verstorbenen Rektor Danım un Moses Mendelssohn; Berlinische Monatschrift, 1783- 1811, year 1800, vol.1, digitised at http://www.ub.uni-bielefeld.de/diglib/aufkl/browse/berlmon/11800.html

4 Johann Kaspar lavater, Physiognomische Fragmente zur Beförderung der Menschenkenntniss und Menschenliebe, Leipzig and Winterthur, 1775, digitised at http://www.newcastle.edu.au/discipline/fine-art/pubs/lavater/

5 1742-99 yılları arasında yaşamıştır

6 Pleinu leshabeiach la-Adon ha-kol

7 Haham Moshe ben Menachem Mendel

8 Graf Rochus Friedrich zu Lynar (aynı zamanda Prusya'ya buz patenini tanıtan kişidir)

9 Museviler Ansiklopedisi

10 Jerry Z Muller'in The Mind and the Market, Capitalism in modern European thought - Akıl ve Pazarlama, Modern Avrupa'da Kapitalist Düşünce, Knopf, 2002

11 As reported in The Occident and American Jewish Advocate, 1846 (Avrupa ve Amerikan Yahudilerinin Savunması)

12 Museviler Ansiklopedisi

13 a.g.e

14 Askerler altı yıl hizmet vermekteydiler, denizciler yedi yıl. Orta okul çocuklarının eğitimi üç yıl, gramer öğretisi bir yıl, altı ay, lise eğitimi ise altı aydı. Israil'in dördüncü başbakanı Golda Meir, büyükbabasının on üç yıl askerlik yaptığını ve tek kurulan kişi olduğunu söylemiştir.

15 The I.L. Peretz Reader (İbrani Klasikleri Kütüphanesi) ed. Ruth R. Wise, Schocken Books,1996.

16 P. Mendes-Flohr and J. Reinharz (eds) The Jew in the Modern World -Mo-

dern Dünyada Yahudiler, Oxford, 1980

17 The I.L. Peretz Reader

18 Nor nisht far yidn, nisht zhargon
Keyn rekhtn klang, keyn rekhtn ton
Keyn eyntsik vort nit un keyn stil
Hob ikh far 'libe', far 'gefil....
Undzer yidish hot not vitsn
Hot nor dunern un blitsn;
Zi hot nor verter vi di shpizen
In 'im lakhn veynen rizn
Zi dresht dos layb vi mit riter;
Zi iz vi gal, vi pyolun biter....
Un khotch do lopne oyfn ort,-
Es hot keyn leblekh, varm vort.

J. Leftwich tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir. The Golden Peacock, A Worldwide Treasury of Yiddish Poetry - Dünyaçapında Yahudi Şiir Hazinesi, Thomas Yoseloff, 1961

19 The Jew in the Modern World - Modern Dünyada Yahudiler

20 Joachim Neugroschel (ed. And trans.), No Star Too Beautiful- Hiçbir Yıldız Çok Güzel Değildir, an Anthology of Yiddish Stories from 1382 to the Present - 1382'den Günümüze Yahudi Hikayeleri Antolojisi, W.W. Norton, 2002

21 Isaac J. Linetzki, The Polish Lad- Polonya'lı Çocuk, M. Spiegel tarafından tercüme edilmiştir, Jewish Publication Society of America, 1975

22 M. Spektor, Mayn Lebn (My Life-Hayatım), Warsaw, 1927

23 James Harvey Robinson and Charles Beard (eds), from Readings in Modern European History - Modern Avrupa Tarihi kayıtlarından, Boston, Ginn&Co. 1908

24 Martin Gilbert, The Jews of Russia, National Council for Soviet Jewry of the United Kingdom and Ireland - Rus Yahudileri, İngiltere ve İrlanda'daki Rus Yahudileri Ulusal Konseyi ,1976

25 Konstantin Petrovich Pobedonostsev (1827-1907)

26 Di Yidishe Bibliotek, 1891, giriş makalesi 'Eğitim'

27 Di Geshikhte fun Bund, New York, 1960

28 Theodor Herzl, Der Judenstaat, 1896

29 Emanuel S. Goldsmith, Modern Yiddish Culture, the Story of the Yiddish Language Movement - Modern Yahudi Kültürü, Yahudi Dilinin Gelişim Hikayesi, Fordham University Press, 1997

30 a.g.e

31 Joshua A. Fishman (ed), Never Say Die! - Asla Öl Deme! A Thousand Years of Yiddish in Jewish Life and Letters -Yahudi Yaşamında Bin Yıllık Mektuplar, Mouton de Gruyter, 1981

32 a.g.e

33 The Golden Calf - Altın Buzağı ve The Twelve Chairs -On İki Sandalye filmlerinin yazarları, 1970 yılında Mel Brook tarafından filme alınmıştır:
TIKON: On sene önce korkunç bir gürültü duymuştum. Bombalar patlıyor, askerler ateş ediyordu. Korkunçtu. BENDER : Ah, Sanıyorum buna devrim deniyordu

34 Dan Miron, A Traveller Disguised, the Rise of Modern Yiddish Fiction in the Nineteenth Century -On dokuzuncu yüzyılda Modern Yahudi Hikayelerinin Yükselişi, Schocken Books, 1973

35 Itamar Even Zohar and Khone Shmeruk, 'Authentic Language and Authentic Reported speech : Hebrew vs Yiddish - Otantik Dil ve Otantik Anlatım, Poetics Today - Günümüz Şairleri, 1990

36 a.g.e

37 'No Prize for History, John Klier reviews Alexander Solzhenitsyn's recent venture into the history of his native country -History Today- November 2002 - Alexander Solzhenitsyn'in Ana Yurt Tarihi Üzerine-Bugünün Tarihi.

38 Auswanderer-Agentur Morris und Co

39 Hamburg Amerikanische Paketfahrt Aktiengesellschaft

14 A Winter Flowering (Kış Çiçekleri)

1 George R. Sims, 'Sweated London' in Living London - Londra'nın İstismar Edilen İşçileri- George R. Sims (ed), Cassell, 1901

2 Solomon L. Ginsburg, A Wandering Jew in Brazil : An Autobiography, Nashville Tennessee Sunday School Board, Southern Baptist Convention, 1922 ,(Brazilya'da Bir Yahudi : Bir Otobiyografi, Nashville Tennessee)

3 On the corner with Fournier Street - Fournier Caddesi Köşesinde
4 Israel Zangwill, Children of the Ghetto : A Study of a Peculiar People- Getto Çocukları : Özel Bir Topluluk Üzerine Bir Çalışma, William Heinemann, 1892
5 Sims, Living London - Sis'in Londra Yaşamından
6 The Queen's London: A Pictorial and Descriptive Record of the Streets, Buildings, Parks and Scenery of the Great Metropolis - Kraliçe'nin Şehri Londra: Büyük Metropolün caddeleri, binaları, parklarının görünüşü üzerine kayıtlardan alınmıştır, 1896
7 Now Middlesex Street and Wentworth Street
8 Ruth E, Memories of the Ruda family - Ruda Ailesinin Anıları, http://www.olamgadol.pwp.blueyonder.co.uk/eastendtalk.html
9 David Mazower, Yiddish Theatre in London, Museum of the Jewish East End -Londra Yahudi Tiyatrosu, Şehrin Doğu Ucundaki Yahudi Müzesi, 1987
10 H. Chance Newton, 'Music Hall London' in Living London
11 Mazover, Yiddish Theatre in London - Londra Yahudi Tiyatrosu
12 Henry Felix Srebrnik'in- In his review of London Jews and British Communism 1935-45 - 1935-45 Yıllarında Londra Yahudileri ve İngiliz Komünizm'i Üzerine Görüşleri, at http://lesl.man.ac.uk/chnn/CHNNo3LJB.html
13 Jewish Chronicle, 26 March 1880
14 A card game also known as Klobiosh, Klabberjass, Bela and Belote (Klobiosh, Klabberjass, Blea ve Belote diye bilinen kart oyunu
15 Louis Gilrod, Arnold Perlmutter and Herman Wohl, 'Leb'n zol Columbus; 1918, Joneil Music Co, Carlstadt, NJ, given in Mir Trogn a Gesang
16 Italo Calvino, The Hermit in Paris, Pantheon Books, 2004
17 Anchor Books, 1989
18 'Yiddish Lit, Close To Home' The Jewish Week, New York, 4 July 2003
19 Josephine Bacon, yazar, çevirmen ve Yahudi Yemekleri Tarihçisi. Yanı sıra çok sayıda kitabı ve çevirileri yayınlanmıştır. Edouard de Pomiane, The Jews of Poland- Polonya Yahudileri, Recollections and Recipes- Yemek Tarifleri Koleksiyonu, Pholiota, 1985
20 Aunt Babette's Cook Book : Foreign and Domestic Receipts for the Household: A Valuable Collection of Receipts and Hints for the Housewife, Many of Which Are Not to be Found Elsewhere - Babette Teyze'nin Yemek Kitabı : Yer-

li ve Yabancı Yemek Tarifleri : Ev Hanımlarının Başka Yerde Bulamayacağı Değerli Bir Koleksiyon, Bloch Pub. And Print Co. Cincinnati, 1889. 1834 yılında Hamburg'ta Delmonico restoranının menüsünde en pahalı ve değişik yiyecek olarak bu kitaptan alınmış olan Steak Tartare (Şaraplı Biftek) görünmektedir.

21 Exodus 12:39 (Çıkış - Kutsal Kitap)

KAYNAKÇA

Ansiklopediler

Ansiklopedi çalışmalarında ana ansiklopedi Encylopedia Judaica,1997 / İbrani Ansiklopedisi olup aynı zamanda CD ROM'u kullanılmıştır. Yanı sıra Judaica Multimedia (Israel) Ltd. 1901-1906/ ve Jewish Encylopedia/ Musevi Tarihi Ansiklopedisi ile birlikte dünyaca bilinen ve Kopelman Foundation tarafından yapılandırılmış olan http: www.jewishencyclopedia.com adresli sitesinden yardım alınmıştır. Yanı sıra Vallentine's Jewish Enclopedia/Shapiro Vallentine & Co., 1950 ve Encylopedia o Jewish History/ Musevi Tarihi Ansiklopedisinin İngilizce baskısından da yardım alınmıştır.

Tarih Çalışmaları

Yahudilerin özellikle ortaçağ döneminde doğu Avrupa'da yaşadıkları sıkıntılar, geçirdikleri ağır travmalar din kaynaklı olduğu için genel anlamda dini kitaplar kullanılmıştır. Bunun dışında aşağıdaki çok değerli, dünyaca ünlü tarih yazarlarının desteğine başvurulmuştur.

Heinrick Graetz (1917-91) Yılları arasında yaşamış haham ve tarih profesörüdür. Genellikle Yahudi toplumunun yakın tarihiyle ilgilenmiştir. Dini kaynaklı bir eseri yoktur. En önemli kitabı 11 ciltten oluşmuş olan *Popular History of The Jews - Volkstümliche Geschichte der Juden*- Günümüz Yahudilerin Tarihi'dir. On bir cilt olup ilki 1889'da yayınlanmış ve çok beğenilmiştir. Tercümesi 1930 yılına kadar sürmüş olan eserin altı cildi haham A.B. Rhine tarafından

tercüme edilmiş, Alexander Harkavy tarafından baskıya hazırlanmış ve Hebrew Publishing Comp. New York Yayınevi tarafından basılmıştır. Graetz'ın bu eşsiz çalışması, ruhları Tevrat'ta bedenleri kutsal topraklarda dolaşan, kurtuluş için insanüstü çaba harcayan, yaşamları sürgünle geçen, bu yolda zalim düşmanlarının elinde milyonlarca din şehiti veren, sayısız işkenceler gören Yahudilerin Mesih beklentileri doğrultusunda yazılmıştır. Ancak bu eseri yazarken, kendisiyle çelişkiye düşmüş ve bu nedenle ilişkileri bazında sıkıntılı günler geçirmiştir. Nitekim eserinde, doğu Avrupa topraklarında yaşadıkları bunca sıkıntıya rağmen bu derece güçlü olabildikleri ve büyük gelişme gösterdiklerine değindiği ve Posen'den yaklaşık altmış mil uzakta doğmasına rağmen Polonya'da aralarında oturmayı tercih ettiği Slav Yahudilerinin gösterdikleri gelişmelerle ilgilenmemiştir. Bu doğrultuda Sinagoglardaki reforma karşı olmasına rağmen, sessiz kalmayı tercih etmiş ve bu konuda komik ve anlaşılmaz öğretileri yüzünden söylediği tek cümle "fosilleşmiş Polonya Talmudistleri" olmuştur.

Shimon Dubnow (1860-1941) Beyaz Rusya doğumlu milliyetçi bir Yahudi tarih yazarıdır. Dini eğitimi yoktur. Üniversite'ye gitmemiş, evde eğitim almıştır. Graetz'in aksine Yahudilerin dinlerinden ziyade yaşadıkları sürgünler süresince yapılanmaları yönünde ağırlıklı yazılar yazmıştır. *History of the Jews in Russia and Poland* (Rus ve Polonya Yahudilerinin Tarihi adlı eseri The Jewish Publication Society of Amerika yayınevi tarafından 1916 yılında basılmıştır. Kitabında Yahudi kültür ve geleneklerinin zenginliği ve dünya çapında dikkat çekiciliğinin yanı sıra, onların yerleşim tarihçeleri üzerinde durmuştur. Kudüs'teki anavatanları tahrip edildikten sonra, ortaçağda Babil'de toplanmaları, ardından modern çağdaki etkinliklerini Polonya ve Litvanya'da sürdürdüklerini, daha sonraki yerlerinin ise Polonya ve Rusya merkezli olduğu şeklinde onların izini sürmektedir. Takip eden yıllarda Yahudilerin din toplumu olmaktan çıkarak, diğer uluslarla entegre olup içinde çok sayıda etnik grubu barındıran modern bir devlet olacağına inanmıştır. Bu doğrultuda ilk dört yüzyıldır Polonya-Litvanya Yahudilerinin tarihi üzerine toplamda bin sayfayı geçen bir eser bırakmıştır. Daha bir çok çalışma yapmak istemiş, ancak Nazi soykırımında Litvanya'daki Riga Yahudilerinin Berlin'e sürülmeleri sırasında kaçmış ve söylendiğine göre, daha önce eski bir öğrencisi olan Gestapo subayı tarafından öldürülmüştür. Öl-

düğünde 82 yaşındadır.

Salo Wittmayer Baron (1895-1989) Viyana doğumlu bir Amerikan Yahudisidir. Çok saygın ve değerli bir tarih profesödür. Amerikan üniversitesinin ilk İbranice okutmanıdır. İdealist olmasıyla ünlüdür. 17 ciltlik muhteşem eseri *Social and Religious History of the Jews* (Yahudilerin Sosyal ve Din Tarihi) Columbia Üniversitesinde 1952-1980 yılları arasında basılmıştır. Çok sayıda doğu Avrupa tarihine ait çalışması bulunmaktadır.

Max Margolis (Alexander Marx) (1878-1953) *History of the Jewish People* (Yahudi Toplumu Tarihi) adlı kitabı 1927 yılında tek cilt olarak Jewish People Society of America, Philadelphia'da basılmıştır. Ancak 737 sayfadan ibaret olup oldukça özet ve kısıtlı bir çalışma olduğu için Yahudilerin doğu Avrupa'daki *heym* topraklarında yaşadıkları gerçeklerin detaylıca anlatımı söz konusu değildir.

Cecil Bezalel Roth (1899-1970) İngiliz Yahudisi çok değerli bir tarih yazarıdır. İngiltere, İtalya ve İspanya, hatta Lut Gölü Yazıtlarıyla ilgilenerek buralarda yaşayan Yahudiler için muhteşem güzellikte kitap, çok sayıda hikayeler yazmış ama kökeni Almanya'ya dayanmasına rağmen, Polonya ve Rusya ile ilgilenmemiştir. Uzun süre İngiltere'de yaşamasının ardından, yaşamının geri kalanını New York'ta tamamlamıştır.

Sir Martin Gilbert (1936 yılında doğmuştur) Yaklaşık on milyon sözcüklü ve sekiz ciltlik muhteşem yapıtı Winston Churchill'in dev biyografisiyle ünlüdür. Eserin her bir cildi 1348 sayfadan ibaret olup on inç kalınlığında olduğu söylenmektedir. Öte yandan Yahudi tarihi ile de ilgilenmiştir ama asıl ilgi alanı İngiliz toplumu üzerine olduğu için Yahudilerin doğu Avrupa'daki yaşamları üzerine sadece ilk altı yüz yıl hakkında bilgiye sahip olduğunu söylemiştir.

Diğer Yardımcı Kaynaklar

Abraham Israel, *Jewish Life in the Middle Ages*, Jewish Publication Society 1993 (Ortaçağda Yahudilerin Yaşamı)

Adler, Elkan Nathan (ed) *Jewish Travellers in the Middle Ages*, Dover 1987 (*Ortaçağda Yahudi Gezginler*)

Ascherson, *Neal Black Sea*, Jobathan Cape, 1995

Bermant, Chaim, *The Jews*, Weidenfeld & Nicholson 1997

Brook, Kevin Allen, *The Jews of Khazaria* Jason Aronson 1999 (*Hazar Yahudileri*)

Browne; Lewis (ed) *The wisdom of Israel*, Michael Joseph 1955 (*İsrail'in Zenginliği*)

Cantor, Norman *The Sacred Chain, A History of the Jews*, Harper Collins 1995 (*Kutsal Zincir, Yahudi Tarihi*)

Cohen Abraham, *Everyman's Talmud*, Schocken, 1975 (Herkesin Talmud'u)

Cohn, Norman *The Pursuit of the Millennium*, Oxford University Press, 1970 (*Yüzyılın İzleri*)

Cooper John, *Eat and Be Satisfied, A Social History of Jewish Food*, Jason Aronson, 1993 (*Yahudi Yemekleri Tarihçesi*)

Coulton, G.G. *The Medieval Village*, Cambridge University Press 1925 (*Bir Ortaçağ Köyü*)

N. Davies, *Europe a History Pimlico*, 1996

Feinsilver Lilian Mermin, *The Taste of Yiddish*, Thomas Yoseloff, 1970

Fishman, Joshua A. (ed) *Never Say Die! A Thusand Years of Yiddish in Jewish Life and Letters*, Mouton de Gruyter, 1981

Frank, Ben G. Travel Guide to Jewish Russia and Ukraine, Pelican, Gretna, 2000 (*Yahudilerin Yerleşim Yeri Rusya ve Ukrayna'ya Gezi Rehberi*)

Galvin Herman and Tamarkin, Stan, *The Yiddish Dictionary Sourcebook*, Ktav, 1986 (*İbranice Lugat ve Kaynak kitabı*)

Geipel John, Mame Loshn, *The Making of Yiddish*, Jorneyman, 1982 (*Yahudi Gezginin Kayıtları*)

Goldin, H.E. *The Yiddish Teacher*, Hebrew Publishing Company, 1999

Goldsmith, Emanuel S . *Modern Yiddish Culture*, the Story of the Yiddish Language Movement, Fordham University Press 1997 *(Yahudi Kültürü, Yahudi Dilinin Gelişimi)*

Green Ruth M. *A Brief History of Jewish Dress*, Safira Publications, 2001 *(Yahudi Giysileri Tarihi)*

Greenbaum, Masha, *The Jews of Lituania*, Gefen, 1995 *(Litvanya Yahudileri)*

Gruber, Ruth Ellen, *Jewish Heritage Travel*, Jason Aronson, 1999 *(Yahudilerin Gezi Mirası)*

Haumann, Heiko, *A History of East European Jews*, Central European University Press, 2002 *(Doğu Avrupalı Yahudilerin Tarihi)*

Hertz, Alexander, *The Jews in Polish Culture*, Northwestern University Press, 1988 *(Polonya Kültüründe Yahudiler)*

Hoffman, Eva, *Shtetl*, Secker & Warburg, 1997

The Jerusalem Bible, Koren Publishers, 1997 *(Kudüs İncili)*

Klier, John Doyle, Russia Gathers Her Jews, Northern Illinois University Press, 1986 *(Rusya Yahudilerini Topluyor)*

Kevin, Dov, The Litvaks, A Short History of the Jews of Lituania, Yad Vashem, 2000 *(Litvanya Yahudilerine Ait Kısa Bir Hikaye)*

Marcus, Jacob R. *The Jew in the Medieval World*, Harper Torchbook, 1965 *(Yahudilerin Ortaçağdaki Dünyası)*

McEvedy, Colin, The New Penguin Atlas of Medieval History, Penguin, 1992

_____*The Penguin Atlas of Ancient History*, Penguin, 1967 *(Yeni Ortaçağ Atlası - Antik Çağ Atlası)*

Miron Dan, *A Traveller Disguised, the Rise of Modern Yiddish Fiction in the Nineteenth Century*, Schocken Books, 1973 *(On dokuzuncu Yüzyılda Modern Yahudi Hikayelerinin Yükselişi)*

De Pomiane, Edouard, *The Jews of Poland*, Recollections and Recipes, Pholiota, 1985 *(Polonya Yahudileri, Yemek Tarifleri Kolleksiyonu)*

Schauss, Hayyim, *The Jewish Festivals, Schocken*, 1962 *(Yahudi Festivalleri)*

Tannahill, Reay, *Food in History*, Penguin, 1988 *(Yemek Tarihi)*

Teller, Aadam (ed) *Studies in the History of the Jews in Old Poland*, Magnes Press, 1998 *(Eski Polonya'daki Yahudilerin Tarihi Üzerine Çalışmalar)*

Wexler, Paul, *The Non-Jewish Origins of the Sephardic Jews* (Suny Series in

Anthropology and Judaic Studies), State University of New York, Albany, 1996
(Aslen Yahudi Olmayan Seferad Yahudileri)
Zimmels, H. Jacob, *Magicians, Theologians and Doctors*, Jason Aronson, 1997
(İlizyonist, Din Bilimci H. Jacob Zimmels ve Doktorlar)

Kullandığımız Lugatlar

İngilizce -Polonyaca - İngilizce Lugatlar, J. Stanislawski
Kapesni Anglicko - Cesky Cessko-Anglicky Slovnik, KP Publishing House
Meridian Hebrew /English English / Hebrew Dictionary, Dov Ben-Abba
Modern English - Yiddish Yiddish - English Dictionary, Uriel Weinreich

NEW YORK TIMES BESTSELLER

Bruce Feiler

Dinin Kökenlerine Bir Yolculuk

TANRI'NIN DOĞDUĞU YER

İSRAİL NASIL KAYBETTİ

Ortadoğu Sorununa İlişkin

4 SORU

Pulitzer Ödüllü Yazar

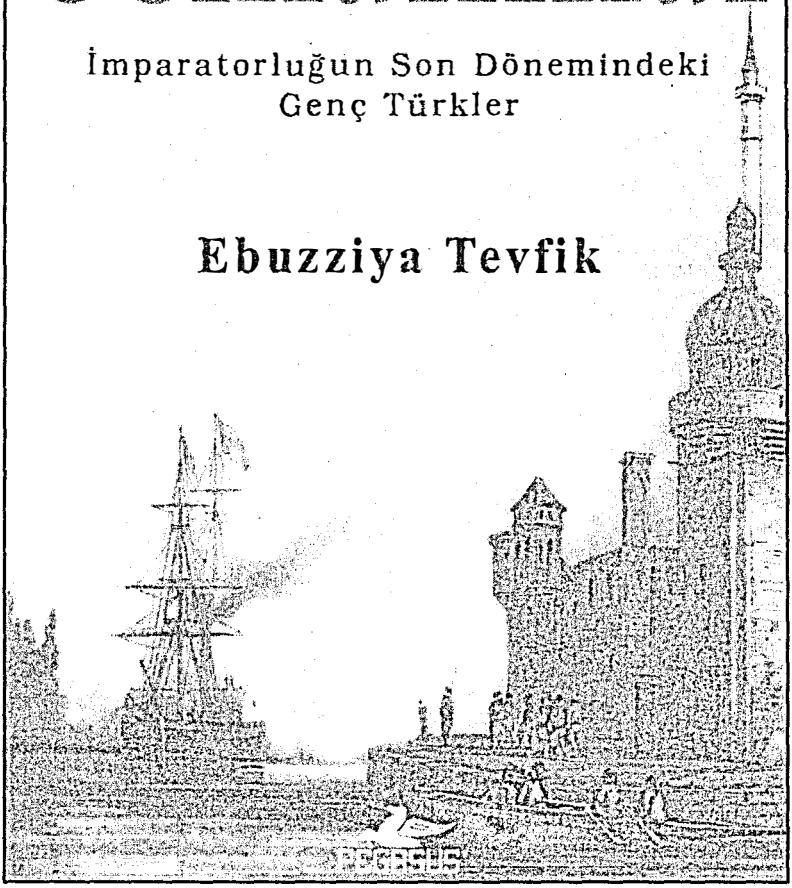
THOMAS L. FRIEDMAN

PEGASUS

Yeni Osmanlılar

İmparatorluğun Son Dönemindeki Genç Türkler

Ebuzziya Tevfik

PEGASUS YAYINLARI KİTAP LİSTESİ

İŞ DÜNYASI

Ceo Gibi Düşünmek	D.A.Benton
Ceo Olmanın Yolları	Leo Hindery
Ceo Sırları	Ram Charan
Ceo Mantığı	C.Ray Johnson
Dünyanın En Büyük Ceo Liderlerinin 10 Basit Sırrı	Carmine Gallo
Kendimizi Markalaştırmanın 50 Yolu	Tom Peters
Vay Canına Dedirtmek	Tom Peters
Google'ın Büyülü Öyküsü	John Battelle
100 Günde Usta Satıcı Olmanın Yolları	Tony Buzan
Piyasayı Altüst Eden Küçük Kitap	Joel Greenblatt
5 Boyutlu Liderlik	Scott Campbell
7 Dahi CEO	Jeffrey A. Krames
Küçük İşletmeler için Büyük Fikirler	Ruth King
100.000 $ Kazananlar Kulübü	D. A. Benton

KİŞİSEL GELİŞİM

12 Haftada Beyin Geliştirme	Marilyn Vos Savant
15 Günde Dahi Beyin'e Nasıl Sahip Olursunuz?	Prof.Dr Daniel G. Amel
Küçük Mutluluklar	Kent Nerburn
Sokrates Yöntemi	Ronald Gross
Komedyen Gibi Düşünün	Karyn Ruth White & Jay Arthur
Bir Bilgenin Mesajı	John Mc Donald
Başkalarını Sizin Gibi Düşünmeye Nasıl İkna Edersiniz?	Kevin Hogan
Zeka Üzerine	Jeff Hawkins

STRATEJİ/ANALİZ

İsrail'in Şifresi	Hakan Yılmaz Çebi
CIA Belgeleriyle Zihin Kontrol Operasyonları	Ömer Özkaya
Beynimizi Kimler ve Nasıl Yönetiyorlar	Dr. Tahir Tamer Kumkale
Atatürkçü Olabilmek	Dr. Tahir Tamer Kumkale
Küçük Ada'da Büyük Oyunlar	Dr. Tahir Tamer Kumkale
Türk İnsan Mühendisliği	Dr. Tahir Tamer Kumkale
Vatikan ve Papa'nın Gizli Türkiye Senaryosu	Aytunç ALTINDAL Dr. T.Tamer Kumkale
Dış Politika Kıskacında TÜRKİYE	İnal Batu
Pentagon'un Irak Operasyonu	Ömer ÖZKAYA
Avrupa'da Yükselen Hilal	Prof.Dr Nevzat Yalçıntaş
İsrail Nasıl Kaybetti	Richard Ben Cramer
CIA'in Gizli Tarihi	Joseph J. Trento
Savaş Devleti	James Risen
CIA İşkenceleri	Alfred W. McCoy

BESTSELLER/ROMAN

Aşk Masum Bir Oğlüktür	Kathleen Tessaro
Mısır Kraliçesi Kleopatra'nın Anıları	Margaret George
Tanrı'nın Doğduğu Yer	Bruce Feiler
Mafyanın 100 Yıllık Tarihi	W.Balsamo&George Carpozi
Dünyada Bir Yıl	Frances Mayes
Paris Ne İstediğimi Anlat Bana	Rachel Spencer
Mozart'ın Kadınları YENİ	Jane Glover
Sır Saklamanın Kayıp Sanatı	Eva Rice
Buda, Geoff ve Ben	Edvard Cantor-Dumas
Alışverişe Kahve Molası	Neslihan Özyükseler

SAĞLIK

Yeşil Eczane	Dr James A.Duke
Duygusal Beyin	Joseph Ledoux
Sigarayı Bırakmak İçin 1440 Neden	Bill Dods
Omega Diyeti	Artemas P.Simopoulos
Uzun Yaşama Diyeti	Sally Beare
Dikkat! Kalbimiz Konuşuyor	Minu Guarneri

TARİH

Yeni Osmanlılar	Ebuzziya Tevfik
Osmanlı Sarayının Son Günleri	Lütfi Simavi
Uygarlık Tarihinde Araplar	Bernard Lewis
Bozkırın Kanlı Kılıcı CENGİZHAN	Vasili Yan
Mücevherlerin Gizli Tarihi	Victoria Finlay
Üçüncü Hamname (Eşek Kitabı)	Hayrullah Sanzumi
Hitler'in Sığınağında Son Günleri	Armin D.Lehmann & Tim Carroll

BİLİM/SANAT

Leonardo'nun Makineleri	Domenico Laurenza
Einstein'in Kahramanları	Robyn Arianrhod

Ulica Szeroka, 1938 yılında Krakow, Kazimierz'deki ana cadde fotoğrafçı Roman Vishniac tarafından çekilmiş resimde, üç Yahudi tarikat üyesi siyah uzun paltoları ve çizmeleri, shtreimel denilen yedi kuyruklu, geniş kenarlı geleneksel yassı şapkalarıyla sinagogdaki okuldan çıkmışlar evlerine gitmektedirler.

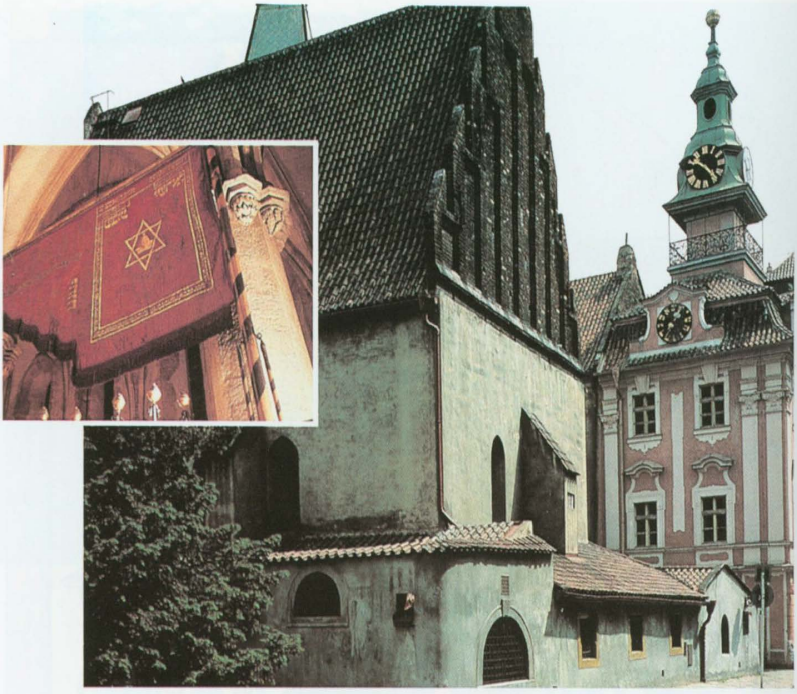
Yukarıdaki: Anadolu'da Akdeniz sahilindeki Miletus şehri meydanında büyük pazar yerinin yirmi heybetli sütundan oluşan güney cephesi. Hemen yanında şehrin sinagogu ve tanrı korkusu taşıyan Yahudiler için ayrılmış geniş bir bölümün mevcut olduğu tiyatro bulunmaktadır.

Üstte solda: Şanslı Mindus olarak bilinen Mindus Faustus'un kayıtlarına göre Roma imparatorluğunda Ostia'da birinci yüzyılda yapılmış bir sinagog. 1961 yılında yapılan kazılardan çıkmış, yarım daire şeklindeki çıkıntılı yapının ahşap bir mabedi bulunmaktadır.

Üstte sağda: Ratisbon'daki Yahudi sinagogu. 1519 yılı Şubatında tahrip olmuştur. Yerel ressam Albrecht Aldorfer tarafından yapılmış kabartma resimde, bir şehir konsülünün içeri girip, şehri terk etmek için beş günleri, içini boşaltmak için ise iki saatleri olduğunu hahama duyurduğu sinagog ve o an tasvir edilmektedir.

Aşk şiirleri ozanı Suesskind von Trimberg'in kendisini tasvir ettiği resim. Resimde mavi pelerin, yakasındaki kakım kürkü ve başındaki altın renkli armalı şapkasıyla, bir Hıristiyan rahibin önünde duran Suesskind, vakur duruşu ve görkemli giysisiyle, sıradan bir Yahudi olup, ondan çok daha üstün olduğunu kanıtladığı rahibe hesap sormaktadır.

Yukarıdaki: Prag'da Avrupa'nın en eski sinagogu. Şu anda da kullanılmaktadır. (Altneuschul). 1220 yılında inşa edilen binanın ortadaki lobisinin iki yanına 1280 yılında aynı büyüklükte iki ek giriş binası ilave edilmiştir. Üçgen şeklindeki briketten yapılmış çatısıyla on beşinci yüzyıl mimarisi örneklerindendir. Arkasında tipik bir Yahudi mimarisi olan bir saat kulesi ve üzerinde biri İbranice rakamlarla diğeri günümüzde kullanılan şekliyle birbirine zıt yönde alt alta iki saat bulunmaktadır.

Ortadaki resim: Yahudiliğin simgesi olan altı köşeli David Yıldızı. 1648'de İsveç istilası sırasında şehri korumak adına gösterdikleri cansiperane direnç için, Prag Yahudilerine bahşedilen flamanın üzerindeki amblemdir, halen Altneuschul sinagogunda sergilenmektedir.

Soldaki resim: Polonya'nın güneyindeki Strzegom şehri sinagogu. 1370 yılında "küçük" lakaplı Boleslaw dükü tarafından yaptırılan sinagog, çok sayıda erzak deposu, ticaret büroları, dans salonları, genelevler, hamamlarıyla yoğun bir hareket yaşanan şehrin bir köşesinde gizemini ve kutsallığını korumaktadır. 1454 yılında Yahudi karşıtı bir politikanın sonucunda şehirden kovulmalarından sonra yeniden inşa edilerek kilise olarak kullanılmıştır.

Haham Judah Joew Ben Bezalel - Maharal'ın (1525-1609) mezarı, Prag şehrinin eski Yahudi mezarlığında yer alan mezar, üzerindeki Golem ile bilinir. Yahudi inancına göre, yarı insan yarı vahşi bir hayvan olarak adlandırılan Golem'in ağzındaki kağıt üzerinde tanrı ibaresinin bulunmakta ve hahamı Şabat gününden önce mezarını tahrip edecek kötü ruhlardan korumaktadır.

Üzerinde "Burada bizim eğiticimiz 'David'in Soyu' adlı kitabın yazarı, dürüst insan Dovid Gans yatmaktadır" şeklinde bir ibarenin bulunduğu haham Dovid Ganz'ın mezarı (1541-1613). Hahamın kitabı çok sayıda dile çevrilmiş olup, kitabında ' Bu kitabı Tevrat'taki turunç bahçelerinin bize açılmış kapılarını çok iyi bilen alimlerimiz için değil, benim safımda yer alacak inançlı ve tevazu sahibi genç öğrencilerim için yazdım' demektedir.

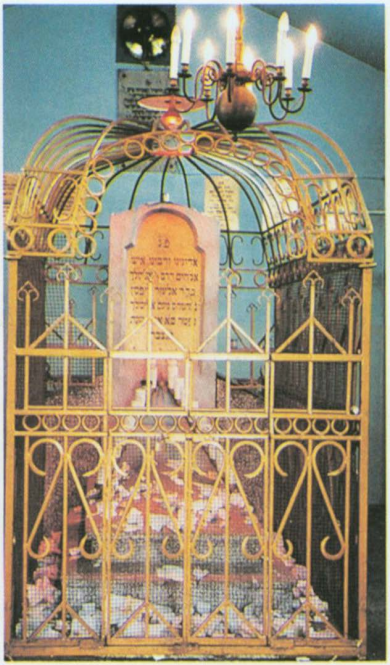
Krakow'da on yedinci yüzyılda yapılmış Kazimierz sinagogu. Şu anda eski şehrin duvarları arasında yer alan sinagog, kral büyük Casimir tarafından Üniversite olarak da kullanılmış, ancak Yahudilerin 1568'de Krakow'dan kovulmalarından sonra, Hıristiyan olmayanların, lanetlenmişlerin binası olarak öylece bırakılarak, şehirden kovulan Yahudilerin anısına bahşedilmiştir.

On yedinci yüzyılda Jacob Bessavi von Treuenburg tarafından (1570-1634) Prag'ta inşa edilen bina resimde görüldüğü gibi tahrip olmuştur. Daha sonra şehrin önde gelen Yahudilerinin katkısıyla onarılarak Avrupa'nın ticari ve politik yapılanmasında önemli rol oynayan ayrıcalıklı Yahudilerin davaların görüşüldüğü "Yahudi Mahkemesi" olarak kullanılmıştır.

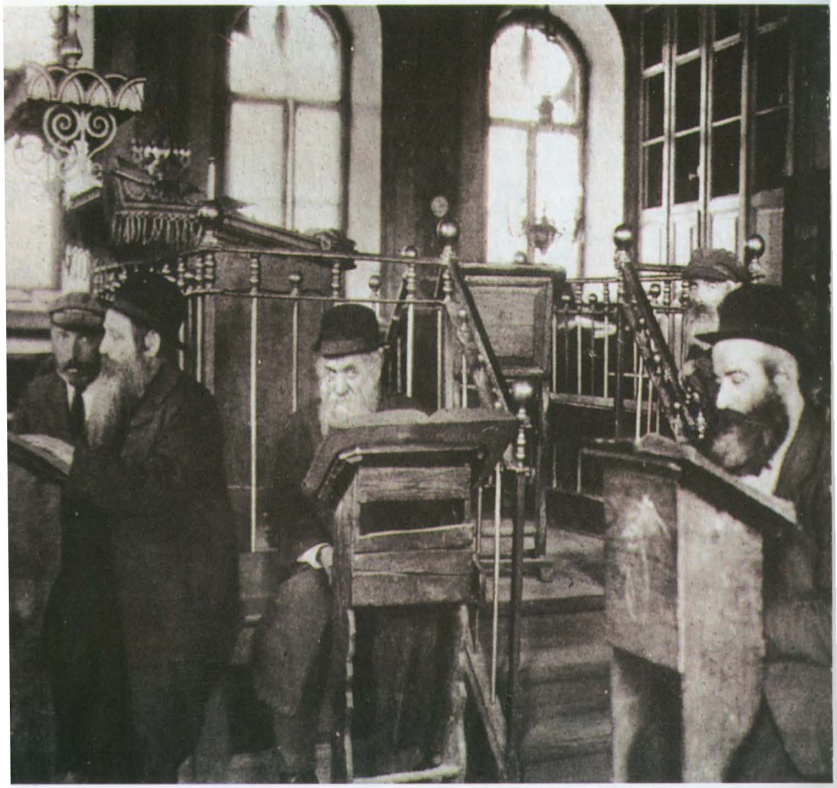

Smyrna'lı Sabbatai Zvi (1625-75). Yahudi dünyasında Mesih hareketinin gündeme gelmesine, bu yüzden dinin derin yara almasına neden olduğu ileri sürülen Sabbatay Yahudilerinin öncüsüdür. Resimde Zvi'nin önünde diz çökerek, eteğine yüz süren tarikat müritlerinin bir ayini tasvir edilmektedir.

Elimelech ben Eliezer Lipmann Weissblum'un (1717-87) mezarı No'am Elimelech'in yazarı ve Tsaddik tarikatının öncüsü çok kutsal bir kişiliktir. Başında kendisini ziyaret edenlerin ruhlarını kutsayan bir dua yer almaktadır.

Vilna Gaon olarak bilinen, modern Yahudi Ortodoksluğunun kurucusu ve aynı zamanda Chassidik tarikatının ve Hahamlık Meclisinin sadık hizmetkarı Elijah ben Solomon Zalman'ın (1720-97) Sinagogu.

Przysucha'da on sekizinci yüzyılda yapılmış bir sinagog. (Üstte) Dine karşı çıkanların ya da suç işleyenlerin haham tarafından cezalandırıldığı kuna denilen ceza çengeli. Bu çengele asılan suçlular, Şabat ayini süresince ayine gelenler tarafından tekmelenip, tükürülmesi için asılı kalmaktaydılar. (altta)

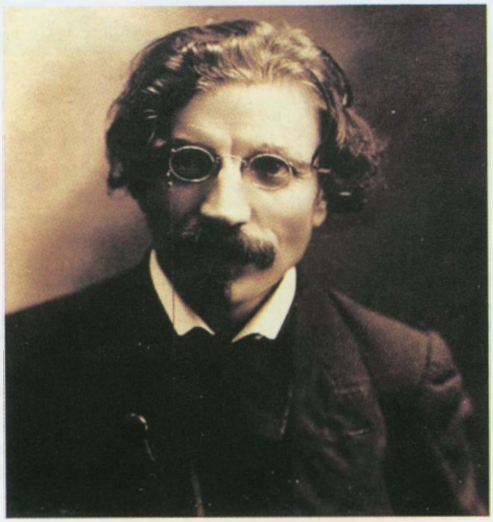
Kazak isyanında şehirden kaçan Yahudilerin, tekrar davet edilmesinin ardından şehre yerleştikleri dönemde yapılan doğu Polonya'daki Zamosc sinagogu.

Isaac Leib Peretz (1852-1915). Kendisini sosyalizme adamış, Yahudi Rönesansının kurucularındandır. Milyonlarca Avrupalı Yahudinin açlık, sefalet ve aşağılanmaktan kurtulup, saygınlık kazanabilmeleri için öncelikle kendi dillerinde bir literatür yaratmaları gerektiğini savunmuştur.

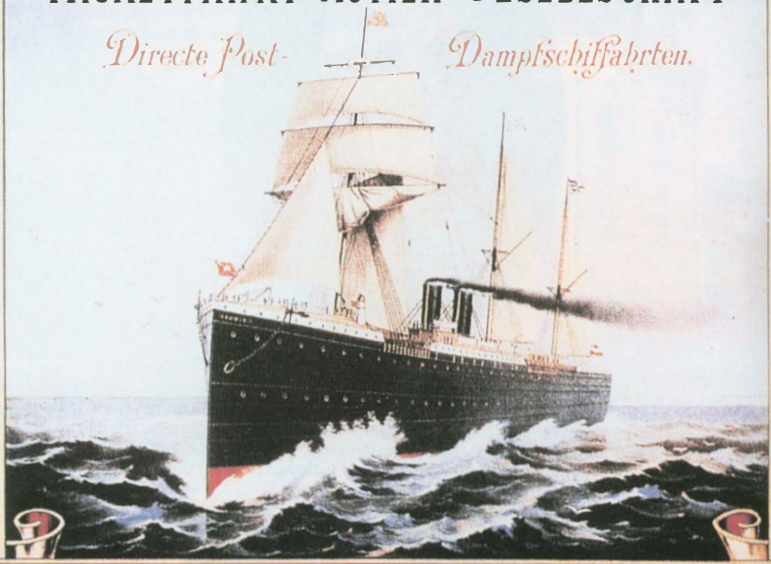
Yahudi Rönesansının babası Shalom Yankev Broido (1835-1917). Mendele Moykher Sforim "Kitap Satıcısı Küçük Mendel" adlı komik bir karakterin yaşamını yazdığı en tanınmış eseri olup, Abramowitz takma adıyla İbranice yayınlanmıştır. Eser beğenilmediği takdirde, ününün lekeleneceğinden korktuğu için asıl adını gizlediği rivayet edilir.

Shalom Rabinovitz (1859-1916) Yahudi literatürünün yıldızı. Shalom Aleichem adı altında yazdığı eserlerinde büyük bir yazar olmayı hak ettiğini kanıtlamıştır. Hiciv ustasıdır ve komik bir dille yazdığı eserleri büyük ilgi görmüştür. New York'ta öldüğünde, az ücretle çalışan bütün işçiler, işi bırakıp cenazesine koşmuştur. Cenazesinde büyük bir izdiham yaşanmıştır.

HAMBURG-AMERIKANISCHE PACKETFAHRT-ACTIEN-GESELLSCHAFT

Directe Post- Dampfschiffahrten.

Hamburg-Amerika.

Nach **NEW-YORK** jeden

Mittwoch und Sonntag.

HAMBURG-WESTINDIEN-MEXICO

am 7. 21. und 27. jeden Monats.

Nähere Auskunft wegen Fracht u. Passage ertheilt: **August Bolten** HAMBURG, Admiralitätstrasse 33/34.

Albert Ballin (1857-1918). İmparator II'inci Wilhelm'in arkadaşı olan armatör Yahudi toplumunun kurtarıcıdır. Avrupa'nın göbeğinde din düşmanlığı sonucu gördükleri zulüm ve şiddetten kurtulmalarını mümkün kılarak, yüzbinlerce Yahudiyi Amerikaya göçmen olarak götürmüş ve halkının büyük minnettarlığını kazanmıştır.

Londra'daki Pavillon Tiyatrosu (1906). Ibsen, Gorky ve Strindberg'in oyunlarının sergilendiği tiyatro, aynı zamanda Yahudi toplumunun boks maçları, konserler ve politik toplantılar için buluştuğu bir yerdir.

Karşı sayfa: 1880 yılından bir posterde, her Pazar günü Hamburg'tan kalkıp Amerika'ya yolcu götüren HAPAG adlı göçmen gemisi tasvir edilmektedir.

trunk? Is your luggage — קאָפּפֿער? איז אייער געפּעק

לאַגעדוש יזהר איז טראַנק

ready? Everything is pre- — פֿערטיג. (בעריט) אַלעס איזט

פּרי- איז עווערימהינג רעדי

pared. — Do not forget — פֿאַרגעבּרייטעט. פֿערגעסט ניכט

פֿאַרגעט נאָט דו פּעהרד

to write to us. — צו אונס צו שרייבּען.

אַם טוּ רייט טוּ

I will do it with pleasure, — איך ווערדע עס טהון מיט פֿער-

פּלעזשער אויאיטה איט דו אויאילל אַיי — גניגען.

Farewell, a pleasant journey — בלייבּט געזונד! איין גליקליכע

דושערנעי פּלעזענט עה פּעהראויעלל — רייזע

and góod health. — אונד גוטע געזונדהייט.

העלטה גוד ענד

§ 2.

Cóachman, to the railway. — קוטשער, צו דיא אייזענבאַהן!

רעלאויעה דהי טוּ קאָהטשמען

Make haste. Be quick. — מאַכט שנעלל, געשווינד,

קוויק בי העסט מעהק

The train starts in an hour. — דער צוג געהט אב אין איינע

אויער ען אין סטאַהרטס טרעהן דהי — שטונדע.

We are at the státion, Sir, — ווייר ווינד, מיין הערר, אויף דעם

סער סטעשען דהי עט אַהר אויי — באַהנהאָף.

Where is the bóoking-office? — וואָ איזט דיא קאַססע?

אָפֿפֿיס-בוקינג דהי איז אויהר — (ביללעט אויסגאַבע)

A ticket for Manchester, — אין ביללעט נאך מאַנטשעסטער

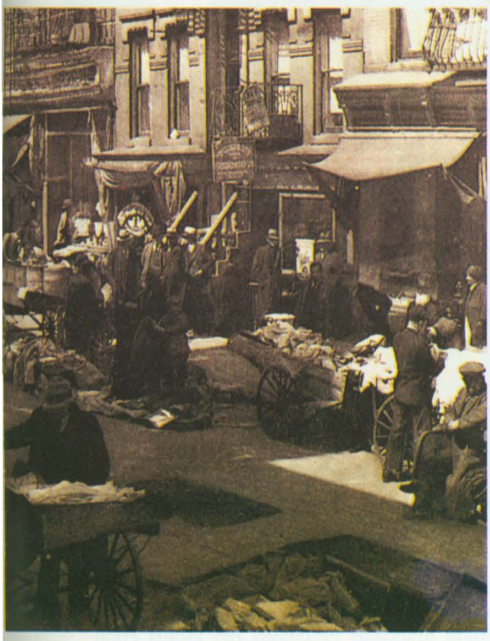
מענטשעסטער פֿאָר טיקעט עה

if you please. What class? — ביטטע. וועלכע קלאַססע?

קלאַהם אויאַט פּליהם יזה איף

1900'lerde Londra'da Victoria Caddesindeki Yahudi tüccarlara ait kumaş çarşısı. Gürültü sağır edici boyuttadır, yüzlerce göçmen Fransızca, Almanca, Rusça, Polonya'ca ve İbranice konuşurken neredeyse tesadüfen İngilizce duyulmaktadır.

New York'un doğu yakası. Yahudi Amerikasına dönüşen bölgede dükkanların önünde yürüyecek yer olmadığı gözlemlenmektedir. Patates ve sebze satıcılarının yanı sıra çek çek arabalarına doldurulmuş yüzlerce valiz, göçmenlerin seyahatleri için en geçerli eşya olduğunu kanıtlamaktaydı.

Caz Şarkıcısı. 6 Ekim 1927 Warner Brothers'ın yapımcısı olduğu filmden bir görüntü. Doğu Avrupa Yahudilerinin Amerika macerası, onların kurtuluşu olmakla birlikte Yahudilerin Amerikan yaşamında her alanda etkili olduklarının kanıtıydı.